Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Πρακτικες Αναγνωρισης και Αποκλεισμου
1944-2006

Ιστορική Βιβλιοθήκη
ΝΕΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Το βιβλίο είναι βασισμένο στη μελέτη που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Πολιτικές αναγνώρισης: η μεταζωή της ελληνικής Αντίστασης στο Δίκαιο, την Ιστορία και τη Μνήμη (1945-2006)», το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Καινοτομίας (ΓΓΕΚ).

ISBN 978-960-310-4??-?

© 2022, Εκδοσεις Θεμελιο
Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180
e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΜΑΓΔΑ ΦΥΤΙΛΗ - ΜΑΝΟΣ ΑΥΓΕΡΙΔΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΗ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ 1944-2006

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Μάγδα Φυτιλή - Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη **13-35**

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ **37-39**

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ (1944-1949)
Ελένη Κούκη **43-78**
1. Οι πολιτικές της αναγνώρισης και ο ταραχώδης ελληνικός μεταπόλεμος **43**
2. Οι προκλήσεις της αποκατάστασης της κρατικής κυριαρχίας **45**
3. Η μεταδεκεμβριανή επανεκκίνηση **51**
4. Η αναγνώριση ως αντικείμενο κοινοβουλευτικής διαπραγμάτευσης **56**
5. Ανώνυμη ή επώνυμη Εθνική Αντίσταση; Η πρώτη κοινοβουλευτική διαμάχη **60**
6. Κτίζοντας συμμαχίες: ο δρόμος για το Ζ΄ Ψήφισμα **63**
7. Αναζητώντας την χρυσή τομή: οι διεργασίες για τον ΑΝ 971/1949 **69**
8. Η εθνικόφρων Αντίσταση ως αιχμή κρούσης στον Εμφύλιο **71**
9. Η τελευταία κοινοβουλευτική διαμάχη: ο δωσιλογισμός ως Εθνική Αντίσταση **75**
10. Προς την τελική κύρωση του νόμου **78**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΙΚΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1949-1967)
Μάνος Αυγερίδης **79-121**
1. Η αναγνώριση στα χέρια του στρατού: ένα εργαλείο αποκλεισμού και ελέγχου **79**
2. Εθνική Αντίσταση «κατ' ευρείαν ερμηνεία του νόμου» **86**
3. Εκτός ελέγχου; Από τη σύντομη στη μακρά αναγνώριση **91**
4. Κατασκευάζοντας το παρελθόν: η Εθνική Αντίσταση του μετεμφυλιακού κράτους **95**
5. Μαγική εικόνα: ένα πανελλαδικό εθνικόφρον αντάρτικο **96**

α. Οι Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών και η διασπορά του ΕΔΕΣ σε όλη την επικράτεια **96**
β. Το ελληνικό αντάρτικο πέραν του Ζέρβα **101**

6. Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς (ΕΟΠΔ): ο μυστικός πόλεμος **115**
7. Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού (ΕΟΕ) **118**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΟΙ ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ
Μάνος Αυγερίδης **123-149**
1. Φαντάσματα πολέμου: το πρόσφατο παρελθόν στον δημόσιο λόγο **125**
2. Η αναγνώριση του ΕΑΜ ως αίτημα για δημοκρατία και συμφιλίωση **132**
3. Η Αριστερά στο προσκήνιο: το μέτωπο της Αντίστασης **136**
4. Το Κέντρο και η αναγνώριση που δεν έγινε **144**

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΤΟ ΝΔ 179/1969 ΚΑΙ Ο «ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΥΚΛΟΣ» ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ (1967-1974)
Ελένη Κούκη **153-183**
1. Ο αντικομμουνισμός και τα όριά του **153**
2. 1968: Αναγνωρίζοντας την πολιτική αξία της αναγνώρισης **156**
3. 1969: Από τις υποσχέσεις στη νομοθέτηση **161**
4. Το ΝΔ 179/1969 και ο θρίαμβος του αντικομμουνισμού **163**
5. Προσδοκίες και διαψεύσεις **169**
6. Οργανώσεις χωρίς μέλη; **171**
7. Ο νόμος για τις συντάξεις και οι απογοητεύσεις του εθνικόφρονα χώρου **173**
8. Αγωνιστές ή ταγματασφαλίτες; Η αναγνώριση και οι διεθνείς της περιπλοκές **177**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (1974-1981)
Μάγδα Φυτιλή **185-219**
1. Η «εθνική συμφιλίωση» ως λήθη **187**
2. Η σύμπραξη για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης **191**
3. Αναμοχλεύοντας εκ νέου τα πάθη **197**
4. Η Εθνική Αντίσταση στη Βουλή **198**
5. Η κοινή πρόταση νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης **204**
6. Η εφαρμογή του νόμου της Δικτατορίας στη Μεταπολίτευση **205**
7. Η υποτίμηση της Αντίστασης **212**
8. Με το βλέμμα στραμμένο στην Ισπανία **214**
9. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου **216**
10. Θα αναγνωριστεί και θα είναι «ντάλα μεσημέρι» **218**

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ «ΕΧΘΡΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» (1981-1989)
Μάγδα Φυτιλή **223-272**
1. Προς μια «αλλαγή» μνημονικού παραδείγματος **223**
2. Ο Νόμος 1285/1982 **229**
3. Η «εθνικοποίηση» της εαμικής Αντίστασης **238**
4. Τρεις ιστορικές συνεδριάσεις **241**
5. Αντιδράσεις και ανταγωνισμοί **246**

6. Το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου **249**
7. Μνήμες και πολιτικές **251**
α. Προεδρικό Διάταγμα 379/1983 **255**
β. Νόμος 1543/1985 **257**
γ. Ένοπλες Δυνάμεις Μέσης Ανατολής **265**
δ. Προνοιακή πολιτική **265**
ε. Νόμος 1863/1989 **266**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ: Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ
Μάγδα Φυτιλή **273-292**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ (1990-2006)
Μάγδα Φυτιλή **293-320**
1. Περί «βιομηχανίας αντιστασιακών» **293**
2. Η μη εαμική Αντίσταση στο προσκήνιο **299**
3. Περικοπές, επανεξετάσεις και πάγωμα της διαδικασίας αναγνώρισης **306**
4. Η αποκατάσταση σε δεύτερο πλάνο **313**
5. «Εθνική συμφιλίωση» ή «ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς»; **318**

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
Μάγδα Φυτιλή - Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη **321-328**

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **329-349**

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ **351-359**

Στον αγαπημένο μας δάσκαλο,
Ηλία Νικολακόπουλο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μάγδα Φυτιλή - Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΑΜ, υπό το σχήμα της ενιαίας, καθολικής και αδιαίρετης Εθνικής Αντίστασης, το 1982 αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά γεγονότα της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο νόμος 1285, παρά το γεγονός ότι κατά την ψήφισή του δεν γνώρισε ευρεία κοινοβουλευτική συναίνεση, και ενώ κατά την εφαρμογή του επικρίθηκε έντονα, θεωρείται ένα εξαιρετικά σημαντικό γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στην εμπέδωση της δημοκρατίας.[1] Τριάντα οκτώ ολόκληρα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα ναζιστικά στρατεύματα κατοχής, το ελληνικό κοινοβούλιο αναγνώριζε επίσημα, για πρώτη φορά, ότι το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και οι συναφείς του οργανώσεις υπήρξαν αντιστασιακές οργανώσεις με πρωταγωνιστικό ρόλο στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Η νομοθετική πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ επιχειρούσε να ικανοποιήσει ένα μακροχρόνιο και επίμονο κοινωνικοπολιτικό αίτημα και να διορθώσει μία «ιστορική αδικία». Το κράτος δεν αναγνώριζε μόνο την κεντρική συνεισφορά του εαμικού κινήματος –ενός από τα «μεγαλύτερα αντιστασιακά κινήματα της Ευρώπης»[2]– στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1941-1944, αλλά επίσης τη δυσμενή μεταχείριση των χιλιάδων μελών του επί σχεδόν τέσσερις δεκαετίες και την ανάγκη για αποκατάσταση. Η ένταση και η φόρτιση του αιτήματος της αναγνώρισης, η μεγάλη δημοσιότητα που έλαβε η σχετική συζήτηση και η «έκρηξη μνήμης» που τη συνόδευσε, κατέστησαν το Ν 1285 ορόσημο της ελληνικής μεταπολιτευτικής ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και η ΕΠΟΝ μετατράπηκαν, για το κράτος, από «αντεθνικές οργανώσεις» σε ενσάρκωση και ραχοκοκαλιά του αντιστασιακού αγώνα ολόκληρου του ελληνικού λαού.

1. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2007 και 2011, το 81% των ερωτώμενων δήλωνε πως η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ήταν ένα από τα πιο σημαντικά και πιο θετικά γεγονότα για τη χώρα που είχαν συμβεί τα τελευταία τριάντα χρόνια. Βλ. Έρευνες της Public Issue για την Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία: «Η ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στη Μεταπολίτευση», Αθήνα, Ιούλιος 2014.

2. Μαρκ Μαζάουερ, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ.: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 484.

Στη δεκαετία του 1980 η αλλαγή του κρατικού μνημονικού παραδείγματος που πραγματοποιήθηκε ήταν θεμελιώδης. Το νέο παράδειγμα, στη διαμόρφωση του οποίου συνέβαλε καθοριστικά –αλλά όχι αποκλειστικά– ο Ν 1285, δημιούργησε τις υποδοχές για την ανάδειξη σημαντικών πτυχών του παρελθόντος, διευκόλυνε την ιστορική έρευνα και έδωσε φωνή σε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Πάνω από όλα, ο Ν 1285 αποτέλεσε ένα αναγκαίο βήμα στην προσπάθεια εγκαθίδρυσης μιας νέας συμπεριληπτικής δημοκρατίας, όπου όλοι οι πολίτες αλλά και το ίδιο το κράτος θα κρίνονταν επί ίσοις όροις για τα πεπραγμένα τους τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν.

Από την άλλη πλευρά, η συγκρότηση του ελληνικού «αντιστασιακού μύθου» προϋπέθετε και συνεπαγόταν απουσίες και αποσιωπήσεις. Οι σιωπές αυτές αφορούσαν, αφενός, πλευρές του ίδιου του αντιστασιακού αγώνα και, ευρύτερα, της περιόδου της Κατοχής· αφετέρου, η ιστορικότητα και η σημασία της αναγνώρισης μεταβλήθηκαν, στην πραγματικότητα, σε πέπλο που κάλυψε μία διαδικασία δεκαετιών. Στην ελληνική δημόσια συζήτηση και, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στην ιστορική έρευνα ο όρος «αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης» ταυτίστηκε με ένα νόμο (1285) και μία ημερομηνία (1982). Όσα είχαν προηγηθεί –οι πολιτικές του ελληνικού κράτους για τη δεκαετία του 1940 που είχαν αρνηθεί να αναγνωρίσουν τη συμβολή της μαζικότερης αντιστασιακής οργάνωσης και του ισχυρότερου ανταρτικού στρατού της Κατοχής– δεν ήταν παρά στρεβλώσεις, παρακάμψεις και εμπόδια που καθυστέρησαν αυτό που νομοτελειακά κάποια στιγμή θα συνέβαινε. Αντίστοιχα, όσα ακολούθησαν την ψήφιση του Ν 1285 θεωρήθηκε ότι δεν αποτελούσαν παρά την τυπική εφαρμογή του νόμου, που θα κρινόταν κι αυτή θετικά ή αρνητικά ανάλογα με τη στάση του καθενός απέναντι στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980 και τις προσλήψεις της περιόδου της Μεταπολίτευσης.

Η κατεύθυνση στην οποία κινείται η παρούσα μελέτη είναι πολύ διαφορετική. Στον ανά χείρας τόμο, η αναγνώριση της Αντίστασης δεν θεωρείται δεδομένη και γι' αυτό σε κάθε περίοδο ανιχνεύονται οι λόγοι που συντέλεσαν σε αυτήν. Η αναγνώριση δεν εξετάζεται ως μία στιγμή, αλλά ως μια μακρά και σύνθετη διαδικασία κρατικών πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων, η οποία ξεκίνησε από την απελευθέρωση της χώρας, το 1944, και ολοκληρώθηκε το 2006, με τις τελευταίες αποφάσεις των Επιτροπών Κρίσης, του σώματος που ήταν επιφορτισμένο με την αξιολόγηση των αιτήσεων των αντιστασιακών. Η διαδικασία αυτή συγκροτήθηκε γύρω από τρία κεντρικά νομοθετικά ορόσημα, τα οποία αντανακλούν αντίστοιχες κομβικές περιόδους της μεταπολεμικής ιστορίας της Ελλάδας.

Ο πρώτος νόμος που αναγνώριζε την εθνικοαπελευθερωτική δράση οργανώσεων και προσώπων που έδρασαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ο Αναγκαστικός Νόμος 971/1949, διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των εργασιών της

πρώτης μεταπολεμικής Βουλής στις έκτακτες συνθήκες του εμφυλίου πολέμου. Ο νόμος αυτός συνιστά τη βάση για όλο το σύνθετο πλέγμα της σχετικής νομοθεσίας που θα αναπτυσσόταν τις επόμενες δεκαετίες, ενώ συνέχισε να βρίσκεται σε ισχύ και μετά την ψήφιση του Ν 1285/1982. Η εφαρμογή του αποτέλεσε μια διαμορφωτική διαδικασία για την ίδια την έννοια της Εθνικής Αντίστασης, από τη σημασία του επιθέτου «εθνική» και το περιεχόμενο του όρου «αντίσταση», έως την ειδολογική, χρονολογική και γεωγραφική χαρτογράφηση των οργανώσεών της, και τη συγκρότηση της ταυτότητας του έλληνα αντιστασιακού. Ο δεύτερος νόμος-ορόσημο υπήρξε προϊόν της πολιτικής της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, η οποία προσπάθησε να ενσωματώσει πλήρως την Εθνική Αντίσταση και τους φορείς της στο εγχείρημα της αντικομμουνιστικής αναδημιουργίας του κράτους και να αξιοποιήσει το ηθικοπολιτικό της κεφάλαιο, επανεκκινώντας τη διαδικασία αναγνώρισης σε νέες βάσεις, με το Νομοθετικό Διάταγμα 179/1969.

Αμφότεροι νόμοι σηματοδότησαν δύο διακριτούς κύκλους αναγνώρισης και λειτούργησαν, κατά κύριο λόγο, ως μηχανισμοί αποκλεισμού από τον εθνικό κορμό –από το παρόν και το παρελθόν του έθνους– του αριστερού αντιστασιακού κινήματος, των νικητών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ηττημένων του Εμφυλίου. Το κριτήριο για αυτόν τον αποκλεισμό δεν ήταν μόνο η συμμετοχή στον εμφύλιο πόλεμο με τον Δημοκρατικό Στρατό (ΔΣΕ), η οποία ούτως ή άλλως μπορούσε να οδηγήσει σε εκτέλεση, διοικητική εκτόπιση, απώλεια της ελευθερίας ή/και της ελληνικής ιθαγένειας για όσους/ες διέφυγαν στο εξωτερικό μετά την ήττα, αλλά κυρίως η ένταξη στην Αντίσταση: στο ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ, την ΕΠΟΝ και στις υπόλοιπες εαμικές οργανώσεις, η δράση των οποίων είχε κριθεί ως «αντεθνική». Με λίγα λόγια, ο αποκλεισμός αυτός αφορούσε πολύ περισσότερους ανθρώπους από όσους είχαν συμμετάσχει στον Εμφύλιο του 1946-1949, στα Δεκεμβριανά του 1944 ή ακόμα και στις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής.

Η ανά χείρας μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τους όρους και τη σημασία της εν λόγω διαδικασίας αποκλεισμού, καθώς και την αντιστροφή της: τη μετατροπή της σε μια διαδικασία συμπερίληψης και ενσωμάτωσης της εαμικής Αντίστασης στο επίσημο εθνικό αφήγημα από το 1982 και έκτοτε. Ταυτόχρονα, παρακολουθεί δύο αλληλεξαρτώμενες και, ταυτόχρονα, αυτόνομες διαδρομές: πρώτον, τη διαδικασία της αναγνώρισης, δηλαδή ένα σύνολο κρατικών πρακτικών και πολιτικών, και, δεύτερον, το αίτημα της αναγνώρισης, όπως εκφράστηκε, σε διαφορετικές περιόδους, από τον κόσμο της Αντίστασης – ένα μη ενιαίο, δυναμικό και μεταλλασσόμενο στον χρόνο κοινωνικό υποκείμενο. Εν τέλει, αυτή η μελέτη αναλύει εκ νέου τη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας, μέσα από το πρίσμα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, μιας κεντρικής αλλά, συχνά, ξεχασμένης διαδικασίας που, μεταξύ άλλων, παρήγα-

γε πολιτικές, δημιούργησε δίκτυα εξουσίας με διάρκεια στον χρόνο, νοηματοδότησε με πολλαπλούς τρόπους το εθνικό παρελθόν, συγκρότησε ταυτότητες, προκάλεσε πολλαπλές πολιτικοκοινωνικές συγκρούσεις αλλά και συγκλίσεις, διαμορφώθηκε, αλλά και διαμόρφωσε, κομβικά γεγονότα της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας, όπως ο Εμφύλιος, η Δικτατορία και η Μεταπολίτευση.

Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο: συνάφειες και αποκλίσεις σε σχέση με το «ευρωπαϊκό παράδειγμα»

ΑΜΕΣΩΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αναγνώριση της οργανωμένης δράσης πολιτών και συσσωματώσεων στην κατεχόμενη Ευρώπη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα σχετίστηκε, κυρίως, με την πολύπλοκη μετάβαση από τον πόλεμο στην ειρήνη, την αποκατάσταση της κρατικής κυριαρχίας και της κοινωνικής συνοχής.[3] Το ηθικοπολιτικό κεφάλαιο της Αντίστασης ήταν απαραίτητο για τη νομιμοποίηση των μεταπολεμικών κυβερνήσεων.[4] Η Ελλάδα αποτελεί το παράδειγμα μιας χώρας όπου η συμμετοχή ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού σε ένα απελευθερωτικό κίνημα με χειραφετητικά στοιχεία και, κυρίως, ο έλεγχος μεγάλων περιοχών της επικράτειας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, είχε ανατρέψει βίαια τις προϋπάρχουσες κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες. Οι τραγικές συνθήκες της Κατοχής και η πολύμορφη καταλυτική πίεση που δέχτηκε ο ελληνικός χώρος σε όλους τους τομείς της ύπαρξής του, αποδυνάμωσαν τους παραδοσιακούς θεσμούς εξουσίας και ανέδειξαν μια συλλογική θέληση για αλλαγή.[5]

Το εύθραυστο μεταπολεμικό κράτος έπρεπε να ανακτήσει το κρατικό μονοπώλιο της βίας μέσα από την επαναδημιουργία ενός εθνικού στρατού. Η διαφωνία των πολιτικών κομμάτων σχετικά με τους όρους με τους οποίους οι αγωνιστές της Αντίστασης θα εντάσσονταν στις νέες ένοπλες δυνάμεις αποτέλεσε την άμεση αιτία της εμπλοκής. Σε αντίθεση με περιπτώσεις όπως η Γιουγκοσλαβία, όπου το αντάρτικο κίνημα –οι παρτιζάνοι του Τίτο– απέκτησαν τον έλεγχο της χώρας, η ένοπλη κυριαρχία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αποτράπηκε μέσω, κυρίως, της ένοπλης συνδρομής που προσέφερε η Μεγάλη Βρετανία στην ελληνική κυβέρνηση τον Δεκέμβρη του 1944.[6]

3. Stefan-Ludwig Hoffmann - Sandrine Kott - Peter Romijn - Olivier Wieviorka, «Introduction», Stefan-Ludwig Hoffmann κ.ά. (επιμ.), *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2015, σ. 9-24.

4. Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000, σ. 30-31.

5. Γιώργος Μαργαρίτης, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση», *Μνήμων*, τχ. 9 (1984), σ. 176.

6. Βλ. ενδεικτικά Σπύρος Κωτσάκης, *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*, Σύγχρονη Εποχή,

Παρόλα αυτά, η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση ως προς τις ευρύτερες ευρωπαϊκές τάσεις αναφορικά με την ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως έχει επισημάνει ο Martin Conway, «από πολλές απόψεις, η ιστορία της Ελλάδας μεταξύ των ετών 1941 και 1949 αντικατοπτρίζει, αν και συχνά σε πιο ακραίες μορφές, την ιστορία πολλών ευρωπαϊκών κρατών κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας».[7] Για παράδειγμα, μετά τον πόλεμο, το Βέλγιο αντιμετώπισε παρόμοιες προκλήσεις σχετικά με τη φύση του πολιτικού και κοινωνικού του συστήματος, παρά το γεγονός ότι, τελικά, μια μεγάλης κλίμακας εμφύλια σύγκρουση αποσοβήθηκε.[8]

Η Κατοχή, η Αντίσταση και ο «μεταπόλεμος»[9] αποτέλεσαν πράγματι ένα σημείο καμπής για την ελληνική ιστορία, καθώς δημιούργησαν μια νέα πολιτική σκηνή και ένα καινούργιο πολιτικό λεξιλόγιο. Η Αριστερά ανασυγκροτήθηκε και διαμορφώθηκε με νέους όρους μέσα από την εαμική εμπειρία, το Κέντρο ξεκίνησε να συγκροτείται ως αυτόνομος παραταξιακός χώρος αμέσως μετά την Απελευθέρωση και κυρίως μετά τη δεκεμβριανή σύγκρουση, ενώ η προπολεμική Δεξιά έπρεπε να επανασυσταθεί για να διατηρήσει την ύπαρξή της.[10] Οι ίδιοι οι όροι Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά, καθώς και η έννοια της εθνικο-

---

Αθήνα 1986· Γρηγόρης Φαράκος (επιμ.), *Δεκέμβρης του 1944. Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις: Πρακτικά επιστημονικής συζήτησης*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000· Μαρκ Μαζάουερ, «Εισαγωγή», στο Μαρκ Μαζάουερ (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ.: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 11-32· Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 363-391· Ιωάννα Παπαθανασίου - Θανάσης Σφήκας, «Ένας δρόμος χωρίς σύγκρουση; Το παιχνίδι για την εξουσία, 1943-1944», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή - Αντίσταση, 1941-1944*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 155-174· Σωτήρης Ριζάς, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014· Θανάσης Σφήκας - Λουκιανός Χασιώτης - Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου. Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016· Προκόπης Παπαστράτης - Μιχάλης Π. Λυμπεράτος - Λη Σαράφη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 2016.

7. Martin Conway, «Greek Exceptionalism or a Mirror of a European Civil War?», στο Philip Carabott - Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays of a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Λονδίνο 2004, σ. 30.

8. Pieter Lagrou, *ό.π*, σ. 21.

9. Η σημασία της πρώτης φάσης μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχει εξεταστεί ενδελεχώς στην ιταλική περίπτωση. Βλ. Claudio Pavone, *A Civil War: A History of the Italian Resistance*, Verso, Λονδίνο 2013.

10. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 29-39.

φροσύνης, μια μεσοπολεμική έννοια, μορφοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου,[11] λειτουργώντας, η τελευταία, ως κοινός τόπος για τις ετερογενείς δυνάμεις που αντιτάχθηκαν στην προσπάθεια των κομμουνιστών να ελέγξουν τις μεταπολεμικές εξελίξεις.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εσωτερικές συγκρούσεις στην Ελλάδα εξέφρασαν πολλές από τις εντάσεις της μετάβασης από τον πόλεμο στην ειρήνη που υπήρχαν παντού, αλλά ήταν λιγότερο ορατές σε άλλα μέρη της Ευρώπης.[12] Στην Ελλάδα, και σε μικρότερο βαθμό στη Γιουγκοσλαβία και στη βόρεια Ιταλία, η εγχώρια πολιτική σκηνή «δηλητηριάστηκε» καταλήγοντας σε έναν ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο.[13] Οι προπολεμικές διαιρέσεις μαζί με μία ενδημική πολιτική αστάθεια, η κληρονομιά της Αντίστασης –ένα μαζικό αντιστασιακό κίνημα, η «Ελεύθερη Ελλάδα» ως εναλλακτική αυτοκυβέρνητη πολιτική δομή,[14] η μαζική ριζοσπαστικοποίηση, ο πολιτικός κατακερματισμός και οι εμφύλιες συγκρούσεις[15]–, μαζί με την εγχώρια και τη βρετανική αντικομμουνιστική και φιλοβασιλική πολιτική που επιδίωκε να επιβάλλει ένα συγκεκριμένο μεταπολεμικό πολιτικό διακανονισμό,[16] ήταν ορισμένοι από τους παράγοντες που οδήγησαν στον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949.[17]

Η ελληνική σύγκρουση αντανακλούσε τις σκληρές κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που είχαν σημαδέψει τον μακρύ «ευρωπαϊκό εμφύλιο πόλεμο»,[18]

11. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ. 208.

12. Hagen Fleischer, «The National Liberation Front (EAM), 1941-1947. A Reassessment», στο John O. Iatrides - Linda Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and Its Legacy*, Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 1995, σ. 46-89.

13. Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ.: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 154.

14. Βλ. Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του EAM στα χρόνια της Κατοχής 1943-1944*, Ασίνη, Αθήνα 2014.

15. Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-44: Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 505-515.

16. Prokopis Papastratis, *British Policy Towards Greece During the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1984, σ. 217· David Close, *The Origins of the Greek Civil War*, Longman, Λονδίνο 1995, σ. 106-113.

17. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σκοτώθηκε το 8% ενός πληθυσμού επτά εκατομμυρίων. Ο Εμφύλιος ανέβασε αυτό το ποσοστό στο 10%. Amikam Nachnami, «Civil War and Foreign Intervention in Greece: 1946-49», *Journal of Contemporary History*, τ. 25/4 (1990), σ. 489. Για τον ελληνικό Εμφύλιο βλ. ενδεικτικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, 2 τόμοι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, και Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

18. Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μτφρ.: Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013.

19. Για τον αμερικανικό παρεμβατισμό στην ελληνική εσωτερική πολιτική ζωή στο πλαίσιο της

καθώς και τη νέα παγκόσμια ένταση του Ψυχρού Πολέμου.[19] Οι αναγνώσεις της Αντίστασης που δημιουργήθηκαν μεταπολεμικά στην Ευρώπη προέβαλαν τον –αληθινό ή μη– μαζικό χαρακτήρα της, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τις σκοτεινές πτυχές της, με στόχο την άμβλυνση των κοινωνικών διαιρέσεων.[20] Στην Ελλάδα, ωστόσο, οι εξελίξεις που αναφέρθηκαν οδήγησαν σε μια ανατροπή, αν όχι πλήρη αντιστροφή, του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού πολιτικού λεξιλογίου.

Μετά τον πόλεμο, σε ολόκληρη την Ευρώπη πραγματοποιήθηκε ένα τεράστιο ιστορικό πείραμα. Στην περίοδο της απελευθέρωσης, η δικαιοσύνη των νικητών του πολέμου επιβλήθηκε τόσο μέσω εξωθεσμικών εκκαθαρίσεων όσο και μέσα από συμμαχικά και εθνικά δικαστήρια.[21] Ωστόσο, στην απελευθερωμένη Ελλάδα –τουλάχιστον μετά τα Δεκεμβριανά και τη Συμφωνία της Βάρκιζας– ήταν κατά κύριο λόγο η συμμετοχή στην εαμική Αντίσταση εκείνη που μπορούσε να οδηγήσει σε θανατική ποινή και όχι η συνεργασία με τις αρχές κατοχής.[22] Η σύγκρουση μεταξύ κομμουνισμού και αντικομμουνισμού επικάλυψε και αντικατέστησε, σε μεγαλύτερο από την υπόλοιπη Ευρώπη βαθμό, τον αντιφασιστικό αγώνα. Έτσι, οι εκκαθαρίσεις των συνεργατών υπήρξαν περιορισμένες στον χώρο και στον χρόνο, με συνέπεια η Ελλάδα να καταγράφει το χαμηλότερο ποσοστό εκκαθαρίσεων μετά την Ιταλία.[23] Στην Ιταλία και στην Ελλάδα, όπου η βίαιη αντίσταση στα μεταπολεμικά καθεστώτα διήρκεσε περισσότερο, οι αριστεροί έμπαιναν στις φυλακές και οι δωσίλογοι αποφυλακίζονταν.[24]

Στην Ελλάδα, μάλιστα, το μεγαλύτερο μέρος της ένοπλης πτέρυγας του δωσιλογισμού ενσωματώθηκε στον κρατικό μηχανισμό προτού καν ξεκινήσουν οι εκκαθαρίσεις, με στόχο την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής.[25] Ως

αυξανόμενης ψυχροπολεμικής έντασης βλ. ενδεικτικά Laurence S. Wittner, *American Intervention in Greece 1943-1949*, Columbia University Press, Ν. Υόρκη 1982· Howard Jones, *«A New Kind of War». America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989.

20. Alon Confino, «Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide», *Cultural Analysis*, τ. 4 (2005), σ. 46-75.

21. István Deák - Jan Gross - Tony Judt (επιμ.) *The Politics of Retribution*, Princeton University Press, Πρίνστον - Νιου Τζέρσεϊ 2000.

22. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, Penguin Press, Νέα Υόρκη 2005, σ. 48· Heinz Richter, «Η Συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του Εμφυλίου Πολέμου», στο John I. Iatrides. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 295.

23. David Close, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, μτφρ.: Γιώργος Μερίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 50.

24. Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή ήπειρος*, *ό.π.*, σ. 241.

25. Mark Mazower, «The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece After Liberation», στο István Deák - Jan Gross - Tony Judt (επιμ.), *The Politics of Retribution*, ό.π., σ. 214· Δη-

αποτέλεσμα, μόλις 25 δωσίλογοι εκτελέστηκαν μέσω δικαστικής απόφασης από το 1944 έως το 1949.[26] Κατά την ίδια πενταετία, εκτελέστηκαν από τα έκτακτα στρατοδικεία περίπου 3.000-5.000 κομμουνιστές και «συνοδοιπόροι».[27] Επιπλέον, στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο όρος πολιτικός κρατούμενος ή απελαθείς αναφερόταν στους αριστερούς αντιστασιακούς έγκλειστους στα εγχώρια στρατόπεδα συγκέντρωσης,[28] και όχι στους επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης, στην πιο σημαντική συμβολική ομάδα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες – στους «πραγματικούς» εκπροσώπους της Αντίστασης, «στους καλύτερους του Έθνους».[29]

Αντίστοιχη σημασιολογική ανατροπή πραγματοποιήθηκε με την έννοια του έθνους. Οι εμφύλιες συγκρούσεις στο εσωτερικό της Αντίστασης έκαναν τόσο την Αριστερά όσο και τη Δεξιά να τονίζουν τις πατριωτικές τους περγαμηνές, μετατρέποντας το έθνος σε μήλον της έριδος.[30] Έτσι, μετά τον πόλεμο, δεδομένου ότι οι εκκαθαρίσεις των δωσιλόγων υπήρξαν περιορισμένες και δεν μπορούσαν να παράγουν μια νέα μεταπολεμική ηθική, η νομική διαδικασία αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης μετατράπηκε σε ραχοκοκαλιά της ελληνικής «πολιτικής για το παρελθόν». Ο όρος εισήχθη από τον Norbert Frei για να υποδηλώσει τις κρατικές πολιτικές σχετικά με το εθνικό παρελθόν, οι οποίες αντανακλούν μια «πολιτική δυναμική» και χαρακτηρίζονται «από έναν υψηλό βαθμό κοινωνικής αποδοχής και συλλογικών προσδοκιών».[31]

μήτρης Κουσουρής, «Δωσιλογισμός και ιστοριογραφία. Από την πολιτική στην κοινωνική ιστορία του δωσιλογισμού», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 233.

26. Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, μτφρ.: Αγγελική Τσέλιου, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 593-594.

27. Πολυμέρης Βόγλης, «Ανάμεσα στην άρνηση και στην αυτοάρνηση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα 1945-1950», στο Μαρκ Μαζάουερ (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ.: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 96.

28. Περίπου 50.000 άτομα εγκλείστηκαν σε φυλακές ή σε στρατόπεδα συγκέντρωσης μεταξύ των ετών 1947 και 1949. Βλ. Polymeris Voglis, «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945-50: Greece in Comparative Perspective», *Journal of Contemporary History*, τ. 37/4 (2002), σ. 529, και του ίδιου, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ.: Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

29. Peter Lagrou, «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past and Present*, τ. 154/1 (1997), σ. 187-197· Regula Ludi, *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012, σ. 37-38.

30. Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 107 (2002), σ. 171.

31. Norbert Frei, *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2002, σ. xi-xiii.

Αναγνώριση: ένα ζήτημα «ελληνικότητας»

«Εις την Ελλάδα όλοι οι Έλληνες είναι δεξιοί, υπό την έννοιαν ότι όλοι οι αριστεροί δεν είναι Έλληνες»
Ναπολέων Ζέρβας[32]

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ αυτής της μελέτης είναι πως η αναγνώριση αποτέλεσε πρωτίστως ένα ζήτημα «ελληνικότητας» – ένα ζήτημα εθνικής ένταξης και αποκλεισμού. Η αναγνώριση όριζε ποιος μπορούσε να ενταχθεί στο έθνος, ποιος ήταν Έλληνας, και κατά συνέπεια έλληνας πολίτης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αναγνώριση χρησίμευσε για να διαχωρίσει συμβολικά και ουσιαστικά κοινωνικές και πολιτικές ομάδες. Σε κάποιες από αυτές απονεμήθηκαν πολύτιμα εθνικά σύμβολα και το αντίστοιχο πολιτικό κεφάλαιο που τους μετέτρεψε σε «εθνικούς ήρωες», ενώ άλλες τέθηκαν υπό διωγμό και αποκλείστηκαν πολιτικά ως «εχθροί του έθνους». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αναγνώριση αποτέλεσε, επίσης, ένα εργαλείο άσκησης κοινωνικής πρόνοιας για όσους θεωρήθηκαν μέρος του έθνους και, αντίθετα, τιμωρίας, επιτήρησης και ελέγχου για εκείνους που βρέθηκαν εκτός των ορίων του.

Αυτές οι ακραίες μορφές αποκλεισμού, οι οποίες κλιμακώθηκαν κατά την Δικτατορία του 1967-1974, παρείχαν λύσεις που αποδείχθηκαν πιο αμφιλεγόμενες από τα προβλήματα που επιχειρούσαν να διαχειριστούν. Ταυτόχρονα, η απουσία ενός σταθερού νομοθετικού πλαισίου για την αποκατάσταση των ατάκτων πολεμιστών, σε αντίθεση με εκείνο για τους μόνιμους και έφεδρους πολεμιστές των τακτικών πολέμων, έδωσε την ευκαιρία στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις και τους κρατικούς θεσμούς να ερμηνεύσουν και να διαχειριστούν την αναγνώριση κατά το δοκούν. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναγνώριση ως εργαλείο άσκησης κοινωνικής πρόνοιας αλλά και ελεγχόμενου διαμοιρασμού εξουσίας σε συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, διεπλάκη με δίκτυα πατρωνίας τοπικών παραγόντων, δημιουργώντας συγκλίσεις και, ενίοτε, εντάσεις και συγκρούσεις. Εν τέλει, βέβαια, οι εν λόγω κρατικές πολιτικές δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στις προσδοκίες ούτε καν των κοινωνικών ομάδων εκείνων που θεωρήθηκε ότι βρίσκονταν «εντός έθνους».

Ακόμη, όμως, κι όταν οι συνθήκες μεταβλήθηκαν άρδην, με την εγκαθίδρυση της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, η αναγνώριση και η ανάληψη ευθύνης από το κράτος δεν έβρισκε όλες τις πολιτικές δυνάμεις σύμφωνες. Για τη δεξιά παράταξη, οι διακρίσεις και τα κατασταλτικά μέτρα του παρελθόντος είχαν μια στέρεα βάση, καθώς αφορούσαν τμήματα του πληθυσμού που είχαν στρέψει τα όπλα κατά του νόμιμου κράτους και της δημοκρατίας. Ο Εμφύλιος

32. «Συνεδρίαση ΣΤ΄, Σάββατο 1 Φεβρουαρίου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 3, σ. 1012.

εξακολουθούσε να αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Παρά την επίτευξη της αναγνώρισης της εαμικής Αντίστασης, μέσα από την «εθνικοποίησή» της, η ιδεολογική ταυτότητα των κομμάτων μαζί με πολιτικές στρατηγικές και εκλογικές σκοπιμότητες δεν επέτρεψαν στη διαδικασία να ολοκληρωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Η Αντίσταση ως γνωστικό και ιστοριογραφικό αντικείμενο

ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ η Αντίσταση αναδείχθηκε σε κατεξοχήν γνωστικό και ιστοριογραφικό αντικείμενο[33] με έμφαση στην πολιτική και στρατιωτική της ιστορία αλλά και, πιο πρόσφατα, στην κοινωνική ιστορία καθώς και στη «μεταϊστορία» της. Συγκριτικά, ωστόσο, με την ογκώδη ιστοριογραφική παραγωγή για το θέμα, το ίδιο το ζήτημα της κρατικής αναγνώρισης της Αντίστασης έχει απασχολήσει μάλλον ελάχιστα την ελληνική βιβλιογραφία, παρότι συνιστά την κύρια διαδικασία μέσω της οποίας η Εθνική Αντίσταση νοηματοδοτήθηκε.

Όπως ήταν αναμενόμενο στο μέτρο που αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές τομές της Μεταπολίτευσης, οι περισσότερες σχετικές μελέτες επικεντρώνονται στην αναγνώριση του 1982.[34] Σημαντική εξαίρεση αποτελούν τα άρθρα

33. Για μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας για τη δεκαετία του 1940 βλ. ενδεικτικά Προκόπης Παπαστράτης, «Ιστοριογραφία της δεκαετίας, 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988), σ. 183-187· Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η ιστορία του: το "επετειακό" 1999», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 2 (2000), σ. 137-143· Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», εισαγωγή στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Ελλάδα '36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 25-36· Nikos Marantzidis - Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, τ. 41/2 (2004), σ. 223-231· Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 1940 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008· Πολυμέρης Βόγλης κ.ά., «Εισαγωγή», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 7-25· Πολυμέρης Βόγλης, «Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 351-369· Στάθης Καλύβας, «Εμφύλιος πόλεμος, 1943-1949: Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 11 (2015), σ. 37-70· Polymeris Voglis - Ioannis Nioutsikos, «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment», *Sudosteuropa*, τ. 65/2 (2017), σ. 316-333.

34. Βαγγέλης Τζούκας, «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980*, Πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 133-136· Ευάνθης Χατζηβασιλείου (εισαγωγή και ιστορικός σχολιασμός), *Ανδρέας Παπανδρέου, Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου 10, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010· Ελένη Στριφτόμπολα, «Μάθημα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο: Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 "Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944"»

των Βάιου Καλογρηά - Στράτου Δορδανά και Γιώργου Αντωνίου - Ελένης Πασχαλούδη, οι οποίοι εξέτασαν το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και με τους τρεις νόμους στο πλαίσιο μιας ευρύτερης συλλογικής μελέτης σχετικά με την κρατική αναγνώριση των εθνικών αγώνων του 1821, του Μακεδονικού Αγώνα και της Εθνικής Αντίστασης.[35] Οι πρώτες, αυτές, συστηματικές μελέτες στο πεδίο έφεραν στο φως εξαιρετικά σημαντικά στοιχεία, διατύπωσαν ερωτήματα και πρόσφεραν κατευθύνσεις για τη συνέχιση της έρευνας. Παρά, ωστόσο, τη συγκροτημένη και τεκμηριωμένη διαπραγμάτευση που επιχειρούν οι παραπάνω προσεγγίσεις, έως τώρα παρέμεναν αχαρτογράφητες πολλές πλευρές του θέματος, όπως οι σημαντικές συνέχειες και ρήξεις που διαπερνούν αυτήν τη μακρά χρονική περίοδο. Για παράδειγμα, δεν είχε μελετηθεί επαρκώς το διαρκές αίτημα της Αριστεράς για αναγνώριση, ούτε είχε συνδεθεί η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης (νόμος 1285) με την προηγούμενη σχετική νομοθεσία.

Ταυτόχρονα, έχουν διερευνηθεί και κάποιες σημαντικές πτυχές της αναγνώρισης. Μεταξύ άλλων, ο Τάσος Κωστόπουλος μελέτησε την ενσωμάτωση του ένοπλου δωσιλογισμού στον κρατικό μηχανισμό και στο πολιτικό σύστημα, καθώς και το κατά πόσο το κράτος αναγνώρισε δωσιλογικές οργανώσεις ως αντιστασιακές, ενώ ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης διαπραγματεύθηκε τις διεθνείς αντιδράσεις που προκάλεσε μια τέτοια πολιτική κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας.[36] Ο Ιάσονας Χανδρινός ανέλυσε τις ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις της Αντίστασης από το 1941 μέχρι τις μέρες μας, αναφερόμενος και στους τρεις κύκλους αναγνώρισης.[37] Η Ελένη Πασχαλούδη

στο Ανδρέας Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 239-252· Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Θανάσης Δ. Σφήκας - Λουκιανός Ι. Χασιώτης - Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 327-341.

35. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», και Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, «"Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει": η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων: Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα Βουλής Των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 181-256 και σ. 257-331· Giorgos Antoniou - Eleni Paschaloudi, «Remembering the Greek Resistance: Politics of Memory, Reconciliation and Oblivion», *Ricerche Storiche*, τ. 1 (2014), σ. 49-66.

36. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φίλιστωρ, Αθήνα 2005· Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και "Χ": Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (2006), σ. 109-147.

37. Ιάσονας Χανδρινός, «Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 191-213.

διερεύνησε τις θεσμικές διαδρομές της Εθνικής Αντίστασης στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας.[38] Παράλληλα, οι υπογράφοντες την ανά χείρας μελέτη έχουν ασχοληθεί με ζητήματα που άπτονται της αναγνώρισης σε διαφορετικές περιόδους της μεταπολεμικής ιστορίας.[39] Συνολικά, ωστόσο, η υπάρχουσα βιβλιογραφία αναλύει τη διαδικασία αναγνώρισης, κατά κύριο λόγο, ως πολιτικό εργαλείο για τη νομιμοποίηση του κράτους, και όχι ως ένα μηχανισμό οικοδόμησης του έθνους μέσω της διαρκούς επανεννοιολόγησής του, μία πτυχή εξίσου σημαντική.

Στόχος του παρόντος συγγράμματος είναι, λοιπόν, η ανάλυση της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης ως μια μακρά ιστορία έμπρακτης κρατικής διαχείρισης του παρελθόντος στην Ελλάδα, η οποία διήρκησε από το 1944 έως το 2006. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης αποτέλεσε ένα πεδίο άσκησης πολιτικής μέσα από το οποίο το ελληνικό κράτος προωθούσε για δεκαετίες πολιτικές εννοιολόγησης του έθνους, αποκλεισμού, ενσωμάτωσης, ελέγχου, επιτήρησης αλλά και κοινωνικής πρόνοιας. Συνιστά μια έννοια-κλειδί για τη μελέτη της «δεύτερης ζωής» της Αντίστασης, γι' αυτό και την προσεγγίζουμε ως μια μακρά διαδικασία που (α) περιλαμβάνει νομικά ορόσημα, (β) είναι εθνική αλλά με διεθνή συμφραζόμενα, στο μέτρο που αφορά τη διαχείριση ενός παρελθόντος και μιας εμπειρίας με πολλές κοινές πτυχές, παρά τις σημαντικές, επίσης, διαφορές σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, (γ) έχει σημαντικές πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και ιστοριογραφικές προεκτάσεις, (δ) διαμορφώνει ταυτότητες, ατομικά και συλλογικά, (ε) επηρεάζει και επηρεάζεται από το εκάστοτε ιστορικό περιβάλλον, την πολιτικο-κοινωνική, εθνική και διεθνή συγκυρία εντός της οποίας εξελίσσεται.

Ερευνητικοί άξονες, πηγές και δομή του βιβλίου

Η ΕΡΕΥΝΑ ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΘΗΚΕ, αρχικά, στο αίτημα για αναγνώριση: πως προέκυψε το αίτημα για αναγνώριση και τι σήμαινε; Ποια ήταν τα αιτήματα των αντιστασιακών και με ποιους τρόπους τα εξέφρασαν; Πώς συσπειρώθηκαν οι παλιοί μαχητές μέσω της δημιουργίας συσσωματώσεων ή/και συγκρούστηκαν

38. Ελένη Πασχαλούδη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», στο Στράτος Δορδανάς κ.ά. (επιμ.), *Κατοχική βία 1939-1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 415-435.

39. Βλ. ενδεικτικά Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης - Έφη Γαζή - Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 29-39· Manos Avgeridis, «Debating the Greek 1940s: histories and memories of a conflicting past since the end of the Second World War», *Historein*, τ. 16/1-2 (2017), σ. 8-46· Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη - Μάγδα Φυτιλή, «Αναμοχλεύοντας τα πάθη: τα όρια του πολιτικού λόγου για την Εθνική Αντίσταση», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 22 (2020), σ. 77-92.

με άλλους αντιστασιακούς και συσσωματώσεις; Ποια ήταν η στάση των πολιτικών παρατάξεων απέναντι στο ζήτημα της αναγνώρισης; Ποιες ήταν οι κυρίαρχες εννοιολογήσεις της Αντίστασης και κατά συνέπεια του έθνους; Πώς αξιολογήθηκε το πολιτικό κεφάλαιο της Αντίστασης και πώς αποτιμήθηκε η εθελοντική δράση; Με ποιους όρους τέθηκαν αυτά τα ζητήματα στη δημόσια συζήτηση; Πώς επηρέαζε το θέμα η ευρύτερη ιστορική συγκυρία και το διεθνές κλίμα;

Η ανάλυση των νόμων και της εφαρμογής τους αποτέλεσε τον δεύτερο άξονα της έρευνας. Τα ίδια τα κείμενα των νόμων αφηγούνται μία ή περισσότερες ιστορίες τόσο για το παρελθόν όσο και για το παρόν. Σε αυτό το πλαίσιο, οι νόμοι μπορούν να αποκαλύψουν σημαντικά στοιχεία για τις εννοιολογήσεις και οριοθετήσεις της Αντίστασης, και ευρύτερα του έθνους. Ακολούθως, η εφαρμογή της διαδικασίας με βάση τα κριτήρια που θέτονταν αποτελεί μία εξίσου κεντρική παράμετρο για να κατανοήσει κανείς τους μηχανισμούς, τις στοχεύσεις της αναγνώρισης, και τελικά τα αποτελέσματά της. Η παρούσα έρευνα χαρτογράφησε αυτούς τους μηχανισμούς, τους φορείς της αναγνώρισης, καθώς και τα διαφορετικά αφηγήματα που κάθε κύκλος αναγνώρισης δημιούργησε για την Εθνική Αντίσταση και τη δεκαετία του 1940 εν γένει.

Παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις αμφισβητήσεις, τις συγκλίσεις και τις διαμάχες που η μακρά αυτή διαδικασία πυροδότησε. Στον πυρήνα αυτής της έντονης πολιτικής και κοινωνικής κινητικότητας γύρω από το ζήτημα της αναγνώρισης βρέθηκε, αφενός, το διαρκές αίτημα της συμπερίληψης από όσους η διαδικασία απέκλειε, με κύριο φορέα, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, την Αριστερά. Αφετέρου, σημαντικά σημεία τριβής αποτέλεσαν πτυχές της εφαρμογής της νομοθεσίας –η οποία βρισκόταν επί μακρόν στην αρμοδιότητα του στρατού–, καθώς και οι «αμοιβές»: οι τρόποι επιβράβευσης των «εθνικών» αγωνιστών, για τους οποίους κοινή και διαχρονική παραδοχή ήταν ότι υστερούσαν σε σχέση με τις προβλέψεις της νομοθεσίας για τους παλιούς πολεμιστές των τακτικών πολέμων.[40] Τέλος, σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι αναγνωρισμένοι αρχηγοί αντιστασιακών οργανώσεων συγκρούονταν με σφοδρότητα μεταξύ τους, υπερασπιζόμενοι τη θέση και τα συμφέροντά τους, με επίκεντρο διαφιλονικούμενα γεγονότα, περιοχές και πληθυσμούς επιρροής, αναβάθμιση των τίτλων και των διακρίσεών τους.

Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν τη μακρά ιστορία κατέχει το κράτος και οι θεσμοί του από τη μια μεριά, ο «κόσμος της Αντίστασης» –εθνικόφρονας και εαμικής– από την άλλη, και τελικά η συνάντηση των δύο. Ένα μεγάλο μέρος

40. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων*, *ό.π.*· Αλέξανδρος Μακρής, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους: παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα: (1912-1940)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2021.

της έρευνας αφιερώθηκε στη μελέτη και την προσπάθεια κατανόησης αυτού του κόσμου, ιδιαίτερα του αχαρτογράφητου, σε πολύ μεγάλο βαθμό, πεδίου της εθνικόφρονας Αντίστασης. Άλλωστε, η ίδια η κρατική αναγνώριση αποτέλεσε μια διαδικασία υπαρξιακής σημασίας για αυτόν τον κόσμο, διαμορφώνοντας, επικυρώνοντας ή απορρίπτοντας τα αφηγήματά του για το παρελθόν αλλά και την ταυτότητά του.

Παράλληλα, η μελέτη τής εν λόγω συνάντησης μας βοήθησε να επισημάνουμε πολιτικά διακυβεύματα και κοινωνικές δυναμικές, στρατηγικές διαμοιρασμού και αναπαραγωγής εξουσιών, πολιτικές αποκλεισμού και ενσωμάτωσης, νοηματοδοτήσεις και αξιοδοτήσεις του παρελθόντος, καθώς και του παρόντος. Η εθνικοφροσύνη, ο αντικομμουνισμός σε όλες του τις αποχρώσεις και διακυμάνσεις, η «εθνικοποίηση» της Αντίστασης και η «εθνική συμφιλίωση» επαναπροσδιόριζαν συνεχώς την Αντίσταση και το έθνος μέσα από την πολιτικοποίησή τους και την κομματική τους εργαλειοποίηση.

Τέλος, φιλοδοξία της παρούσας μελέτης ήταν να εστιάσει προσεκτικά σε «μεγάλα» αλλά και «μικρά» ευρήματα, επιχειρώντας μια σειρά λεπτών διακρίσεων πέρα από δεδομένα και προφανή σχήματα. Για ένα μακρύ χρονικό διάστημα η διαδικασία αναγνώρισης μονοπωλήθηκε από κρατικούς θεσμούς όπως ο στρατός, εθνικόφρονες πολιτικές δυνάμεις και αντιστασιακούς «υγιών κοινωνικών φρονημάτων». Παρά ταύτα, οι παρεμβάσεις της Αριστεράς την ίδια περίοδο, σε πολλές περιπτώσεις έδιναν τον τόνο στη δημόσια συζήτηση, επηρεάζοντας και την ίδια τη διαδικασία από την οποία παρέμενε αποκλεισμένη. Από την άλλη πλευρά, ο κόσμος της εθνικόφρονας Αντίστασης δεν υπήρξε ένα ενιαίο σύνολο. Οι διαμάχες μεταξύ φιλοβασιλικών και αντιβασιλικών δυνάμεων και στη συνέχεια μεταξύ Κέντρου και Δεξιάς για το νόημα της Αντίστασης και του έθνους υπήρξαν σφοδρές και αποκρυσταλλώθηκαν σε μια σειρά από διαιρετικές τομές, όπως εκείνης της Δεξιάς-αντιδεξιάς στη δεκαετία του 1960. Το επίδικο, λοιπόν, της πολιτικής παρακαταθήκης της Αντίστασης δεν υπήρξε μόνο αντικείμενο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην Αριστερά και τον αστικό πολιτικό κόσμο, αλλά και στο εσωτερικό των χώρων αυτών.

Βασισμένη στους παραπάνω άξονες η έρευνα αυτή, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο της 1ης Προκήρυξης Ερευνητικών Έργων ΕΛΙΔΕΚ για την Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/τριών (ΕΛΙΔΕΚ/ΓΓΕΚ, ΚΕ 15179) με φορέα υποδοχής το ΕΚΠΑ, παρουσιάζει μια πρώτη καταγραφή της σχετικής νομοθεσίας και ευεργετημάτων, των «εθνικών» αντιστασιακών οργανώσεων που αναγνωρίστηκαν και απορρίφθηκαν, καθώς και της δημόσιας συζήτησης. Η έρευνα ξεκίνησε με μια λεπτομερή χαρτογράφηση των σχετικών νομοθετημάτων (65) και ευεργετημάτων (102). Πέρα από τους τρεις βασικούς νόμους, οι οποίοι όριζαν τα δύο σκέλη της Εθνικής Αντίστασης –τι αποτελεί αντίσταση και ποιος εμπίπτει στα όρια του «εθνικού»–, καθώς και τη διαδικασία αναγνώρισης, τόσο η ηθι-

κή όσο και η υλική αποκατάσταση ρυθμιζόταν με μια σειρά από ευρύτερους νόμους που αφορούσαν την πολεμική ή/και τη συνταξιοδοτική νομοθεσία. Η καταγραφή και η ανάλυση της δαιδαλώδους νομοθεσίας και των ευεργετημάτων μάς βοήθησε να καταλάβουμε πώς αξιοδοτείτο σε κάθε συγκυρία η αναγνώριση και η αποκατάσταση, καθώς και την έκταση της άσκησης κοινωνικής πρόνοιας ανάλογα με τις διεκδικήσεις και τις ανάγκες των αγωνιστών, τις οικονομικές διαθεσιμότητες και τις πολιτικές επιλογές του κράτους.

Η ανάλυσή μας βασίστηκε σε μια εκτεταμένη αρχειακή έρευνα στο Αρχείο Εθνικής Αντίστασης της Διεύθυνσης Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου (ΔΕΠΑΘΑ). Η ΔΕΠΑΘΑ, η οποία υπήρχε σε διάφορες υπηρεσιακές μορφές ήδη από το 1949, είναι επιτελική διεύθυνση υπαγόμενη στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Υπήρξε αρμόδια για τους πρώτους δύο κύκλους αναγνώρισης και εξακολουθεί να είναι αρμόδια για την εφαρμογή της νομοθεσίας της σχετικής, μεταξύ άλλων, με τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, ενώ ασκεί και εποπτεία στις οργανώσεις τους. Στον τρίτο κύκλο αναγνώρισης, εκτός από την υψηλή εποπτεία, η ΔΕΠΑΘΑ ήταν υπεύθυνη και για την αναγνώριση των αγωνιστών, οι οποίοι κατά τον χρόνο της συμμετοχής τους στην Αντίσταση είχαν την ιδιότητα του μόνιμου στρατιωτικού ή ανήκαν στα Σώματα Ασφαλείας.

Οι αντιστασιακές οργανώσεις που αναγνωρίστηκαν και απορρίφθηκαν, 537 στο σύνολό τους, αποτυπώνουν και τον πλούτο του αρχείου της ΔΕΠΑΘΑ, έναν αρχειακό πλούτο, ο οποίος μέχρι σήμερα έχει αξιοποιηθεί ελάχιστα από την ιστορική έρευνα. Είναι εντυπωσιακό το πώς εκ των υστέρων το ελληνικό κράτος κατασκεύασε ένα πανελλαδικό εθνικόφρον αντάρτικο, καλύπτοντας το κενό που άφησε ο πλήρης αποκλεισμός του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, με την αναγνώριση 108 οργανώσεων σύμφωνα με τον ΑΝ 971/1949 και 246 με το ΝΔ 179/1969. Εξίσου εντυπωσιακός, όμως, είναι και ο αριθμός των απορριφθεισών οργανώσεων, 183, ο οποίος ενδεχομένως να είναι πολύ μεγαλύτερος, καθώς το αρχείο που εναπόκειται στη ΔΕΠΑΘΑ σχετικά με τον ΑΝ 971/1949 δεν είναι πλήρες.

Στη ΔΕΠΑΘΑ ερευνήσαμε τα πρακτικά των στρατιωτικών Επιτροπών Κρίσης με βάση τους νόμους του 1949 και 1969, τις αποφάσεις τους που στηρίζονταν άλλοτε σε αντικειμενικά κριτήρια και άλλοτε σε εμφανείς μεροληψίες, τα αντίστοιχα βασιλικά ή/και προεδρικά διατάγματα με τα οποία αναγνωρίζονταν οι αρχηγοί, υπαρχηγοί, οπλαρχηγοί, οι διοικούσες επιτροπές, καθώς και τις εγκυκλίους με τις οποίες αναγνωρίζονταν τα μέλη των οργανώσεων. Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς μας αφιερώθηκε στην εξέταση των φακέλων που κατέθεταν οι υπό αναγνώριση αρχηγοί ή οι διοικούσες επιτροπές των αντιστασιακών οργανώσεων. Στον φάκελό τους οι οργανώσεις όφειλαν να περιγράψουν τη δράση τους (σε ποιες μάχες έλαβαν μέρος και γενικά σε τι συνίστατο η «αξιόλογη» αντιστασιακή τους δράση), τον τρόπο συγκρότησης της

οργάνωσης, τους οικονομικούς πόρους που χρησιμοποίησαν, έγγραφα που θα αποδείκνυαν τη σχέση τους με το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (ΣΣΜΑ), την εξόριστη κυβέρνηση και άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, ονομαστικές καταστάσεις μελών και τυχόν μεταβολές τους (χρόνος υπηρεσίας, προαγωγές, αξιόλογες πράξεις, ασθένειες, συλλήψεις, θάνατος, κ.ά.).

Εντός των φακέλων εναπόκεινται ιστορικά τεκμήρια της εποχής, όπως αντιστασιακός Τύπος, προκηρύξεις, εφημερίδες, βιβλία, φωτογραφίες, μετάλλια, διπλώματα από το ΣΣΜΑ, κ.ά., συνθέτοντας έναν ποικιλόχρωμο καμβά της ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης. Παρότι οι εν λόγω φάκελοι μας επέτρεψαν να χαρτογραφήσουμε και σε ένα βαθμό να ανασυνθέσουμε τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων, πολλές εξ αυτών αγνώστων μέχρι σήμερα, η συγγραφή λημμάτων θα προϋπέθετε μια ευρεία βιβλιογραφική διασταύρωση και μία διαφορετικού τύπου ιστορική έρευνα. Οι αφηγήσεις τους εμπεριέχουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, αυτοδικαιωτικά και διαφιλονικούμενα στοιχεία, μεσολαβημένα τόσο από την παρέλευση του χρόνου και της μνήμης όσο και από τον πρωταρχικό στόχο της αναγνώρισης.

Παράλληλα, καθώς η ΔΕΠΑΘΑ ασκούσε την υψηλή εποπτεία του τρίτου κύκλου αναγνώρισης, στην υπηρεσία εναπόκειται πλήθος ενημερωτικών σημειωμάτων, καθώς και η αλληλογραφία με τις νομαρχίες, υπεύθυνες για την αναγνώριση των αγωνιστών με βάση το νόμο του 1982. Η ΔΕΠΑΘΑ κατέγραφε τα προβλήματα, τις παρατυπίες και την εφαρμογή της διαδικασίας αναγνώρισης από τις 54 νομαρχιακές επιτροπές ανά τη χώρα και ενημέρωνε τα Υπουργεία Εθνικής Άμυνας και Εσωτερικών. Την ίδια περίοδο, πλήθος αντιστασιακών συσσωματώσεων, μεμονωμένων αγωνιστών αλλά και βουλευτών όλων των κομμάτων έστελναν στη ΔΕΠΑΘΑ υπομνήματα και ερωτήσεις. Με βάση αυτά τα στοιχεία μπορέσαμε να ανασυνθέσουμε τη διαδικασία αναγνώρισης και να καταγράψουμε τις δυσκολίες και τα προβλήματα των νομαρχιακών Επιτροπών Κρίσης, μαζί με τα αιτήματα των ιστορικών υποκειμένων, η αντιστασιακή δράση των οποίων κρινόταν.

Δεδομένου πως οι νομαρχίες ήταν υπεύθυνες για τη διαδικασία αναγνώρισης των ιδιωτών αγωνιστών σύμφωνα με το νόμο του 1982, μελετήσαμε ενδελεχώς το Αρχείο της Νομαρχίας Αττικής στον Ασπρόπυργο και συγκεκριμένα το αρχείο του Τμήματος Εθνικής Αντίστασης. Στο εν λόγω αρχείο βρίσκονται όλες οι ατομικές αιτήσεις αναγνώρισης που υπέβαλαν οι αγωνιστές στα διαμερίσματα της Νομαρχίας Αττικής, καθώς ο νόμος του 1982, σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους νόμους, είχε εξισωτικό και όχι ιεραρχικό χαρακτήρα. Δεν αναγνωρίζονταν πλέον αρχηγοί, οπλαρχηγοί κλπ. με βάση τον φάκελο της οργάνωσης, αλλά μόνο μέλη οργανώσεων με προσωπική αίτηση του/της κάθε αγωνιστή/αγωνίστριας. Εν αντιθέσει με τους φακέλους που κατέθεταν οι αρχηγοί των οργανώσεων με τους νόμους του 1949 και του 1969, οι ατομικοί

φάκελοι των αγωνιστών ήταν πολύ πιο λιτοί, καθώς η συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων για την αντιστασιακή τους δράση μετά από σχεδόν μισό αιώνα αποτέλεσε μια ιδιαίτερα δυσχερή υπόθεση.

Στην αίτησή τους οι αγωνιστές έπρεπε να αναφέρουν το ιστορικό της συμμετοχής τους στην Αντίσταση: πότε έλαβαν μέρος, σε ποια οργάνωση ανήκαν, αν έδρασαν ατομικά ή συμμετείχαν στις Ένοπλες Δυνάμεις της Μέσης Ανατολής, ποιες επικίνδυνες αποστολές ή πράξεις εκτέλεσαν εις βάρος των κατακτητών και πότε φυλακίστηκαν, κλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ή οδηγήθηκαν σε ομηρία εξαιτίας της δράσης τους. Η ανωτέρω αντιστασιακή δράση αποδεικνυόταν από επίσημα έγγραφα ή, σε περίπτωση ανυπαρξίας τέτοιων, από βεβαιώσεις των αντιστασιακών συσσωματώσεων και ιστορικά ντοκουμέντα όπως φωτογραφίες, βιβλιογραφία, φιλμ, εφημερίδες, τον φάκελό τους στην Ασφάλεια κ.ά., συνοδευόμενα από επίσημες βεβαιώσεις δύο ήδη αναγνωρισμένων αντιστασιακών που ήταν σε θέση να γνωρίζουν τη δράση του αιτούντα ή της αιτούσας. Οι ατομικοί φάκελοι, παρά τις προφανώς διαμεσολαβημένες πληροφορίες από τον χρόνο, τη μνήμη και την ανάγκη για αναγνώριση, προσφέρουν μια πολύτιμη εικόνα για το πώς οι ίδιοι οι αντιστασιακοί αξιοδοτούσαν τη δράση τους στην Αντίσταση, τα κίνητρα συμμετοχής τους, την πολύμορφη δράση τους, τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν και τις κακουχίες που υπέστησαν, τον κατοπινό διωγμό τους και τους λόγους για τους οποίους επιζητούσαν την αναγνώριση μετά από τόσα χρόνια. Ταυτόχρονα, μελετήσαμε τις αποφάσεις των Νομαρχιακών Επιτροπών Κρίσης, οι οποίες αποτυπώνουν ερωτήματα που σχετίζονται με την εννοιολόγηση της Αντίστασης, τα πολιτικά επίδικα και την αλλαγή του πολιτικού κλίματος.

Όπως και στην περίπτωση της ΔΕΠΑΘΑ, συσσωματώσεις αντιστασιακών αλλά και μεμονωμένοι αντιστασιακοί έστελναν στις νομαρχίες υπομνήματα, ερωτήσεις και κάθε είδους αιτήματα. Παράλληλα, στο Αρχείο της Νομαρχίας βρίσκονται και όλα τα ενημερωτικά σημειώματα, καθώς και η αλληλογραφία τόσο με την ΔΕΠΑΘΑ όσο και με το Υπουργείο Εσωτερικών (οδηγίες εφαρμογής των νόμων, πληροφορίες σχετικά με τις αναγνωρισμένες οργανώσεις, την ισχύ των προηγούμενων νόμων, την ημερομηνία λήξης της Κατοχής σε κάθε περιοχή, αλλά και επισημάνσεις της ΔΕΠΑΘΑ σχετικά με μια σειρά παρατυπιών), τα οποία αναδεικνύουν τη δαιδαλώδη γραφειοκρατία που χαρακτήριζε τον τρίτο κύκλο αναγνώρισης.

Η έρευνά μας ολοκληρώθηκε μέσα από τη συμπληρωματική εξέταση μιας σειράς άλλων αρχείων. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) Ν. Κυκλάδων μελετήσαμε το αρχείο μίας από τις σημαντικότερες συσσωματώσεις αντιστασιακών, της Πανελλήνιας Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΕΑ) Παράρτημα Σύρας. Στο αρχείο βρίσκεται πλούσιο υλικό για τη δράση του παραρτήματος, τις κρίσεις και την αναγνώριση αγωνιστών Εθνικής Αντίστα-

σης. Μελετήσαμε αποφάσεις, εισηγήσεις, προτάσεις του παραρτήματος και μελών του για τη λειτουργία της ΠΕΑΕΑ, τη δράση και την αναγνώριση αγωνιστών, κυβερνητικές και νομαρχιακές αποφάσεις σχετικές με τη διαδικασία αναγνώρισης αγωνιστών και αρκετά φωτοτυπημένα δημοσιεύματα από ΦΕΚ και διάφορες εφημερίδες της περιόδου 1941-2006 με νομοθετικό και ιστορικό περιεχόμενο.

Τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) αποτέλεσαν, επίσης, αναπόσπαστο κομμάτι της έρευνάς μας, καθώς η Αριστερά μέχρι το 1974 ήταν απούσα από τη διαδικασία αναγνώρισης, αλλά κεντρικός πρωταγωνιστής του αιτήματος αναγνώρισης. Στα ΑΣΚΙ καταγράψαμε το υλικό αναφορικά με το διαρκές αίτημα αναγνώρισης της Αριστεράς μέσα από τη δραστηριότητα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) και των μετωπικών συσσωματώσεών της. Ταυτόχρονα, μέσα από το προσωπικό αρχείο του Λευτέρη Αποστόλου, μελετήσαμε το αρχείο της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944», μιας καινούριας συσσωμάτωσης αντιστασιακών από όλο το πολιτικό φάσμα που έκανε την εμφάνισή της το 1976.

Το Αρχείο Γεωργίου Ν. Παπαϊωάννου, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, μας προσέφερε πολύτιμο υλικό σχετικά τόσο με την ίδια την Εθνική Αντίσταση όσο και τις νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αναγνώρισή της μέσα από τις προσπάθειες του Γεώργιου Ν. Παπαϊωάννου, αναγνωρισμένου αρχηγού του ΕΔΕΣ Τριχωνίδας. Ο Γεώργιος Ν. Παπαϊωάννου, γιατρός και βουλευτής από το 1932, πρωτοστάτησε στην αναγνώριση και την απονομή ηθικών και υλικών αμοιβών στους εθνικόφρονες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης με πλήθος ενεργειών του από το 1946 κι έπειτα, έχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ΑΝ 844/1948, ο οποίος τελικά δεν επικυρώθηκε και αντικαταστάθηκε από τον ΑΝ 971/1949. Στο αρχείο υπάρχουν εκθέσεις για τη δράση οργανώσεων του ΕΔΕΣ, η συμβολή του στην αναγνώριση των εθνικοφρόνων αγωνιστών και πλήθος ονομαστικών καταλόγων με τις αιτήσεις των αγωνιστών συνοδευόμενες από ποικίλο συνημμένο υλικό, στοιχεία αναφορικά με τις αντεκδικήσεις των υποψηφίων προς αναγνώριση αντιστασιακών και πληροφορίες σχετικές με την αναγνώριση των ανταρτών του ΕΔΕΣ στη διάρκεια της Δικτατορίας.

Στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) μελετήσαμε την εφημερίδα *Εθνική Αντίστασις*, όργανο της Πανελληνίου Ενώσεως Συνδέσμων Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΣΕΑ). Η ΠΕΣΕΑ ήταν μια από τις μεγαλύτερες οργανώσεις παλαιών μαχητών του ΕΔΕΣ με έδρα τα Γιάννενα και πρόεδρο, μεταξύ άλλων, τον Αλέκο Παπαδόπουλο, παλιό υψηλόβαθμο στέλεχος του ΕΔΕΣ και μεταπολεμικά βουλευτή της Δεξιάς. Η ΠΕΣΕΑ τάχθηκε υπέρ της Δικτατορίας υποστηρίζοντας ένθερμα το καθεστώς από τους πρώτους μήνες του 1967, επιτρέποντάς μας να διακρίνουμε μέσα από το δημοσιογραφικό της όργανο τους λόγους αλλά και τα συμφέροντα αυτής της σύγκλισης. Ταυτόχρονα, η

συνέχιση της κυκλοφορίας της κατά τη Μεταπολίτευση μας έδωσε την ευκαιρία να καταγράψουμε τα αιτήματα των εθνικοφρόνων αγωνιστών σε συνθήκες δημοκρατίας και τις αντιδράσεις τους απέναντι στην αλλαγή κλίματος και μνημονικού παραδείγματος.

Ένας από τους κεντρικούς άξονες της ανάλυσή μας ήταν η δημόσια συζήτηση. Σε αυτό το πλαίσιο καταγράψαμε τη δημόσια συζήτηση που λάμβανε χώρα αναφορικά με το ζήτημα της αναγνώρισης στο κοινοβούλιο, στον καθημερινό και περιοδικό Τύπο και στις εφημερίδες των αντιστασιακών οργανώσεων την περίοδο 1946-2006. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής που αναλύσαμε (185 συνεδριάσεις) συνιστούν ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο για να εξετάσει κανείς την πύκνωση των αιτημάτων, τη στάση πολιτικών κομμάτων και μεμονωμένων βουλευτών, την πολωτική ή συμφιλιωτική επένδυση του πολιτικού λόγου και τις κληρονομημένες διαιρέσεις που εξακολουθούσαν να ενυπάρχουν σε προσωπικά βιώματα και πολιτικές ιδεολογίες. Ταυτόχρονα, η αναζήτηση στον Τύπο για δημοσιεύματα με θέμα την αναγνώριση (1944-2006) μας προσέφερε ένα πλούσιο, ποσοτικά και ποιοτικά, υλικό (793 άρθρα), το οποίο αποτυπώνει με εξαιρετικά παραστατικό τρόπο το κλίμα της εποχής, τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και τις αλλαγές στην πολιτική κουλτούρα, ενώ εμπεριέχει και πλήθος πραγματολογικών στοιχείων.

Τέλος, είναι απαραίτητη μία διευκρίνιση αναφορικά με το ζήτημα των αριθμών. Ο συνολικός αριθμός τόσο των αναγνωρισμένων αντιστασιακών όσο και των συνταξιοδοτούμενων και με τους τρεις νόμους είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποτιμηθεί. Πρώτον, πολύ συχνά στη βιβλιογραφία η αναγνώριση ταυτίζεται με την απόδοση σύνταξης, με αποτέλεσμα να συγχέονται οι αριθμοί,[41] ενώ και με τους τρεις νόμους ο αριθμός των συνταξιοδοτούμενων ήταν πολύ μικρότερος από εκείνον των αναγνωρισμένων. Για να συνταξιοδοτηθεί ένας αναγνωρισμένος αγωνιστής έπρεπε να πληρούνται μια σειρά από επιπλέον προϋποθέσεις. Δεύτερον, οι αριθμοί των αναγνωρισμένων αντιστασιακών από διαφορετικές πηγές, όπως από τη ΔΕΠΑΘΑ, τη Βουλή και τον Τύπο, δεν διασταυρώνονται, καθώς η χρήση τους ήταν κατά βάση πολιτική-εργαλειακή. Τρίτον, παρότι οι αριθμοί της ΔΕΠΑΘΑ φαίνονται να είναι και οι πιο ασφαλείς, διότι βάση αυτών ενημερωνόταν τα Υπουργεία Εθνικής Άμυνας και Εσωτερικών, η ΔΕΠΑΘΑ δεν έχει τον συνολικό αριθμό, καθώς πολλές εγκύκλιοι έχουν χαθεί. Για τον ίδιο λόγο δεν κατέστη δυνατή μια εκ νέου καταμέτρηση στη ΔΕΠΑΘΑ. Οι αριθμοί που παραθέτουμε είναι κατά βάση οι αριθμοί της ΔΕΠΑΘΑ τους οποίους μπορέσαμε να διασταυρώσουμε και με άλλες πηγές.

41. Βλ. Βαγγέλης Τζούκας, *ό.π.*, σ. 135· David Close, «The Road to Reconciliation? The Greek Civil War and the Politics of Memory in the 1980s», στο Philip Carabott - Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Routledge, Λονδίνο 2004, σ. 266.

Όσον αφορά τον αριθμό των συνταξιοδοτούμενων, το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους δεν διατηρεί παλιά αρχεία, ενώ ακόμη και για τους συνταξιοδοτούμενους αγωνιστές της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας δεν είναι δυνατός ο υπολογισμός τους, διότι δεν αποτελούσαν μια ενιαία κατηγορία, αλλά επιμερίζονταν σε πλήθος διαφορετικών κατηγοριών μαζί με άλλες κατηγορίες συνταξιοδοτούμενων. Οι αγωνιστές που υπέστησαν μόνιμη αναπηρία από τραύματα τα οποία προξενήθηκαν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους στην Εθνική Αντίσταση εμπίπτουν στην κατηγορία των δικαιούχων πολεμικής σύνταξης μαζί με πλήθος άλλων κατηγοριών (στρατιωτικοί για την περίοδο 1940-1945 και 1945-1950, και για τη διατεταγμένη υπηρεσία τους στην Κύπρο κατά την περίοδο 1963-1968, και από 20 Ιουλίου 1974 και μετά, έλληνες πολίτες για την περίοδο της Δικτατορίας, έλληνες πολίτες που κατατάχθηκαν στον Δημοκρατικό Στρατό, πολίτες από τον άμαχο πληθυσμό για την περίοδο 1940-1945), ενώ στην κατηγορία συντάξεις αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (πολιτική σύνταξη) ανήκουν οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης που ήταν συνταξιούχοι του ΟΓΑ πρώην γεωργοί ή ανασφάλιστοι υπερήλικες και είχαν εισόδημα μικρότερο από το κατώτατο όριο σύνταξης, καθώς και εκείνοι που εξαιτίας των διώξεων που υπέστησαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα δεν μπόρεσαν να ασφαλιστούν σε κανένα ασφαλιστικό οργανισμό κύριας ασφάλισης. Σε κάθε περίπτωση, όταν αναφερόμαστε σε «συντάξεις», εννοούμε ένα επιπλέον ποσό με τη μορφή επιδόματος – μία προσαύξηση, δηλαδή, της κύριας σύνταξης των δικαιούχων, όπου αυτή υπήρχε. Τέλος, πολιτική σύνταξη δόθηκε και στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης πολιτικούς πρόσφυγες που επαναπατρίστηκαν από τη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας και δεν καλύπτονταν ασφαλιστικά από τις διακρατικές συμβάσεις μεταξύ της Ελλάδας και Ρουμανίας.[42]

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ δομήθηκε γύρω από τα τρία νομικά ορόσημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, επιχειρώντας μία περιοδολόγηση της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας βασισμένη στη μακρά αυτή διαδικασία, οι συνέχειες και οι τομές της οποίας άλλοτε ταυτίζονται και άλλοτε διαφέρουν σε σχέση με καθιερωμένες χρονικές περιόδους στη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Το Α΄ μέρος καλύπτει την περίοδο από την Απελευθέρωση και τις πρώτες υποσχέσεις για αναγνώριση μέχρι την ολοκλήρωση του πρώτου κύκλου αναγνώρισης, με βάση τον ΑΝ 971/1949, το 1965. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Από τον πόλεμο στην ειρήνη και από την ειρήνη στον πόλεμο (1944-1949)» παρουσιάζει το αίτημα για κρατική αναγνώριση της δράσης οργανώσεων και α-

42. Ευχαριστούμε ιδιαιτέρως τη Μαρία Τσερπέ από το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους για αυτήν τη διευκρίνιση.

τόμων κατά την Κατοχή ως τμήμα μιας δύσκολης διαδικασίας ειρήνευσης και κρατικής ανασυγκρότησης κατά το δεύτερο μισό της ταραχώδους δεκαετίας του 1940. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εργασίες της πρώτης μεταπολεμικής Βουλής που οδήγησαν στη δημιουργία του ΑΝ 971/1949, ο οποίος κυρώθηκε αμέσως μετά τη λήξη της πολεμικής αναμέτρησης του 1946-1949.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Η οριοθέτηση της Εθνικής Αντίστασης από τους νικητές του εμφυλίου πολέμου (1949-1967)», πραγματοποιεί μια ανάλυση του κειμένου του ΑΝ 971 και παρακολουθεί την εφαρμογή της νομοθεσίας από τον στρατό, τα δίκτυα και τους συσχετισμούς δύναμης που διαμόρφωσε, τις συμμαχίες, τις συγκρούσεις, αλλά και το νέο κύκλο διεκδικήσεων που πυροδότησε. Παράλληλα, με εκκίνηση τις πρώτες αποφάσεις της Επιτροπής Κρίσης, επιχειρείται μία χαρτογράφηση της Εθνικής Αντίστασης, η οποία για το μετεμφυλιακό κράτος ταυτίστηκε με τη δράση των εθνικοφρόνων οργανώσεων.

Το τρίτο κεφάλαιο, «Οι δύο κόσμοι της μετεμφυλιακής Ελλάδας και το αίτημα της αναγνώρισης», παραμένοντας στην ίδια περίοδο, εκκινεί από μία διαπραγμάτευση του ρόλου του πρόσφατου πολεμικού παρελθόντος, δηλαδή της δεκαετίας του 1940, στον πολιτικό λόγο της μετεμφυλιακής Ελλάδας και, στη συνέχεια, εξετάζει τη διαδρομή και τις πυκνώσεις του αιτήματος για μια «πραγματική αποκατάσταση» της Εθνικής Αντίστασης, με επίκεντρο την Αριστερά. Μία διεκδίκηση που συνδέθηκε αφενός με την ειρήνευση και την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου και αφετέρου με το αίτημα για έναν δημοκρατικό μετασχηματισμού του κράτους.

Το Β΄ μέρος του βιβλίου διερευνά τους όρους της συγκρότησης του ΝΔ 179/1969 στη διάρκεια της Δικτατορίας και την εφαρμογή του νόμου, η οποία συνεχίστηκε, σε συνθήκες δημοκρατίας, μέχρι το 1980. Το τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Το ΝΔ 179/1969 και ο "δεύτερος κύκλος" αναγνώρισης (1967-1974)» αφηγείται τη βίαιη διακοπή των προσπαθειών για τη δημιουργία ενός νέου συμπεριληπτικού πλαισίου αναγνώρισης με την κατάλυση της δημοκρατίας το 1967 και την επικράτηση της πιο ακραίας εκδοχής της εθνικοφροσύνης. Η Δικτατορία επαναπροσδιόρισε την Εθνική Αντίσταση ως αγώνα ενάντια στον κομμουνισμό και άνοιξε ένα νέο κύκλο αναγνώρισης, επανεκκινώντας τη διαδικασία από την αρχή με νέους όρους.

Το πέμπτο κεφάλαιο, «Μεταπολίτευση: θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής Αριστεράς (1974-1981)», συζητά τις μεγάλες τομές της μετάβασης στη δημοκρατία αλλά και τις συνέχειες με το παρελθόν. Η αλλαγή της νομιμοποιητικής βάσης του πολιτικού συστήματος, η μετατόπιση από τον Εμφύλιο στην Αντίσταση και από τον Γράμμο στον Γοργοπόταμο ήταν μια περίπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία. Η διαδικασία αποδέσμευσης του κράτους από το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν γνώρισε σημαντικές αντιστάσεις: οι αναγνωρίσεις σύμφωνα με τον νόμο της Δικτατορίας συ-

νεχίζονταν, ενώ η αναγνώριση του ΕΑΜ θεωρείτο πως θα προκαλούσε «αναμόχλευση των παθών». Ωστόσο, η ευρύτερη Αριστερά μαζί με τις εαμικές συσσωματώσεις έθεσαν εξαρχής ως πρωταρχικό στόχο τους την ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης ως κεντρικό ορόσημο του εθνικού συνεχές, αναλαμβάνοντας πλήθος σχετικών πρωτοβουλιών.

Το Γ΄ μέρος, με επίκεντρο το Ν 1285/1982, μελετά τον τρίτο και μακροβιότερο κύκλο αναγνώρισης, ο οποίος διήρκησε μέχρι το 2006, όταν οι τελευταίες Επιτροπές Κρίσης ολοκλήρωσαν τις εργασίες τους, 62 ολόκληρα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας. Το έκτο κεφάλαιο, «Η συμβολική ενσωμάτωση των "εχθρών του έθνους" (1981-1989)», διερευνά το Ν 1285/1982, ο οποίος συνιστά την πιο γνωστή νομοθετική πρωτοβουλία και ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της Μεταπολίτευσης. Η αναγνώριση του πατριωτικού χαρακτήρα της Αριστεράς ή η επονομαζόμενη «εθνική συμφιλίωση» –προϋπόθεση της οποίας ήταν η αποκατάσταση της εαμικής Αντίστασης– υπήρξε μία επίσης μακρά και δύσκολη διαδικασία· αποτέλεσε το τέλος μιας πορείας, αλλά και την αρχή μιας περιόδου διαχείρισης του παρελθόντος που περιλάμβανε νέες φωνές, νέες σιωπές αλλά και ισχυρές αντιστάσεις, ιδιαίτερα από τη δεξιά παράταξη.

Το έβδομο κεφάλαιο, «Παρέκβαση: η αναγνώριση στην πράξη»ς αναλύει τη διαδικασία που δρομολογήθηκε για την ατομική αναγνώριση των αγωνιστών και αγωνιστριών, σύμφωνα με το ΠΔ 379/1983. Οι νομαρχίες και η ΔΕΠΑΘΑ κλήθηκαν να φέρουν εις πέρας ένα ζήτημα περίπλοκο, χρονοβόρο, με έντονες ηθικές και συναισθηματικές προεκτάσεις μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Το κεφάλαιο αυτό παρακολουθεί αυτήν τη διαδικασία και τα προβλήματα που δημιούργησε, τις στρεβλώσεις και καταστρατηγήσεις των νόμων, αλλά και τη διαχείριση αυτής της διαδικασίας από τους ίδιους τους αγωνιστές. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι αποφάσεις των Επιτροπών Κρίσης, τα νομικά και τεχνικά προβλήματα, οι οδηγίες και καταγγελίες της ΔΕΠΑΘΑ, οι επικρίσεις κομμάτων, ιδιωτών και συσσωματώσεων και ο ρόλος των αντισταστιακών σωματείων.

Το όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο, με τίτλο «Κράτος και κοινωνία αντιμέτωποι (1990-2006)», αναλύει το ιδεολόγημα περί «βιομηχανίας αντιστασιακών» και τις τελευταίες νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης. Η Νέα Δημοκρατία, στη διάρκεια της διακυβέρνησής της (1990-1993), ανέστειλε τη διαδικασία της αναγνώρισης, προκαλώντας νέες εντάσεις στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας, ενώ οι μετέπειτα κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ επιχείρησαν μια επανεκκίνηση παρότι, πλέον, το ζήτημα των αντιστασιακών είχε περάσει σε δεύτερο πλάνο. Το τέλος του τρίτου κύκλου της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης συνέπεσε με το κλείσιμο του βιολογικού κύκλου μεγάλου τμήματος των αγωνιστών και αγωνιστριών της.

Τέλος, τα συμπεράσματα επιστρέφουν στους βασικούς άξονες της έρευνας και τους αναλύουν εκ νέου υπό το πρίσμα του πλούσιου υλικού, των ευρημάτων και των πορισμάτων της παρούσας μελέτης, επιχειρώντας μια συνολική επισκόπηση του θέματος. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, στις διαφορετικές φάσεις της, λειτούργησε, τελικά, ως ένα αφήγημα για το έθνος, καθώς και ένα βήμα δημόσιου λόγου, αυτοπροσδιορισμού, ανταγωνισμού και πολιτικής κεφαλαιοποίησης. Υπήρξε μια πολυδιάστατη, σύνθετη και δυναμική διαδικασία «από τα πάνω και από τα κάτω», που επηρέασε καταλυτικά την κοινωνία στο σύνολό της και σημάδεψε τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ το αφιερώνουμε στον αγαπημένο μας δάσκαλο, Ηλία Νικολακόπουλο. Δεν αποτελεί ένα αντίο, αλλά ένα τεράστιο ευχαριστώ. Ο Ηλίας Νικολακόπουλος, παρά το γεγονός ότι οι δρόμοι μέσα από τους οποίους διασταυρωθήκαμε και οι δεσμοί που αναπτύξαμε μαζί του υπήρξαν διαφορετικοί, συνέβαλε τα μέγιστα στην επιστημονική μας κατάρτιση, όσο και στην ανθρώπινή μας ποιότητα. Θα του χρωστάμε απέραντη ευγνωμοσύνη για αυτό. Μαζί με την Κατερίνα Δέδε έδειξαν βαθιά έγνοια για τη δουλειά μας και μας αφιέρωσαν πολύτιμο χρόνο, συμβάλλοντας καταλυτικά στην τελική μορφή αυτού του βιβλίου. Οι συζητήσεις που κάναμε με αγαπημένους φίλους και συναδέλφους, καθώς και τα σχόλιά τους και οι διορθώσεις τους ήταν, επίσης, εξαιρετικά πολύτιμες. Ευχαριστούμε ιδιαιτέρως τους Βαγγέλη Καραμανωλάκη, Τάσο Σακελλαρόπουλο, Πολυμέρη Βόγλη, Στράτο Δορδανά, Κωστή Καρπόζηλο, Κατερίνα Λαμπρινού, Στρατή Μπουρνάζο, Ελένη Πασχαλούδη, Βαγγέλη Τζούκα, καθώς και τον Pieter Lagrou, ο οποίος υπήρξε πάντα πρόθυμος να διαβάσει κείμενά μας και να μας συμβουλέψει, εμπλουτίζοντας σημαντικά την οπτική μας στο ζήτημα της αναγνώρισης. Τέλος, το μεταπτυχιακό σεμινάριο «Πολιτικές διαχείρισης του παρελθόντος», που πραγματοποιήσαμε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, μας βοήθησε να διαμορφώσουμε τους άξονες της έρευνάς μας και να δοκιμάσουμε τις υποθέσεις εργασίας μας. Ευχαριστούμε θερμά τη Δήμητρα Λαμπροπούλου και τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τη φιλοξενία, τις ιδέες και την κριτική τους, καθώς και όλους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες που συμμετείχαν. Η έκδοση του βιβλίου μας από τις εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ είναι για εμάς μια τιμή και για αυτό ευχαριστούμε θερμά την Άννα και τη Δέσποινα Μαλικιώση που δέχτηκαν να εντάξουν τη μελέτη μας στην «Ιστορική Βιβλιοθήκη» του ΘΕΜΕΛΙΟΥ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΑΚ	Ανωτάτη Επιτροπή Αγώνος Κρήτης
ΑΝ	Αναγκαστικός Νόμος
ΑΟΓ	Οργάνωση Αγωνιστών του Γένους
ΑΣΠΙΔΑ	Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
ΓΕΑ	Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας
ΓΕΕΘΑ	Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΔΥΣ	Γενική Διεύθυνση Υπουργείου Στρατιωτικών
ΔΕ	Διοικούσα Επιτροπή
ΔΕΠΑ	Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών και Αγωνιστών
ΔΕΠΑΘΑ	Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων Πολέμου
ΔΚΕΛ	Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού
ΔΝΛ	Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΕΑ	Εθνική Αλληλεγγύη
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΟ	Εθνικές Ανταρτικές Ομάδες
ΕΑΟΚ	Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών Λακωνίας
ΕΑΠΟ	Εφέδρων Αξιωματικών Πατριωτική Οργάνωση
ΕΑΡ	Ελληνική Αριστερά
ΕΒΕΝ	Ελληνική Βασιλική Εθνική Νεολαία
ΕΔ	Επιτροπή Διαφώτισης
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕΕ	Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΔΗΚ	Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου
ΕΕ	Εθνικοκοινωνική Επανάστασις
ΕΕΕ	Ένωσις Εθνικοφρόνων Ελασιτών
ΕΕΚ	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα
ΕΕΝΑ	Εθνική Ένωσις Νέων Αξιωματικών
ΕΕΣ	Εθνικός Ελληνικός Στρατός (οργάνωση)
ΕΙΡ	Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας
ΕΚ	Ένωση Κέντρου

ΕΚΕ	Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος
ΕΚΚΑ	Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση
ΕΚ/ΝΔ	Ένωση Κέντρου/Νέες Δυνάμεις
ΕΛΑΝ	Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΟΑ	Εθνική Οργάνωσις Αξιωματικών
ΕΟΕ	Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού
ΕΟΕΑ	Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών
ΕΟΚ	Εθνική Οργάνωση Κρήτης
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΟΠΔ	Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς
ΕΠΕ	Εθνική Πολιτική Ένωσις
Ε.Π.Ε.	Ελληνική Πατριωτική Εταιρεία
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου
ΕΠΕΝ	Εθνική Πατριωτική Ένωσις Νέων
ΕΠΟΚ	Ελληνικό Πολιτιστικό Κίνημα
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
Ε.Σ.	Ελληνικός Στρατός (οργάνωση)
ΕΣ	Ελληνικός Συναγερμός
ΕΣΑΠ	Εθνικός Στρατός Απελευθερωτικής Προσπάθειας
ΕΣΑΣ	Εθνικός Σύνδεσμος Ανωτάτων Σχολών
ΕΣΕΑ	Ένωσις Συμπολεμιστών Εθνικού Αγώνα
ΕΤΑ	Επιμελητεία του Αντάρτη
ΕΦΕΕ	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας
FIR	Fédération Internationale des Résistantes
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΚΒΦ	Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων
ΚΔΓ	Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών
ΚΕΦ	Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΜΙΕΑ	Κέντρο Μελέτης Ιστορίας Εθνικής Αντίστασης
«Κ/Σ»	«Κομμουνιστοσυμμορίτες»
ΚΦ	Κόμμα Φιλελευθέρων
ΛΚ	Λαϊκό Κόμμα
ΜΑΜ	Μεταβατικό Απόσπασμα Μεσσηνίας
ΜΑΥ	Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΟΑΓ	Οργάνωσις Αντιστάσεως Γένους
ΟΕΝΟ	Ομοσπονδία Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων
ΟΜΕΤ	Οργάνωση Μυστικού Εθνικόφρονος Τύπου

ΟΒΑ	Οργάνωσις Βασιλοφρόνων Αγωνιστών
OSS	Office of Strategic Services
ΠΑΟ	Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΕΑΕΑ	Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης
ΠΕΑΝ	Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων
ΠΕΑΤΕΑ	Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντιστάσεως
ΠΕΑΥΕΑ	Πανελλήνια Ένωσις Αξιωματικών και Υπαξιωματικών Εθνικής Αντιστάσεως
ΠΕΕΑ	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΠΕΣΕΑ	Πανελλήνια Ένωση Συνδέσμων Εθνικής Αντιστάσεως
ΠΛΑΕΑ	Πανελλήνιος Λέσχη Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως
ΠΟΑΕΑ	Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης 1941-1944
ΠΟΤ	Πατριωτική Οργάνωση Τριχωνίδας
ΠΣΑΕΕΑ	Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης
ΠΣΕΑΟ	Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων
PAN	Ρωμυλία-Αυλών-Νήσοι
PO	Ριζοσπαστική Οργάνωσις
ΣΔΙ	Στρατιωτική Διοίκηση
SIS	Secret Intelligence Service
ΣΚ-ΕΛΔ	Σοσιαλιστικό Κόμμα-Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας
SOE	Special Operations Executive
ΣΣΜΑ	Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΤΕΑ	Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης
ΥΕΘΑ	Υπουργείο Εθνικής Αμύνης
ΥΒΕ	Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης
ΦΕΔ	Φιλική Ένωσις Δωδεκαννήσου

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο στρατηγός Σκόμπυ και μέλη της κυβέρνησης στην τελετή έπαρσης της ελληνικής σημαίας στην Ακρόπολη, 18.10.1944

[Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ, Copyright: Imperial War Museum]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΣΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ (1944-1949)

Ελένη Κούκη

Οι πολιτικές της αναγνώρισης και ο ταραχώδης ελληνικός μεταπόλεμος

ΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ 18 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1944, ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Γεώργιος Παπανδρέου, έφτασε στην Αθήνα. Η τελετή, όπως εξελίχθηκε, υπήρξε μία συμβολική επιτέλεση του σημαντικότερου επίδικου της στιγμής, της ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους. Ο πρωθυπουργός αποβιβάστηκε στον προβλήτα του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, όπου τον υποδέχτηκε η φιλαρμονική του δήμου Πειραιά, τιμητικό άγημα ελλήνων και άγγλων στρατιωτών, άνδρες των ανταρτικών ομάδων και άλλοι αξιωματούχοι. Στα Προπύλαια τον υποδέχτηκε ο μεταβατικός δήμαρχος Αθηναίων, Αριστείδης Σκληρός και στη συνέχεια μετέβη στην Ακρόπολη. Με τη γαλανόλευκη να ανεμίζει πλέον στην Ακρόπολη, ο Παπανδρέου αναχώρησε για τη δοξολογία στη Μητρόπολη και αμέσως μετά έφτασε στο Σύνταγμα, όπου, από τον εξώστη του υπουργείου Συγκοινωνίας, εκφώνησε έναν από τους πιο γνωστούς λόγους στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας:

> «Ασπαζόμεθα την ιεράν γην της Ελευθέρας Πατρίδος... Οι βάρβαροι [...] πιεζόμενοι πλέον από την γενικήν συμμαχικήν νίκην και την **εθνικήν μας αντίστασιν** τρέπονται εις φυγήν. [...] ολόκληρος ο λαός μας υπήρξεν αγωνιστής της Ελευθερίας. Δεν ευρίσκεται ασφαλώς εις την κατεχομένη Ευρώπη άλλο παράδειγμα τόσον **καθολικής αντιστάσεως** [...] Ολόκληρος ο ελληνικός λαός έχει καταστεί **άξιος της Πατρίδος**. Με το πέρασμα των καιρών, εις το περίλαμπρον έπος της Αλβανίας θα προστεθεί και ο **μύθος της καθολικής αντιστάσεως**. Εις την **ευγνωμοσύνην του Έθνους** αιωνία θα είναι η μνήμη των».[1]

1. «Η άφιξις της κυβερνήσεως» και «Ο λόγος του κ. πρωθυπουργού», εφ. *Ελευθερία*, 19.10.1944, σ. 1. Οι επισημάνσεις στα αποσπάσματα είναι της συντάκτριας. Βλ. επίσης Γεώργιος

Αυτή ήταν η πρώτη φορά που η νόμιμη κυβέρνηση, και όχι ένας εξόριστος θεσμός χωρίς επικράτεια, αναγνώριζε την Εθνική Αντίσταση. Την πρώτη στιγμή που ο πρωθυπουργός τελετουργικά συναντούσε τον λαό έσπευδε, από την εισαγωγή της ομιλίας του, να τον αναγνωρίσει ως το συλλογικό υποκείμενο που κατέβαλε τα μέγιστα για την απελευθέρωση του κράτους. Ως πρωθυπουργός μιας εξόριστης κυβέρνησης αναγνώριζε τις θυσίες στις οποίες ο λαός είχε υποβληθεί στα πατρώα εδάφη, προκειμένου να αποδείξει ότι, παρά τη γεωγραφική απόσταση που τους χώρισε, ο δεσμός τους υπήρξε αδιάσπαστος. Σε αυτές τις πρώτες εβδομάδες της Απελευθέρωσης, οι συμβολικές κινήσεις της αναγνώρισης της Αντίστασης, λειτουργούν πρώτα και κύρια ως χειρονομίες εμπέδωσης της συναίνεσης.

Σε αυτό το πρώιμο κείμενο διακρίνονται μια σειρά όροι που θα αποτελέσουν κόμβους για τη διαμόρφωση της νομικής αναγνώρισης. Η έννοια του «άξιου της πατρίδας», η περιγραφή της Αντίστασης ως «εθνικής» και «καθολικής», και μάλιστα πιο καθολικής από οποιαδήποτε άλλη κατεχόμενη χώρα της Ευρώπης, τέλος η ίδια η έννοια της «ευγνωμοσύνης του Έθνους» στις επόμενες δεκαετίες θα αποκτήσουν υλική υπόσταση και θα αποτελέσουν επίδικο σκληρών αντιπαραθέσεων και ανανοηματοδοτήσεων.

Ποιο ήταν, όμως, εκείνο το έθνος στο οποίο απευθυνόταν ο Γ. Παπανδρέου και στο οποίο απέδιδε τα χαρακτηριστικά του αντιστασιακού; Η απελευθέρωση της Αθήνας, στις 12 Οκτωβρίου 1944, υπήρξε το έναυσμα για μεγάλες συγκεντρώσεις στις οποίες πρωτοστατούσε το ΕΑΜ, με τη συμμετοχή, όμως, και άλλων οργανώσεων, των λεγόμενων «εθνικών» ή «εθνικιστικών», όπως ο ΕΔΕΣ, η Ιερά Ταξιαρχία, η ΠΕΑΝ, η Εθνική Δράση.[2] Οι πανηγυρισμοί ήταν ταυτόχρονα και μια επίδειξη δύναμης, όπως δείχνει και το ξεχωριστό συλλαλητήριο που οι «εθνικές οργανώσεις» πραγματοποίησαν στις 15 Οκτωβρίου.[3] Οι συγκρούσεις μεταξύ οργανώσεων, που είχαν κορυφωθεί τους μήνες πριν από την Απελευθέρωση, μπορούσαν να αναζωπυρωθούν ανά πάσα στιγμή, υπονομεύοντας την εύθραυστη πολιτική συναίνεση που εξασφάλιζε την επιστροφή της εξόριστης κυβέρνησης.

Στις 18 Οκτωβρίου, ο Γ. Παπανδρέου επέλεξε να αναφερθεί στην Εθνική Αντίσταση, αποσιωπώντας το μωσαϊκό της έντασης την οποία περιείχε. Έτσι, η πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση εμπέδωνε το νέο συμβόλαιό της με τον λαό και ταυτόχρονα επανεφεύρισκε έναν τρόπο για να μιλήσει για το έθνος. Στον λόγο του Παπανδρέου, το έθνος ήταν αντίσταση, και η αντίσταση ήταν το

Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Το Βήμα Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (Α΄ έκδοση 1964), σ. 192-193.

2. «Η φρενίτις εξακολουθεί», εφ. *Ελευθερία*, 14.10.1944, σ. 1.

3. «Η χθεσινή μεγαλειώδης παρέλασις των εθνικών οργανώσεων Αθηνών», εφ. *Ελευθερία*, 16.10.1941, σ. 1.

Το συλλαλητήριο των εθνικών οργανώσεων, 15 Οκτωβρίου 1944

[Ιδιωτική συλλογή]

έθνος. Οτιδήποτε θα μπορούσε να υπονοήσει διαιρετικές τομές που θα τορπίλιζαν την πολιτική συναίνεση, όπως αυτή είχε εκφραστεί μέσα από το σχηματισμό της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, απαλειφόταν.

Οι προκλήσεις της αποκατάστασης της κρατικής κυριαρχίας

ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1944, εκπρόσωποι του υπό αποκατάσταση κράτους αντιλαμβάνονταν τις υλικές και ηθικές αμοιβές προς τους παλιούς μαχητές ως ένα εργαλείο ειρήνευσης και ως ένα στρατηγικό επιχείρημα από μέρους των αδύναμων κρατικών αρχών έναντι των ένοπλων σχηματισμών για την αναγκαία αποστράτευση. Για παράδειγμα, στις 20 Οκτωβρίου 1944, ο στρατιωτικός διοικητής Ηρακλείου Κρήτης, Ανδρέας Νάθενας, σε ανακοίνωσή του, αφού πρώτα διευκρίνιζε ότι η «Πατρίς ευγνωμονεί τους γενναίους αντάρτες» και ότι «αι υπηρεσίαι των θα μένωσιν αλησμόνητοι», διέταξε την επιστροφή τους στις αγροτικές εργασίες, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του επισιτισμού. Ταυτόχρονα όμως, έδωσε οδηγίες στους αρχηγούς των ένοπλων οργανώσεων να κρατήσουν λεπτομερείς καταλόγους των ανδρών που πολέμη-

σαν, ώστε, όταν το κράτος μπορέσει, να τους ανταμείψει για τις θυσίες τους.[4] Ήδη, δηλαδή, σε αυτήν την πρώιμη μεταπελευθερωτική περίοδο, η αναγνώριση από μέρους των αρχών του αντιστασιακού αγώνα αποτελούσε ένα ρητορικό στρατήγημα που διευκόλυνε την αποστράτευση.

Στο πολιτικό κέντρο, στην Αθήνα, το ακανθώδες ζήτημα της αποστράτευσης αντιμετωπίστηκε μέσα από την εφαρμογή μιας κεντρικής λύσης: της επανασύστασης του Ελληνικού Στρατού. Έτσι εξασφαλιζόταν εκ προοιμίου η διάλυση των ανταρτικών δυνάμεων ή έστω η συγχώνευσή τους στον τακτικό στρατό και, συνεπώς, εξασφαλιζόταν ο έλεγχος της διοίκησης επ' αυτών και η επανάκτηση του κρατικού μονοπωλίου της βίας.[5] Ο διακανονισμός θα μπορούσε να αποδειχτεί επωφελής και για τον νεόκοπο κυβερνητικό εταίρο, το ΕΑΜ, αίτημα του οποίου ήταν η μετατροπή της ανταρτικής δύναμης του ΕΛΑΣ σε εθνικό στρατό και, άρα, η de facto αναγνώρισή του ως βραχίονα του μεταπολεμικού κράτους. Μια τέτοια λύση υποσχόταν, ταυτόχρονα, αποκατάσταση. Απορροφώντας ένα σημαντικό μέρος των μαχητών της Αντίστασης, ο στρατός θα τους προσέφερε περίθαλψη και επισιτισμό, αναγκαία και τα δύο στην πρώτη, αυτή, κρίσιμη περίοδο.[6]

Από πλευράς του ΕΑΜ, κατά τις πρώτες εβδομάδες της Απελευθέρωσης δεν τίθεται ζήτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης. Σε αυτήν τη φάση, το ουσιώδες δεν είναι να αποδοθούν τιμές στους «άξιους της πατρίδας», αλλά να τιμωρηθούν όσοι επέδειξαν «εθνική αναξιότητα»,[7] εξασφαλίζοντας ότι η «Εθνική Νέμεσις» θα ήταν όντως «αδυσώπητος», όπως εξάλλου ο Γ. Παπανδρέου είχε διαβεβαιώσει από την πρώτη μέρα της επιστροφής του.[8] Ο κολα-

4. Ανδρέας Νάθενας, «Η πατρίς δεν θα τους λησμονήσει», εφ. *Νίκη* (Ηράκλειο Κρήτης), 20.10.1944, σ. 2.

5. Leften S. Stavrianos, «The Immediate Origins of the Battle of Athens», *American Slavic and East European Review*, τ. 8/4 (1949), σ. 239-251. Η αποστράτευση υπήρξε κεντρικό και, συχνά, συγκρουσιακό πολιτικό επίδικο και για άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Για την περίπτωση του Βελγίου βλ. Gerd-Rainer Horn, «The politics of demobilization», στο *The Moment of Liberation in Western Europe: Power Struggles and Rebellions, 1943-1948*, Oxford University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2020, σ. 223-225.

6. Το επισιτιστικό πρόβλημα τις πρώτες μεταπελευθερωτικές εβδομάδες υπήρξε οξύ και έπληττε εξίσου τον άμαχο πληθυσμό και τις αντιστασιακές οργανώσεις: βλ. ενδεικτικά «Το ψωμί του λαού», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1.11.1944, σ. 1· «Ο ηρωϊκός ΕΛΑΣ έμεινε χωρίς τρόφιμα και ιματισμό», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9.11.1944, σ. 2· «Τύχη αγωνιστών», εφ. *Ριζοσπάστης*, 14.11.1944, σ. 1.

7. Για την έννοια της «εθνικής αναξιότητας» και γενικότερα για τις προεργασίες που οδηγούν στη Συντακτική Πράξη 1 «Περί επιβολής ποινικών κυρώσεων κατά των συνεργασθέντων μετά του εχθρού» (ΦΕΚ 12 Α΄/6.11.1944) βλ. Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων*, *ό.π.*, σ. 142-152. Για το «αίτημα δικαιοσύνης και το πώς αυτό συνδέεται με το ευρύτερο πολιτικό επίδικο της Απελευθέρωσης βλ. Dimitris Kousouris, «Liberation 1944: not a moment, a time in history», διαθέσιμο στο https://www.press.jhu.edu/journals/journal-modern-greek-studies/occasional-papers (τελευταία πρόσβαση 1.7.2021).

8. Γ. Παπανδρέου, ό.π., σ. 200.

σμός των συνεργατών εξασφάλιζε τους όρους μιας δίκαιης επανασύστασης του τακτικού στρατού και, εν τέλει, επανασυγκρότησης του ίδιου του κράτους. Η νομική καταδίκη όσων είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας, καθώς και η εκκαθάριση των Σωμάτων Ασφαλείας (που έφτανε μέχρι την πλήρη διάλυσή τους, όπως προτάθηκε για τη Χωροφυλακή), θα εξασφάλιζαν ότι η διαδικασία της ανασυγκρότησης θα απέκλειε τελεσίδικα τους εχθρούς του ΕΑΜ.

Τα Δεκεμβριανά, ως μία στιγμή συντριπτικής ρήξης των ισορροπιών της πρώτης απελευθερωτικής περιόδου, θα αναδιατάξουν και τα επίδικα της αναγνώρισης. Το τέλος της ανοιχτής ένοπλης σύγκρουσης σήμαινε τη μεταφορά της αντιπαράθεσης στον πολιτικό στίβο. Αυτό είναι σαφές και στο μήνυμα του *Ριζοσπάστη* προς τους μαχητές καθώς ολοκληρωνόταν η παράδοση των όπλων, στο τέλος Φεβρουαρίου του 1945: «Σήμερα, που πρέπει να αφήσει το όπλο του ο Ελασίτης [...] καταλαβαίνει ότι στις καινούργιες συνθήκες που δημιουργήθηκαν στη χώρα μας η πολιτική πάλη μπαίνει στη θέση της ώς τώρα ένοπλης πάλης. [...] θα χρειαστεί μια μεγάλη ακόμα και σκληρή προσπάθεια, που θα στεφανωθεί με την πανηγυρική δημοκρατική επιτυχία στο Δημοψήφισμα και στις εκλογές».[9] Στο εξής, το δημοψήφισμα για το πολιτειακό και οι πρώτες βουλευτικές εκλογές θα γίνονταν το νέο μεγάλο επίδικο για τη φυσιογνωμία του ελληνικού μεταπολεμικού κράτους.

Σε αυτό το πλαίσιο, η σημασία της Αντίστασης γίνεται εκ νέου αντικείμενο πολιτικής διαπραγμάτευσης. Το συμπέρασμα των μη εαμικών ότι η ένοπλη αντίσταση υπήρξε ο κατεξοχήν παράγοντας που οδήγησε στα Δεκεμβριανά, υποσκάπτοντας την ανασυγκρότηση του κράτους, επέτρεψε τοποθετήσεις που τρεις μήνες νωρίτερα θα ήταν αδιανόητες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκεται στην *Καθημερινή*. Στο πρώτο φύλλο της, μετά την επανέκδοσή της, ο Γεώργιος Α. Βλάχος προβαίνει σε μια αποτίμηση των τριών κατοχικών χρόνων προκειμένου να διατυπώσει τις προτάσεις του για το πώς το ελληνικό κράτος θα ανασυγκροτηθεί:

> «Επί τρία ολόκληρα χρόνια κατέστρεψε, καταιμάτωσε, κατερείπωσε την Ελλάδα ο Γερμανός – ναι· αλλά βοηθός του ο αγών ο προς απελευθέρωσιν της Ελλάδος. Και κανείς τότε, ούτε οι εις το εξωτερικόν επίσημοι Έλληνες, ούτε τα Στρατηγεία, ούτε οι Πρωθυπουργοί, ούτε ο εδώ πολιτικός κόσμος ηθέλησε ν' ανοίξει τα μάτια του και να ιδή ότι εις τον δυστυχισμένον αυτόν τόπον των νεκρών και των ερειπίων δεν εγένετο αγών Απελευθερωτικός, αλλά αγών Ταξικός. [...] Το παρελθόν είναι βαρύ, αλλά κατά δύναμιν ας απαλλαγή από τον τρομακτικόν του φόρτον το μέλλον».[10]

9. «Ελασίτες, είσαστε το μέλλον του Έθνους!», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28.2.1945, σ. 1.
10. Γεώργιος Βλάχος, «Τρία Χρόνια», εφ. *Η Καθημερινή*, 1.2.1945, σ. 1.

Το άρθρο του Βλάχου αποτελεί το συμμετρικό αντίθετο του λόγου του Παπανδρέου. Οι δοκιμασίες της Ελλάδας όχι μόνο δεν τερματίστηκαν λόγω της Αντίστασης, αλλά επιτάθηκαν εξαιτίας της. Στο κείμενο δεν υπάρχει ο «μύθος της Αντίστασης». Ο εκδότης αποφεύγει ακόμη και να χρησιμοποιήσει τον όρο, με όλο το σημασιολογικό φορτίο που αυτός είχε στα απελευθερωμένα κράτη, και επιλέγει την πιο παραδοσιακή διατύπωση «Απελευθερωτικός Αγώνας».[11] Το άρθρο εργαλειοποιούσε πολιτικά τις εμφύλιες συγκρούσεις της Αντίστασης, για να πλήξει πολιτικά κυρίως φιλελεύθερους πολιτικούς που είχαν διαπραγματευτεί με το ΕΑΜ, ενώ ταυτόχρονα απάλλασσε τον βασιλιά από οποιαδήποτε ευθύνη για την πολιτική κρίση της Κατοχής: «αλλ' ας αφήσωμεν κατά το σύνταγμα τον Βασιλέα ανεύθυνον [...] Ας κληθούν οι υπεύθυνοι...».[12] Απερίφραστο συμπέρασμά του ήταν πως η Αντίσταση, ως «βαρύ φορτίο», αποτελούσε τροχοπέδη στην ανασυγκρότηση και δεν μπορούσε να γίνει η νομιμοποιητική βάση του μεταπολεμικού κράτους.

Παρ' όλα αυτά, στο αντιεαμικό στρατόπεδο δεν ήταν όλοι σύμφωνοι με το νέο δόγμα που προωθούσε η *Καθημερινή*. Στις 22 Μαρτίου 1945, η *Ελευθερία*, εφημερίδα με αντιστασιακό παρελθόν, δημοσίευσε κύριο άρθρο με τίτλο «Η Αντίστασις». Ο ανώνυμος συντάκτης, κατά πάσα πιθανότητα ο διευθυντής της εφημερίδας, Πάνος Κόκκας, υπενθύμιζε ότι η Αντίσταση «υπήρξε η ωραιοτέρα εκδήλωσις του ελληνικού λαού» και τόνιζε ότι «το κολοσσιαίο κίνημα της Αντιστάσεως» αναπτύχθηκε «μακράν από τους επισήμους αρχηγούς και την θέλησίν των». «Οι νέοι άνθρωποι της αντιστάσεως» οργάνωσαν τον αγώνα τους παρά τις συμβουλές των «συνετών», των «δειλών» και των «ανάνδρων» που προσπαθούσαν να αποθαρρύνουν τις προσπάθειές τους και δικαιούνταν να «καταλάβουν μία εξέχουσαν θέσιν εις το εθνικόν συμβούλιον». Κατά τον συντάκτη, δηλαδή, οι νέοι άνθρωποι της Αντίστασης είχαν δικαιωματικά θέση στις πολιτικές διεργασίες, και η εθνική συνεισφορά τους δεν έπρεπε να απαξιωθεί λόγω της «ανοήτου επαναστάσεως» των Δεκεμβριανών. Το πολιτικό κεφάλαιο της Αντίστασης δεν υπήρξε, δηλαδή, επίδικο μόνο ανάμεσα στο ΕΑΜ και τον αστικό πολιτικό κόσμο, αλλά και στο εσωτερικό του τελευταίου, ανάμεσα στους συντηρητικούς φιλοβασιλικούς και τους μεταπολεμικούς βενιζελογενείς σχηματισμούς.

Επιπλέον, το κείμενο της *Ελευθερίας* επιχειρούσε να ορίσει τις μορφές του αγώνα που μπορούσαν να εννοηθούν ως Αντίσταση. Στον προδεκεμβριανό δημόσιο λόγο, η συζήτηση μονοπωλούνταν από την τύχη του ανταρτικού στρατού, ο οποίος, έτσι, προβαλλόταν ως η κατεξοχήν μορφή Αντίστασης. Η εφη-

11. Για την απέχθεια που προκαλούσε ο όρος Αντίσταση σε συντηρητικούς διανοούμενους βλ. τη θεατρική κριτική του Μ. Καραγάτση στο έργο «Αντιγόνη» (εφ. *Η Βραδυνή*, 30.1.1947), στο Μ. Καραγάτσης, *Κριτική Θεάτρου, 1946-1960* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Εστία, Αθήνα 1999, σ. 60.

12. «Τρία Χρόνια», εφ. *Η Καθημερινή*, 1.2.1945, σ. 1.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΜΠΤΗ, 22 ΜΑΡΤΙΟΥ 1945

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΣ

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΠΑΝΩΛΕΘΡΙΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΧΘΑΣ ΤΟΥ ΡΗΝΟΥ

ΟΛΟΚΛΗΡΟΣ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΣΑΑΡ ΠΕΡΙΗΛΘΕ ΕΙΣ ΣΥΜΜΑΧΙΚΑΣ ΧΕΙΡΑΣ

ΟΙ ΣΥΜΜΑΧΟΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΤΗΣ ΠΟΛΩΝΙΑΣ

Ο κ. ΗΝΤΕΝ ΚΑΘΟΡΙΖΕΝ ΧΘΕΣ ΤΗΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΡΕΤΑΝΝΙΑΣ

ΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΡΩΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

μερίδα, όμως, σπεύδει να εμπλουτίσει το σχήμα, υποστηρίζοντας ότι ο αγώνας έλαβε τρεις μεγάλες μορφές: το αντάρτικο, την άοπλη πάλη στις πόλεις και τον «μυστικό πόλεμο». Η τρίτη μορφή περιλάμβανε κατασκοπικές δράσεις, σαμποτάζ, δίκτυα πληροφοριών και διαφυγής, αλλά και την έκδοση του μυστικού Τύπου, και κατά την *Ελευθερία* αποτελούσε τη συνθετότερη και υψηλότερη μορφή της Αντίστασης.[13] Η εφημερίδα πριμοδοτούσε τον «μυστικό πόλεμο» αφενός γιατί και η ίδια είχε εμπλακεί σε αυτόν και αφετέρου επειδή ήταν συνδεδεμένος με το ΣΣΜΑ, συνεπώς υπηρετούσε αυταπόδεικτα τους σκοπούς του συμμαχικού αγώνα χωρίς να μπορεί να κατηγορηθεί για πολιτικά κίνητρα. Σε κάθε περίπτωση, η τριμερής κατάταξη της Αντίστασης –αντάρτικο, αγώνας στις πόλεις και κατασκοπεία– στη συνέχεια θα γενικευτεί και θα αποτελέσει τη βάση όλων των σχετικών νομοθετημάτων.

Την ίδια περίοδο, στελέχη του ανασυγκροτούμενου στρατού ανέλαβαν πρωτοβουλίες που υποδηλώνουν ότι ο στρατός, όπως ήταν αναμενόμενο, διεκδικούσε να είναι ο αποκλειστικός θεσμός που θα αναλάμβανε τη διαδικασία της αναγνώρισης. Πρώτον, η αναγνώριση μαχητών της ένοπλης αντίστασης συνδεόταν άμεσα με προαγωγές και αποτάξεις, ένα κρίσιμο ζήτημα για την ανασυγκρότηση του τακτικού στρατού. Δεύτερον, η αναγνώριση συνεπαγόταν την απονομή ηθικών αμοιβών, δηλαδή μεταλλίων, και ο στρατός παραδοσιακά αποτελούσε τον θεσμό που κατείχε το μονοπώλιο να κρίνει ποιοι δικαιούνται μετάλλια για πολεμικές πράξεις.[14] Σημειωτέο ότι την ίδια περίοδο και ο βρε-

13. «Η Αντίστασις», εφ. *Ελευθερία*, 22.3.1945, σ. 1.

14. Βλ. την τοποθέτηση του Αλέξανδρου Σακελλαρίου: «Τα παράσημα και μετάλλια απονέμονται διά πολεμικάς υπηρεσίας. Κατά τον πόλεμον η προστασία του Εμπορικού Στόλου ανήκει εις το Πολεμικόν Ναυτικόν, το οποίον και μόνον είναι εις θέσιν να εκτιμά τα συνθήκας υφ' ας οφείλουν να απονέμονται ηθικαί αμοιβαί», «Συνεδρίασις Μ΄, Τετάρτη 10 Ιουλίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 2, σ. 436-437.

τανικός στρατός συγκέντρωνε στοιχεία για να απονείμει μετάλλια σε όσους έλληνες πολίτες είχαν συμμετάσχει στα δίκτυα της Force 133 ή είχαν βοηθήσει εγκλωβισμένους στρατιώτες του βρετανικού στρατού.[15]

Οι πηγές είναι εύγλωττες, παρότι αποσπασματικές. Τον Μάρτιο του 1945, μετά από δύο διαταγές του υπουργείου Στρατιωτικών, συστάθηκε «στρατιωτική επιτροπή» που συνέταξε ένα πρακτικό επί του οποίου εργάστηκε η πρώτη κοινοβουλευτική επιτροπή για τη σύνταξη σχεδίου νόμου για την αναγνώριση, το φθινόπωρο του 1946.[16] Τον Νοέμβριο του 1945, ο Κωνσταντίνος Βεντήρης κατέθεσε πρόταση για απονομή ηθικών αμοιβών σε γυναίκες, κυρίως νοσοκόμες του Ερυθρού Σταυρού και όσες παρείχαν υπηρεσίες σε δίκτυα πληροφοριών και φυγάδευσης.[17] Όπως αναφέρεται στο αιτιολογικό, η πρόταση ακολουθούσε το παράδειγμα άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι μία τοπική πρωτοβουλία που αναλήφθηκε στην Κρήτη τον Ιούνιο του 1945, λίγες εβδομάδες μετά την απελευθέρωση και του δυτικού τμήματος του νησιού (23 Μαΐου 1945). Η Στρατιωτική Διοίκηση ζήτησε από τις επιτροπές της Εθνικής Οργάνωσης Κρήτης (ΕΟΚ) να συντάξουν καταλόγους όσων προσέφεραν εξαιρετικές υπηρεσίες κατά τη Μάχη της Κρήτης και κατά την Κατοχή, προκειμένου να δοθούν υλικές και ηθικές αμοιβές.[18] Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του Νικόλαου Σκουλά, σημαντικού πολιτικού παράγοντα των Χανίων, η διαδικασία ξεκίνησε, και μάλιστα με συγκεκριμένες οδηγίες από τη Στρατιωτική Διοίκηση για τον τρόπο με τον οποίο θα γράφονταν οι αναφορές.[19] Σύντομα, όμως, κύκλοι αντιστασιακών κατήγγειλαν ότι κάποιοι προωθούσαν τη σύνταξη «μονόπλευρων» εκθέσεων,

15. Για την απονομή αγγλικών παρασήμων σε Έλληνες βλ. ενδεικτικά «Τιμητική διάκρισις εις πέντε συνοικισμούς του Πειραιώς», εφ. Ελευθερία, 10.11.1946, σ. 11· «Αγγλικά παράσημα εις Έλληνας», εφ. *Ελευθερία*, 7.4.1949, σ. 6.

16. Τρύφων Τριανταφυλλάκος, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 92-97. Βλ. επίσης τη διατύπωση του Ζ΄ Ψηφίσματος: «Αποφασίζει [η βουλή] τον σχηματισμό εκ Βουλευτών διακομματικής Επιτροπής ήτις επί τη βάσει του Πρακτικού της διά των υπ' αρ' 280700/29.3.45 και 57456/16.3.45 διαταγών Ὑπουργείου Στρατιωτικών συσταθείσης Στρατιωτικής Επιτροπής και παντός άλλου στοιχείου, καταρτίση και παραδώση εις το Ὑπουργείον Στρατιωτικών τα απαραίτητα Νομοσχέδια διά των οποίων θέλουσιν απονεμηθεί αι δέουσαι αμοιβαί», ΦΕΚ 229 Α΄/31.7.1946.

17. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 27 ΕΟΠΔ Όμηρος-Ελληνικόν Αίμα-Ιερά Ταξιαρχία-ΡΑΝ-ΦΟΞ, 36 ΕΟΕ ΡΑΝ. Για τον Κωνσταντίνο Βεντήρη, παλιό απόστρατο αξιωματικό του '35, συναρχηγό της αντιστασιακής οργάνωσης ΡΑΝ, αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων της Μέσης Ανατολής το 1944 και το 1947 αρχηγό ΓΕΣ, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «"Ο Κρατών Της Πρωτευούσης...": ΡΑΝ, 1943-1944», *Κλειώ*, τ. 3 (2006), σ. 97-120.

18. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Λυτά Έγγραφα, Έγγραφο Στρατιωτικής Διοίκησης Κρήτης προς Νομαρχιακή Επιτροπή ΕΟΚ, 23.6.1945.

19. Στο ίδιο, Επιστολή Σκουλά προς Ησυχάκη, χ.χ., και έγγραφο της Στρ. Διοίκησης Κρήτης με τίτλο «Οδηγίαι διά την σύνταξιν των εκθέσεων Αγώνος», χ.χ.

με αποτέλεσμα το εγχείρημα να αποτελματωθεί σε συνεχείς συνεννοήσεις μεταξύ επιτροπών.[20]

Η μεταδεκεμβριανή επανεκκίνηση

ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗΣ της κρατικής ανασυγκρότησης, οι μετά τη Βάρκιζα κυβερνήσεις έθεσαν ως προτεραιότητα την τακτοποίηση ζητημάτων όπως η υλική ενίσχυση οικογενειών θυμάτων και ο κολασμός των δωσιλόγων, θέματα που συνδέονταν με τη συνολική αποτίμηση της Εθνικής Αντίστασης. Ως προς το δεύτερο, είναι ενδεικτικό ότι, πριν ακόμη την πλήρη εφαρμογή της συνθήκης της Βάρκιζας, στις 21 Φεβρουαρίου 1945, η κυβέρνηση Νικολάου Πλαστήρα έσπευσε να ξεκινήσει τη «μεγάλη δίκη των κυβερνήσεων» – αφού πρώτα είχε εξασφαλίσει την αναδιατύπωση και αποριζοσπαστικοποίηση των πρώτων μεταπελευθερωτικών νομικών κειμένων για το ζήτημα.[21] Επιπλέον, η κυβέρνηση προώθησε ένα είδος de facto αθώωσης όσων είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας, αποφασίζοντας ότι οι οικογένειές τους, εάν αυτοί είχαν σκοτωθεί ή καταστεί ανίκανοι σε ένοπλες συγκρούσεις, δικαιούνταν οικονομικής υποστήριξης.[22]

Πάνω από όλα, η νικηφόρα για το αστικό στρατόπεδο κατάληξη των Δεκεμβριανών επέτρεπε τη δραστική αντιμετώπιση του κεφαλαιώδους ζητήματος της αποστράτευσης. Κατά τις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ως πρόεδρος της κυβερνητικής αντιπροσωπείας, υποστήριξε ότι ο αφοπλισμός και, τελικά, η διάλυση των «ιδιωτικών στρατών» ήταν αναγκαίες προϋποθέσεις για τη δημιουργία «ενιαίου Εθνικού στρατού» που δεν θα αποτελούσε όργανο κομματικών ή ταξικών συμφερόντων.[23] Ωστόσο, στο κείμενο της Συμφωνίας, η διατύπωση ήταν διαφορετική. Σύμφωνα με το άρθρο 6, αποστρατεύονταν «αι ένοπλοι δυνάμεις αντιστάσεως», με την επεξήγηση «και συγκεκριμένως ο ΕΛΑΣ, τακτικός και εφεδρικός, το ΕΛΑΝ και η Εθνική Πολιτοφυλακή».[24]

Με άλλα λόγια, η συνθήκη δεν έκανε καμία αναφορά για την τύχη των μη εαμικών ένοπλων σχηματισμών. Τέτοιες οργανώσεις που είχαν συμμετάσχει

20. Στο ίδιο, Επιστολή Εμμ. Κελαΐδη προς Ν. Σκουλά, 23.8.1945 και επιστολή Εμμ. Κελαΐδη προς αντιπροσώπους περιοχών της Κρήτης, 20.5.1946.

21. Κομβικό σημείο για αυτήν τη διαδικασία αποριζοσπαστικοποίησης υπήρξε η έκδοση της ΣΠ 6, στις 20 Ιανουαρίου 1945 (ΦΕΚ 12 Α΄), που καταργούσε τη ΣΠ 1. Για μία ανάλυση των προθέσεων της ΣΠ 6 βλ. Δημήτρης Κουσουρής, *ό.π.*, σ. 234-239.

22. Βλ. ενδεικτικά, «Καμαρώστε!», εφ. *Ριζοσπάστης*, 17.2.1945, σ. 1· «Η συνταξιοδότησις των θυμάτων πολέμου», εφ. *Ελευθερία*, 13.7.1945, σ. 2· «Θα συνταξιοδοτηθούν αι οικογένειαι των θυμάτων της Κατοχής δημοσίων υπαλλήλων», εφ. *Η Καθημερινή*, 13.7.1945, σ. 2.

23. ΣΠ 23 «Περί κυρώσεως της συμφωνίας της Βάρκιζας», ΦΕΚ 68 Α΄/23.3.1945.

24. Στο ίδιο.

στα Δεκεμβριανά, όπως η Χ, εντάχθηκαν στην Εθνοφυλακή, η οποία, ως μονάδα του κρατικού στρατού, δεν συμπεριλαμβανόταν στον αφοπλισμό.[25] Ο μεγαλύτερος μη εαμικός ανταρτικός στρατός, ο ΕΔΕΣ, ξεκίνησε με δική του πρωτοβουλία τις διαδικασίες αποστράτευσης. Στην περίπτωσή του, βέβαια, αποστράτευση σήμαινε την απαγκίστρωση των δυνάμεων που παρέμεναν στα Επτάνησα μετά τη σύγκρουσή τους με τον ΕΛΑΣ.[26] Σε αρκετές περιπτώσεις, οι άνδρες που αποστρατεύθηκαν απορροφήθηκαν κατευθείαν από την Εθνοφυλακή και, έτσι, συνέχισαν την ένοπλη δράση τους.[27] Σε κάθε περίπτωση, όμως, ήδη από την επομένη της Συμφωνίας, φάνηκε ότι η βίαιη και συχνά ένοπλη δράση των παραπάνω ομάδων σίγουρα δεν περιοριζόταν στα νέα τους καθήκοντα ως τμημάτων της Εθνοφυλακής. Ο τερματισμός των Δεκεμβριανών δεν σήμανε τον τερματισμό της ένοπλης δραστηριότητας, αλλά την έναρξη της περιόδου της Λευκής Τρομοκρατίας.[28]

Μέσα σε αυτό το αντιφατικό πλαίσιο ειρήνευσης και υπόκωφης βίας, ξεκίνησε η πολιτική δραστηριότητα. Για τις οργανώσεις που είχαν δημιουργηθεί στην Κατοχή, ο νέος πολιτικός αγώνας σήμαινε το πέρασμά τους από την παρανομία στη νομιμότητα, με τη μετατροπή τους σε σωματεία εγκεκριμένα από τα κατά τόπους πρωτοδικεία, παρά τις φωνές όσων ζητούσαν ακόμη και σε κυβερνητικό επίπεδο τη διάλυση όλων των αντιστασιακών οργανώσεων.[29]

25. Για την απορρόφηση της Χ από την εθνοφυλακή βλ. Κώστας Κατσούδας, «Η δυναμικωτέρα όλων των εθνικών οργανώσεων»: Η οργάνωση Χ στην Κατοχή και τα Δεκεμβριανά», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944, το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 97.

26. Για την αποστράτευση του ΕΔΕΣ με πρωτοβουλία του ίδιου του Ζέρβα, βλ. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, «Η πολιτική κληρονομιά του ΕΔΕΣ: Το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος (1945-1950)», στο Πολυμέρης Βόγλης - Φλώρα Τσίλαγα - Ιάσονας Χανδρινός - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 256 (σημ. 4).

27. Η άμεση απορρόφηση των αποστρατευμένων εδεσιτών από την εθνοφυλακή καταγράφεται και στις εφημερίδες της εποχής, βλ. ενδεικτικά «Αφίχθησαν 1200 άνδρες του ΕΔΕΣ», εφ. *Ελευθερία*, 21.2.1944, σ. 4.

28. Για τη Λευκή Τρομοκρατία βλ. ενδεικτικά Τάσος Κωστόπουλος, «Η Λευκή Τρομοκρατία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 13, Δομή, Αθήνα 2006, σ. 557-585· Ηλίας Νικολακόπουλος, «Το μετέωρο βήμα προς την ομαλότητα: Φεβρουάριος 1945-Μάρτιος 1946», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, Τα Νέα, Αθήνα 2017, σ. 23-42· Για την αντίδραση του ΚΚΕ βλ. Ole L. Smith, «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 1945-1947», στο Lars Baerentzen - Γιάννης Ο. Ιατρίδης - Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 165-184.

29. Η διάλυση όλων των αντιστασιακών οργανώσεων προβαλλόταν ως η λύση από μέλη του υπουργικού συμβουλίου απέναντι σε προτάσεις για την αντιμετώπιση της ένοπλης μεταδεκεμβριανής τρομοκρατίας από Χίτες και Εδεσίτες, βλ. «Οι κκ. Καφαντάρης-Σοφούλης ζήτησαν να καταπαύσει η "βασιλική τρομοκρατία"», εφ. *Ριζοσπάστης*, 31.3.1945, σ. 2· «Το υπουργικό συμβούλιο ασχολήθηκε με την τρομοκρατία των Χιτών και Εδεσιτών», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1.4.1945, σ. 2.

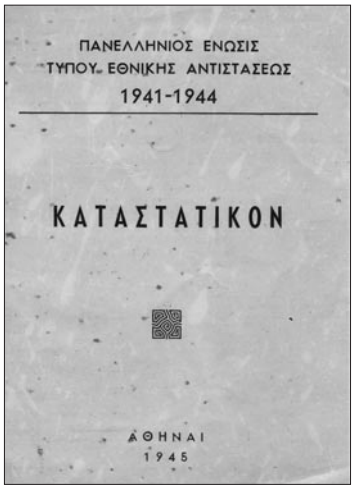

Τον Αύγουστο του 1945, η ΕΠΟΝ Χανίων πανηγυρίζει την «αναγνώριση» του καταστατικού της, δηλαδή τη θεσμική έγκριση της λειτουργίας της.[30] Η στρατηγική αυτή δεν ανήκει μόνο στην Αριστερά. Τον Ιούλιο του 1945 η οργάνωση Σπίθα, που είχε δημιουργηθεί από στελέχη της ΕΟΝ, επίσης κινεί τις διαδικασίες και αναγνωρίζεται από το Πρωτοδικείο Αθηνών.[31] Παράλληλα, εμφανίζονται νέα σωματεία Εθνικής Αντίστασης, με ποικίλους στόχους, από τη διατήρηση των δεσμών μεταξύ των μέχρι πρότινος συναγωνιστών έως την προώθηση συγκεκριμένων αιτημάτων. Η Ένωσις Εθνικοφρόνων Ανταρτών του Νομού και της Πόλεως Καστοριάς παρεμβαίνει τον Μάιο του 1945 για να ζητήσει επιείκεια για τα «εξαπατηθέντα» 700 μέλη της που υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ.[32] Η Πανελλήνιος Ένωσις Συντακτών Τύπου Εθνικής Αντιστάσεως 1941-1944, τον Ιούλιο του 1945, προσκαλεί το κοινό στα νέα της γραφεία, στην εφημερίδα *Ελευθερία*.[33]

Κάποιες άλλες οργανώσεις, με κεντρικές πολιτικές φιλοδοξίες, μετατρέπονται σε πολιτικά κόμματα. Αυτή είναι κατεξοχήν η περίπτωση του ΕΔΕΣ. Στις 30 Μαρτίου 1945, και ενώ κυκλοφορούσε η φήμη ότι επέκειτο η έκδοση Συντακτικής Πράξης με την οποία όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις θα διαλύονταν, σε συνέλευση των μελών του ΕΔΕΣ και των οργανώσεων Ελληνοπούλα και ΕΔΕΕ, ο Ναπολέων Ζέρβας ανακοίνωσε τη διάλυση και συγχώνευσή τους σε ένα ενιαίο κόμμα, το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος.[34]

Μία άλλη περίπτωση μετατροπής κατοχικής οργάνωσης σε πολιτικό κόμμα είναι αυτή της Χ, η ανασυγκρότηση της οποίας μετά τη Συνθήκη της Βάρκιζας είναι εντυπωσιακή.[35] Στις αρχές Ιουλίου του 1945, το ΕΑΜ καταγγέλλει ότι η εντεινόμενη τρομοκρατία της Χ συνδέεται με σχέδιο αξιωματικών για βασιλικό πραξικόπημα και ζητά τον αφοπλισμό της.[36] Σε ερωτήσεις ξένων ανταποκριτών σχετικά με τη δράση της οργάνωσης, ο πρωθυπουργός, Πέτρος Βούλγαρης, με-

30. «Το νέο μας καταστατικό και η αναγνώρισή του», εφ. *Εξόρμηση* (Χανιά), 2.8.1945, σ. 1.

31. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 37 Εθνική Οργάνωση Σπίθα.

32. «Αι ανταρτικαί οργανώσεις», εφ. *Εμπρός*, 27.5.1945, σ. 2.

33. «Ο τύπος της Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Το Βήμα*, 14.7.1945, σ. 2.

34. «Διαλύονται αι οργανώσεις αντιστάσεως», εφ. *Η Καθημερινή*, 31.3.1945, σ. 2.

35. Ιάσονας Χανδρινός, «Μια ελληνική Κου-Κλουξ-Κλαν. Η Οργάνωση Χ στην Κατοχή και τον Εμφύλιο», *Ουτοπία*, τχ. 102 (2013), σ. 112-131.

36. «Καθιστούμε υπεύθυνους τον αντιβασιλέα και την κυβέρνηση», εφ. *Ριζοσπάστης*, 4.7.1945, σ. 1.

ταβλήθηκε σε απολογητή της προκειμένου να υπεραμυνθεί της κυβερνητικής απόφασης να μη διαταχθεί η διάλυσή της. Η Χ, υποστήριξε, είχε συμμετάσχει στον αγώνα αντιστάσεως, ενώ μετά την Απελευθέρωση συνέχισε τον πολιτικό αγώνα «καθ' ον τρόπον υπάρχουν και άλλαι τοιαύτης φύσεως». Επεσήμανε, τέλος, πως «η Χ δεν συνειργάσθη μετά των Γερμανών διαρκούσης της Κατοχής».[37]

Τον Ιανουάριο του 1946, η Χ προχώρησε τις διαδικασίες για να αναγνωριστεί επίσημα ως Εθνικό Κόμμα Χιτών.[38] Ταυτόχρονα βρισκόταν σε διαπραγμάτευση με το Λαϊκό Κόμμα για κοινή κάθοδο στις επικείμενες εκλογές.[39] Τελικά, όμως, δεν διαδραμάτισε τον πολιτικό ρόλο που ήλπιζε. Ενδεχομένως, η αποτυχία των σχεδίων της οφείλεται στο κίνημα της Καλαμάτας στις 20 Ιανουαρίου 1946, μετά το οποίο η κυβέρνηση Σοφούλη ανακοίνωσε ότι ήταν αποφασισμένη να προχωρήσει στη διάλυσή της και να οδηγήσει τον Γρίβα στο δικαστήριο για συκοφαντική δυσφήμιση του πρωθυπουργού.[40] Ωστόσο, ούτε η Χ διαλύθηκε, ούτε ο αρχηγός της καταδικάστηκε.[41] Μάλιστα, η σύντομη δίκη του Γρίβα αποτέλεσε αφορμή για προβεβλημένα πολιτικά στελέχη να δηλώσουν την αλληλεγγύη τους προς το πρόσωπό του, καθώς ως μάρτυρες υπεράσπισης παρουσιάστηκαν οι Κ. Τσαλδάρης, Στ. Γονατάς, Ι. Θεοτόκης, Π. Μαυρομιχάλης, Α. Αλεξανδρής και Ν. Ζέρβας.[42] Αν και τελικά, στις εκλογές η ένοπλη δύναμη της Χ δεν μεταφράστηκε σε κοινοβουλευτική δύναμη, η πολιτική δικτύωση που είχε δημιουργήσει παρέμεινε ισχυρή.

Απέναντι στην εντεινόμενη τρομοκρατία των βασιλικών οργανώσεων, αλλά και στην ετεροβαρή και διαρκώς μεταλλασσόμενη κυβερνητική πολιτική, το ΚΚΕ ανέλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Στις αρχές Ιουλίου, επιτροπή του κόμματος προέβη σε έντονο διάβημα προς τον πρωθυπουργό, Π. Βούλγαρη, ενάντια στη βασιλική τρομοκρατία, με κεντρικό αίτημα την «αναγνώριση του κινήματος της Αντίστασης» – ίσως η πρώτη φορά που χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη διατύπωση.[43] Λίγες μέρες αργότερα, στη 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, ο Νίκος Ζαχαριάδης ανέπτυξε τα βήματα που έπρεπε να

37. «Ο πρωθυπουργός διαψεύδει τας φήμας περί πραξικοπήματος», εφ. *Το Βήμα*, 7.7.1945, σ. 1.

38. Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η Χ. Το χαμένο αρχείο*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2004, σ. 584.

39. «Διαφωνία των Χιτών με τους Λαϊκούς», εφ. *Το Βήμα*, 28.3.1946, σ. 2. Για μια σύνοψη της εκλογικής πορείας του Εθνικού Κόμματος Χιτών βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, *ό.π.*, σ. 69-70.

40. «Κατεστάλη κεραυνοβόλως το κίνημα των Καλαμών», εφ. *Το Βήμα*, 23.1.1946, σ. 2

41. «Απηλλάγη ο κύριος Γρίβας», εφ. *Το Βήμα*, 6.2.1946, σ. 2.

42. «Ηθωώθη χθες ο κύριος Γρίβας», εφ. *Εμπρός*, 6.2.1946, σ. 2.

43. «Έντονο διάβημα της αντιπροσωπείας του ΚΚΕ για την ένταση της τρομοκρατίας σ' όλη τη χώρα», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1.7.1945, σ. 4.

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΝΩΘΗΤΕ

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΘΗΝΑ ΤΡΙΤΗ 25 ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΗ 1945

Τό φύλλο δραχ. 50

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΔΗΜ. ΚΙ ΒΟΛΙΔΗΣ
Κ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΗΣΜΟΝΗΤΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ

Ο ΠΑΛΛΑΪΚΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ ΣΤΟΝ «ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ»

200.000 ΛΑΟΥ ΒΡΟΝΤΟΦΩΝΑΞΑΝ ΤΗ ΘΕΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ:

Ἀναγνώριση τοῦ κινήματος Ἐθνικῆς Ἀντίστασης.-Γενικὴ πολιτικὴ ἀμνηστία.-Ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνηση μὲ ἀποφασιστικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀριστερᾶς

ΠΟΛΛΕΣ ΛΙΠΟΘΥΜΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΟ!

ΕΛΠΙΔΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Η ΑΛΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ σ. ΓΙΩΡΓΗ ΣΙΑΝΤΟΥ

γίνουν. Ο αγώνας έπρεπε να είναι διπλός: υπεράσπιση των αγωνιστών που είχαν βρεθεί στη φυλακή μετά τα Δεκεμβριανά και προστασία των οικογενειών τους από την ακραία φτώχια που τους μάστιζε λόγω των θυσιών τους στην Κατοχή και των διώξεων από τη Βάρκιζα και μετά.[44]

Την Κυριακή 23 Δεκεμβρίου 1945, το ΕΑΜ οργάνωσε στο γήπεδο του Παναθηναϊκού συγκέντρωση με το διπλό αίτημα: Αμνηστία/Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.[45] Αιτία για τη συγκέντρωση ήταν ο νόμος «περί αποσυμφορήσεως των φυλακών», ο οποίος είχε δημοσιευτεί δύο μέρες πριν, διαψεύδοντας τις προσδοκίες για καθολική και ουσιαστική παροχή αμνηστίας.[46] Η εκδήλωση, κατά το *Ριζοσπάστη*, συγκέντρωσε 200.000 κόσμο.[47] Η κεντρώα

44. «Εγγύηση για την επιτυχία και τη νίκη είναι το γερά μονολιθικό και αδιάσπαστο ΚΚΕ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.7.1945, σ. 1.

45. «Αθηναίοι και Πειραιώτες όλοι σήμερα στις 11 το πρωί στο "Παναθηναϊκό"», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23.12.1945, σ. 1.

46. ΑΝ «Περί αποσυμφορήσεως των φυλακών», ΦΕΚ 311 Α΄/21.12.1945.

47. «Ο παλλαϊκός συναγερμός στον "Παναθηναϊκό". 200.000 λαού βρωντοφώναξαν τη θέληση του έθνους: Αναγνώριση του κινήματος Εθνικής Αντίστασης-Γενική Πολιτική Αμνηστία-Αντιπροσωπευτική κυβέρνηση με αποφασιστική συμμετοχή της Αριστεράς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25.12.1945, σ. 1.

Ελευθερία αναγνώρισε ότι το πλήθος είχε καλύψει όλο το γήπεδο και τμήμα της λεωφόρου Αλεξάνδρας.[48] Ακόμη και το βασιλόφρον *Εμπρός* παραδέχτηκε ότι η συγκέντρωση είχε 25.000 συμμετέχοντες.[49] Ο *Ριζοσπάστης* παρομοίασε το πάθος του συγκεντρωμένου πλήθους με αυτό που επικρατούσε τις ημέρες της Απελευθέρωσης.[50]

Ο Μιχαήλ Κύρκος ζήτησε την «καθολική –ηθική και νομική– αναγνώριση του κινήματος της Εθνικής Αντιστάσεως» και «αντιπροσωπευτική κυβέρνηση [...] με ευρύτατη συμμετοχή του κινήματος Εθνικής Αντιστάσεως».[51] Τα αιτήματα αυτά ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα. Η συνέχιση των διώξεων για εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου που, στην πραγματικότητα, είχαν συμβεί στο πλαίσιο του αντιστασιακού αγώνα, αποτελούσε όχι μόνο διωγμό ατομικά για όσους βρίσκονταν κατηγορούμενοι, αλλά και συνολική απαξίωση του ίδιου του Αγώνα. Χωρίς τη «νομική αναγνώριση», δηλαδή την ουσιαστική αμνηστία που θα έβαζε τέλος στις διώξεις, δεν ήταν δυνατό να υπάρξει ηθική αναγνώριση της Αντίστασης. Επιπλέον, ως κορύφωση της ηθικής αναγνώρισης προβάλλεται η συμμετοχή των αντιστασιακών οργανώσεων στην κυβέρνηση. Το 1945, το αίτημα για αναγνώριση είναι αίτημα αληθινής αμνηστίας και συμμετοχής στην πολιτική.

Η αναγνώριση ως αντικείμενο κοινοβουλευτικής διαπραγμάτευσης

Η Δ΄ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ, που σχηματίστηκε από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, ήταν η πρώτη που λειτούργησε μετά από δέκα χρόνια διακοπής της κοινοβουλευτικής δραστηριότητας.[52] Οι βουλευτές καλούνταν να διαχειριστούν την κληρονομιά ενός συγκρουσιακού παρελθόντος. Η δικτατορία Μεταξά, η Κατοχή, η σχέση τους με την Αντίσταση, η θέση τους απέναντι στο πολιτειακό, οι επαφές τους ή η συμμετοχή τους στην εξόριστη κυβέρνηση ήταν μερικά από τα ζητήματα που λειτουργούσαν ως σπινθήρες για τις κοινοβουλευτικές διενέξεις. Ωστόσο όχι τα μοναδικά, διότι οι διαμάχες που ταλάνιζαν το κοινοβούλιο του 1946 πήγαιναν ακόμη πιο πίσω από το 1936.

48. «Η προχθεσινή συγκέντρωσις διά την παροχήν γεν. αμνηστίας», εφ. *Ελευθερία*, 25.12.1945, σ. 4.

49. «Δολοφονικαί επιθέσεις κομμουνιστών εναντίον αστυνομικών και συμπλοκαί εις συνοικίας. Απέτυχεν η συγκέντρωσις του Παναθηναϊκού», εφ. *Εμπρός*, 25.12.1945, σ. 4.

50. «Ελπίδα του Έθνους», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25.12.1945, σ. 1.

51. «Η έναρξη-το προεδρείο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25.12.1945, σ. 1.

52. Για τα βασικά χαρακτηριστικά της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής και τα κόμματα που την απάρτισαν βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 67-85. Ειδικά για τις διεργασίες των βενιζελογενών κομμάτων, αλλά και για την κριτική στον παλαιοκομματισμό, βλ. Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ: Η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ΕΙΕ/ΙΙΕ, Αθήνα 2016, σ. 25.

Όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, οι πρώτες εβδομάδες μέχρι τις 30 Ιουνίου 1946, οπότε εκδόθηκε το ψήφισμα για τη διενέργεια δημοψηφίσματος,[53] χαρακτηρίστηκαν από ιδιαίτερη ένταση, καθώς η κυβερνητική πλειοψηφία πίεζε ασφυκτικά την αντιπολίτευση να δεχτεί τους όρους της για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος.[54] Κατά έναν τρόπο, αυτές οι εβδομάδες υπήρξαν η τελευταία πράξη ή, έστω, μια μάχη οπισθοφυλακής της μεγάλης σύγκρουσης μεταξύ βασιλοφρόνων και φιλελευθέρων που είχε καθορίσει όλο το πολιτικό τοπίο από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και την Κατοχή. Όντως, μετά τη ρύθμιση των όρων του δημοψηφίσματος, η αντιπαράθεση μεταξύ των υποστηρικτών της βασιλείας και αυτών της αβασίλευτης δημοκρατίας έχασε την κομβική σημασία που είχε τις πρώτες εβδομάδες της κοινοβουλευτικής ζωής. Στη συνέχεια, με την επιστροφή του βασιλιά, υποβαθμίστηκε συντριπτικά μπροστά στα νέα πολιτειακά τετελεσμένα. Για ένα μικρό διάστημα, όμως, είχε τεράστια σημασία. Σε αυτό το διάστημα διαμορφώθηκε και το βασικό νομοθετικό κείμενο, το Ζ΄ Ψήφισμα, πάνω στο οποίο βασίστηκε όλη η νομοθεσία της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.

Αν το πολιτειακό ήταν η κύρια πηγή αντιπαράθεσης, τα εθνικά ζητήματα αποτελούσαν ένα πεδίο σχετικής ομοθυμίας. Η Βουλή του 1946 είχε εκλεγεί για να διαχειριστεί την ανασυγκρότηση του κράτους. Η κυρίαρχη προσδοκία ήταν ότι η χώρα θα ανταμειβόταν για τις θυσίες στις οποίες υποβλήθηκε μένοντας στο πλευρό των Συμμάχων καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου και, επιπλέον, ότι αποκτώντας νέα εδάφη με την επέκταση των βορείων συνόρων της, θα εξασφάλιζε ζωτικό χώρο όχι μόνο για την αποτελεσματική της άμυνα αλλά και για την οικονομική της ανάπτυξη.[55] Τελικά, με την εξαίρεση του αιτήματος για τα Δωδεκάνησα, καμία άλλη εθνική διεκδίκηση δεν ικανοποιήθηκε στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι (29 Ιουλίου-15 Οκτωβρίου 1945).[56]

53. Το ψήφισμα «Περί προκηρύξεως δημοψηφίσματος περί επανόδου της ΑΜ του Βασιλέως Γεωργίου Β΄» ψηφίστηκε από τη Βουλή στις 25 Ιουνίου 1946 (βλ. «Συνεδρίασις ΚΘ΄, Τρίτη 25 Ιουνίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 2, σ. 315-332) και δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 205 Α΄/30.6.1946.

54. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, σ. 275-276.

55. Βλ. προγραμματικές δηλώσεις του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, «Συνεδρίασις Δ΄, Παρασκευή 17 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 12-13. Για τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας βλ. ενδεικτικά Theodora Dragostinova, «On "Strategic Frontiers": Debating the Borders of the Post-Second World War Balkans», *Contemporary European History*, τ. 27/3 (2018), σ. 394-396· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Παράμετροι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 35.

56. Basil Kondis, «Greek national claims at the Paris Peace Conference of 1946», *Balkan Studies*, τ. 32/2 (1991), σ. 309-324.

Εκ των υστέρων, η δραστηριότητα που η ελληνική κυβέρνηση ανέπτυξε έχει περιγραφεί ως «η διπλωματία του ανέφικτου»,[57] υποτιμώντας τη σημασία της στην ευρύτερη πολιτική συγκυρία του 1946.

Η κοινοβουλευτική συζήτηση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης διαμορφώθηκε στα πρώτα της στάδια από τις προσδοκίες που συνέγειραν οι εθνικές διεκδικήσεις και τη μετωπική σύγκρουση που προκαλούσε το πολιτειακό. Ως προς τις πρώτες, η Βουλή παραδεχόταν ότι η αντιστασιακή δράση στην κατεχόμενη Ελλάδα αποτελούσε ένα καίριο επιχείρημα απέναντι στους συμμάχους ενόψει της επερχόμενης συνδιάσκεψης της Ειρήνης. Ο πρωθυπουργός, κλείνοντας τη συζήτηση επί των προγραμματικών δηλώσεων, τόνισε: «η Βουλή [...] ανανεωθείσα εις τα στελέχη της, μεταξύ των οποίων καταλέγεται και μεγάλος αριθμός, περί τους 50 βουλευταί, οι οποίοι ανήκουν εις τας διαφόρους παρατάξεις και έλαβον ενεργόν μέρος κατά την εθνικήν αντίστασιν [...] είναι η δέουσα διά να λύσει τα εθνικά ζητήματα».[58]

Από την άλλη πλευρά, η συζήτηση για το δημοψήφισμα επηρέασε την κοινοβουλευτική συζήτηση για την Εθνική Αντίσταση, λόγω της σύνδεσής της με την αποσταθεροποίηση της ασφάλειας που ο αρχόμενος Εμφύλιος προκαλούσε. Στις απαρχές του εμφυλίου πολέμου, το ζήτημα γινόταν πρώτα από όλα αντιληπτό ως θέμα δημόσιας ασφάλειας και επιβολής της κρατικής νομιμότητας, καθώς και ως πρόβλημα που μπορούσε να υπονομεύσει την εγκυρότητα του δημοψηφίσματος. Έτσι, κάθε αίτημα προς την αντιπολίτευση για να ομονοήσει ως προς τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος συνοδευόταν από αναδρομές στην Κατοχή και τη δράση του ΕΑΜ, που, υποτίθεται, αποδείκνυαν την εθνική ολιγωρία την οποία οι προερχόμενοι από τον βενιζελικό χώρο είχαν δείξει λόγω των προπολεμικών κομματικών παθών και της αντιβασιλικής τους εμμονής. Η τακτική αυτή των βασιλοφρόνων εκδηλώθηκε από την πρώτη φορά που πήρε τον λόγο ο Θ. Σοφούλης και υποστήριξε ότι η κυβέρνηση στερούνταν της απαιτούμενης αξιοπιστίας προκειμένου να διεξαγάγει το δημοψήφισμα, οπότε εισέπραξε από τα έδρανα της συμπολίτευσης το καυστικό σχόλιο: «Να αναθέσωμεν [ενν. το δημοψήφισμα] εις τον Ζαχαριάδην».[59]

Στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, οι αναφορές στην Αντίσταση ταλαντεύονταν μεταξύ της απόλυτης καταδίκης και της απόλυτης εξιδανίκευσης. Το μεγάλο ερώτημα ήταν τι διαχώριζε την «Εθνική» Αντίσταση, που αποτελούσε παράσημο του έθνους και απόδειξη της ξεχωριστής του θέσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, από την Αντίσταση που είχε υπάρξει φορέας απαξίωσης του

57. Περικλής Χριστίδης, *Διπλωματία του ανέφικτου: η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009· Basil Kondis, *ό.π.*, σ. 320.

58. «Συνεδρίασις Θ΄, Παρασκευή 24 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 89.

59. «Συνεδρίασις Ε΄, Σάββατο 18 Μαΐου 1946», *ό.π.*, σ. 18.

Ἀριθ. Πρωτ. 64243. Ἀριθ. ἐγκ. 52.

Περίληψις

Περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ δημοψηφίσματος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

Πρὸς ἁπάσας τὰς Ἀρχάς.

Διὰ τοῦ Δ΄ ψηφίσματος τῆς Δ΄ Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς τῆς 25)30 Ἰουνίου 1946 καλεῖται ὁ λαὸς τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1946 εἰς δημοψήφισμα, ὅπως ἀποφασισθῇ περὶ τῆς ἐπανόδου τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Β' εἰς τὴν Ἑλλάδα, πρὸς αὐτοπρόσωπον ἀνάληψιν τῆς ἀσκήσεως τῶν κατὰ τὸ ἰσχῦον Σύνταγμα ἁρμοδιοτήτων αὐτοῦ. Πρὸς ἐκτέλεσιν δὲ τοῦ ψηφίσματος τούτου ἐξεδόθη τὸ Β. Διάταγμα τῆς 5)3 Αὐγούστου 1946, δι' οὗ ὁρίζονται αἱ λεπτομέρειαι τῆς διεξαγωγῆς τοῦ δημοψηφίσματος.

Διὰ τοῦ δημοψηφίσματος τούτου θέλει ἀποκατασταθῇ ἡ ἐντὸς τοῦ λαοῦ, ἥτις εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεσις τοῦ ὁμαλοῦ πολιτικοῦ βίου, τῆς διεκδικήσεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων κ.τ. αὐτῆς ἔτι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἔθνους.

Ἵνα ὅμως τὸ δημοψήφισμα ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του, δέον νὰ ἐνεργηθῇ ἐλευθέρως καὶ τιμίως, ὅπως τὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι κατὰ πάντα ἀδιάδικτον καὶ ἀναγνωρισθῇ ἀνεπιφυλάκτως ὡς ἡ γνησία ἐκδήλωσις τῆς Λαϊκῆς Βουλήσεως.

Ἑπομένως πᾶσαι αἱ Ἀρχαὶ καὶ πάντα τὰ ὄργανα τοῦ Κράτους, ἅτινα ἔχουσιν ἁρμοδιότητα περὶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δημοψηφίσματος, ὀφείλουν νὰ ἐκπληρώσουν ἀκριβῶς τὰ ἀνατιθέμενα αὐτοῖς καθήκοντα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ.

Τὸ ἄρθρον 30 τοῦ Διατάγματος παραπέμπει, δι' ἃ θέματα δὲν προβλέπει εἰδικῶς τοῦτο, εἰς τὰς διατάξεις τοῦ νόμου περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν, ἰδίως τὰς ἀσφαλιζούσας τὴν γνησιότητα τῆς ψηφοφορίας καὶ τῆς διαλογῆς τῶν ψήφων.

Καταχωρίζονται κατωτέρω τὸ ψήφισμα καὶ τὸ διάταγμα. Παρέχομεν δὲ ὀδηγίας τινὰς περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν διατάξεων αὐτῶν.

Εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών για το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1946

προπολεμικού πολιτικού συστήματος και εστία αναταραχής.

Ταυτόχρονα, οι αναφορές στην Αντίσταση μέσα στο κοινοβούλιο δεν προέρχονταν μόνο από βουλευτές, αλλά και από ποικίλες συσσωματώσεις που έσπευδαν να ζητήσουν λύση σε άμεσα προβλήματα. Αν και η Βουλή δεν ασχολούνταν άμεσα με αυτά, αποτελούσαν ένα δείκτη των προσδοκιών της κοινωνίας. Στις 24 Μαΐου 1946, οι «οικογένειες εκτελεσθέντων Πατριωτών περιόδου Κατοχής 1940-41» καταθέτουν υπόμνημα με το οποίο ζητούν να ληφθεί μέριμνα για αυτές και εξομοιώσεις όσον αφορά το συνταξιοδοτικό με τους πεσόντες του Ελληνοϊταλικού πολέμου.[60] Στις 29 Μαΐου 1946, οι Γονείς Νέων Εθνικής Αντιστάσεως καταθέτουν υπόμνημα προς τον υπουργό των στρατιωτικών, διαμαρτυρόμενοι για την απόρριψη των παιδιών τους κατά τις εισαγωγικές εξετάσεις στη σχολή των Ευελπίδων.[61] Στις 27 Ιουνίου 1946, το «Α΄ Πανελλήνιον Συνέδριον Θυμάτων Κατοχής και Πολεμοπαθών Αθηνών» ζητάει τη γρήγορη επιστροφή των «ομήρων», την άμεση αποκατάσταση των θυμάτων και των οικογενειών τους και την αναγνώριση ως αναπήρων πολέμου των αναπήρων της Εθνικής Αντίστασης.[62] Οι αιτούντες δεν ζητούσαν αναγνώριση, αλλά αποκατάσταση και ρύθμιση των πιεστικών προβλημάτων που ο πόλεμος τους είχε δημιουργήσει.

Τέλος, και άλλοι σύλλογοι με παραπλήσιο σκοπό απαιτούσαν από το κράτος λύσεις. Στις 23 Μαΐου, το Τέταρτο Εθνικό Πανελλήνιο Συνέδριο Αναπή-

60. «Συνεδρίασις Θ΄, Παρασκευή 24 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 88.

61. «Συνεδρίασις ΙΑ΄, Τετάρτη 29 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 106.

62. «Συνεδρίασις ΛΑ΄, Πέμπτη 27 Ιουνίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 340.

ρων και Θυμάτων Πολέμου κατέθεσε αίτημα στη Βουλή, ζητώντας τη δημιουργία Υφυπουργείου Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου.[63] Η ιδέα ερχόταν από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν μια σειρά από κράτη που είχαν εμπλακεί στη σύγκρουση, όπως η Γαλλία, δημιούργησαν ειδικά υπουργεία για τους βετεράνους και την αποκατάστασή τους. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι αρμοδιότητες αυτών των υπουργείων διευρύνθηκαν, για να συμπεριλάβουν τους στρατιωτικούς βετεράνους της νέας σύγκρουσης, αλλά και νέες ομάδες, όπως των αντιστασιακών, που, λόγω του πολέμου, είχαν την ανάγκη της κρατικής πρόνοιας.[64]

Δίπλα στα αιτήματα των αγωνιστών και των θυμάτων πολέμου, εξίσου δυναμικά προβάλλονται τα αιτήματα των δωσιλόγων. Ο όρος, στην προκειμένη περίπτωση, χρησιμοποιείται από τους ίδιους τους υπόδικους και δεν έχει αρνητικό πρόσημο. Δεκάδες «οργανώσεις δωσιλόγων» καταθέτουν πιεστικά αιτήματα για την αποκατάστασή τους και κατά της άδικης, όπως υποστήριζαν, ποινικής μεταχείρισής τους. Για παράδειγμα, στις 17 Μάϊου 1946 αναγιγνώσκεται το εξής αίτημα: «Η επιτροπή δοσιλόγων Χανίων ζητεί την άμεσον κατάργησιν της υπ' αριθ. 6/45 Συντακτικής Πράξεως και παραπομπήν δοσιλόγων εις τα τακτικά δικαστήρια».[65] Σε άλλες περιπτώσεις, τα αιτήματα των οργανώσεων δωσιλόγων ήταν ακόμη πιο δυναμικά. Στις 23 Μαΐου 1946 αναγιγνώσκεται αίτημα των «καταδίκων νομού Εδέσσης» οι οποίοι διαμαρτύρονταν για την κατασυκοφάντηση τους από το ΚΚΕ, δήλωναν ότι υπήρξαν πάντοτε Έλληνες που εκπλήρωσαν το καθήκον τους στον εθνικό αγώνα και παρακαλούσαν να τους αποδοθεί το δίκιο τους.[66]

Ανώνυμη ή επώνυμη Εθνική Αντίσταση; Η πρώτη κοινοβουλευτική διαμάχη

Η ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής στις 23 Μαΐου 1946 έλαβε πανηγυρικό χαρακτήρα ως στιγμή αποκατάστασης της «κανονικής λειτουργίας του δημοκρατικού ημών πολιτεύματος», όπως ανέγνωσε ο πρόεδρος της κυβέρνησης, Κωνσταντίνος Τσαλδάρης.[67] Σύμφωνα με τα πρακτικά, μετά τη δοξολογία και τον όρκο των βουλευτών, ο αντιβασιλέας εισήλθε στην

63. «Συνεδρίασις Η΄, Πέμπτη 23 Μαΐου 1946», *ό.π.*

64. Για την αντιμετώπιση του Υπουργείου Βετεράνων από τον Σαρλ ντε Γκωλ στη Γαλλία μετά τον πόλεμο και την επανίδρυσή του βλ. Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, *ό.π.*, σ. 38, 43-45, 183.

65. «Συνεδρίασις Δ΄, Πέμπτη 17 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 11.

66. «Συνεδρίασις Η΄, Πέμπτη 23 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 75.

67. Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, «Συνεδρίασις Α΄, Δευτέρα 13 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 1.

αίθουσα υπό τα χειροκροτήματα των όρθιων πολιτικών και των θεατών στα θεωρεία.[68] Εκφωνώντας τον σύντομο λόγο του θρόνου, ο Δαμασκηνός περιέγραψε τις εξελίξεις που είχαν λάβει χώρα από τις πρώτες μέρες της Απελευθέρωσης, την αντιμετώπιση της «επαναστάσεως» με τη συμβολή της Μεγάλης Βρετανίας και στη συνέχεια την «ενδελεχήν εργασίαν [...] ώστε η συνείδησις της έννοιας του κράτους να ανακτηθεί». Για την Αντίσταση έκανε μόνο μια σύντομη αναφορά. Την περιέγραψε ως «καθήκον έναντι της ανθρωπότητος» και κάλεσε για την «αξιοποίησή» της, προκειμένου να «διασφαλίσωμεν εις την φυλήν τα απαραίτητα εκείνα, τα οποία θα της επιτρέψουν να επαναλάβη και εν ειρήνη τον άθλον».[69]

Την επόμενη μέρα, η *Ελευθερία* δημοσίευσε ένα επικριτικό κεντρικό άρθρο. Ο λόγος του θρόνου υπήρξε απογοητευτικός, διότι δεν στάθηκε αντάξιος «της τραγωδίας και του μεγαλείου του ελληνικού λαού». Ο Δαμασκηνός δεν είχε εκφράσει ούτε τον «ασθενέστερο τόνο συγκινήσεως διά το ολοκαύτωμα του ελληνικού λαού και ούτε μία λέξι διά την ιεράν μνήμην των χιλιάδων Ελλήνων που εθυσίασαν την ζωήν των εις τον βωμόν της εθνικής ελευθερίας». Την αποσιώπηση αυτή το άρθρο την ερμήνευε ως απόρροια της στάσης που κράτησε ο θρόνος –και το Λαϊκό Κόμμα, που τον στήριξε– κατά την Κατοχή απέναντι στον εθνικό αγώνα: «απουσιάσαντες αγωνιστικώς και συναισθηματικώς».[70]

Για να αντικρούσει τις κατηγορίες περί απουσίας, ο πρωθυπουργός, στις προγραμματικές του δηλώσεις, έκανε μία σαφή αναφορά στην Εθνική Αντίσταση, από την οποία διαφαινόταν το τι μπορούσε η συντηρητική παράταξη να δεχτεί ως αντίσταση. Καταρχάς, την περιέγραψε ως «αφανή», κατ' αντιδιαστολή της «φανερής» αντίστασης του στρατού στον πόλεμο του 1940-1941. Κατά δεύτερον, την πρόβαλε ως σημαντικό μοχλό πίεσης για τις διεκδικήσεις στη Συνδιάσκεψη του Παρισιού. Ταυτόχρονα, έκανε μια έμμεση αναφορά στο ΕΑΜ, μη κατονομάζοντάς το, ως την εσωτερική αντιμαχόμενη μερίδα της Αντίστασης η οποία επιχείρησε να την «οικειοποιηθεί». Σε αντίθεση με αυτήν την «ανίερη προσπάθεια», ο Κ. Τσαλδάρης κήρυξε ότι «η εθνική αντίστασις υπήρξε ανώνυμος [και] καθολική», συμπληρώνοντας ότι ήταν καθήκον της Βουλής να τιμήσει τους ανώνυμους αυτούς ήρωες, ενώ ταυτόχρονα, έσπευσε να αποδώσει τα εύσημα στον εξόριστο βασιλιά.[71]

Η τοποθέτηση του Τσαλδάρη για την «ανώνυμη αντίσταση» δεν έμεινε αναπάντητη. Ο Ν. Ζέρβας ξεκίνησε εύγλωττα την αγόρευσή του, παρουσιάζοντας το νεοπαγές κόμμα του ως «[τ]έκνο και συνέχεια της εθνικής αντιστάσεως

68. Στο ίδιο, σ. 2.

69. Στο ίδιο, Δαμασκηνός, σ. 2-3.

70. «Ο λόγος του θρόνου», εφ. *Ελευθερία*, 14.5.1946, σ. 1.

71. «Συνεδρίασις Δ΄, Παρασκευή 17 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 12.

γεννηθέν εις τον καθαρόν αέρα των ελληνικών βουνών», σε αντίθεση με τα μέχρι τότε κόμματα, που γεννιούνταν μέσα σε «πολιτικές αίθουσες» και απέρρεαν από τις πολιτικές φιλοδοξίες των ιδρυτών τους.[72] Στη συνέχεια αναφέρθηκε στους 40 βουλευτές που υπήρξαν αγωνιστές της Αντίστασης, τίτλο που δεν τον προβάλλουν για τις δικές τους σκοπιμότητες, αλλά, αντίθετα, έγιναν βουλευτές «διά να υποβοηθήσουν πάσαν κυβέρνησιν ακριβώς διά την αξιοποίησιν του αφθόνως ρευσάντως αίματος προς την εθνικήν αντίστασιν».[73] Ο Ν. Ζέρβας δεν παραγνώριζε ότι υπήρξε «παθητική αντίστασις», εννοώντας όλους τους Έλληνες που ψυχικά δεν δέχτηκαν την Κατοχή, κατ' αναλογία με την «καθολική και ανώνυμον αντίστασιν» που είχε επικαλεστεί ο Τσαλδάρης. Ωστόσο, ήταν οι «φανεροί» ήρωες της «θετικής αντίστασης», εκείνοι που θα μπορούσαν να βοηθήσουν την κυβέρνηση να θεμελιώσει τις εθνικές διεκδικήσεις.[74]

Στη συνέχεια, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έσπευσε, προς επίρρωση όσων είχε υποστηρίξει ο Ν. Ζέρβας, αναγνωρίζοντας, κατά πρώτον, ότι ο Ν. Ζέρβας εκπροσωπούσε μέσα στο κοινοβούλιο την «επώνυμον και τετιμημένην αντίστασιν». «Ερωτώ, κύριοι Βουλευταί, φέρει ή δεν φέρει όνομα –διά να μνημονεύσω μόνο τους μεγάλους νεκρούς– [...] ο Συνταγματάρχης Ψαρρός; Φέρει ή δεν φέρει όνομα ο αντισυνταγματάρχης Τσιγάντες; Φέρει ή δεν φέρει όνομα ο Αντισμήναρχος Κ. Περρίκος;»[75] Ο Π. Κανελλόπουλος, διαλέγοντας τα ονόματα προσεκτικά, πρότεινε μία επώνυμη απόδοση τιμών που θα απέκλειε κάθε πιθανότητα να ωφεληθεί η αριστερή αντίσταση. Για αυτό, επιλέχτηκαν ένας αρχηγός ανταρτικού σώματος που δολοφονήθηκε από τον ΕΛΑΣ, ένας επικεφαλής δικτύου κατασκοπείας εντεταλμένος της εξόριστης κυβέρνησης και ένας αρχηγός αστικής ομάδας που εκτελέστηκε από τις αρχές Κατοχής. Με συγκεκριμένα παραδείγματα, ο Κανελλόπουλος προσπαθούσε να πείσει την κυβέρνηση ότι υπήρχε επαρκής μη κομμουνιστική Αντίσταση, η οποία δεν έπρεπε να παραγκωνιστεί από τον φόβο μήπως δοθεί η ευκαιρία στην Αριστερά να διεκδικήσει τις δάφνες που τις αναλογούσαν.[76]

72. Ναπολέων Ζέρβας, «Συνεδρίασις Ε΄, Σάββατο 18 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 30. Βλ. επίσης Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών οργανώσεων», *ό.π.*, σ. 188-189.

73. Στο ίδιο.

74. Στο ίδιο, σ. 30-31.

75. Στο ίδιο, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, σ. 39.

76. Στο ίδιο, σ. 39. Αναφορές στην ηθική ανόρθωση της νεολαίας υπήρξαν διάσπαρτες στις παρεμβάσεις των πολιτικών αρχηγών στην ίδια συνεδρίαση, σ. 17-42.

Κτίζοντας συμμαχίες: ο δρόμος για το Ζ΄ Ψήφισμα

ΗΔΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, στις 18 Μαΐου 1946, επί των προγραμματικών θέσεων του πρωθυπουργού, ο Ν. Ζέρβας παρουσίασε ένα συνεκτικό πλάνο για το πώς θα διεκπεραιωνόταν η αναγνώριση της Αντίστασης και τι θα περιλάμβανε.[77] Το κεντρικό ζητούμενο ήταν η Βουλή, ως αντιπροσωπεία του Έθνους, να εκφράσει «την εθνικήν ευγνωμοσύνην προς όσους διά των θυσιών και των αγώνων των ανεδείχθησαν ήδη άξιοι της Πατρίδος».[78] Πέραν αυτού, ο Ν. Ζέρβας έθεσε και δύο πιο πρακτικά αιτήματα. Το πρώτο αφορούσε τη σύσταση του σώματος των αξιωματικών στον υπό συγκρότηση στρατό. Σύμφωνα με τον Ζέρβα, έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα σε εκείνους που είχαν «πείρα» είτε πολεμική, είτε εις τον «αγώνα της αντιστάσεως»,[79] παρά το γεγονός ότι η κεντρική πολιτική συζήτηση για τον σχηματισμό εθνικού στρατού από τις δυνάμεις της Αντίστασης είχε λήξει ήδη από την περίοδο των Δεκεμβριανών.

Κατά δεύτερο, το αίτημα για αναγνώριση που έθεσε ο Ν. Ζέρβας ενείχε και ένα αίτημα αποκλεισμού. Παράλληλα με την αναγνώριση των ηρώων, απαίτησε τη ρητή καταδίκη εκείνων που: «Εχρησιμοποίησαν τα κατά του εχθρού δοθέντα εις αυτούς από τους συμμάχους όπλα. Εκείνων των οποίων η παρεμβολή εναντίον μας ημπόδισεν τότε την πραγματοποίησιν της εκ μέρους της πράγματι Εθνικής Ελληνικής Αντιστάσεως σκοπούμενης προελάσεως [...] εντός της Βορείου Ηπείρου, ήτις χωρίς την παρέμβασιν αυτήν των εαμιτών θα ήτο ήδη ελευθέρα».[80] Για τον Ζέρβα, λοιπόν, η πλήρης απόδοση τιμών στην «αληθινή» Εθνική Αντίσταση περιλάμβανε την καταδίκη του ΕΑΜ, όχι μόνο επειδή είχε στραφεί εναντίον του ΕΔΕΣ, αλλά επειδή τον είχε εμποδίσει να ικανοποιήσει τον εθνικό πόθο τής προς βορρά επέκτασης της Ελλάδας. Πολύ σύντομα, το ΕΚΕ ανέλαβε πρωτοβουλία ώστε να δρομολογηθούν οι εξαγγελίες του αρχηγού του. Στις 27 Μαΐου 1946, ο Στυλιανός Χούτας, βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας Ευρυτανίας του ΕΚΕ, και αρχηγός του ΕΔΕΣ Βάλτου στην Κατοχή, κατέθεσε πρόταση ψηφίσματος «περί αναγνωρίσεως ως πολεμικής πράξεως αξίας της Πατρίδος και ανταξίας της ευγνωμοσύνης του Έθνους της δράσεως των εθνικών ανταρτικών ομάδων». Το αίτημά του ανακοινώθηκε στο κοινοβούλιο, αλλά δεν συζητήθηκε περαιτέρω.[81]

Δύο μέρες μετά την πρόταση Χούτα, τον λόγο πήρε ο Γιώργος Πετρακο-

77. «Συνεδρίασις Ε΄, Σάββατο 18 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 30-31.

78. Στο ίδιο, σ. 31.

79. Στο ίδιο, σ. 34.

80. «Συνεδρίασις Ε΄, Σάββατο 18 Μαΐου 1946», *ό.π.*, σ. 31.

81. «Συνεδρίασις Ι΄, Δευτέρα 27 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 94.

γιώργης, βουλευτής του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων (ΕΠΕ) και αρχηγός της ένοπλης ομάδας Ψηλορείτης κατά την Κατοχή, για να διαμαρτυρηθεί «ζωηρώς» ως προς τον αγώνα αντίστασης της Κρήτης, «όστις δεν πρέπει να συνταυτιστεί με τους αγώνας της ηπειρωτικής Ελλάδος και της Πελοποννήσου». Οι αυτονομημένες ενέργειες των βουλευτών της Κρήτης, καθώς και άλλες ενέργειες από βουλευτές της Στερεάς Ελλάδας που συνδέονταν με το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, δείχνουν ότι το 1946 ο κόσμος της μη εαμικής Αντίστασης απείχε πολύ από το αποτελεί ένα ενιαίο σώμα, για αυτό και δεν μπορούσε να επιτευχθεί ομοφωνία ούτε καν ως προς τη χάραξη μιας κοινής πολιτικής που θα εξασφάλιζε την αναγνώρισή τους.[82]

Το έναυσμα για να συζητηθεί η συνολική απόδοση τιμών στους μαχητές της Αντίστασης προέκυψε μέσα από τις θυελλώδεις συνεδριάσεις που αφορούσαν τη διενέργεια του δημοψηφίσματος. Το ψήφισμα για την προκήρυξη του δημοψηφίσματος τέθηκε προς συζήτηση στις 20 Ιουνίου 1946.[83] Την τελευταία μέρα της συζήτησης, ο Χρυσόστομος Καραΐσκος, βουλευτής Δράμας του Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων, έκανε προσωπική επίθεση στον Λάμπρο Λαμπριανίδη και τον Αλέξανδρο Κωστόπουλο, και οι δύο βουλευτές του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, αναφέροντας ότι ο «κ. Κωστόπουλος όχι μόνον δεν ενίσχυσε την εθνικήν αντίστασιν Μακεδονίας, αλλ' επροσπάθησε να την εκμηδενίσει ενισχύων μετά του Πορφυρογένη το ΕΑΜ και γενόμενος μετά του τότε Υπουργού Λαμπριανίδη υπαίτιος σφαγής των εθνικιστών ανταρτών».[84] Το περιστατικό είχε συμβεί το φθινόπωρο του 1944, κατά τη διάρκεια της αποστολής στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη αντιπροσωπείας της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, μέλη της οποίας ήταν ο Μιλτιάδης Πορφυ-

82. «Συνεδρίασις ΙΑ΄, Τετάρτη 29 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 109. Βλ. επίσης Αιτιολογική έκθεση επί της προτάσεως ψηφίσματος «περί αναγνωρίσεως του εθνικού αγώνος αντιστάσεως εν Κρήτη και παροχής ηθικών και υλικών αμοιβών εις τους υπηρετήσαντες τον αγώνα τούτον» προς την Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, 15 Ιουνίου 1946, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γεωργίου Παπαϊωάννου, Ενότητα ΙΙ, Φ. 5/1. Από το αρχείο Παπαϊωάννου προκύπτει ότι και άλλες οργανώσεις ανά την Ελλάδα κινήθηκαν αυτόνομα για να πετύχουν την απόδοση τιμών αποκλειστικά στη δική τους οργάνωση: βλ. Εισηγητική έκθεση επί προτάσεως Νόμου «περί υλικής και ηθικής αμοιβής των αξιωματικών και οπλιτών του 5/42 αντάρτικου Συν/τος Ευζώνων» προς την Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, 14 Ιουνίου 1946, *ό.π.* Επίσης, στις 4 Ιουλίου 1946, ομάδα βουλευτών κατέθεσε πρόταση περί ηθικής και υλικής αμοιβής των αξιωματικών και οπλιτών της ΕΣΕΑ, ενώ στην ίδια συνεδρίαση κατατέθηκε πρόταση από τον Χ. Πιπιλιάγκα και Π. Παπαδόπουλο «περί ηθικής και υλικής αμοιβής εθελοντών αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως», «Συνεδρίασις Λς΄, Πέμπτη 4 Ιουλίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 2, σ. 391.

83. «Συνεδρίασις ΚΕ΄, Πέμπτη 20 Ιουνίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 270-278.

84. «Συνεδρίασις ΚΘ΄, Τρίτη 25 Μαΐου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 2, σ. 329.

ρογένης ο Λάμπρος Λαμπριανίδης και ο Αλέξανδρος Κωστόπουλος. Η αντιπροσωπεία είχε διαλευκάνει το ποια ήταν η αντιστασιακή οργάνωση που τον Σεπτέμβριο του 1944 είχε έρθει σε συνεννόηση με τη βουλγαρική πλευρά, επιτρέποντας στην κυβέρνηση της Βουλγαρίας να εγείρει αξιώσεις παραμονής των στρατευμάτων της στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Δεν ήταν το ΕΑΜ όπως αρχικά είχε διαδοθεί,[85] αλλά η οργάνωση του Αντόν Τσαούς. Μετά την αποκάλυψη αυτή, η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι ο υπαίτιος «διά την προδοτικήν του αυτήν πράξιν, συμφώνως προς τον νόμον περί κυρώσεων, θα παραπεμφθή εις την δικαιοσύνην».[86]

Ο Χρυσόστομος Καραΐσκος αξιοποίησε την ευκαιρία που του προσέφερε η οξυμένη ατμόσφαιρα των συζητήσεων για το δημοψήφισμα και ειδικά τη δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει οι βουλευτές του κόμματος του Γ. Παπανδρέου (Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), μετά από απανωτές κατηγορίες ότι είχαν υποθάλψει τη βία του ΕΑΜ την εποχή της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, προκειμένου να αποσπάσει από τη Βουλή μια δήλωση που θα αθώωνε τον Αντόν Τσαούς για τις κατηγορίες που τον βάραιναν λόγω της συμφωνίας του με τις βουλγαρικές αρχές. Ο Λαμπριανίδης και ο Κωστόπουλος υπεραμύνθηκαν των προσπαθειών τους, ωστόσο θύμιζαν στη Βουλή μια περίοδο που όλοι ήθελαν να ξεχάσουν. Αυτήν κατά την οποία το ΕΑΜ αποτελούσε κυβερνητικό εταίρο. Αντίθετα, ο Καραΐσκος περιέγραφε ένα παρελθόν αγώνων εναντίον τόσο των βουλγαρικών αρχών όσο και του ΕΛΑΣ.

Έτσι, τα περιστατικά της απελευθέρωσης της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης λειτούργησαν σαν μια μετωνυμία που επέτρεψε σε όλες τις πτέρυγες του κοινοβουλίου να διατυπώσουν περίπου ταυτόσημες απόψεις για το ποια ήταν η ορθή ερμηνεία για τα κρίσιμα γεγονότα της μετάβασης από την Κατοχή στην Απελευθέρωση. Όποια σφάλματα είχαν συμβεί, οφείλονταν στις ραδιουργίες των κομμουνιστών. Οι εθνικόφρονες δυνάμεις της Αντίστασης είχαν πάντα βρεθεί στη σωστή πλευρά της ιστορίας, ακόμη και αν είχαν ενίοτε μπει στην γκρίζα ζώνη του δωσιλογισμού. Η ατμόσφαιρα εθνικής συναίνεσης που αναζητούσε η κυβέρνηση στις προηγούμενες συνεδριάσεις, όταν συζητιόταν το δημοψήφισμα, είχε επιτευχθεί.

85. «Αι δολοπλοκίαι του Γκεοργκήεφ», εφ. *Ελευθερία*, 2.10.1944, σ. 2· «Οι Βούλγαροι οφείλουν αμέσως και απροφασίστως να εκκενώσουν τα εδάφη μας», εφ. *Ελευθερία*, 3.10.1944, σ. 1.

86. «Αι αποφάσεις του χθεσινού υπουργικού συμβουλίου», εφ. *Ελευθερία*, 10.11.1944, σ. 2· «Η προδοτική συμφωνία Τσαούς Αντών-Βουλγάρων», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10.11.1944, σ. 2. Για τη συμφωνία Τσαούς Αντόν-Α. Σιρακόφ βλ. επίσης Τάσος Χατζηαναστασίου, «Οι εθνικιστές οπλαρχηγοί στη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», στο Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2007, σ. 310, ο Φωστηρίδης μεταφέρθηκε στην Αθήνα ενόψει της ποινικής του δίωξης ως συνέπεια της συμφωνίας που είχε υπογράψει με τον Σιρακόφ, βλ. «Συνεδρίασις Λ΄, Τετάρτη 26 Ιουνίου 1946», *ό.π.*, σ. 334, 336.

Μέσα σε αυτό το κλίμα εθνικής έξαρσης, ο βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος και απόστρατος αξιωματικός Ηρακλής Ζουμπουλάκης επισήμανε ότι η Βουλή έπρεπε να τιμήσει όλους αυτούς τους ήρωες της «πραγματικής και αληθινής αντιστάσεως».[87] Στην πρόταση συγκατάνευσε όλη η Βουλή, ωστόσο έμενε να βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτό θα γινόταν. Έπρεπε να δημιουργηθεί ένας μηχανισμός ελέγχου που θα απέκλειε τους «ψεύτικους» αντιστασιακούς. Έτσι, ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης πρότεινε να δημιουργηθεί μια εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή η οποία θα συνέλεγε όλα τα στοιχεία προτού εκδώσει ψήφισμα απονομής τιμών.[88] Η πρόταση του Τουρκοβασίλη ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη για την αντιπολίτευση, ειδικά για τα μέλη των εξόριστων κυβερνήσεων που είχαν διαπραγματευτεί με το ΕΑΜ, καθώς η εξεταστική επιτροπή θα μπορούσε να τους καταλογίσει ευθύνες. Αυτό φάνηκε και στην αμέσως επόμενη συνεδρίαση, στις 27 Ιουνίου 1946, όταν η συζήτηση ξεκίνησε από την Αντίσταση για να καταλήξει στα πεπραγμένα της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.[89]

Ο Π. Κανελλόπουλος αντιπρότεινε η εξεταστική επιτροπή που θα έλεγχε τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης να διεξαγάγει έλεγχο για τα πεπραγμένα των πολιτικών ανδρών όλων των τελευταίων χρόνων.[90] Η συναίνεση της προηγούμενης συνεδρίασης αποδεικνυόταν εξαιρετικά εύθραυστη, καθώς τελικά μπορούσε να οδηγήσει στον έλεγχο των πεπραγμένων όλων των εν ενεργεία βουλευτών για την Κατοχή ή ακόμη και για τη δικτατορία Μεταξά. Έτσι, στις 28 Ιουνίου 1946, το προεδρείο της Βουλής έκλεισε το ζήτημα, διευκρινίζοντας ότι το μόνο που είχε στα χέρια του ήταν το σχέδιο του ψηφίσματος του Χούτα, το οποίο και θα ετίθετο προς συζήτηση. Τότε, αν κάποιος το έκρινε σκόπιμο, θα μπορούσε να ξανασυζητηθεί και το ζήτημα της εξεταστικής επιτροπής.[91]

Οι επόμενες εβδομάδες στη Βουλή μονοπωλήθηκαν από την επικείμενη έναρξη της συνδιάσκεψης της Ειρήνης και την ασφάλεια στην ύπαιθρο. Στη συνεδρίαση της 22ας Ιουλίου 1946, τα δύο ζητήματα διασταυρώνονται. Όσοι βουλευτές παίρνουν τον λόγο, υπογραμμίζουν ότι η νέα κυβέρνηση δεν έχει καταφέρει να κατοχυρώσει την ασφάλεια. Το ζήτημα συνδέεται με το επερχόμενο δημοψήφισμα, ωστόσο πλέον έχει λάβει πολύ ευρύτερες διαστάσεις. Καθώς σε λίγες μέρες ξεκινάει η Συνδιάσκεψη στο Παρίσι, πολλοί βουλευτές φοβούνται ότι η εικόνα της ασφάλειας στην ύπαιθρο μπορεί να μειώσει τη διαπραγματευτική δύναμη της χώρας, να δώσει λαβή για κατηγορίες εναντίον

87. «Συνεδρίασις Λ΄, Τετάρτη 26 Ιουνίου 1946», *ό.π.*, σ. 337.
88. Στο ίδιο, σ. 338.
89. «Συνεδρίασις ΛΑ΄, Πέμπτη 27 Ιουνίου 1946», *ό.π.*, σ. 345.
90. Στο ίδιο, σ. 345.
91. «Συνεδρίασις ΛΒ΄, Παρασκευή 28 Ιουνίου 1946», *ό.π.*, σ. 349.

της ελληνικής κυβέρνησης περί μη σεβασμού των πολιτικών δικαιωμάτων ή ακόμη και να χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη ότι υπάρχει αποσχιστικό κίνημα στη χώρα.[92] Πολλοί βουλευτές, τόσο από την κυβερνητική πλειοψηφία όσο και από το κόμμα του Ζέρβα, θέτουν ζήτημα προσβολής του κράτους και ζητούν η τήρηση της έννομης τάξης να σταματήσει να είναι αποκλειστικό καθήκον της Χωροφυλακής. Βουλευτές όπως ο Π. Γύπαρης ή οι βουλευτές του Ν. Ζέρβα προβάλλουν τη δράση τους κατά την Αντίσταση προκειμένου να διεκδικήσουν νέο ρόλο στην πάταξη της «νέας δεκεμβριανής ανταρσίας».[93] Οι δυνάμεις των εθνικοφρόνων αντιστασιακών δεν διεκδικούν πλέον μόνο τη συμβολική αναγνώρισή τους, αλλά έναν νέο θεσμικό ρόλο ως τοποτηρητές της ασφάλειας.

Τελικά, στις 23 Ιουλίου 1946, το σχέδιο ψηφίσματος για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης εισήχθη για συζήτηση στη Βουλή. Η ημερομηνία ήταν συμβολικά διαλεγμένη· η επέτειος της εξόδου του Ζέρβα στο βουνό, όπως έσπευσε να διευκρινίσει ο πρωθυπουργός.[94] Ο προγραμματισμός, όμως, της συζήτησης για τη συγκεκριμένη ημερομηνία είχε γίνει κυρίως με πολιτικά κριτήρια. Η ελληνική αντιπροσωπεία αναχωρούσε τις αμέσως επόμενες μέρες για το Παρίσι και χρειαζόταν όσο περισσότερα επιχειρήματα στη φαρέτρα της.[95]

Το πρόσωπο της συνεδρίασης υπήρξε αναμφισβήτητα ο Ν. Ζέρβας. Παράλληλα, όμως, οι διάφοροι ομιλητές ανέφεραν και άλλα ονόματα ή μορφές δράσης που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στον κανόνα της εθνικής ιστοριογραφίας για την ελληνική Αντίσταση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αγόρευση του Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου, βουλευτή Κοζάνης του Λαϊκού Κόμματος, παλιού συναρχηγού της δωσιλογικής οργάνωσης ΕΕΣ.[96] Αποθεώνοντας τον ρόλο που διαδραμάτισε το προσφυγικό στοιχείο και κυρίως οι Πόντιοι ως «προπύργιο της κρατικής μας υπόστασης στη Μακεδονία», υπερασπίστηκε την αναγκαιότητα της συγκρότησης του ΕΕΣ και ζήτησε την αποκατάσταση των νεκρών στις «μάχες της απελευθέρωσης» στη Ζαρκαδόπετρα και το Κιλκίς. Η ομιλία του έκλεισε με θερμά χειροκροτήματα, μία ακόμη χειρονομία που δείχνει ότι εκείνη τη στιγμή η Βουλή ήταν δεκτική στο να συμπεριλάβει κάποιες τουλάχιστον εκδοχές του δωσιλογισμού στον ορισμό της Εθνικής Αντίστασης.

Λίγες μέρες μετά την πανηγυρική ψήφιση του Ζ΄ Ψηφίσματος, η Βουλή αποχαιρέτησε την αντιπροσωπεία που μετέβαινε στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι.[97] Και πάλι, όμως, δεν έλλειψαν οι υπαινιγμοί. Παίρνοντας το

92. Παρέμβαση Αλ. Παπαδόπουλου, βουλευτή του Εθνικού Κόμματος Ελλάδος, «Συνεδρίασις ΜΗ΄, Δευτέρα 22 Ιουλίου 1946», *ό.π.*, σ. 518.

93. *Στο ίδιο*, σ. 527-529.

94. «Συνεδρίασις ΜΘ΄, Τρίτη 23 Ιουλίου 1946», *ό.π.*, σ. 537.

95. Στο ίδιο, βλ. την εισήγηση του Γ. Παπανδρέου.

96. Στο ίδιο, σ. 540-542.

97. «Συνεδρίασις ΝΒ΄, Παρασκευή 26 Ιουλίου 1946», *ό.π.*, σ. 565-579.

λόγο ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος (ΕΚΕ) ανέφερε ότι η εθνική αντιπροσωπεία αναχωρούσε για το Παρίσι με πλήθος επιχειρημάτων για να διεκδικήσει τα δίκαιά της, μεταξύ των οποίων και η Εθνική Αντίσταση: «Και εάν Κυβέρνησις ενόμισεν ότι δεν χρειαζόταν ως συμπαραστάτην αυτής την εθνικήν αντίστασιν, δεν αμφιβάλλω ότι θα ζητήσει από τους εκπροσώπους αυτής τα έγγραφα εκείνα στοιχεία τα απαραίτητα διά να αποδείξουν έναν επιπλέον τίτλον της Ελλάδος».[98] Ακόμη και τη στιγμή του θριάμβου τους, οι παλιοί εθνικόφρονες αντιστασιακοί υπενθύμιζαν την αρχική απροθυμία της κυβέρνησης να αποδώσει τις τιμές που τους αναλογούσαν.

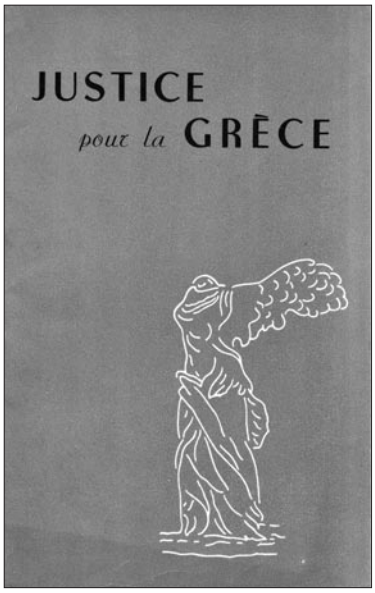

Έκδοση αμερικανικής φιλελληνικής οργάνωσης σχετικά με τις διεκδικήσεις της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι
[Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ]

Έτσι ψηφίστηκε το Ζ΄ Ψήφισμα, «Περί αναγνωρίσεως ως πολεμικής πράξεως αξίας της Πατρίδος και ανταξίας της ευγνωμοσύνης του Έθνους της δράσεως των εθνικών ανταρτικών ομάδων», η βάση όλων των μετέπειτα νομοθετημάτων για την Εθνική Αντίσταση.[99] Το Ψήφισμα αναγνώριζε ως Αντίσταση μόνο τις ομάδες που είχαν εκτελέσει «πιστώς και απαρεγκλίτως» τις διαταγές του ΣΣΜΑ και των εξόριστων Βασιλικών Ελληνικών Κυβερνήσεων. Η διευκρίνιση αυτή αποτελούσε το βασικό μοχλό προκειμένου να εξαιρεθεί η εαμική Αντίσταση από την αναγνώριση, εφόσον στα Δεκεμβριανά δεν είχε υπακούσει στις εντολές. Η εισηγητική έκθεση ανέφερε: «του ωραίου ευγενούς και πατριωτικού τούτου αγώνος δεν είναι όμοιος ο αγώνας των ανταρτικών εκείνων ομάδων και οργανώσεων που σχηματίστηκαν υπό το απατηλό έμβλημα ΕΑΜ έχοντας ως αιτία και σκοπό τη βίαιη επιβολή αντεθνικού κοινωνικού προγράμματος [...] και δεν δικαιούνται να φέρουν το όνομα "Εθνικής Αντιστάσεως" ή και καν "Αντιστάσεως"».[100] Το

98. Στο ίδιο, σ. 576.

99. ΦΕΚ 229 Α΄/31.7.1946. Βλ. επίσης Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών οργανώσεων», *ό.π.*, σ. 195-196.

100. Έκθεση της επί των Στρατιωτικών Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί της προτάσεως σχεδίου ψηφίσματος «περί αναγνωρίσεως ως πολεμικής πράξης αξίας της Πατρίδος και αντάξιας της ευγνωμοσύνης του Έθνους της δράσεως των εθνικών αντάρτικων ομάδων» και σχέδιο ψηφίσματος προς την Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, 9 Ιουλίου 1946, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γεωργίου Παπαϊωάννου, Ενότητα ΙΙ, Φ. 5/1.

Ζ΄ Ψήφισμα στόχευε στην πλήρη απαξίωση της εαμικού κινήματος, ολοκληρώνοντας την ανασημασιοδότηση του επιθετικού προσδιορισμού «εθνικός» στον λόγο για την Αντίσταση. Στον λόγο της Απελευθέρωσης, τον Οκτώβριο του 1944, η επίκληση του Γ. Παπανδρέου στην Αντίσταση του έθνους ήταν επίκληση στην ολότητα. Αντίθετα, στους 22 μήνες που μεσολάβησαν, το επίθετο απέκτησε τη σημασία του μη-κομμουνιστικού.

Η έκδοση του Ζ΄ Ψηφίσματος συμβάδισε με μια σειρά από νομοθετικά και διοικητικά μέτρα που από το καλοκαίρι του 1946 δρομολόγησαν τον ασφυκτικό κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό της εαμογενούς Αριστεράς, όπως το Γ΄ Ψήφισμα,[101] την επανέναρξη των διοικητικών εκτοπίσεων, τον έλεγχο των κοινωνικών φρονημάτων, και την εκτέλεση των θανατικών ποινών.[102] Μολονότι το Γ΄ Ψήφισμα δεν νομοθέτησε κάποια δίωξη, απέκοψε την Αριστερά από το πολιτικό κεφάλαιο της Αντίστασης, και έτσι επέτρεψε την εννοιολόγηση της δράσης της στην Κατοχή ως αυτόχρημα εγκληματική. Αυτή η νομική διαδικασία κορυφώθηκε με την έκδοση του ΑΝ 509/1947 βάσει του οποίου διαλύθηκε το ΕΑΜ και η Εθνική Αλληλεγγύη ως «προπαρασκευάσαντα και ενεργούντα την κατά της ακεραιότητος της Χώρας προδοτικήν ανταρσίαν».[103] Με το Ζ΄ Ψήφισμα, η Βουλή του 1946 είχε δημιουργήσει τον επίσημο ορισμό της Εθνικής Αντίστασης. Ταυτόχρονα, άνοιγε το επόμενο μεγάλο κεφάλαιο αντιπαράθεσης: ποιες θα ήταν οι οργανώσεις που θα απολάμβαναν τον τιμητικό τίτλο της Εθνικής Αντίστασης, καθώς και ποιες τιμές θα δικαιούνταν οι αρχηγοί και τα μέλη τους.

Αναζητώντας τη χρυσή τομή: οι διεργασίες για τον ΑΝ 971/1949

ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΤΟΥ 1946 μέχρι το καλοκαίρι του 1948, τα πρακτικά της ολομέλειας της Βουλής σιωπούν για την εξέλιξη της αναγγελθείσας νομοθεσίας για την αναγνώριση, με λίγες μόνο, σποραδικές εξαιρέσεις υπό τη μορφή κοινοβουλευτικών ερωτήσεων. Οι εργασίες έχουν περάσει στις αρμόδιες επιτροπές, των οποίων, όμως, δεν σώζονται πρακτικά. Έτσι, η εξέλιξή τους μπορεί να σκιαγραφηθεί μόνο αδρά, μέσα από σύντομες αναφορές βουλευτών που εκ των υστέρων και με πολιτική σκοπιμότητα αναφέρονται σε αυτές.

Το καλοκαίρι του 1946 ιδρύθηκε διακομματική υποεπιτροπή επτά ατόμων (στο εξής επιτροπή Χούτα), αποτελούμενη από τους Στ. Χούτα (Πρόεδρος - ΕΚΕ/Αιτωλοακαρνανία και Ευρυτανία, ΕΔΕΣ), Κ. Παπαδόπουλο (Λαϊκό Κόμμα/Κοζάνη, ΕΕΣ), Δ. Σαρρή (ΛΚ, αργότερα μεμονωμένος/Θεσσαλονίκη, ΠΑΟ), Χ. Ψαρρό (ΚΒΦ/Φθιωτιδοφωκίδα, αδερφός του Δ. Ψαρρού, αρχηγού του 5/42

101. ΦΕΚ 203 Α΄/26.6.1946.

102. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύνητο παρελθόν*, ό.π., 87-88, και σημ. 29.

103. Άρθρο 1, ΑΝ 509/1947, ΦΕΚ 293 Α΄/27.12.1947.

ΣΕ), Ηρακλή Ζουμπουλάκη (Λαϊκό Κόμμα/Λακωνία), Π. Γύπαρη (ΚΒΦ/Χανιά, αρχηγού της Ταξιαρχίας Εθνικοφρόνων Ανταρτών), Χ. Καραΐσκο (ΚΕΦ/Δράμα, ΕΣΕΑ).[104] Από τη σύνθεσή της προκύπτει ότι, πέρα από τον εξαρχής ορισμένο διακομματικό χαρακτήρα της, τηρούσε γεωγραφικές ισορροπίες, με αντιπροσώπευση όλων των περιοχών της χώρας, αλλά και ισορροπίες μεταξύ των παλιών εθνικών οργανώσεων, αν και με ελαφρύ προβάδισμα του ΕΔΕΣ, ηγετικό στέλεχος του οποίου είχε αναλάβει την προεδρία της.

Τον Σεπτέμβριο του 1946, η επιτροπή Χούτα κατέθεσε σχέδιο νομοθετικού διατάγματος «περί απονομής ηθικών και υλικών αμοιβών εις τας Εθνικάς ανταρτικάς ομάδας και Εθνικάς Οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως», ενώ τον Νοέμβριο ολοκλήρωσε τις εργασίες της, με την κατάθεση δύο νομοσχεδίων που ρύθμιζαν επιμέρους συνταξιοδοτικά ζητήματα.[105] Αξίζει να υπογραμμιστούν δύο στοιχεία από τις εργασίες της: πρώτον, ο σταθερός της προσανατολισμός προς την απόδοση υλικών αμοιβών προς τους παλιούς μαχητές και, δεύτερον, η προεξάρχουσα θέση που επιφυλασσόταν για τον Ν. Ζέρβα, ο οποίος αναγνωριζόταν ως «γενικός αρχηγός» και ως «νόμιμος εκπρόσωπος της Εθνικής εν Ελλάδι Αντιστάσεως».[106] Ωστόσο, όπως κατήγγειλε ο Στ. Χούτας, τον Απρίλιο του 1947, πέντε μήνες μετά το τέλος των εργασιών της επιτροπής, τα νομοσχέδια δεν είχαν εισαχθεί για συζήτηση στην ολομέλεια λόγω «αδιαφορίας της κυβέρνησης».[107]

Τελικά, αντί να συζητηθούν τα κατατεθειμένα σχέδια νόμου, δημιουργήθηκε μια νέα επιτροπή, στην οποία προήδρευε ο Διονύσιος Λεονάρδος (στο εξής επιτροπή Λεονάρδου), βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας με το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων, και η οποία θα επεξεργαζόταν εκ νέου τα σχέδια νόμου.[108] Η αντικατάσταση της επιτροπής σηματοδοτεί την αλλαγή στις ισορροπίες, καθώς το κόμμα του Ζέρβα σταματά να είναι επικεφαλής της

104. Η σύσταση της επιτροπής Χούτα αναφέρεται σε σχέδιο νομοθετικού διατάγματος που κατατέθηκε στη Βουλή τον Σεπτέμβριο του 1946, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γεωργίου Παπαϊωάννου, Ενότητα ΙΙ, Φ. 5/1.

105. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γεωργίου Παπαϊωάννου, *ό.π.* Βλ. επίσης Αναστασία Καλαντζή, «Εννοιολογήσεις της Εθνικής Αντίστασης στις κοινοβουλευτικές διεργασίες και στα νομικά κείμενα 1946-1949», μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Ιστορικό και Αρχαιολογικό Τμήμα, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020, σ. 9-10.

106. Σχέδιο Νομοθ. Διατάγματος «περί απονομής ηθικών και υλικών αμοιβών εις τας Εθνικάς ανταρτικάς ομάδας και Εθνικάς Οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως», 18 Σεπτεμβρίου 1946, Αρχείο Παπαϊωάννου, *ό.π.*

107. «Συνεδρίασις ΡΔ΄, Τρίτη 29 Απριλίου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 4, σ. 1141-1142.

108. Εισήγηση Δ. Λεονάρδου, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδριάσεις Α΄-ΜΕ΄, 1 Οκτωβρίου 1948-20 Μαΐου 1949*, τ. 1, σ. 93.

διαδικασίας. Όπως περιγράφει ο ίδιος ο Δ. Λεονάρδος, το καινούργιο σχήμα «εξέτασε με πνεύμα δίκαιον και λογικόν» τα αιτήματα των παλιών αγωνιστών.[109] Ένα νέο σχέδιο νόμου παρουσιάστηκε τον Ιούνιο του 1948.[110] Ωστόσο, πέρασαν πέντε μήνες μέχρι να τεθεί σε συζήτηση από την ολομέλεια, στις 27 Οκτωβρίου 1948.

Η παρατεταμένη δυστοκία στην παραγωγή του νόμου προκλήθηκε τόσο από την αντιπαράθεση των αντιστασιακών με το Υπουργείο Στρατιωτικών,[111] όσο και μεταξύ τους. Επί παραδείγματι, ο βουλευτής Τρύφωνας Τριανταφυλλάκος κατήγγειλε το νομοσχέδιο για προνομιακή μεταχείριση των ανταρτικών ομάδων έναντι των οργανώσεων των πόλεων. Σχετική με το τελευταίο ήταν και η καχυποψία μερίδας βουλευτών ότι η θέσπιση βαθμών –πιθανώς αναφέρονται στη θέσπιση του βαθμού του «γενικού αρχηγού Εθνικής Αντιστάσεως»– δημιουργούσε ένα είδος αριστοκρατίας στις τάξεις των παλιών αγωνιστών, που μείωνε όλους τους υπόλοιπους.[112] Σε κάθε περίπτωση, το σχέδιο νόμου που τελικά έφτασε στη Βουλή αποτελούσε μία σαφή κυβερνητική μετατόπιση. Οι αρχικές διατυπώσεις του Ζ΄ Ψηφίσματος δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ο εξαγγελλόμενος νόμος θα συμπεριλάμβανε και υλικές αμοιβές, πέρα από τις ηθικές. Διαφορετικά, δεν θα υπήρχε λόγος να γίνει εξαρχής διάκριση στις διαφορετικές κατηγορίες των ωφελούμενων, τις οικογένειες των παθόντων, τους ανάπηρους, τους αγωνιστές.[113]

Η εθνικόφρων Αντίσταση ως αιχμή κρούσης στον Εμφύλιο

ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1946, όταν η Επιτροπή Χούτα κατέθετε και τα τελευταία σχετικά νομοσχέδια, οι εθνικές ελπίδες για εδαφικά κέρδη είχαν πλέον εξανεμιστεί, οπότε, αντίστοιχα, και η επίκαιρη σημασία της Αντίστασης είχε παρέλθει.[114] Την ίδια στιγμή, όμως, η επιδεινούμενη κατάσταση της δημόσιας

109. Στο ίδιο.

110. Ο μήνας προκύπτει από την ημερομηνία της εισηγητικής έκθεσης (14.6.1948) επί του νομοσχεδίου του υπουργού Στρατιωτικών, Γ. Στράτου, βλ. Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου, Σειρά Α. Κατοχικά (1941-1987), Υποσειρά 1, Διάφορα Κατοχής (1941-1985), ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ. Ευχαριστούμε την Αναστασία Καλαντζή, που μας υπέδειξε το έγγραφο. Βλ. επίσης και τις δύο σχετικές τροπολογίες που κατατέθηκαν στις 22 Ιουλίου: «Συνεδρίασις ΡΓ΄, Πέμπτη 22 Ιουλίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδριάσεις ΠΑ΄-ΡΚΕ΄, 2 Ιουλίου 1948-11 Αυγούστου 1948*, τ. 3, σ. 1136-1145. Δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το περιεχόμενο των τροπολογιών.

111. Εισήγηση Δ. Λεονάρδου, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *ό.π.*

112. Εισήγηση Τρ. Τριανταφυλλάκου, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδριάσεις Α΄-ΜΕ΄, 1 Οκτωβρίου 1948-20 Μαΐου 1949*, τ. 1, σ. 94.

113. Ψήφισμα Ζ΄, *ό.π.*

114. Για τη διάψευση των ελληνικών προσδοκιών στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι,

ασφάλειας προσέφερε νέες δυνατότητες για τις παλιές ομάδες της εθνικόφρονος Αντίστασης. Από το φθινόπωρο του 1946, όταν η Χωροφυλακή και ο στρατός αποτυγχάνουν στην αντιμετώπιση του ΔΣΕ και τον έλεγχο της ορεινής Ελλάδας, η ανάληψη ένοπλης δραστηριότητας εκ μέρους των εθνικών ανταρτικών ομάδων τονίζεται μέσα στο κοινοβούλιο ως υπενθύμιση της σταθερής σημασίας τους για το έθνος. Στις 19 Νοεμβρίου 1946, ο Παναγιώτης Παπαδόπουλος, βουλευτής Καβάλας του ΚΕΦ και παλιό στέλεχος των ομάδων Αντόν Τσαούς, παίρνει τον λόγο για να υπογραμμίσει την απειλή που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι στις βόρειες επαρχίες και τις ενέργειες που προτίθεται να αναλάβει η Εθνική Αντίσταση για την «αποτελεσματικήν καταπολέμησιν του αναρχισμού».[115] Χαρακτηριστική, επίσης, περίπτωση πολιτικού με διπλή ιδιότητα, τόσο ενεργού πολεμιστή όσο και βουλευτή, αποτελεί ο Ευθύμιος Δεδούσης, βουλευτής Φθιωτιδοφωκίδος με το Λαϊκό Κόμμα και παλιό στέλεχος του 5/42 ΣΕ, ο οποίος ίδρυσε ομάδα ΜΑΥ στην Άμφισσα και στις 2 Απριλίου 1947 σκοτώθηκε σε μάχη.[116]

Η ένοπλη δράση εναντίον των κομμουνιστών προσδίδει αίγλη στους βουλευτές και τους διαχωρίζει από την πλειοψηφία του κοινοβουλευτικού σώματος το οποίο κατηγορείται για αδράνεια, καθώς προτιμά «την τύρβην των Αθηνών από την μετάβασιν εις τας επαρχίας των και την επί τόπου, ηθικήν έστω μόνον, ενίσχυσιν του Ελληνικού αγώνος».[117] Αντίστροφα, η ιδιότητά τους ως βουλευτών προστατεύει τις ένοπλες ομάδες που συνδέονται μαζί τους, κάθε φορά που αυτές καταγγέλλονταν για υπερβασίες. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι και πάλι το δίκτυο των πόντιων οπλαρχηγών στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Στις 18 Μαΐου 1947, το *Βήμα* δημοσίευσε επιστολή, η οποία απευθυνόταν προς τον αρχηγό του Κόμματος Φιλελευθέρων και δημοσιοποιούσε ότι οι άνδρες του αποσπάσματος του Αντώνη Φωστηρίδη (Αντόν Τσαούς) στον Έβρο «εξεβίαζαν γυναίκες». Λίγες μέρες αργότερα, ο Π. Παπαδόπουλος καταγγέλλει τις κατηγορίες ως συκοφαντικές από το βήμα της Βουλής, με το επιχείρημα ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής δεν είχε ποτέ

καθώς και για τις επακόλουθες ενέργειες του πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στη Νέα Υόρκη, οι οποίες επίσης δεν έφεραν αποτελέσματα, βλ. Περικλής Χριστίδης, «Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007, σ. 330-347.

115. Βλ. ενδεικτικά την εισήγηση του Παναγιώτη Παπαδόπουλου και τις ενέργειες που προτίθεται να αναλάβει η Εθνική Αντίσταση (δεν διευκρινίζει ποιες είναι αυτές οι δυνάμεις, πιθανότατα, όμως, αναφέρεται στις ένοπλες ομάδες του Αντόν Τσαούς) για την «αποτελεσματικήν καταπολέμισιν του αναρχισμού», «Συνεδρίασις ΞΗ΄, Τρίτη 19 Νοεμβρίου 1946», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 3, σ. 736-737.

116. «Δεδούσης», εφ. *Εμπρός*, 4.4.1947, σ. 1.

117. Στο ίδιο.

ακουστεί κάποια τέτοια καταγγελία και, επίσης, ότι στην πρόσφατη μάχη στον Έβρο έδειξε μεγάλη τόλμη, αντιμετωπίζοντας με 100 άντρες 1.000 «αναρχικούς». Ο Ναπολέων Ζέρβας, ως υπουργός Δημόσιας Τάξης, καταφάσκει, τονίζοντας ότι ο Φωστηρίδης είναι ένας ήρωας που έχει κάνει το καθήκον του.[118]

Αντίστοιχα, οι αναφορές για τη σημασία της Εθνικής Αντίστασης στην επιβίωση του έθνους πυκνώνουν: «Πιστεύομεν απολύτως ότι ουδείς δύναται να αμφισβητήσει ότι, αν δεν υπήρχον οι ολίγοι αυτοί Έλληνες κατά την κρίσιμον περίοδον του εθνικού μας βίου, ίσως να μην υπήρχεν σήμερον Ελλάς. Εάν τα άλλα Έθνη οφείλουν εις τους αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως την διάσωσιν της τιμής των, η Ελλάς οφείλει εις αυτούς την ύπαρξίν της»,[119] υπογραμμίζει ο Στ. Χούτας. Σε αυτές τις επικλήσεις στην Εθνική Αντίσταση τα χρονικά όρια μπερδεύονται, καθώς αναφέρονται τόσο στο παρελθόν, της Κατοχής, όσο και στο παρόν, του προϊόντος Εμφυλίου. Οι παλιοί οπλαρχηγοί-βουλευτές επικαλούνται τη σχέση τους με την ύπαιθρο, τη δυνατότητά τους να κινητοποιήσουν τους αγρότες, και ως εκ τούτου διεκδικούν και το δικαίωμά να τους προστατεύσουν.

Ανάμεσα στους παλιούς αρχηγούς της Εθνικής Αντίστασης που διεκδικούν νέο ρόλο στον Εμφύλιο ξεχωρίζει ο Ν. Ζέρβας, με το σχέδιό του για μετατροπή της Εθνικής Αντίστασης σε βραχίονα ασφαλείας του μεταπολεμικού κράτους και, παράλληλα, την προαγωγή του ίδιου σε γενικό διαχειριστή του σχεδίου.[120] Πράγματι, μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης Μαξίμου και την προαγωγή του Ζέρβα σε υπουργό Δημόσιας Τάξης, στις 23 Φεβρουαρίου 1947, το σχέδιο μπήκε σε εφαρμογή. Οι εξελίξεις στο μέτωπο του Εμφυλίου γεννούσαν ανησυχία στο κυβερνητικό στρατόπεδο και επέβαλλαν τη γενική αναθεώρηση των αρχικών σχεδίων.[121] Η κοινή διαπίστωση ήταν ότι έλειπε η πείρα στον ανταρτοπόλεμο, αλλά και η αποφασιστικότητα.[122]

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ν. Ζέρβας προσπάθησε από την πρώτη στιγμή να αναδείξει το υπουργείο του σε νευραλγικό κόμβο των εξελίξεων, προβάλλοντας τη στενή του συνεργασία με τον στρατό και αναβαθμίζοντας τη Χωροφυλακή, με τον σχηματισμό των ταγμάτων χωροφυλάκων άνευ θητείας, που

118. «Συνεδρίασις ΡΚ΄, Δευτέρα 26 Μαΐου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 4, σ. 1263-1264.

119. «Συνεδρίασις ΡΔ΄, Τρίτη 29 Απριλίου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 4, σ. 1141-1142.

120. Για μια συνολική διαπραγμάτευση της υπουργίας του Ν. Ζέρβα το 1947 βλ. Θανάσης Σφήκας, «Ναπολέων Ζέρβας: Η εκδίκηση του ηττημένου,1945-1947», *Δωδώνη*, τ. 34 (2005), σ. 191-208.

121. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τ. 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ. 244-251· Δημήτρης Ζαφειρόπουλος, *ό.π.*, σ. 200.

122. *Στο ίδιο*, σ. 185, 187-188.

στελεχώθηκαν κυρίως από παλιούς εδεσίτες.[123] Τον Μάρτιο του 1947, μετά τα γενικευμένα επεισόδια στο νομό Λακωνίας εναντίον αριστερών ως αντίποινα για τη δολοφονία του Πάνου Κατσαρέα, ο Ν. Ζέρβας ανακοίνωσε ότι «δεν θα επιστρέψει εις τας Αθήνας εάν δεν αποκαταστήση την τάξιν εις την γωνίαν αυτήν της Πελοποννήσου και δεν πατάξη την ανταρσίαν».[124] Μετά, όμως, την αποτυχία των επιχειρήσεων στον Πάρνωνα και τις μεγάλες απώλειες της Χωροφυλακής, φάνηκε ότι ούτε η Πελοπόννησος ήταν εύκολο να εκκαθαριστεί.[125] Τότε συνέλαβε το σχέδιο για πάταξη της ανταρσίας μέσα στην ίδια την πρωτεύουσα, απευθύνοντας ανοικτή επιστολή στον πρωθυπουργό και ζητώντας συλλήψεις στελεχών του ΚΚΕ.[126] Στις 9 Ιουλίου 1947, με το πρόσχημα επικείμενης κομμουνιστικής εξέγερσης στην Αθήνα, συνέλαβε τουλάχιστον 2.613 άτομα ως επικίνδυνα για τη δημόσια ασφάλεια.[127] Ο Ν. Ζέρβας δεν παρείχε ποτέ κάποια απόδειξη της σχεδιαζόμενης εξέγερσης που υποτίθεται ότι κατέπνιξε, ενώ όλες οι ενδείξεις συνηγορούν στο ότι έδρασε αυτόνομα, χωρίς να ενημερώσει τον πρωθυπουργό.[128]

Το καλοκαίρι του 1947, ο Ζέρβας βρίσκεται στο απόγειο της δύναμής του, ασκώντας κριτική στη στρατιωτική ηγεσία μετά τις επιχειρήσεις στην Ήπειρο.[129] Στο τέλος του Αυγούστου, όμως, η δυσαρέσκεια των ξένων και το αίτη-

123. Για τη συνεργασία Ν. Ζέρβα και στρατιωτικής ηγεσίας βλ. «Ο κ. Ν. Ζέρβας ορκισθείς ανέλαβε από χθες το υπουργείον Δ. Τάξεως», εφ. *Εμπρός*, 25.2.1947, σ. 4· «Ο κύριος Ζέρβας εις την βόρειον Ελλάδα», εφ. *Εμπρός*, 27.2.1947, σ. 4. Για την αναδιοργάνωση της Χωροφυλακής βλ. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, *ό.π.*, σ. 256-257 (σημ. 2).

124. «Ο λαός της Λακωνίας αξιοί να παταχθή η κομμουνιστική ανταρσία και επιβληθή η τάξις», εφ. *Εμπρός*, 25.3.1947, σ. 1.

125. «Αι τραγικαί λεπτομέρειαι της επιθέσεως εις Πάρνωνα», εφ. *Εμπρός*, 24.4.1947, σ. 1.

126. «Ο κ. Ζέρβας ζητεί από την κυβέρνησιν άμεσον δίωξιν των ηγετών του ΚΚΕ», εφ. *Εμπρός*, 29.4.1947, σ. 4.

127. «Δευτέρα έκδοσις: Ελήφθησαν μέτρα προς αντιμετώπισιν επικείμενης επαναστατικής δράσεως του Κ.Κ. καθόλην την περιφέρειαν πρωτευούσης», εφ. *Εμπρός*, 9.7.1947, σ. 4.

128. «Ζητήματα», *Τα Νέα*, 11.7.1947, σ. 1.

129. Για τη διένεξη Ζέρβα-στρατού βλ. «Δυσφορία του επιτελείου κατά του κ. Ζέρβα – Εδημιουργήθη νέον ζήτημα», *Τα Νέα*, 17.7.1947, σ. 4· «Θα τεθεί συντόμως ζήτημα συνθέσεως του στρατεύματος και του Γενικού Επιτελείου», Τα Νέα, 28.7.1947, σ. 4· «Η διένεξις Ζέρβα Επιτελείου», εφ. *Τα Νέα*, 5.8.1947, σ. 4.

μα των κυβερνητικών εταίρων, ιδιαίτερα του Παπανδρέου και του Κανελλόπουλου, για αποπομπή του Ζέρβα από το υπουργείο οδηγεί σε πτώση την κυβέρνηση Μαξίμου και ανοίγει τον δρόμο για το σχηματισμό της κυβέρνησης Σοφούλη.[130] Το πείραμα του Ζέρβα αποτελεί και ένα όριο για τον ρόλο της Χωροφυλακής και των παραστρατιωτικών ομάδων στη διεξαγωγή του Εμφυλίου, καθώς το κυβερνητικό στρατόπεδο συνειδητοποιούσε ότι αυτό που αρχικά είχε εκτιμήσει ως πρόβλημα δημόσιας τάξης, είχε εξελιχθεί σε κανονική πολεμική αναμέτρηση.[131]

Όταν, λοιπόν, τον Οκτώβριο του 1948, η συζήτηση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης εισήχθη στην ολομέλεια, οι παλιοί οπλαρχηγοί δεν είχαν πλέον τα επιχειρήματα που διέθεταν το 1946. Αυτό εξηγεί, πιθανώς, γιατί, παρά τις επίμονες προσπάθειες δύο χρόνων και την καταρχήν υπόσχεση του κράτους, δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν υλικά ευεργετήματα για τους παλιούς αντιστασιακούς. Οι πολυπόθητες συντάξεις θα μεταβάλλονταν σε μια ματαιωμένη υπόσχεση που θα επανερχόταν διαρκώς τα επόμενα χρόνια ως μια απόδειξη της έλλειψης στοργής που το ελληνικό κράτος είχε επιφυλάξει στους ήρωές του.

Η τελευταία κοινοβουλευτική διαμάχη: ο δωσιλογισμός ως Εθνική Αντίσταση

ΤΟ 1948, οι υπηρετήσαντες στα Τάγματα Ασφαλείας αντιμετώπιζαν μια αντιφατική κατάσταση. Αφενός, πολλοί αξιωματικοί τους είχαν ήδη ανέλθει στην ιεραρχία του στρατού[132] και οι οικογένειες των πεσόντων απολάμβαναν συντάξεις.[133] Αφετέρου, παρέμεναν υπόλογοι για εγκλήματα δωσιλογισμού. Η επι-

130. Θ. Σφήκας, «Ναπολέων Ζέρβας: Η εκδίκηση του ηττημένου, 1945-1947», *ό.π.*, σ. 201-206. Για τις πολιτικές διεργασίες που οδηγούν στον σχηματισμό της κυβέρνησης Σοφούλη, ενδεικτικά βλ. Thanasis D. Sfikas, «A Prime Minister for all Time: Themistoklis Sofoulis from Premiership to Opposition to Premiership, 1945-49», στο Philip Carabott - Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Λονδίνο 2004, σ. 75-99.

131. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, *ό.π.*, σ. 326-330.

132. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη*, *ό.π.*, σ. 73-76.

133. Η αναγνώριση των Ταγμάτων Ασφαλείας ως τακτικής μονάδας στρατού προκύπτει από το γεγονός ότι οι οικογένειες των πεσόντων δικαιούνταν σύνταξη βάση του ΑΝ 1119/1946. Βλ. επίσης Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 84-85. Στα πρακτικά της Βουλής καταγράφονται αρκετές διαμαρτυρίες των οικογενειών τους, καθώς κατά διαστήματα άλλαζαν οι τρόποι πιστοποίησης της υπηρεσίας στα Τάγματα Ασφαλείας, με αποτέλεσμα να σταματάει και η χρηματοδότηση, βλ. ενδεικτικά αναφορά του βουλευτή του Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων Δ. Κουτσίκα για λογαριασμό «οικογενειών σφαγιασθέντων Ταγματασφαλιτών Γαργαλιάνων» που διαμαρτύρονται για τη διακοπή της σύνταξης που λάμβαναν και απαιτούν την άμεση συνέχισή της, «Συνεδρίασις ΚΖ΄, Σάββατον 17 Ιουλίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 3, σ. 1100-1111.

εικής στάση της δικαιοσύνης είχε φανεί ήδη από τη μεγάλη δίκη των κυβερνήσεων, το 1945, όταν οι μάρτυρες ελάφρυναν τη θέση του δωσίλογου πρωθυπουργού Ι. Ράλλη περιγράφοντας τα Τάγματα Ασφαλείας ως όργανα πάταξης της «αναρχίας στην ύπαιθρο».[134] Οι μηνύσεις, όμως, που είχαν γίνει σε όλη την Ελλάδα και εκκρεμούσαν εναντίον τους, τους υποχρέωναν σε κάθε δίκη να αποδείξουν τα εθνικά τους διαπιστευτήρια αλλά και την κομμουνιστική σκευωρία που υποτίθεται τους είχε καταστήσει υπόδικους.[135] Αν διά νόμου τα Τάγματα Ασφαλείας ορίζονταν ως τμήμα της Εθνικής Αντίστασης, τότε αυτόματα οι κατηγορίες εναντίον τους θα κατέρρεαν.

Από τις πρώτες μέρες της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής μία μερίδα κυβερνητικών βουλευτών αναζήτησε δραστική λύση για την ικανοποίηση των αιτημάτων των δωσιλόγων με την κατάθεση ψηφίσματος που θα απάλλασσε τους «κουίσλιγκς». Στις αρχές Ιουλίου, μάλιστα, κατατέθηκε ψήφισμα αναγνωρίσεως και απονομής τιμών στους συμμετέχοντας στα Τάγματα Ασφαλείας. Οι ενέργειες αυτές σταμάτησαν, πιθανόν από το φόβο ότι θα μπορούσαν να βλάψουν την έκβαση του δημοψηφίσματος και την επιστροφή του βασιλιά.[136] Ωστόσο, τα αιτήματα των δωσιλόγων συνέχισαν να τίθενται, λόγω της δράσης μίας επίμονης ομάδας στη Βουλή: του «λόμπι για την αποκατάσταση των ταγματασφαλιτών».[137] Το φθινόπωρο του 1947, μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Σοφούλη, οι βουλευτές του ΕΚΕ και του «λόμπι» συνασπίζονται για να καταγγείλουν τον εθνικά επιζήμιο κατευνασμό που προωθούσε η κυβέρνηση,[138] ενώ και μετά το 1948, ο Ζέρβας εξακολουθεί να καλλιεργεί σχέσεις με πολιτικούς με δωσιλογικό παρελθόν, όπως δείχνει και η εκλογική του συνεργασία με τον Θεόδωρο Πάγκαλο το 1950.[139] Ωστόσο, κατά τη συζήτηση για το νομοσχέδιο της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, η συμμαχία θα διαρρηχθεί.

Η συζήτηση της 27ης Οκτωβρίου 1948 για το νομοσχέδιο της αναγνώρισης, στο μεγαλύτερο τμήμα της αναλώθηκε στο γιατί τα Τάγματα Ασφαλείας έπρεπε να αναγνωριστούν ως Εθνική Αντίσταση: «Πώς είναι δυνατόν να μην αναγνωρίσωμεν τα Τάγματα Ασφαλείας ως αγωνισθέντα, εφόσον οι αποτε-

134. Δημήτρης Κουσουρής, *Οι δίκες των δοσιλόγων*, *ό.π.*, σ. 286-290.

135. Όπως συνέβη, για παράδειγμα, στη δίκη των Ταγμάτων Ασφαλείας της Αττικής, κατά την οποία η υπερασπιστική γραμμή ήταν ότι επρόκειτο για ομάδες του ΕΔΕΣ, βλ. Παρέμβαση Ν. Καράμπελα, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *ό.π.*, σ. 95.

136. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Β, Πάπυρος, Αθήνα 1994, σ. 235-236.

137. Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 100.

138. Ενδεικτικά βλ. τις συντονισμένες επιθέσεις εναντίον του υπουργού Δημόσιας Τάξης Κ. Ρέντη επειδή διέρρευσε από το υπουργείο του έγγραφο που ανέφερε τον ΕΛΑΣ ως εθνικό στρατό, «Συνεδρίασις Ζ΄, Τετάρτη 12 Νοεμβρίου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, τ. 1, σ. 28-37.

139. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, *ό.π.*, σ. 270-271.

λούντες αυτά πρώτοι διέγνωσαν τον κομμουνιστικόν κίνδυνον και αντετάχθησαν κατ' αυτού, όταν ημείς οι άλλοι δεν είχαμεν αντιληφθεί τον κίνδυνον αυτόν;», αναρωτιόταν ο Νικόλαος Καράμπελας, βουλευτής Λακωνίας με το Λαϊκό Κόμμα.[140] Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Γ. Γραφάκος, επίσης βουλευτής Λακωνίας του Λαϊκού Κόμματος, διακήρυξε ότι «εάν εις ορισμένας περιοχάς υπήρξαν ανταρτικαί οργανώσεις, δι' ημάς τους πελοποννησίους αι εθνικαί ανταρτικαί οργανώσεις υπάρχουν εις τα Τάγματα Ασφαλείας».[141] Σε αυτήν την ομοβροντία επιχειρημάτων για την αντιστασιακή φύση των Ταγμάτων Ασφαλείας συμμετέχουν κυρίως πελοποννήσιοι βουλευτές της Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων, όπως ο Δ. Στεφανόπουλος, βουλευτής Αχαΐας (Λαϊκό Κόμμα), ο Γ. Μπακόπουλος, βουλευτής Αρκαδίας (Λαϊκό Κόμμα), Ι. Γιαννόπουλος, βουλευτής Ηλείας (ΚΕΦ/στη συνέχεια ανεξάρτητος) και ο βουλευτής Αθηνών Ευστράτιος Κουλουμβάκης (Λαϊκό Κόμμα).

Το βασικό επιχείρημα, το ότι πολέμησαν εναντίον των κομμουνιστών και έτσι εξασφάλισαν την ίδια την ύπαρξη του κράτους, προσομοίαζε στα επιχειρήματα που είχαν χρησιμοποιηθεί στο κοινοβούλιο για την Εθνική Αντίσταση κατά την ψήφιση του Ζ΄ Ψηφίσματος. Η Βουλή είχε αποδεχτεί ως κομμάτι της Εθνικής Αντίστασης οργανώσεις που είχαν κινηθεί στην γκρίζα ζώνη του δωσιλογισμού, όπως τις ομάδες του Α. Φωστηρίδη, ή είχαν υπάρξει ανοικτά δωσιλογικές, όπως ο ΕΕΣ. Ως εθνική δράση είχε αναγνωριστεί πρώτα από όλα η σύγκρουσή τους με το ΕΑΜ και η προστασία του κράτους. Τον Οκτώβριο του 1948, όμως, οι υποστηρικτές των Ταγμάτων Ασφαλείας ζητούσαν μία ακόμη σημασιολογική μετατόπιση – να αναγνωριστούν και τακτικές μονάδες που σχηματίστηκαν από τις κατοχικές κυβερνήσεις ως Εθνική Αντίσταση εφόσον είχαν συγκρουστεί με τους κομμουνιστές.

Το αίτημα αντιμετωπίσθηκε με σθεναρή άρνηση από τον κύκλο του Ζέρβα. Ο Στ. Χούτας ξεκαθάρισε τη θέση του κόμματός του: «όταν αι εθνικαί ανταρτικαί ομάδες εκλήθησαν να αντιμετωπίσουν εν ταυτώ και τον δεύτερον εχθρόν της Πατρίδος, το κομμουνισμόν, δεν εδίστασαν να συνεχίσουν τον διμέτωπον αυτόν αγώνα [...] και δεν εδέχθησαν να υποστείλουν την σημαίαν των έναντι του κατακτητού, διότι τούτο θ' απετέλει προδοσίαν. [...] Ποιούμαι όθεν θερμήν έκκλησιν, κ. αντιπρόσωποι, όπως, δίδοντες την ψήφον σας υπέρ του νομοσχεδίου τούτου ως έχει, αφήσετε εν ταυτώ αυτοτελές και ακέραιον. Εάν πρόκειται να το νοθεύσητε [...] να μη ψηφισθεί ουδόλως».[142] Ο Χούτας υπενθύμιζε στη Βουλή ότι οι δύο σημασιολογικοί πυλώνες βάσει των οποίων η Εθνική Αντίσταση είχε κριθεί άξια αναγνώρισης ήταν πρώτα από όλα η

140. «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *ό.π.* Βλ. επίσης Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών οργανώσεων», *ό.π.*, σ. 196-197.

141. «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *ό.π*, σ. 96.

142. Εισήγηση Στ. Χούτα, «Συνεδρίασις ΙΖ΄, Τετάρτη 27 Οκτωβρίου 1948», *ό.π.*, σ. 96-97.

συμμετοχή στον συμμαχικό αγώνα, και κατά δεύτερον η σύγκρουσή της με τους κομμουνιστές· το ένα χωρίς το άλλο δεν μπορούσε να αξιολογηθεί ως Αντίσταση.

Προς την τελική κύρωση του νόμου

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ το νομοσχέδιο δεν ολοκληρώθηκε στις 27 Οκτωβρίου, ούτε η Βουλή επανήλθε σε αυτό. Λίγες μέρες αργότερα, στις 20 Νοεμβρίου 1948, η κυβέρνηση Σοφούλη παραιτήθηκε και μια νέα κυβέρνηση, πάλι υπό τον Σοφούλη, διέκοψε αμέσως τις εργασίες της Βουλής μέχρι την 1η Φεβρουαρίου.[143] Εν τέλει, στις 24 Δεκεμβρίου 1948 κυρώθηκε ο Αναγκαστικός Νόμος 844 «Περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας Εθνικάς ανταρτικάς ομάδας και Εθνικάς Οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως».[144] Ο νόμος, όμως, δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή. Λίγους μήνες αργότερα, ένας νέος, σχεδόν πανομοιότυπος αναγκαστικός νόμος, ο 971/1949, τον αντικατέστησε, πιθανώς λόγω της δυσαρέσκειας που είχε αρχίσει πλέον να προκαλεί η έκδοση αναγκαστικών νόμων ακόμη και για ζητήματα που δεν ήταν έκτακτης ανάγκης.[145] Η ολοκλήρωση της νομοθετικής διαδικασίας που είχε ξεκινήσει μαζί με τις εργασίες της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, αντί να αποτελεί το προϊόν συναίνεσης, γινόταν η απτή παραδοχή της έλλειψής της.

143. «Συνεδρίασις Κς΄, Σάββατον 20 Νοεμβρίου 1948», *ό.π.*, σ. 143-182.
144. ΦΕΚ 324 Α΄/24.12.1948.
145. Αναστασία Καλαντζή, *ό.π.*, σ. 26-29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΙΚΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1949-1967)

Μάνος Αυγερίδης

Η αναγνώριση στα χέρια του στρατού: ένα εργαλείο αποκλεισμού και ελέγχου

Ο ΑΝ 971 «Περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας Εθνικάς αντάρτικας ομάδας και Εθνικάς Οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως»,[1] όπως τροποποιήθηκε και κυρώθηκε με το ΝΔ 1104 τον Σεπτέμβριο του 1949, φιλοδοξούσε να σφραγίσει τη λήξη μιας μακράς πολεμικής περιόδου. Παρότι η έκδοσή του δεν προκάλεσε εκτεταμένη συζήτηση στον Τύπο, ο ΑΝ 971 αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της ελληνικής πολιτικής για το παρελθόν στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Έχοντας συγκροτηθεί στη διάρκεια του Εμφυλίου ως προϊόν μιας σύνθετης διαπραγμάτευσης ανάμεσα στα διαφορετικά ρεύματα της πολιτικής ελίτ, της στρατιωτικής ηγεσίας και των πρωταγωνιστών της μη εαμικής Αντίστασης, η αναγνώριση λειτούργησε ως ακόμη ένα εργαλείο αποκλεισμού του πρώην εαμικού στρατοπέδου, καθώς και μέσο ελέγχου του αντιστασιακού κόσμου συνολικά. Η διαδικασία εκχωρήθηκε στον στρατό, ο οποίος «διέθετε ιδεολογική συνοχή, ήταν ο κατεξοχήν φορέας του αντικομμουνισμού, αποτελούσε εγγυητή ότι σε τελική ανάλυση η κομμουνιστική Αριστερά δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει και πάλι την εξουσία και έτεινε προς τη θεσμική αυτονόμησή του από την πολιτική εξουσία».[2]

Τα σχετικά νομοθετικά κείμενα, προϊόντα της εποχής τους, αντανακλούν τις προθέσεις των συντακτών και, ευρύτερα, την –υπό κατασκευή– κρατική αφήγηση για το πρόσφατο παρελθόν. Μέσω του ΑΝ 971, η δράση των «εθνικών οργανώσεων» αναγνωριζόταν «ως εθνικός αγών και συνέχισις του πολέμου 1940-41» (άρθρο 9, παρ. 1). Η Εθνική Αντίσταση, δηλαδή, οριζόταν, κυρίως,

1. ΦΕΚ 105/Α΄/29 Απριλίου 1949.

2. Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 25.

ως στρατιωτική δραστηριότητα, ανορθόδοξη μεν –στο μέτρο που ο ελληνικός στρατός με εξαίρεση τα σώματα που συγκροτήθηκαν στη Μέση Ανατολή, είχε διαλυθεί μετά τη συνθηκολόγηση του 1941[3]– η οποία, ωστόσο, αποτελούσε τη συνέχιση του πολέμου από αξιωματικούς, στρατιώτες και πολίτες.[4] Έτσι, ο ρόλος του στρατού ως κατεξοχήν κριτή της διαδικασίας αναγνώρισης έμοιαζε σχεδόν αυτονόητος.

Οι διατάξεις του νόμου οριοθετούσαν και συγκεκριμενοποιούσαν την έννοια της Εθνικής Αντίστασης. Όριζαν τους φορείς και τη χρονική της διάρκεια, τους εχθρούς της και τις πράξεις που αξιολογούνταν ως «άξιες της Πατρίδος», σύμφωνα με την διατύπωση που είχε εισαγάγει το Ζ΄ Ψήφισμα (1946). Επιπλέον, κατηγοριοποιούσαν ειδολογικά τις αντιστασιακές οργανώσεις σε Εθνικές Ανταρτικές Ομάδες (ΕΑΟ), Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς (ΕΟΠΔ) και Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού (ΕΟΕ). Αυτή η στρατιωτικού τύπου ιεράρχηση, είχε τις ρίζες της εντός της Κατοχής,[5] αλλά είχε, έκτοτε, αναδιαμορφωθεί, αποτελώντας αντικείμενο διαπραγμάτευσης στα μεταπολεμικά χρόνια. Ως ημερομηνία λήξης της αντιστασιακής δράσης οριζόταν η 12η Μαρτίου 1945 για όλη την επικράτεια εκτός της Κρήτης, όπου επεκτεινόταν μέχρι τις 28 Μαΐου. Η Εθνική Αντίσταση, δηλαδή, σύμφωνα με τον ΑΝ 971, δεν ολοκληρωνόταν με την Απελευθέρωση, αλλά περιλάμβανε τα Δεκεμβριανά και κατέληγε στην οριστική διάλυση και τον αφοπλισμό των οργανώσεών της μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας.

Οι οργανώσεις που θα εντάσσονταν στις παραπάνω κατηγορίες όφειλαν όχι μόνο να έχουν επιδείξει αντικατοχική δράση αλλά και να έχουν, συνολικά, ενεργήσει «εθνικώς». Σύμφωνα με το άρθρο 9 αποκλείονταν «οι λιποτάκται του πολέμου 1940-41 ή του αγώνος της Εθνικής αντιστάσεως, οι αδικαιολογήτως εγκαταλείψαντες τον αγώνα τούτον και οι αποδεδειγμένως αντεθνικώς δράσαντες». Η «εθνική» –ή μη «αντεθνική»– δράση ομάδων και ατόμων καθοριζόταν μέσω μιας σειράς προϋποθέσεων. Σε αυτές περιλαμβανόταν η αναγνώριση από το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής (ΣΣΜΑ) ή η επαφή με τις εξόριστες κυβερνήσεις, τους αντιπροσώπους τους στην Ελλάδα ή και τους αναγνωρισμένους από τους παραπάνω, «Γενικούς Αρχηγούς»· επίσης, η συμμόρφωση με τις διαταγές και τις οδηγίες που έλαβαν, η πιστή τήρηση των «προς το εθνικό συμφέρον» συναφθέντων συμφώνων και η μη εναντίωση στη

3. Βλ. ενδεικτικά Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή και η δημιουργία του μεταπολεμικού ελληνικού στρατού», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, *ό.π.*, σ. 109-116.

4. Για μία αντίστοιχη ανάλυση της νομοθεσίας βλ. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 197-209.

5. Βλ. Ιάσονας Χανδρινός, «Οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης: καταγραφή και ανάλυση», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, ό.π., σ. 77-108.

διαταγή της «νόμιμης Ελληνικής Κυβερνήσεως» περί διάλυσής τους κατά την Απελευθέρωση. Οι προϋποθέσεις αυτές, από τη μία, φωτογράφιζαν το ΕΑΜ. Από την άλλη, επιδίωκαν να περιορίσουν την αναγνώριση σε έναν ελεγχόμενο αριθμό οργανώσεων, ενώ ερμήνευαν, με επίσημο τρόπο, την ελληνική Αντίσταση ως μέρος του συμμαχικού πολέμου, με κεντρικό και νόμιμο φορέα του, ηθικά και πολιτικά, την εξόριστη κυβέρνηση.[6]

Τα κριτήρια του νόμου αφορούσαν, πρώτα από όλα, την πολιτική νομιμοφροσύνη των οργανώσεων. Σε ένα σχήμα όπου το «εθνικό» και το «πολιτικό» ταυτίζονταν και δημιουργούσαν δίκαιο αναγνώρισης, κεντρική επιδίωξη των νομοθετών υπήρξε η διασφάλιση του αποκλεισμού κάθε «αντεθνικού στοιχείου». Μάλιστα, η Επιτροπή Κρίσης, που θα συγκροτούνταν για να εφαρμόσει τις διατάξεις του, είχε την αρμοδιότητα να εξετάσει αποκλειστικά αιτήσεις που προέρχονταν από τους αρχηγούς των οργανώσεων και όχι από μεμονωμένους αγωνιστές. Κρίνοντας οργανώσεις και όχι πρόσωπα, τα μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποκλείονταν αυτομάτως, παραμένοντας ευάλωτα στις διώξεις και την περιθωριοποίηση που συνεπαγόταν η διατήρηση των έκτακτων μέτρων μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου.[7]

Οι προϋποθέσεις αναγνώρισης έδιναν έμφαση, ιεραρχικά, στα ένοπλα σώματα με στρατιωτική δομή, αποκλείοντας ρητά την όποια πολιτική δράση. Στην ανάλυση της εσωτερικής δομής τους, άλλωστε, αφιερώνονταν δύο εκτενή άρθρα. Το άρθρο 4 περιέγραφε του «Γενικούς Αρχηγούς» και τους «Αρχηγούς» των ΕΑΟ. Γενικοί Αρχηγοί θεωρούνταν όσοι είχαν διοικήσει περισσότερα από ένα Αρχηγεία με δράση «εις ευρείας περιοχάς της Χώρας». Οι Αρχηγοί, από την άλλη, οι οποίοι διακρίνονταν σε αυτοτελείς και εξαρτώμενους, όφειλαν να πληρούν τουλάχιστον μία από τις ακόλουθες προϋποθάσεις: (α) να έχουν διοικήσει ομάδες επί τουλάχιστον ένα εξάμηνο «εκτελέσαντες αξιολόγους πράξεις υπέρ του Συμμαχικού αγώνος επισήμως διαπιστωθείσας»· (β) να έχουν λάβει μέρος σε επιχειρήσεις στο πλαίσιο εντολών του ΣΣΜΑ συνεχίζοντας τον αγώνα «εθνικώς και ενόπλως» μέχρι την Απελευθέρωση –σε αυτήν την κατηγορία ανήκαν και οι πεσόντες– ή, τέλος, (γ) να έχουν επιβληθεί ως Αρχηγοί «εις την Πανελλήνιον κοινήν γνώμη», μια διατύπωση που έδινε μεγάλα περιθώρια αυθαιρεσιών. Το άρθρο 5 όριζε τους «Οπλαρχηγούς» και τα «Μέλη» των ΕΑΟ. Οι πρώτοι, είτε ήταν αυτόνομοι είτε εντάσσονταν σε ευρύτερα Αρχηγεία, κατανέμονταν ιεραρχικά σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον αριθμό των ανδρών που είχαν υπό τη διοίκησή τους, σε ένα εύρος από 30 έως 500. Η δράση τους έπρεπε να περιλαμβάνει τη συμμετοχή τους «εις αξίας λόγου επιχειρήσεις επί εξάμηνον τουλάχιστον, εκτός εάν πρότερον εφο-

6. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 201.

7. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ.: Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 135-238.

νεύθησαν ή συνεπεία τραυμάτων κατέστησαν ανίκανοι [...] προς συνέχισιν του αγώνος». Οι ίδιες προϋποθέσεις ως προς τη δράση προβλέπονταν και για τα απλά μέλη. Η δομή των ΕΟΠΔ και των ΕΟΕ, όπως οριζόταν από το άρθρο 6, ήταν λιγότερο σύνθετη. Ως επικεφαλής μπορούσε να αναγνωριστεί είτε ένας «Αρχηγός» είτε μία πολυμελής «Διοικούσα Επιτροπή», ενώ οι υπόλοιποι συμμετέχοντες θα αναγνωρίζονταν ως απλά μέλη. Για όλες τις κατηγορίες, στα ήδη περιοριστικά κριτήρια, επανερχόταν και αυτό της «αξιόλογης» ή «ουσιαστικής και σοβαρής» δράσης, σύμφωνα με τη διατύπωση του πρώτου πρακτικού συνεδριάσεων της Επιτροπής Κρίσης.[8] Το κριτήριο αυτό αποδείχθηκε εξαιρετικά υποκειμενικό και εύπλαστο.

Τα ευεργετήματα που προβλέπονταν για τις αναγνωρισμένες οργανώσεις και τα μέλη τους αντιστοιχούσαν σε αυτά που απολάμβαναν οι αντίστοιχες κατηγορίες πολεμιστών του πολέμου του 1940-41 και της Μέσης Ανατολής, με εξαίρεση τα συνταξιοδοτικά προνόμια. Το ίδιο ίσχυε και για τους πεσόντες, τις οικογένειές τους και όσους, λόγω της δράσης τους, είχαν καταστεί ανάπηροι ή ανίκανοι για εργασία. Στις «ηθικές αμοιβές» περιλαμβανόταν μετάλλιο μετά διπλώματος, κατόπιν πρότασης των «οικείων Αρχηγών ή Διοικουσών Επιτροπών». Τιμητικό μετάλλιο και δίπλωμα δικαιούνταν και πρόσωπα «αποδεδειγμένως εθνικώς δράσαντα μεμονωμένως», τα οποία εκτελέστηκαν, φυλακίστηκαν ή «απήχθησαν σε ομηρία», δηλαδή βρέθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Πέραν αυτών, όσοι αξιωματικοί του στρατού ή των Σωμάτων Ασφαλείας αποδείκνυαν τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση, μπορούσαν να διεκδικήσουν προαγωγή, ενώ οπλαρχηγοί ή αξιωματικοί εξομοιώνονταν πλήρως με αυτούς του Μακεδονικού και του Βορειοηπειρωτικού αγώνα, με εξαίρεση –και πάλι– τις συντάξεις.

Τέλος, οι άκληροι «διαπρέψαντες» αγρότες αγωνιστές δικαιούνταν παραχώρηση γης, ενώ οι αναγνωρισμένοι αντιστασιακοί χωρίς ιδιοκτησία είχαν προτεραιότητα στην αγορά ή εκμίσθωση στέγης. Οι αγωνιστές και οι οικογένειές τους απολάμβαναν, επίσης, ευεργετήματα αναφορικά με τη μέση και την ανώτατη εκπαίδευση, όπως μεταγραφές τέκνων κ.ά., ενώ τα μέλη των Σωμάτων Ασφαλείας και οι δημόσιοι υπάλληλοι που είχαν εκδιωχθεί από τις θέσεις τους κατά την Κατοχή, αποκαθίσταντο, χωρίς ωστόσο να τους αναγνωρίζεται ο συντάξιμος χρόνος ή να λαμβάνουν αναδρομικά. Οι ομογενείς –«Έλληνες το γένος»– που είχαν συμμετάσχει στην Εθνική Αντίσταση είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ελληνική ιθαγένεια.

Για την εφαρμογή της διαδικασίας το άρθρο 16 προέβλεπε τη σύσταση «Ειδικού Τμήματος Εθνικής Αντιστάσεως», υπαγόμενο στο Υπουργείο Στρα-

8. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρωτότυπα Πρακτικά 1-16, Πρακτικό υπ. αριθ. 1/25 Ιουνίου 1949.

τιωτικών. Παράλληλα, το 1950 υπήρξε έτος ριζικής ανασυγκρότησης του πεδίου των στρατιωτικών, με επίκεντρο τη συνένωση των Υπουργείων Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας στο νεοσύστατο Υπουργείο Εθνικής Αμύνης (ΥΕΘΑ), καθώς και τη δημιουργία του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμύνης (ΓΕΕΘΑ) με πρώτο αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπάγο. Κατά το ίδιο έτος ιδρύθηκε Υπηρεσία Εφέδρων υπό το ΥΕΘΑ.[9] Το Γραφείο Εθνικής Αντιστάσεως αρχικά συγκροτήθηκε υπό τη Διεύθυνση Β4 του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Στη συνέχεια υπάχθηκε στη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας του ΓΕΣ και ακολούθως, από το 1962, στη Διεύθυνση Β5/ΓΕΠΑ. Τελικά, το Γραφείο ή μετέπειτα Τμήμα Εθνικής Αντιστάσεως εντάχθηκε στη νεοϊδρυθείσα, κατά τη Δικτατορία του 1967, Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων και Αναπήρων (ΔΕΠΑΘΑ)/ΓΕΕΘΑ, μετεξέλιξη της Υπηρεσίας Εφέδρων.

Στα δικαιολογητικά που οι Αρχηγοί ή οι Διοικούσες Επιτροπές των ανταρτικών ομάδων υποχρεούνταν να υποβάλουν, αρχικά στη Διεύθυνση Προσωπικού του Υπουργείου Στρατιωτικών, περιλαμβάνονταν: (α) περιγραφή του τρόπου οργάνωσής τους, (β) συνοπτική έκθεση της δράσης των οργανώσεων, (γ) αναλυτικές ονομαστικές καταστάσεις των μελών, καθώς και στοιχεία για τις μάχες στις οποίες έλαβαν μέρος, τη διαγωγή και τις επιδόσεις τους. Αντίστοιχα δικαιολογητικά υπέβαλαν και οι Αρχηγοί ή οι ΔΕ των ΕΟΠΔ και ΕΟΕ, ενώ όλες οι οργανώσεις όφειλαν να καταθέσουν οικονομικές εκθέσεις, σχετικά με τα χρηματικά ποσά που διαχειρίστηκαν.

Αρμόδια για την εξέταση των αιτήσεων ορίστηκε μία επιτροπή αποτελούμενη αποκλειστικά από υψηλόβαθμους στρατιωτικούς, οι οποίοι θεωρήθηκε ότι διέθεταν γνώση του πεδίου ως συμμετέχοντες σε αντιστασιακές οργανώσεις. Πρόεδρος της πρώτης Επιτροπής Κρίσης διετέλεσε ο αντιστράτηγος, υπαρχηγός-αναπληρωτής αρχηγού ΓΕΣ, Στυλιανός Κιτριλάκης, συναρχηγός κατά την Κατοχή της οργάνωσης πληροφοριών Όμηρος και διοικητής του Β΄ Σώματος Στρατού κατά τον Εμφύλιο.[10] Η Επιτροπή αποτελούνταν επίσης από τους αρχηγούς των Κλάδων Β΄ και Δ΄ του ΓΕΣ (υποστράτηγος Δημήτριος Καραχρήστος και ταξίαρχος Γ. Μπαρούτσος), τον συνταγματάρχη Χρ. Καρατζένη, διοικητή Στρατιωτικού Προσωπικού του ΓΕΣ, τον συνταγματάρχη Δικαιοσύνης Ιωάννη Σίμο, διευθυντή του Τμήματος Μελετών και Οργανικών Διατάξεων ΓΔΥΣ, τον συνταγματάρχη Ευάγγελο Παπανίκα, διευθυντή Στρατιωτικού Προσωπικού ΓΔΥΣ και τον ταγματάρχη Πεζικού Σωτήριο Καρακούση ως εισηγητή άνευ ψήφου.

Το πρακτικό των συνεδριάσεων της Επιτροπής Κρίσης χρειάστηκε να συ-

9. Αναγκαστικός Νόμος υπ. αριθ. 1562 «Περί Ιδρύσεως Υπηρεσίας Εφέδρων παρά τω Υπουργείω Εθνικής Αμύνης», ΦΕΚ 254/Α΄/29.10.1950.

10. Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *Το σώμα των ελλήνων αξιωματικών και η θέση τους στη σύγχρονη ελληνική ιστορία*, τ. 2, Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1996, σ. 869.

νταχθεί δύο φορές πριν τη δημοσίευση των αποφάσεών του (ΦΕΚ 83/Α΄ της 18ης Μαρτίου 1950). Παρά το γεγονός ότι η πρόθεση της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας ήταν η πραγματοποίηση μιας σύντομης διαδικασίας που θα ολοκληρωνόταν με το εν λόγω πρακτικό, η κρίση των οργανώσεων και των ηγετικών στελεχών τους αποδείχθηκε περίπλοκη και χρονοβόρα υπόθεση. Η πρώτη εκδοχή του πρακτικού υπογράφεται στις 25 Ιουνίου 1949. Σε αυτήν, η Επιτροπή, ύστερα από «14 μακρές συνεδριάσεις», διαπίστωνε ότι σχεδόν καμία από τις οργανώσεις δεν είχε καταφέρει να προσκομίσει τα απαιτούμενα στοιχεία, ενώ επισήμαινε μια σειρά προβλημάτων και παραλείψεων που δυσχέραιναν το έργο της. Κεντρικό ζήτημα αποτελούσε η ελλιπής τεκμηρίωση της στενής επαφής των οργανώσεων με το ΣΣΜΑ και τις ελληνικές κυβερνήσεις του εξωτερικού, ενώ η πλειονότητά τους δεν ενέπιπτε στις διατάξεις του νόμου.

Έτσι, πέραν όσων με σαφήνεια προέβλεπε ο ΑΝ 971, η Επιτροπή αποφάσισε να συμπεριλάβει στην αξιολόγησή της μία σειρά παραμέτρους και γεγονότα με «απώτερες πολιτικές συνέπειες», τα οποία δημιουργούσαν «δίκαιο αναγνωρίσεως», όπως: (α) η εξαρχής οργάνωση των ομάδων υπό μορφή στρατιωτικής φύσης ένοπλου τμήματος ή δικτύου πληροφοριών, (β) η καθοδήγησή τους από συνδέσμους του ΣΣΜΑ που είχαν σταλεί στην Ελλάδα για αυτόν τον σκοπό, (γ) η τήρηση «σαφώς εθνικής γραμμής» μέχρι το τέλος της Κατοχής και, πέραν αυτού, (δ) η εκπροσώπηση των οργανώσεων στο συνέδριο του Λιβάνου, (ε) η αποστολή αντιπροσώπων τους στη Μέση Ανατολή, (στ) η συμμετοχή εκπροσώπων των οργανώσεων στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, (ζ) η υπογραφή του Συμφώνου της Καζέρτας, (η) η συμμόρφωσή τους στη διαταγή περί διαλύσεως, και (θ) η «εθνική» τους συμπεριφορά κατά το «Κίνημα του Δεκεμβρίου του 1944».[11] Η απόφαση της Επιτροπής επαναλάμβανε, διεύρυνε και συγκεκριμενοποιούσε τις προϋποθέσεις του νόμου, προς όφελος των «εθνικών οργανώσεων». Παράλληλα, δημιουργούσε το έδαφος –εκτός από τον δεδομένο αποκλεισμό του ΕΑΜ ως «εχθρού του έθνους»– για τη δυνάμει συμπερίληψη συνεργατών της Κατοχής. Άλλωστε, η συνεργασία –ο δωσιλογισμός, σύμφωνα με τον όρο που επικράτησε στην Ελλάδα– δεν οριζόταν με σαφήνεια στα εν λόγω κείμενα, τα οποία αναφέρονταν σε «λιποτάκτες» και «αντεθνικώς δράσαντες».

Το πρακτικό περιλάμβανε, τέλος, εκτενή αναφορά στην Κρήτη, ως μία ιδιότυπη περίπτωση που δεν μπορούσε να εξεταστεί με βάση τα κριτήρια που θέτονταν για την υπόλοιπη επικράτεια. Όπως επισημαινόταν και στις δύο εκδοχές του πρακτικού, οι ιδιοτυπίες της Κρήτης συμπυκνώνονταν στο γεγονός

11. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρωτότυπα Πρακτικά 1-16, Πρακτικό υπ. αριθ. 1/25 Ιουνίου 1949.

ότι δεν υπήρχαν μεγάλες οργανώσεις με «σαφείς και συγκεκριμένες κατευθύνσεις», αλλά πλήθος ομάδων, η αρχηγία των οποίων αποτελούσε διαφιλονικούμενο θέμα. Επιπλέον, δεν υπήρχαν σημαντικά περιθώρια δράσης εξαιτίας των σκληρών αντιποίνων και των σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων που διατηρούσαν οι Γερμανοί στο νησί, ενώ, τέλος, απουσίαζε το πρόσωπο που θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως «Γενικός Αρχηγός». Παρά ταύτα, σύμφωνα με την Επιτροπή, ήδη από το 1941 είχε συγκροτηθεί μία επταμελής «Ανωτάτη Επιτροπή Αγώνος», η οποία «από τα μέσα περίπου του 1943» αντικαταστάθηκε από την Εθνική Οργάνωση Κρήτης (ΕΟΚ). Η τελευταία ανέλαβε τον «συντονισμόν του Αγώνος» ιδρύοντας «Διοικητικές Επιτροπές» σε κάθε νομό. Και ως προς αυτό, ωστόσο, υπήρχαν έντονες διχογνωμίες και διαμάχες, αφού παραπάνω από μία επιτροπές συντονισμού ανά νομό εμφανίζονταν να διεκδικούν την αναγνώρισή τους, η μία εναντίον της άλλης.

Η περίπτωση της Κρήτης είναι ενδεικτική των προβλημάτων της διαδικασίας, αλλά και της στρεβλής εικόνας που δημιουργούσε το εγχείρημα της χαρτογράφησης της ελληνικής Αντίστασης, μετά την εξάλειψη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ από αυτήν. Η δεύτερη εκδοχή του πρακτικού της Επιτροπής Κρίσης υπογράφηκε στις 23 Φεβρουαρίου 1950, συμπεριλαμβάνοντας στο σκεπτικό της τις στοχευμένες τροποποιήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί στον ΑΝ 971 μέσω του ΝΔ 1104.[12] Οι τροποποιήσεις χαλάρωναν τα κριτήρια αναγνώρισης με την απαλοιφή ή την προσθήκη συγκεκριμένων φράσεων στο κείμενο του νόμου. Έτσι, π.χ., οι τροποποιημένες διατάξεις σχετικοποιούσαν την προϋπόθεση της επαφής των οργανώσεων με τη Μέση Ανατολή, διεύρυναν τα όρια ως προς τον χρόνο δράσης και την αριθμητική τους δύναμη, ενώ παρατείναν τις προθεσμίες υποβολής αιτήσεων. Ο αρχικός σχεδιασμός για μία ελεγχόμενη, περιχαρακωμένη και σύντομη σε διάρκεια διαδικασία έμοιαζε αδύνατος, πριν καν, ουσιαστικά, ξεκινήσει. Παράλληλα, στο νέο κείμενο του νόμου εμφανίζονταν πλέον όροι που απουσίαζαν από την αρχική εκδοχή του, όπως ο «αναρχοκομμουνισμός». Δεν επρόκειτο αποκλειστικά για διαφορά ύφους, αλλά για μία ουσιαστική παρέμβαση η οποία προσέθετε στους δικαιούχους όσους είχαν υποστεί βλάβες ως συνέπεια της σύγκρουσής τους με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.[13]

12. Κατά την έκδοση του ΝΔ 1104, τη σκυτάλη της διακυβέρνησης στην Ελλάδα, μετά τον θάνατο του Θ. Σοφούλη (Ιούνιος 1949), είχε πάρει η κυβέρνηση Αλέξανδρου Διομήδη. Ωστόσο, επικεφαλής του Υπουργείου Στρατιωτικών παρέμενε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ένα πρόσωπο-κλειδί τόσο για την ανάπτυξη της μη εαμικής Αντίστασης στην Κατοχή όσο και για την αναγνώριση.

13. Βλ. Άρθρο 11, παρ. 5 του ΑΝ 971, όπως τροποποιήθηκε από το ΝΔ 1104/1949, *ό.π.*

Εθνική Αντίσταση «κατ' ευρείαν ερμηνεία του νόμου»

Η ΤΕΛΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ του πρακτικού της Επιτροπής Κρίσης σηματοδότησε την αναγνώριση των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων και της ηγεσίας τους. Στο πλαίσιο αυτό, η επίσημη αναγνώριση του Ν. Ζέρβα ως του μοναδικού εν ζωή Γενικού Αρχηγού της Εθνικής Αντίστασης αποτέλεσε μία απόφαση αναμενόμενη –με δεδομένο τον ρόλο του κατά τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια– και, συγχρόνως, καθοριστική για την εξέλιξη της διαδικασίας. Αντίστοιχα, κεντρική θέση στο βάθρο των αναγνωρισμένων οργανώσεων καταλάμβαναν οι Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών (ΕΟΕΑ) του ΕΔΕΣ, ως ο κεντρικός φορέας του ελληνικού αντάρτικου. Σε αυτές ανήκαν, άλλωστε, οι πέντε (μαζί με τον Ζέρβα) από τους επτά Αρχηγούς ΕΑΟ που αναγνώριζονταν: ο Στυλιανός Χούτας, αυτοτελής, αρχικά, αρχηγός της Οργάνωσης Βάλτου και στη συνέχεια υποτεταγμένος στις ΕΟΕΑ, ο Απόστολος Κωνσταντινίδης ως υποτεταγμένος αρχηγός Ηπείρου, ο Γεώργιος Αγόρος ως υποτεταγμένος αρχηγός Τζουμέρκων και ο Αλέξανδρος (Αλέκος) Παπαδόπουλος ως υποτεταγμένος αρχηγός Ξηροβουνίου.

Ο δεύτερος αναγνωρισμένος Γενικός Αρχηγός δεν βρισκόταν στη ζωή. Ο Δημήτρης Ψ'αρός, σύμφωνα με την Επιτροπή Κρίσης, όφειλε με βάση τον νόμο να αναγνωριστεί ως Αρχηγός του 5/42 Συντάγματος, υποτεταγμένος στην οργάνωση Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Ωστόσο, η πρόταση, η οποία επικυρώθηκε επίσημα στη συνέχεια, ήταν ο δολοφονημένος από δυνάμεις του ΕΛΑΣ αξιωματικός, να αναγνωριστεί τιμητικά ως Γενικός Αρχηγός «λόγω των μεγάλων προς την Πατρίδα υπηρεσιών του, ας επεσφράγισε διά του αίματός του».[14] Επιπλέον, ως αυτοτελής αρχηγός της Ενώσεως Συμπολεμιστών Εθνικού Αγώνος (ΕΣΕΑ) αναγνωρίστηκε, «κατ' ακριβή ερμηνεία του νόμου», ο Αντώνης Φωστηρίδης (Αντόν Τσαούς) και ως επίσης αυτοτελής αρχηγός της ανταρτικής οργάνωσης Ζήρειας στην Πελοπόννησο αναγνωρίστηκε «κατ' ευρείαν ερμηνεία του νόμου» ο Ιωάννης Πανουτσόπουλος. Το πρακτικό αναγνώριζε, επίσης, έξι οργανώσεις πληροφοριών και δολιοφθοράς (ΕΟΠΔ). Τις οργανώσεις Όμηρος (Επαμεινώνδας Τσέλλος και Στυλιανός Κιτριλάκης), Αλίκη (Ευγένιος Βαλασάκης και Κωνσταντίνος Χασιώτης) και Κόδρος (Παναγιώτης Λυκουρέζος) κατά ακριβή ερμηνεία του νόμου, και «κατ' ευρείαν» την οργάνωση Μπουμπουλίνα με αρχηγό τη Λέλα Καραγιάννη, την Οργάνωση Αγωνιστών του Γένους (ΑΟΓ) με αρχηγό τον Ιωάννη Μπομποτίνο και την Πανελλήνιο Ένωση Αγωνιζόμενων Νέων (ΠΕΑΝ) με επικεφαλής επταμελή ΔΕ, τρία από τα μέλη της οποίας είχαν εκτελεστεί από τους Γερμανούς (Αθανάσιος Σκούρας, Κωνσταντίνος Περρίκος και Ιωάννης Κατεβάτης).

Το πεδίο των ΕΟΕ υπήρξε ακόμη πιο σύνθετο και μάλλον ασαφές ως προς τα κριτήριά του. Η μοναδική οργάνωση που αναγνωρίστηκε «κατ' ακριβή ερ-

14. Βλ. Πρακτικό υπ. αριθ. 1/23 Φεβρουαρίου 1950 και ΦΕΚ 83, *ό.π.*

Ο Στυλιανός Χούτας, αναγνωρισμένος αρχηγός των ΕΟΕΑ Βάλτου, ως υπουργός Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Στα αριστερά του διακρίνεται ο Σάββας Παπαπολίτης, 1964

[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ]

μηνεία του νόμου» ήταν η ΕΚΚΑ, συνδεδεμένη με το ανταρτικό Σύνταγμα 5/42. Ο ΕΔΕΣ, ωστόσο, ως η αντίστοιχη «πολιτική» οργάνωση με στρατιωτικό βραχίονα τις ΕΟΕΑ απουσίαζε. Πέραν αυτού, η Επιτροπή αναγνώριζε –κατ' ευρείαν ερμηνεία του νόμου– πέντε ομάδες διαφορετικού είδους, οι οποίες είτε δεν πληρούσαν τα κριτήρια για να ενταχθούν στις άλλες κατηγορίες είτε, σύμφωνα με τη δράση τους –ακόμα και όπως περιγραφόταν στις ίδιες τις εκθέσεις τους– και τις προϋποθέσεις του νόμου δεν θα έπρεπε να αναγνωριστούν εξαρχής, όπως η Χ του Γεώργιου Γρίβα. Ως ΕΟΕ αναγνωρίστηκαν, επίσης, η Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση (ΠΑΟ), διοικούμενη από πολυμελή επιτροπή, η οργάνωση Ρωμυλία-Αυλών-Νήσοι (ΡΑΝ) του Κωνσταντίνου Βεντήρη, η οργάνωση Πλούτων-Μίδας με αρχηγό τον Νικόλαο Δημοτάκη –σε αυτήν την πρώτη φάση, χωρίς αναφορά στον Γιάννη Τσιγάντε–, καθώς και η Οργάνωση Δολιοφθοράς και Πληροφοριών Γιαπιτζόγλου. Τέλος, στις ΕΟΕ εντάχθηκε ο «Μυστικός Τύπος» και μάλιστα ως τίτλος διακριτής οργάνωσης, για να συ-

μπεριλάβει αποκλειστικά τους αρχισυντάκτες της παράνομης εφημερίδας *Ελληνικόν Αίμα*, Λάζαρο Πηνιάτογλου, Κωνσταντίνο Βοβολίνη και Γιάννη Μήλιο. Στο σχετικό ΦΕΚ, ο παράνομος Τύπος της Κατοχής αναγράφηκε τελικά ως μία τέταρτη κατηγορία με τίτλο «Οργανώσεις Εθνικού Μυστικού Τύπου», η οποία περιλάμβανε το *Ελληνικόν Αίμα* και μία δεύτερη υποκατηγορία που αναφερόταν σε «Γενικούς αυτοτελείς και υποταγμένους υπό Γενικόν Αρχηγών αρχηγούς και διοικούσας επιτροπάς».[15]

Ως διακριτή ενότητα εμφανιζόταν η Κρήτη, οι οργανώσεις της οποίας δεν πληρούσαν τα κριτήρια. Παρόλα αυτά, η Επιτροπή πρότεινε την αναγνώριση πέντε ομάδων ως ΕΑΟ και μίας ως ΕΟΠΔ: αυτές ήταν οι ΕΑΟ Ψηλορείτη (Γιώργος Πετρακογιώργης), Μπαντουβά (Μανώλης Μπαντουβάς), Ανατολικής Κρήτης (Νικόλαος Πλεύρης), Ψηλορείτη Ρεθύμνου (Γιώργος Δραμουντάνης και Μιχάλης Ξυλούρης) και Σατανά (Μιχάλης Γρηγοράκης ή Σατανάς), καθώς και η ΕΟΠΔ Ζωγραφιστού (Παύλος Ζωγραφιστός). Επιπλέον, η Επιτροπή επισήμαινε τη δυνατότητα αναγνώρισης ενός αριθμού οπλαρχηγών, οι οποίοι ανήκαν ακόμα και σε μη αναγνωρισμένες οργανώσεις, όπως η ομάδα Αποκορώνου και η ομάδα Κυδωνίας Κισσάμου. Ειδική μνεία γινόταν στα μέλη της Ανωτάτης Επιτροπής Αγώνος Κρήτης (ΑΕΑΚ), την ΕΟΚ, καθώς και στα μέλη των επιμέρους νομαρχιακών επιτροπών που συνδέονταν με τις παραπάνω (ΕΟΕ Χανίων, Ηρακλείου, Λασιθίου και Ρεθύμνου). Όπως ανέφερε, ωστόσο, το σκεπτικό της Επιτροπής, οι οργανώσεις και τα πρόσωπα αυτά ήταν αδύνατο να αναγνωριστούν μέσω του ΑΝ 971:

> «Αι ως άνω Επιτροπαί Νομών ασφαλώς ειργάσθησαν διά την ανύψωσιν του ηθικού των Κρητών [...] τα απαρτίζοντα τας Επιτροπάς ταύτας πρόσωπα διεκινδύνευσαν την ζωήν των εν τη προσπαθεία υποδαυλίσεως του αισθήματος φιλοπατρίας των συμπατριωτών των, παρακινήσεως τούτων εις αντίστασιν κ.λ.π. αλλ' αι γενόμεναι πράξεις παρ' αυτών δεν εμπίπτουσιν ουδέ πόρρωθεν εις τας συγκεκριμένας διατάξεις του Α.Ν. 971/49 και του τροποποιητικού κυρωτικού Ν.Δ. 1104/49. Εν πάση περιπτώσει αι ως άνω Επιτροπαί δέον να θεωρηθώσιν ως δράσασαι από Ιουλίου 1943 μέχρι απελευθερώσεως Κρήτης. Κατά συνέπειαν, η Επιτροπή ελλείψει επαρκών στοιχείων, μόνον τους αναφερομένους εις τας υπ' αριθ. 1-6 υποπαραγράφους [...] Αρχηγούς αναγνωρίζει, και τούτους κατά ευρύτατην ερμηνείαν του Νόμου και ουχί ετέρους».[16]

Η κρητική Αντίσταση θα αποτελέσει κεντρικό πεδίο ανταγωνισμού, διενέξεων και διεκδικήσεων καθ' όλη τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών. Συνο-

15. ΦΕΚ 83, *ό.π.*

16. Πρακτικό υπ. αριθ. 1/23 Φεβρουαρίου 1950, *ό.π.*

Ο Μανώλης Μπαντουβάς με την ομάδα του, 1942-1944
[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ]

λικά, στα πρώτα αυτά πρακτικά των αλλεπάλληλων συνεδριάσεων της Επιτροπής –για τη σύνταξη της δεύτερης εκδοχής του πρακτικού χρειάστηκαν ακόμη 15 συνεδριάσεις σε ένα διάστημα παραπάνω των δύο μηνών– είναι εμφανής, πρώτα από όλα, μια έντονη σύγχυση και δυστοκία στον τρόπο εφαρμογής του ΑΝ 971 αλλά και τον εν γένει ορισμό του πεδίου της Εθνικής Αντίστασης στην πράξη. Οι περιοριστικές διατάξεις των νομοθετών είχαν ως παρελκόμενη συνέπεια την αδυναμία της μεγάλης πλειοψηφίας όσων διεκδικούσαν τη συμπερίληψή τους στη επίσημα αναγνωρισμένη εθνικόφρονα Αντίσταση να ανταποκριθούν σε αυτές, ακόμα και μετά την τροποποίησή τους.

Έτσι, το τελικό –έως εκείνη τη στιγμή– αποτύπωμα των αποφάσεων της Επιτροπής Κρίσης αποτύγχανε να ικανοποιήσει τόσο επιμέρους αιτήματα όσο και, ευρύτερα, το πρόταγμα της τιμής και ανάδειξης του αντικατοχικού αγώνα ως μίας από τις ηρωικές στιγμές του έθνους. Η αναγνώριση στα χέρια του στρατού έμοιαζε να καταλήγει σε αδιέξοδο, όχι μόνο εξαιτίας των ανοιχτών ζητημάτων και συγκρούσεων που προϋπήρχαν στις τάξεις των «εθνικών οργανώσεων», αλλά και της νέας αναταραχής που η ίδια η διαδικασία προκαλούσε. Πέραν αυτού, η συγκρότηση μιας στρατιωτικής επιτροπής με, αυτονοήτως, αυστηρή ιεραρχία στο εσωτερικό της και με τα ίδια τα μέλη της να διεκδικούν την αναγνώρισή τους, έκανε ακόμα πιο εμφανή τα ζητήματα αμερο-

ληψίας ως προς την κρίση της. Στις παρατηρήσεις του πρώτου πρακτικού υπήρξε η εξής επισήμανση:

> «Γίνεται ρητή μνεία ενταύθα ότι, ότε επρόκειτο να κριθή υπό της Επιτροπής εάν οι Οργανώσεις "ΟΜΗΡΟΣ" και "ΕΚΚΑ" έδει να αναγνωρισθώσι κατ' αρχήν ως εθνικώς δράσασαι, κατά την σχετικήν συζήτησιν και ψηφοφορίαν δεν μετέσχον αυτής ο Αντιστράτηγος ΚΙΤΡΙΛΑΚΗΣ ΣΤΥΛ. και Υποστράτηγος ΚΑΡΑΧΡΙΣΤΟΣ ΔΗΜ., δηλώσαντες ότι εκωλύοντο λόγω των κατά την κατοχήν δεσμών αυτών, του μεν πρώτου με την Οργάνωσιν "ΟΜΗΡΟΣ", του δε δευτέρου με την Οργάνωσιν "ΕΚΚΑ"».

Με τον τρόπο αυτόν, τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής καλούνταν να κρίνουν εάν οι ανώτεροί τους στρατηγοί, συναρχηγός του Ομήρου ο πρώτος και μέλος της ΔΕ της ΕΚΚΑ ο δεύτερος, δικαιούνταν να αναγνωριστούν. Το αποτέλεσμα ήταν τόσο αναμενόμενο όσο και ενδεικτικό: η οργάνωση του Κιτριλάκη καθώς και δύο ακόμα οργανώσεις με τις οποίες είχε στενή συνεργασία κατά την Κατοχή –η Αλίκη και ο Κόδρος– ήταν οι μόνες ΕΟΠΔ που αναγνωρίστηκαν «κατ' ακριβήν ερμηνεία του νόμου», τη στιγμή μάλιστα που αγνοούνταν οργανώσεις με σημαντική δράση, όπως ο Απόλλων του Γιάννη Πελτέκη, ή απουσίαζαν πλήρως ονόματα όπως ο Γ. Τσιγάντες (Μίδας 614), η αποστολή του οποίου στην κατεχόμενη Ελλάδα προέκυψε μέσω απευθείας εντολών από τη Μέση Ανατολή. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι οι αποφάσεις καταγράφονταν στο πρακτικό της Επιτροπής χωρίς σχολιασμό –εκτός από την περίπτωση της Κρήτης και μίας ειδικής μνείας στους νεκρούς, όπως η Λ. Καραγιάννη και ο Δ. Ψαρρός–, ο Όμηρος αποτέλεσε και σε αυτό το πλαίσιο εξαίρεση, αφού υπήρξε η μοναδική οργάνωση για την οποίαν επισημαινόταν ρητά ότι «ευρίσκετο εις στενήν επαφήν με το Συμμ. Στρατηγείον Μ. Ανατολής και εξετέλει αποστολάς διά λογαριασμόν αυτού ως αποδεικνύεται εξ επισήμων στοιχείων».

Οι πρώτες αποφάσεις της Επιτροπής Κρίσης περιλάμβαναν, τέλος, δύο τουλάχιστον, εξαιρετικά αμφιλεγόμενες περιπτώσεις. Η πρώτη ήταν η αναγνώριση της οργάνωσης Χ, παρότι ο ίδιος ο Γρίβας στην έκθεση δράσης του ανέφερε με σαφήνεια ότι η οργάνωση, παρά τις προσπάθειές της, δεν είχε κατορθώσει να συνδεθεί με την εξόριστη κυβέρνηση και δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις του νόμου, καθώς επίσης και ότι είχε αποφύγει να αναπτύξει δράση εναντίον των αρχών κατοχής. Μάλιστα, η Χ αναγνωρίστηκε για δράση από το καλοκαίρι του 1941 μέχρι το 1945, ενώ ο Γρίβας στην έκθεσή του ανέφερε ότι οι πρώτες ενέργειές της έλαβαν χώρα το 1943.[17] Η δεύτερη περίπτω-

17. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 18 ΕΟΕ-Χ (Γρίβας)-Άγνωστος Μεραρχία. Για τη δράση της «Χ» βλ. Κώστας Κατσούδας, «"Η δυναμικωτέρα όλων των εθνικών οργανώ-

ση αφορούσε μια αναγνώριση που προσωρινά αποφεύχθηκε μετά από καταγγελία στελεχών της ΠΑΟ. Όπως σημείωνε η Επιτροπή:

> «Διά την Εθνικήν Οργάνωσιν "Εθνικός Ελληνικός Στρατός" Ε.Ε.Σ. Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, διετάχθη η ενέργεια ανακρίσεως προς εξακρίβωσιν του πραγματικού χαρακτήρος της δράσεως αυτής, καθόσον υπεβλήθη υπό του Ταξιάρχου ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΡΧ. καταγγελία κατ' αυτής επί συνεργασία μετά του κατακτητού. Εν καιρώ θέλει εκδοθή ιδιαίτερον διά ταύτην πρακτικόν της Επιτροπής».

Ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος –βουλευτής από το 1946 με το Λαϊκό Κόμμα– και η ομάδα του, η οποία κατά την Κατοχή, εξοπλισμένη από τους Γερμανούς, περιορίστηκε αποκλειστικά σε δράση εναντίον του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, δεν ήταν η μόνη, αλλά ήταν σίγουρα η πιο εξόφθαλμη περίπτωση αναγνώρισης δωσιλογικής οργάνωσης. Παρά τις σφοδρές αντιδράσεις, οι οποίες συνεχίστηκαν για δεκαετίες, οι ενστάσεις εναντίον του απορρίφθηκαν και η δράση του αναγνωρίστηκε ως αντιστασιακή με ειδικό πρακτικό στις 24 Μαρτίου 1950.[18]

Η ολοκλήρωση των συνεδριάσεων της Επιτροπής Κρίσης και η επικύρωση των αποφάσεών της θα σήμαινε, σύμφωνα τις προβλέψεις του νόμου, την ολοκλήρωση της διαδικασίας αναγνώρισης. Ωστόσο, οι εκκρεμότητες που παρέμεναν, οι εσωτερικές αντιδράσεις και οι έντονες διεκδικήσεις του κόσμου της μη εαμικής Αντίστασης συνέβαλλαν στη σημαντική επέκταση και διεύρυνσή της. Άλλωστε, εκτός των επιμέρους αιτημάτων και ανταγωνισμών, η συνολική εικόνα του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, όπως αποτυπωνόταν στα ΦΕΚ της αναγνώρισης, ήταν, αναμφισβήτητα, κατώτερη των προσδοκιών.

Εκτός ελέγχου; Από τη σύντομη στη μακρά αναγνώριση

ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Νικολάου Πλαστήρα (1951-1952) δύο σημαντικές τροποποιήσεις του ΑΝ 971 επιχείρησαν να επιλύσουν τα προβλήματα που είχαν προκύψει και να απαντήσουν στις επίμονες διεκδικήσεις των αντιστασιακών σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο. Ο ΑΝ 1919/1951 κυρώθηκε από την υπηρεσιακή (τότε) κυβέρνηση του Σ. Βενιζέλου, με υπουργό Εθνικής Αμύνης τον αντιστράτηγο ε.α. Π. Σπηλιωτό-

---

σεων"», *ό.π.*, σ. 79-101· Ιάσονας Χανδρινός, «Μια ελληνική Κου-Κλουξ-Κλαν.», *ό.π.*, σ. 113-129.

18. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρακτικά Πρωτότυπα από 1 έως 16· Συμπληρωματικό ΦΕΚ 102/Α΄/20-4-1950 και Φάκελος 23 ΕΕΣ (Κ. Παπαδόπουλος). Βλ. επίσης Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 209-221.

πουλο, τον Αύγουστο του 1951, ενόψει των εκλογών του επόμενου μήνα, και στόχευε κυρίως στην ανατροπή των αποφάσεων που αφορούσαν την Κρήτη. Οι διατάξεις του έθεταν διαφορετικές προϋποθέσεις για τις κρητικές οργανώσεις, μειώνοντας τον απαιτούμενο αριθμό μελών για την αναγνώριση αρχηγών και οπλαρχηγών. Συγχρόνως προσάρμοζαν τις διατάξεις του ΑΝ 971 με βάση την ανασυγκρότηση που είχε πραγματοποιηθεί με την ίδρυση του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης (1950). Οι αιτήσεις θα καταθέτονταν πλέον στη διεύθυνση Β4 του ΓΕΣ. Επιπλέον, παρότι δεν άλλαζε σημαντικά τη σύνθεση της Επιτροπής Κρίσης, ο ΑΝ 1919 συγκεκριμενοποιούσε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, στοχεύοντας σε μεγαλύτερη διαφάνεια, ενώ έδινε ρητά τη δυνατότητα στην Επιτροπή «να καλέση προς παροχήν εις αυτήν πληροφοριών διάφορα πρόσωπα ιδία ανωτέρους αξιωματικούς, παρακολουθήσαντας εκ του σύνεγγυς την δράσιν των Ομάδων Εθνικής Αντιστάσεως, ως και τους Αρχηγούς των Ομάδων αυτών». Μάλιστα, για την εκ νέου κρίση των κρητικών οργανώσεων προέβλεπε τη συμμετοχή στην Επιτροπή «μετά δικαιώματος ψήφου» του «κυβερνητικού αντιπροσώπου» στο νησί κατά την Κατοχή, Εμ. Κελαϊδή (άρθρο 2, παρ. 1).[19] Ο Κελαϊδής ήταν ο πρώτος αξιωματικός της ελληνικής αεροπορίας που είχε προαχθεί στον βαθμό του αντιπτέραρχου και από το 1950 διατελούσε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας (ΓΕΑ).

Ακολούθως, ο Νόμος 2272 δημοσιεύθηκε επίσης σε προεκλογική περίοδο, μία ημέρα πριν την παραίτηση της κυβέρνησης Πλαστήρα, στις 11 Οκτωβρίου 1952. Ο Ν 2272 παράτεινε εκ νέου τις προθεσμίες για την κατάθεση αιτήσεων και προέβλεπε την επανεξέταση αιτήσεων που είχαν απορριφθεί ως εκπρόθεσμες. Παράλληλα, διεύρυνε τον ορισμό του «Γενικού Αρχηγού» και «Αρχηγού», δίνοντας τη δυνατότητα σε Γενικούς Αρχηγούς ανταρτικών ομάδων που «είχον ιδρύσει εις πλείονας πόλεις ή περιοχάς της Χώρας και Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού» είτε οι τελευταίες διοικούνταν από τους ίδιους είτε από αντιπροσώπους τους, να αναγνωριστούν και ως αρχηγοί τους. Πέραν αυτών, ο νόμος προέβλεπε την επανεξέταση των αποφάσεων της Επιτροπής Κρίσης που αφορούσαν στην αναγνώριση ΔΕ των ΕΟΕ και, τέλος, αναγνώριζε ως έγκυρα τα Βασιλικά Διατάγματα περί αναγνώρισης οργανώσεων, τα οποία είχαν ακυρωθεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας για τον τυπικό λόγο πως εκδόθηκαν πέρα από την προβλεπόμενη προθεσμία.[20] Η προσφυγή στο ΣτΕ ήταν, ουσιαστικά, το μοναδικό νομικό όπλο όσων θεωρούσαν ότι αδικήθηκαν από

19. Αναγκ. Νόμος υπ. αριθ. 1919 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν.Δ. 1104/1949, κυρωθέντος Α.Ν. 971/1949 "περί απονομής ηθικών αμοιβών εις Εθνικάς ανταρτικάς ομάδας και Εθνικάς οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως"», ΦΕΚ 238/Α΄/27 Αυγούστου 1951.

20. Νόμος υπ. αριθ. 2272 «Περί παρατάσεως προθεσμιών τινων του Α.Ν. 971/1949 "περί απονομής ηθικών αμοιβών εις Ε.Α.Ο. και Ε.Ο.Ε.Α. και συμπληρώσεως τούτου"», ΦΕΚ 298/Α΄/10 Οκτωβρίου 1952.

τις αποφάσεις της Επιτροπής, ενώ μόνο κατά την περίοδο 1951-1953 μπορεί να εντοπίσει κανείς δέκα σχετικές αποφάσεις του.[21]

Των δύο παραπάνω τροποποιητικών νόμων είχε προηγηθεί, τον Ιούνιο του 1951, μία σημαντική σύνδεση της νομοθεσίας για την Εθνική Αντίσταση με αυτήν περί αναπήρων και θυμάτων πολέμου. Ο ΑΝ 1855/1951 «Περί συνταξιοδοτήσεως των Παθόντων εις μάχην κατά του εχθρού», υπογεγραμμένος από την κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην αναδιαμόρφωση της αντιστασιακής νομοθεσίας, έδινε τη δυνατότητα παροχής συντάξεων σε τραυματισθέντα μέλη αντιστασιακών οργανώσεων, σε μεμονωμένους αγωνιστές και θύματα αντιποίνων, καθώς και στις οικογένειες των θανόντων.[22] Η πλήρης ένταξη, όμως, των αναγνωρισμένων αντιστασιακών –τουλάχιστον όσον αφορά τις ανταρτικές οργανώσεις– στις διατάξεις των νόμων για τους έφεδρους πολεμιστές και τα θύματα πολέμου, όπως ήταν ο ΑΝ 1324/1949 «Περί προστασίας και αποκαταστάσεως των Αναπήρων Πολέμου Οπλιτών και Θυμάτων Πολέμου», θα ερχόταν το 1960, με τη δημοσίευση του ΝΔ 4089 από την κυβέρνηση της ΕΡΕ με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και αντιπρόεδρο τον Π. Κανελλόπουλο. Η ένταξη αυτή αφορούσε μια σειρά προνομίων σχετικά με την περίθαλψη, τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς, τη γεωργική και κτηνοτροφική αποκατάσταση, την εξόφληση οφειλών προς το Δημόσιο, τις θερινές κατασκηνώσεις, καθώς και τις προαγωγές στρατιωτικών, ενώ ουσιαστικά δημιουργούσε ένα κοινό πλαίσιο κρατικής αντιμετώπισης εφέδρων πολεμιστών, αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και θυμάτων πολέμου, το οποίο θα μεταφραζόταν τα επόμενα χρόνια στη συγχώνευση των αρμόδιων υπηρεσιών και, τελικά, στην ίδρυση της ΔΕΠΑΘΑ. Το νομοσχέδιο συνάντησε μία σχετική συναίνεση από την αντιπολίτευση ως αναγκαίο βήμα προς την αποκατάσταση των αντιστασιακών, αλλά και σφοδρές αντιδράσεις σε επιμέρους διατάξεις του, οι οποίες ερμηνεύθηκαν ως προσπάθεια ελέγχου και περιορισμού της σύνθεσης και της δράσης τόσο των εφεδροπολεμικών οργανώσεων όσο και των οργανώσεων αντιστασιακών.[23]

21. Βλ. τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας υπ. αριθ. 216/1951, 217, 235 και 236/18 Ιανουαρίου 1951, 237/16 Φεβρουαρίου 1951, 460/17 Φεβρουαρίου 1951, 1758 και 1759/19 Οκτωβρίου 1951, 744 και 1717/1953.

22. Σύμφωνα με το μοναδικό άρθρο του ΑΝ 1855/1951: «Έλληνες πολίται, ανήκοντες εις αναγνωρισμένας Εθνικάς Ανταρτικάς Ομάδας ή Εθνικάς Οργανώσεις Εσωτερικής Αντιστάσεως ή δράσαντες εν συμπράξει μετά Μονάδων του Ελληνικού ή Συμμαχικού Στρατού ή ατόμων εξαρτωμένων εκ του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής ή λαβόντες μέρος εις την μάχην της Κρήτης, εφ' όσον πάντες ούτοι κατά το από 26 Απριλίου 1941 μέχρι της απελευθερώσεως της Χώρας χρονικόν διάστημα, έπαθον εκ τραυμάτων ληφθέντων εις μάχην κατά του εχθρού ή λόγω αντιποίνων διά την ως άνω δράσιν των, εξομοιούνται προς στρατιώτας και δικαιούνται [...] πολεμικής συντάξεως...».

23. Βλ. «Συνεδρίασις ΙΔ΄, Τρίτη 12 Ιουλίου 1960», «Συνεδρίασις ΙΕ΄, Πέμπτη 14 Ιουλίου

Η αναγνώριση αποτέλεσε μια διαδικασία με αυστηρούς, αλλά και, συγχρόνως, εξαιρετικά εύκαμπτους κανόνες. Η σύγχυση, η αδυναμία ή ακόμη και η απροθυμία, σε πολλές περιπτώσεις, του κρατικού μηχανισμού να ελέγξει την ακρίβεια των στοιχείων που παρουσιάζονταν, ιδιαίτερα ως προς τα μέλη των οργανώσεων –για τη συγκρότηση των καταστάσεων των οποίων ήταν υπεύθυνοι οι αρχηγοί– περιγραφόταν γλαφυρά στο παρακάτω απόσπασμα επιστολής του διοικητική της 87 Στρατιωτικής Διοίκησης (ΣΔΙ) προς το ΓΕΣ, τον Απρίλιο του 1954:

> «Γενικώτερον το όλον πρόβλημα της εξακριβώσεως δράσεως αγωνιστών και της διεξαγωγής προανακρίσεων δεν δύναται να αντιμετωπισθή θετικώς πλήρως και αποτελεσματικώς υπό της 87 ΣΔΙ διά τους κάτωθι λόγους:
> (α) Η 87 ΣΔΙ δεν διαθέτει όργανα και μέσα προς εξακρίβωσιν των στοιχείων ουδέ δυνατότητας παρακολουθήσεως, ελέγχου της αληθείας τούτων με συνέπειαν να δημιουργηθούν αδικίαι αφενός εις βάρος πολλών πραγματικώς αγωνιστών ή ευνοϊκαί συνθήκαι εξυπηρετήσεως πολλών επιτηδείων και απαταιώνων, οίτινας είτε διότι ενασκούν επιρροήν εις τα χωρία και εξευρίσκουν ψευδομάρτυρας, είτε διότι εδημιούργησαν θρύλους και φήμας εικονικάς, ότι έδρασαν και εψευδοτραυματίσθησαν, είτε διότι υποστηρίζονται από σημαίνοντα πρόσωπα θα καρπωθούν οφέλη εις βάρος του Δημοσίου πλούτου και του κύρους και αξιοπρεπείας του Κράτους, ως εξ άλλου πολλάκις συνέβη.
> (β) Οι Αξιωματικοί των Τ.Ε.Α. τους οποίους μόνον εις χείρας της έχει η 87 ΣΔΙ είναι άπειροι και μικρού βαθμού συναισθήσεως και ιδίως στερούνται πείρας προανακριτικής μορφής και δυνατόν να ενεργήσουν επιπολαίως και να αναφέρουν πληροφορίας ή περιπτώσεις μη ανταποκρινομένας προς την πραγματικότηταν, βάσει προχείρων εξετάσεων, με συνέπειαν αι βάσεις της όλης εν συνεχείαν εργασίας να είναι εσφαλμέναι και άδικοι. [...] Η ανάθεσις της όλης τούτης εργασίας εις την Χωροφυλακήν νομίζομεν, ότι θα δυνηθή να προσδώσει καλλίτερα, ταχύτερα πλέον δίκαια και συγκεκριμένα αποτελέσματα, καθ' ότι αυτή διαθέτει όργανα με πείρα επί παρεμφερών ζητημάτων και γνωρίζοντα πρόσωπα και πράγματα».[24]

Οι ρυθμίσεις του ΝΔ 4089 ολοκλήρωσαν το βασικό νομοθετικό πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιήθηκε η αναγνώριση της ελληνικής Αντίστασης στη μετεμφυλιακή περίοδο. Η διαδικασία αντί να ολοκληρωθεί εντός των πε-

---

1960», «Συνεδρίασις ΙΣΤ΄, Παρασκευή 15 Ιουλίου 1960» και «Συνεδρίασις ΙΖ΄, 19 Ιουλίου 1960», *Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του Άρθρου 35 του Συντάγματος*, σ. 189-263.

24. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 56 ΣΤΗΒ ΜΠΗΛ.

ριορισμένων προθεσμιών που προέβλεπε ο ΑΝ 971, διήρκησε, τελικά, μέχρι το 1955 όσον αφορά την αναγνώριση οργανώσεων και αρχηγών, ενώ για την κρίση του συνόλου των μελών τους και την απονομή μεταλλίων χρειάστηκαν αλλεπάλληλες αναπροσαρμογές, έλεγχοι, αναθεωρήσεις και συνολικά 192 πρακτικά συνεδριάσεων της Επιτροπής Κρίσης μέχρι τον Νοέμβριο του 1965.[25] Στη διάρκεια των 16 αυτών χρόνων αναγνωρίστηκαν 108 οργανώσεις με 75.000 μέλη συνολικά, ενώ εκατοντάδες αιτήσεις απορρίφθηκαν.[26]

Κατασκευάζοντας το παρελθόν: η Εθνική Αντίσταση του μετεμφυλιακού κράτους

Η ΣΤΟΧΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝ 971 ήταν διττή, αποσκοπώντας τόσο στον πλήρη αποκλεισμό του εαμικού στρατοπέδου, όσο και στον κρατικό έλεγχο της επιρροής των ηγετών της εθνικόφρονας Αντίστασης, τιμώντας και ελεγχόμενα ενδυναμώνοντας όσους εξ αυτών ήταν διατεθειμένοι να ακολουθήσουν τους κανόνες. Η συγκρότηση και εφαρμογή του νόμου αποτέλεσε μια διαμορφωτική διαδικασία, η οποία αποδέχθηκε, απέρριψε και δημιούργησε αντιστασιακούς ηγέτες. Ακολούθως, τους κατέστησε αρμόδιους για την επιλογή των μελών της οργάνωσης και τη συγκρότηση σχετικών καταλόγων. Σε όλη την ελληνική επικράτεια, η διαδικασία της αναγνώρισης διαμόρφωσε, διατάραξε ή αποκρυστάλλωσε δίκτυα εξουσίας και επιρροής. Συγχρόνως, πυροδότησε διαμάχες ανάμεσα σε εκείνους που διεκδικούσαν την ηγεσία στην περιοχή δράσης τους. Η αναγνώριση υπήρξε μια διαμορφωτική διαδικασία και για τις ίδιες τις αντιστασιακές οργανώσεις, στο μέτρο που ο νόμος προέβλεπε –και έτσι επέβαλλε εκ των υστέρων– συγκεκριμένη δομή, καθώς και συνοχή στη λειτουργία και τη δράση τους. Όσες οργανώσεις έδρασαν ή υποστήριζαν πως έδρασαν κατά την Κατοχή και διεκδικούσαν να ενταχθούν στο φάσμα της Εθνικής Αντίστασης, έπρεπε να εγγραφούν σε τρεις μεγάλες ειδολογικές κατηγορίες, ενώ για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις προϋποθέσεις του νόμου και να επιτύχουν την αναγνώριση, οι αιτούντες όφειλαν να δημιουργήσουν συνεκτικές, σαφείς και, ως εκ τούτου, επιλεκτικές αφηγήσεις για ένα περίπλοκο, ασυνεχές και συχνά αμφιλεγόμενο παρελθόν.

Η αναγνώριση, επίσης, αποτέλεσε μια διαδικασία αδιαφανή. Η εφαρμογή της εναπόκειτο σχεδόν αποκλειστικά στην κρίση της στρατιωτικής Επιτροπής Κρίσης. Η Επιτροπή είχε τη δικαιοδοσία είτε να απορρίψει τα στοιχεία που

25. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρωτότυπα Πρακτικά 1-16 έως Πρακτικά Επιτροπής ΝΔ 4439/1964.

26. Στα ενημερωτικά σημειώματα της ΔΕΠΑΘΑ αναφέρονται 89 οργανώσεις. Η διαφορά αυτή προκύπτει από το γεγονός πως τα υποτεταγμένα αρχηγεία δεν καταμετρούνταν ως αυτοτελείς οργανώσεις, παρότι είχαν αναγνωριστεί ως αυτοτελείς.

κατέθετε μια οργάνωση είτε να παραβλέψει την έλλειψη τεκμηρίωσης και δικαιολογητικών μίας άλλης, ενώ οι αποφάσεις της ήταν (τυπικά) δεσμευτικές για το υπουργείο. Ανάλογα με τα πολιτικά και άλλα επίδικα κάθε χρονικής στιγμής και ανάλογα με τις σχέσεις των μελών της Επιτροπής Κρίσης με τους «Αρχηγούς», η διαδικασία της αναγνώρισης έδωσε σε πολλούς από τους τελευταίους τη δυνατότητα όχι μόνο να διαμορφώσουν αλλά και να επικυρώσουν επίσημα τα απολύτως αυτοδικαιωτικά αφηγήματά τους.

Η αναγνώριση, στην πραγματικότητα, δημιούργησε έναν χάρτη της ελληνικής Αντίστασης, προϊόν της εποχής του. Κεντρικό στοιχείο αυτού του εγχειρήματος ήταν η προσπάθεια παρουσίασης μίας ποικιλόμορφης, αλλά εθνικόφρονας, Εθνικής Αντίστασης (α) η δράση της οποίας κάλυπτε όλη την ελληνική επικράτεια· (β) ήταν κεντρική και επιτελική η παρουσία στελεχών του στρατού σε αυτήν· (γ) ήταν συντονισμένη με τα κέντρα του συμμαχικού αγώνα στη Μέση Ανατολή, και (δ) διεξήγαγε έναν διμέτωπο αγώνα τόσο απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις όσο και στον κομμουνισμό, αποτελώντας, ταυτόχρονα, συνέχεια του πολέμου του 1940 και προάγγελο του άλλου «μεγάλου αγώνα του έθνους» ενάντια στην «κομμουνιστική επιβουλή» του 1946-1949. Σε αυτό το αφήγημα, μάλιστα, ο δωσιλογισμός απουσίαζε σχεδόν ολοκληρωτικά ή εμφανιζόταν ως ένα κενό σημαίνον· ένας όρος με συγκεχυμένο περιεχόμενο αλλά και μια δράση χωρίς δράσαντες, πέραν τουλάχιστον των καταδικασμένων από το 1945 στελεχών των κατοχικών κυβερνήσεων.

Ποιες ήταν, όμως, οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης με βάση τον ΑΝ 971 και ποιο το ιστορικό της αναγνώρισής τους; Στις σελίδες που ακολουθούν, επιχειρείται μία συνοπτική παρουσίασή τους στο πλαίσιο των τριών μεγάλων κατηγοριών του νόμου: των ΕΑΟ, των ΕΟΠΔ και των ΕΟΕ, στηριγμένη, κατά κύριο λόγο, στο αρχείο του Τμήματος Εθνικής Αντίστασης της ΔΕΠΑΘΑ.

Μαγική εικόνα: ένα πανελλαδικό εθνικόφρον αντάρτικο

α. Οι Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών και η διασπορά του ΕΔΕΣ σε όλη την επικράτεια

Ο ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΑΜ/ΕΛΑΣ άφησε ένα κενό, στο μέτρο που καμία άλλη οργάνωση δεν ανταποκρινόταν στον αριθμό μελών, το εύρος της δραστηριότητας και τη γεωγραφική εμβέλειά του. Το κενό επιχειρήθηκε να καλυφθεί μέσω της δημιουργίας μια εθνικόφρονας Αντίστασης μαζικού και πανελλαδικού χαρακτήρα, με επίκεντρο τις ΕΟΕΑ/ΕΔΕΣ, παρά το γεγονός ότι η δράση τους είχε περιοριστεί στην Ήπειρο και σε περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας. Οι ΕΟΕΑ ήδη από την τελευταία περίοδο της Κατοχής είχαν αποτελέσει «ένα από τα βασικά εργαλεία άσκησης πολιτικής» όχι μόνο για τον αρχηγό τους, Ν. Ζέρ-

βα, αλλά επίσης για τους Βρετανούς και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.[27] Ταυτόχρονα, η ιδεολογική ανομοιογένεια και οι διαμάχες στο εσωτερικό του ΕΔΕΣ με το πέρασμα του χρόνου εντάθηκαν και εκδηλώθηκαν με τη διάσπαση της οργάνωσης της Αθήνας: ένα τμήμα της οργάνωσης παρέμεινε πιστό στον αρχηγό του και στο αντικατοχικό αντάρτικο, ενώ ένα άλλο μετακινήθηκε προς τη συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις. Η αιματηρή αυτή διάσπαση ήταν το πιο χαρακτηριστικό, αλλά όχι το μοναδικό, επεισόδιο των εσωτερικών ζητημάτων που υπήρχαν στον ΕΔΕΣ στη διάρκεια της Κατοχής και μετά την Απελευθέρωση. Παρόλα αυτά, ο Ζέρβας και ένα τμήμα των στελεχών του –κυρίως των ΕΟΕΑ, όπως ο Στ. Χούτας, ο Α. Παπαδόπουλος και ο Δ. Ιωάννου– κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με όχημα αρχικά το Εθνικό Κόμμα Ελλάδος και εκμεταλλευόμενα τη συγκυρία της σύγκρουσης του αστικού κόσμου με το ΕΑΜ, κατόρθωσαν να αναδειχθούν στους κύριους εκπροσώπους της ελληνικής Αντίστασης και να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχετικής νομοθεσίας.

Οι πρώτες αποφάσεις της Επιτροπής Κρίσης, όμως, παρότι τοποθετούσαν τις εδεσίτικες οργανώσεις, τις ανταρτικές ομάδες τους, τους αρχηγούς και τους οπλαρχηγούς τους επικεφαλής της Εθνικής Αντίστασης, δεν περιλάμβαναν τον ΕΔΕΣ ως κεντρική πολιτική αντιστασιακή οργάνωση. Η ηχηρή απουσία ενός «κεντρικού» ΕΔΕΣ και μιας Διοικούσας Επιτροπής –ενδεικτική της δυσκολίας ή/και απροθυμίας για μία ακριβή αποτύπωση της οργάνωσης και των στελεχών της– ενίσχυε περαιτέρω τον Ζέρβα και τους αρχηγούς των ΕΟΕΑ, μετατρέποντάς τους, ουσιαστικά, στους μοναδικούς –κρατικά αναγνωρισμένους– ρυθμιστές του πεδίου. Μάλιστα, μετά τη διάλυση του ΕΚΕ το 1950, υπήρξε διασπορά των στελεχών του σε όλους τους πολιτικούς χώρους, τόσο στα βενιζελογενή κόμματα του Κέντρου όσο και στις κομματικές εκφράσεις της Δεξιάς, ενώ άλλα στελέχη του ΕΔΕΣ, όπως ο Κομνηνός Πυρομάγλου, ακολούθησαν τον Γεώργιο Καρτάλη και, στη συνέχεια, συνεργάστηκαν με την ΕΔΑ, διαδραματίζοντας κεντρικό ρόλο στη διεκδίκηση μιας «πραγματικής αποκατάστασης» της Αντίστασης.

Στη δεκαετία του 1950, η Επιτροπή Κρίσης αναγνώρισε 25 οργανώσεις του ΕΔΕΣ και των ΕΟΕΑ,[28] οι οποίες κάλυπταν γεωγραφικά ένα μεγάλο τμήμα της

27. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, «Από την Αντίσταση στη Βουλή: πρώην Εδεσίτες στα κοινοβουλευτικά έδρανα», *Δοκιμές*, τ. 15-16 (2010), σ. 265.

28. Οι περισσότερες αναγνωρίσεις οργανώσεων του ΕΔΕΣ δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 40/Α΄/25.2.1953. Σε αυτές περιλαμβάνονταν οι ΕΔΕΣ Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, ΟΠΔ ΕΔΕΣ «ΟΜ», ΟΠΔ ΕΔΕΣ «Ελληνοβρετανική Οργάνωσις Εθελοντών», ΕΔΕΣ Ξηρομέρου (ΕΟΕ) και ΕΔΕΣ Ξηρομέρου (ΕΑΟ), ΕΔΕΣ Τριχωνίδος, ΕΔΕΣ Ζακύνθου, ΕΔΕΣ Κέας, ΕΔΕΣ Φθιωτιδοφωκίδος-Ευρυτανίας, ΕΔΕΣ Λαρίσης, ΕΔΕΣ Τρικάλων, ΕΔΕΣ Βορειοδυτικής Πελοποννήσου, ΕΔΕΣ Τζουμέρκων, ΕΔΕΣ Θεσσαλονίκης, ΕΔΕΣ Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας (ΕΑΟ), ΕΔΕΣ Κερκύρας, ΕΔΕΣ Ιωαννίνων και ΕΔΕΣ Λευκάδος.

επικράτειας. Κάποιες από τις οργανώσεις που εντάχθηκαν υπό την ομπρέλα του ΕΔΕΣ υπήρξαν, στην πραγματικότητα, ανεξάρτητες ομάδες. Η μετέπειτα σύνδεσή τους με τον Ζέρβα, όμως, αποτέλεσε το καθοριστικό στοιχείο που τους εξασφάλισε την αναγνώριση.[29] Άλλες εδεσίτικες οργανώσεις δεν ήταν παρά οργανώσεις-σφραγίδα ή μικρές επιτροπές τοπικών παραγόντων, χωρίς καμία αντιστασιακή δραστηριότητα. Ο πατερναλιστικός ρόλος του Ζέρβα, καθώς και η εικονική παρουσίαση των ΕΟΕΑ/ΕΔΕΣ ως πανελλαδική έκφραση του ελληνικού αντιστασιακού αγώνα, συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις. Από την επαύριον της δημοσίευσης του ΑΝ 971 στρατιωτικοί αλλά και εθνικόφρονες αντιστασιακοί αρνήθηκαν να ενταχθούν στο φάσμα των εδεσίτικων οργανώσεων –όπως π.χ. ο Γεώργιος Κωστόπουλος, ο οποίος παρά τις πιέσεις επέμεινε στην ανεξαρτησία της ομάδας του στη Θεσσαλία (ΕΣΑΠ)[30]– ή εξέφρασαν έντονες αντιρρήσεις σχετικά με τη μονοπώληση της Αντίστασης από τον Ζέρβα. Ο υποστράτηγος ε.α. Αθανάσιος Γιαννακόπουλος, σε έκθεσή του τον Ιούνιο του 1949, στην οποία πρότεινε τροποποιήσεις στον 971, έγραφε:

> «Ο Νόμος όπως συνετάγη ευνοεί απολύτως την Εθνικήν Οργάνωσιν Ε.Δ.Ε.Σ. Δεν υποτιμώμεν την προσπάθεια και τα αποτελέσματα του Ε.Δ.Ε.Σ. εις τον αγώνα της αντιστάσεως· αλλά δεν είναι η μόνη οργάνωσις η οποία συμμετέσχεν εις αυτό. Το ΕΔΕΣ είχε την καλήν τύχην να αναπτυχθή εις την Β.Δ. περιοχήν της Πατρίδος μας από όπου δεν θα ημπόδιζε όπως και δεν ημπόδισε το Ε.Α.Μ. να καταλάβη την εξουσίαν εάν δεν επενέβαιναν οι Άγγλοι. [...] Δεν έπεται επομένως εξαυτού ότι πρέπει διά Νόμου να διαγραφούν όλα τα άλλα επαναστατικά κινήματα και να παραμείνει σχεδόν μόνον το Ε.Δ.Ε.Σ. Αλλά ο Νόμος, αυτός, περισσότερον ακόμη από τας ηθικάς αμοιβάς τας οποίας υπόσχεται θα χρησιμεύση ως βάσις διά την συλλογήν των στοιχείων προς συγγραφήν της ιστορίας του κινήματος της Εθνικής Αντιστάσεως. Δεν είναι επομένως ορθόν ούτε και Εθνικώς συμφέρον να διαγράφωνται διά Νόμου πράξεις και γεγονότα τα οποία ανήκουν εις το ελληνικόν ενεργητικόν [...] να παρουσιάζονται δε άλλα γεγονότα πολύ μικροτέρας αξίας».[31]

29. Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της οργάνωσης «ΟΜ» (Τσενόγλου), ενός κατασκοπευτικού δικτύου στην Αστυνομία Αθηνών, το οποίο αναδρομικά εντάχθηκε στις οργανώσεις του ΕΔΕΣ, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 21 ΕΟΠΔ Τσενόγλου και 23 ΕΟΠΔ Όμηρος Τσενόγλου.

30. Στο ίδιο, Φάκελος 31, Κόδρος, ΕΑΟ ΕΣΑΠ, ΕΑΟ-ΕΟΕ ΣΑΣ, ΕΑΟ ΕΔΕΣ Θεσσαλίας (Βλάχος) και Φάκελος 45, ΕΣΑΠ Κωστόπουλος, 46, ΕΟΕ ΣΑΣ, ΕΑΟ ΕΔΕΣ Δυτ. Θεσσαλίας, Καρδίτσης, ΕΟΕ ΕΔΕΣ Λαρίσης.

31. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 60 ΕΑΟ - ΕΣ Αρκαδίας, Κεντρικής Μεσσηνίας.

Μακροχρόνιες διαμάχες ξέσπασαν, επίσης, εντός των εδεσίτικων οργανώσεων. Η περίπτωση του γιατρού, βουλευτή και δημάρχου Αγρινίου (1959-1964), Γεώργιου Παπαϊωάννου, είναι ενδεικτική. Παρά τη σημαντική συμβολή τού Παπαϊωάννου στη συγκρότηση της αντιστασιακής νομοθεσίας,[32] η Επιτροπή αξιολόγησε αρνητικά την αίτηση αναγνώρισής του (21.2.1949) ως αυτοτελή αρχηγού της περιοχής της Τριχωνίδας – αρχικά της Πατριωτικής Οργάνωσης Τριχωνίδας (ΠΟΤ) και, στη συνέχεια, του τοπικού ΕΔΕΣ. Αν και ο ΕΔΕΣ Τριχωνίδος αναγνωρίστηκε ως οργάνωση εσωτερικού, η Επιτροπή έκρινε ότι ο Παπαϊωάννου δεν υπήρξε αυτοτελής αρχηγός της, αλλά υποταγμένος στις ΕΟΕΑ, χωρίς καν το Αρχηγείο του να ανταποκρίνεται στην απαιτούμενη αριθμητική δύναμη και χρονική διάρκεια. Για την ακύρωση του ΒΔ ο Παπαϊωάννου προσέφυγε στο ΣτΕ (10/18.3.1950), το οποίο δέχθηκε τις ενστάσεις του (2582/1950), κρίνοντας την αιτιολόγηση της απόφασης της Επιτροπής ως ανεπαρκή. Έτσι, ο Παπαϊωάννου αναγνωρίστηκε ως αυτοτελής αρχηγός της οργάνωσης, καθώς και ως μέλος της ΔΕ του ΕΔΕΣ Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων.[33] Ο φάκελος της οργάνωσης στη ΔΕΠΑΘΑ περιλαμβάνει επίσης αίτηση του Βασιλείου Βασιλόπουλου, μέλους της Διοικούσας Επιτροπής της ΠΟΤ, με έντονους χαρακτηρισμούς εναντίον του Παπαϊωάννου και της αναγνώρισής του ως αρχηγού, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων ότι για εκείνον ο «εθνικός αγώνας» συνιστούσε στην πραγματικότητα «προετοιμασία για τις μελλοντικές εκλογές». Ο ίδιος ο Β. Βασιλόπουλος, άλλωστε, είχε συμμετάσχει σε εμμέσως ανταγωνιστική αίτηση αναγνώρισης, ως υπαρχηγός της κατασκοπευτικής οργάνωσης του Θεόφιλου Σαρίκα, η οποία φερόταν να έδρασε στη Αιτωλοακαρνανία και τη Ζάκυνθο.

Οι παράλληλες και αλληλοδιαπλεκόμενες περιπέτειες, όπως η παραπάνω, καταδεικνύουν τη μεγάλη σημασία που απέκτησε η ιδιότητα του αρχηγού αντιστασιακής οργάνωσης και τη σύνδεσή της με διαφορετικού είδους ανταγωνισμούς και συμφέροντα –με όχημα τον ΕΔΕΣ– σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Η διεκδίκηση της πρωτοκαθεδρίας στην «Τριχωνίδα» αφορούσε, άλλωστε, περισσότερο το παρόν παρά το παρελθόν· αφορούσε, επίσης, το σύνολο των κατοίκων της περιοχής. Όπως έχουν επισημάνει οι Τζούκας - Βαφέας, «η αξιοσημείωτη εκλογική επιρροή των πρώην οπλαρχηγών και ηγετικών στελεχών του ΕΔΕΣ, η δημιουργία "εκλογικών φέουδων" στις περιοχές της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, η διαρκής τοπική επιρροή των "εθνικοφρόνων" κομμάτων στην περιοχή σε μεγάλο βάθος χρόνου, συγκρότησαν εν τέλει την πολι-

32. Βλ. Αρχείο Γεωργίου Ν. Παπαϊωάννου, Ενότητα 2 «Αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης», Έκθεση και πρόταση νόμου προς την Επιτροπή Νομοθετικής Εξουσιοδοτήσεως της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, περί «απονομής ηθικών και υλικών αμοιβών εις τας Εθνικάς και Αντάρτικας Ομάδας και Οργανώσεις της Εσωτερικής Αντιστάσεως», 15 Αυγούστου 1946.

33. ΦΕΚ 40/Α΄/27.2.1953.

τική κληρονομιά της οργάνωσης».[34] Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος της αναγνώρισης υπήρξε καθοριστικός.

Την ίδια στιγμή, ένα πρόβλημα που έπρεπε να διαχειριστεί η Επιτροπή Κρίσης και ο ίδιος ο Ζέρβας ήταν η αναγνώριση του ΕΔΕΣ στην Αθήνα, η διάσπαση του οποίου είχε χωρίσει την οργάνωση στον λεγόμενο «πατριωτικό» ή «αγωνιστικό» και στον «προδοτικό» ΕΔΕΣ Αθηνών.[35] Τόσο η σφοδρή σύγκρουση μεταξύ των δύο αυτών ομάδων, που είχε ως συνέπεια τη δολοφονία του δημοσιογράφου, ηγετικού στελέχους του «αγωνιστικού» ΕΔΕΣ, Δημήτρη Γιαννακόπουλου, όσο και οι σχετικές διαμάχες, συμμαχίες και συγκρούσεις στη μεταπολεμική περίοδο, καθιστούσαν την αναγνώριση του ΕΔΕΣ Αθηνών ένα εξαιρετικά ακανθώδες ζήτημα. Η πρώτη αίτηση της οργάνωσης υποβλήθηκε από τους αρχηγούς του «προδοτικού» ΕΔΕΣ, συνταγματάρχη Απόστολο Παπαγεωργίου και αντιστράτηγο Ηλία Διάμεση στις 15 Φεβρουαρίου 1949 στο πλαίσιο του ΑΝ 844/1948, ο οποίος τελικά δεν εφαρμόστηκε. Ο σχετικός φάκελος περιλάμβανε εγκωμιαστική έκθεση του Θεόδωρου Πάγκαλου για τη δράση των αιτούντων, καθώς και βεβαίωση του Ζέρβα που πιστοποιούσε τις «πατριωτικές τους υπηρεσίες». Η οργάνωση, ωστόσο, παρουσιαζόταν ως αυτόνομη, χωρίς οργανική σχέση με τις ΕΟΕΑ/ΕΔΕΣ. Η Επιτροπή Κρίσης του ΑΝ 971 απέρριψε την αίτηση και, με τη σειρά τους, οι αιτούντες προσέφυγαν στο ΣτΕ, το οποίο δέχθηκε την ένστασή τους, κρίνοντας την απόφαση ως αναιτιολόγητη.[36] Ύστερα από την επανεξέταση της αίτησης, η Επιτροπή, κατά πλειοψηφία, αναγνώρισε την οργάνωση. Ωστόσο, η απόφαση δεν δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ και παρέμεινε μη επικυρωμένη.[37]

Τελικά, στις 20 Νοεμβρίου 1952, ο Ζέρβας κατέθεσε αίτηση για την αναγνώριση του ΕΔΕΣ Αθηνών-Πειραιώς ως εξαρτημένη ΕΟΕ, ζητώντας να αναγνωριστούν ως υποτεταγμένοι αρχηγοί οι Βασίλειος Πετρόπουλος, Ιωάννης Ματσούκας και Ηλίας Διάμεσης, καθώς και η Κεντρική Διοικούσα Επιτροπή

34. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, ό.π., σ. 280. Για τα «εκλογικά φέουδα» και τον ρόλο των παλαιών στελεχών του ΕΔΕΣ στις περιοχές αυτές βλ. επίσης Στάθης Δαμιανάκος, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο. Τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο ν. Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», Ανάτυπο από το Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987.

35. Για τη διάσπαση του ΕΔΕΣ Αθηνών βλ. ενδεικτικά Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Β΄, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 28-31. Για ένα χρονικό της διάσπασης και τεκμήρια από τη σκοπιά στελεχών του «αγωνιστικού» ΕΔΕΣ βλ. τη σειρά δημοσιευμάτων του Ελευθερίου Δέπου, με τίτλο «Η Διάσπασις αρχίζει εις τον ΕΔΕΣ Αθηνών» και δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό του Κομνηνού Πυρομάγλου, *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 7-8, 22-24, 27-28 έως 41-43 (1958-1962).

36. ΣτΕ, Απόφαση υπ. αριθ. 235/18-1-1951.

37. Για την αναγνώριση του ΕΔΕΣ Αθηνών βλ. και Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 225-230.

με τις μεταβολές της. Το 1952 ο ΕΔΕΣ Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων αναγνωρίστηκε, συμπεριλαμβάνοντας όλα τα στελέχη που υπήρξαν, κατά καιρούς, μέλη της Διοικούσας Επιτροπής του, παρά το γεγονός ότι κάποια από αυτά, μετά τον Φεβρουάριο του 1943, συνεργάστηκαν με τις κατοχικές αρχές. Έτσι, το ΦΕΚ της αναγνώρισης του ΕΔΕΣ Αθηνών παρουσίαζε την παράδοξη εικόνα μιας Διοικούσας Επιτροπής με 23 μέλη, στην οποία συνυπήρχαν ο «μάρτυρας» της οργάνωσης Δημήτρης Γιαννακόπουλος, και οι ηθικοί αυτουργοί της δολοφονίας του, υπό την ηγεσία του πανταχού παρόντα αρχηγού τους, Ν. Ζέρβα.[38]

β. Το ελληνικό αντάρτικο πέραν του Ζέρβα

ΕΚΚΑ – 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων

ΑΝ ΥΠΗΡΧΕ ΜΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗ την οποία δεν μπορούσε να διεκδικήσει ο Ζέρβας, αυτή ήταν η ΕΚΚΑ και το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, συνδετικός κρίκος και ηγετική μορφή των οποίων ήταν ο Δημήτρης Ψαρρός, απότακτος αξιωματικός του 1935 και δολοφονημένος από τμήμα του ΕΛΑΣ το 1944. Μετά τον θάνατό του, στον Ψαρρό αποδόθηκε ο βαθμός του συνταγματάρχη (1945) και στη συνέχεια του υποστράτηγου.[39] Τόσο η ΕΚΚΑ, με προεξάρχουσα την παρουσία του Γεώργιου Καρτάλη, όσο και το 5/42, υπήρξαν από την ίδρυσή τους ενταγμένες στον συμμαχικό αγώνα, δρώντας σε συνεργασία με τις συμμαχικές αποστολές στην Ελλάδα και σε διαρκή επαφή με τη Μέση Ανατολή. Μεταπολεμικά, το 5/42 υπήρξε εμβληματική οργάνωση για το αφήγημα της μη εαμικής αντίστασης. Ιδιαίτερα ο Ψαρρός προβλήθηκε ως εθνομάρτυρας· ένας πράος αξιωματικός του οποίου η φυσική ευγένεια και ο κώδικας τιμής ως αξιωματικού δεν του επέτρεψαν να αντιληφθεί και να αντιμετωπίσει έγκαιρα τη δολιότητα των κομμουνιστών. Η δολοφονία του υπήρξε, όπως είδαμε, ο βασικός λόγος για τον οποίο ο Ψαρρός αναγνωρίστηκε τιμής ένεκεν ως Γενικός Αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης, παρότι η γεωγραφική εμβέλεια της οργάνωσης και η αριθμητική της δύναμη δεν δικαιολογούσαν τυπικά τον τίτλο.

Καθώς ο Ψαρρός ήταν νεκρός, η κατάθεση της αίτησης αναγνώρισης και των απαιτούμενων δικαιολογητικών υπήρξε υπόθεση των παλιών διοικητών των λόχων του 5/42, οι οποίοι είχαν διαφωνήσει ανοιχτά με τη γραμμή της ΕΚΚΑ. Έτσι, οι εκθέσεις που περιέχονται στους φακέλους της οργάνωσης αντανακλούν κυρίως τη δική τους οπτική, τονίζοντας την ανεξάρτητη δράση τους πριν να εμφανιστεί ο Ψαρρός στο Βουνό, πιστώνοντας στον εαυτό τους το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της οργάνωσης και παρουσιάζοντας

38. ΦΕΚ 40, *ό.π.*

39. Ιάσονας Χανδρινός, «Οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης: καταγραφή και ανάλυση», *ό.π.*, σ. 99.

την αρχηγία Ψαρρού σαν μια τιμητική παραχώρηση από την πλευρά τους. Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήθηκε η εξιδανίκευση του μοιραίου, για το 5/42, Θύμιου Δεδούση, ο οποίος είχε αποκηρύξει την ΕΚΚΑ και, εμμέσως, και τον Ψαρρό.[40] Οι μεταπολεμικές διαμάχες που ξέσπασαν μεταξύ των παλιών στελεχών της οργάνωσης, κυρίως ως προς το ποιος θα κατοχυρωνόταν ως διαχειριστής της μνήμης της, οδήγησαν στην κατάθεση εξαιρετικά αποκαλυπτικών εκθέσεων ως προς τα πεπραγμένα του Συντάγματος.[41] Για παράδειγμα, μέρος των εκθέσεων παρουσίαζε το 5/42 ως έναν σχηματισμό απόλυτα ανεξάρτητο από την ΕΚΚΑ, με την οποία τον συνέδεε μόνο το γεγονός ότι ο αρχηγός του ήταν, ταυτόχρονα, ηγετικό στέλεχος της τελευταίας. Παράλληλα, αποσιωπούσαν το ότι το 5/42 λάμβανε σημαντική οικονομική ενίσχυση από την ΕΚΚΑ, που αποδείκνυε τη λειτουργική εξάρτηση των ανταρτικών ομάδων προς αυτήν.[42] Την παραπάνω εκδοχή, πάντως, δεν αποδέχθηκε η Επιτροπή και αναγνώρισε την οργάνωση ως ΕΚΚΑ-5/42 Σύνταγμα.[43]

Βασικό μέλημα, τέλος, των παλαιών στελεχών της οργάνωσης ήταν να αναγνωριστούν με τον υψηλότερο δυνατό βαθμό, δηλαδή ως αρχηγοί υποτελών αρχηγείων, μολονότι δεν πληρούσαν τις τυπικές προϋποθέσεις. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των αρχηγείων της οργάνωσης: για παράδειγμα, μόνο μέσα στα στενά όρια της Δωρίδας, παρουσίαζαν την ύπαρξη πέντε ξεχωριστών αρχηγείων, παρά το γεγονός ότι στις εκθέσεις δράσης που οι ίδιοι κατέθεσαν, ανέφεραν την πραγματική διάρθρωση του 5/42, το οποίο χωριζόταν σε τάγματα και λόχους.[44]

Ένωσις Συμπολεμιστών Εθνικού Αγώνος (ΕΣΕΑ)

Η ΤΡΙΤΗ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΗ μη εαμική ανταρτική οργάνωση ήταν η ομάδα του πόντιου οπλαρχηγού Αντώνη Φωστηρίδη (ή Φωστερίδη), ευρύτερα γνωστού και ως Αντόν Τσαούς. Η περίπτωση της ΕΣΕΑ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδει-

40. Βλ. ενδεικτικά τη μαρτυρία Ιωάννης Δεδούσης, *Θύμιος Δεδούσης, λοχαγός-βουλευτής, ο εθνομάρτυς αγωνιστής*, Αθήνα 1949.

41. Βλ. ενδεικτικά την έκθεση του Ι. Παπαθανασίου, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 5 ΕΑΟ 5/42 ΣΕ Ψαρρού.

42. Ωστόσο, μπορούμε να διαγνώσουμε αντιφάσεις στις πολλαπλές εκθέσεις δράσης. Π.χ., στην έκθεσή του, ο Λουκάς Μαναίος, διοικητής της λεγόμενης διλοχίας Δεσφοίνης, παραδέχεται ότι είχε λάβει σημαντική ενίσχυση από την ΕΚΚΑ, *ό.π.*.

43. Αντίθετα, στον κύκλο αναγνώρισης της Δικτατορίας, η οργάνωση διαχωρίστηκε από την ΕΚΚΑ και το όνομα της μετατράπηκε σε σκέτο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων.

44. Τα «αρχηγεία» αυτά αναγνωρίστηκαν ως ξεχωριστές οργανώσεις, επίσης κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας. Αντίστοιχα, προκειμένου να τονιστεί η αυτονομία και η προϋπάρχουσα δράση των «υποτελών αρχηγών», περιορίστηκε η αναγνωρισμένη περίοδος δράσης του Συντάγματος, ενώ αναγνωρίστηκε μία καινούργια ανταρτική ομάδα, ο Εθνικός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΑΣ), ως το πρόδρομο σχήμα του 5/42 πριν από την έλευση του Ψαρρού, καθώς και η αντίστοιχη ΕΟΕ (Κεντρικής Ρούμελης), βλ. ΒΔ 549/1971, ΦΕΚ 161/Α΄/19.8.1971.

γμα των εντάσεων που ταλάνισαν τις πρώτες Επιτροπές Κρίσης, καθώς οι αποφάσεις τους κατασκεύαζαν ιεραρχίες και απέδιδαν κρίσιμο πολιτικό κεφάλαιο στους αναγνωρισθέντες. Ο Φωστηρίδης (1912-1979), αγροφύλακας που είχε υπηρετήσει στον στρατό ως λοχίας (από εκεί πήρε και το ψευδώνυμό του), είχε καταφέρει, από τις αρχές του 1944, να συσπειρώσει υπό την αρχηγία του ομάδες ενόπλων που δρούσαν στις ορεινές περιοχές της βουλγαρικής ζώνης κατοχής στην ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη, μετά την εξέγερση της Δράμας, το φθινόπωρο του 1941.[45] Σημαντικό προσόν του 32χρονου, τότε, οπλαρχηγού θεωρήθηκε ο αμείλικτος τρόπος με τον οποίον αντιμετώπισε την προσπάθεια ανάπτυξης του ΕΛΑΣ στην περιοχή, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη σφαγή της ομάδας «Ρήγας Φεραίος» του ΕΛΑΣ στο Τσαλ Νταγ, μετά από πρόσκληση σε κοινό πρωτοχρονιάτικο γεύμα.[46]

Στη διάρκεια του 1944 το αντικομμουνιστικό αντάρτικο συνδέθηκε, μέσω του αρχηγού της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολή (ΣΣΑ) στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, βρετανού ταγματάρχη Γκάι Μίκλεθουεϊτ (Μίλερ), με το ΣΣΜΑ, με αποτέλεσμα τον εξοπλισμό, τη χρηματοδότηση, την ενίσχυσή του με αξιωματικούς του στρατού, στελέχη της ΠΑΟ, την οργάνωσή του σε αρχηγεία, αλλά και την εδραίωση του ηγετικού ρόλου του Αντόν Τσαούς σε αυτό. Ο τίτλος ΕΣΕΑ, ωστόσο, είναι, πιθανότατα, μεταγενέστερο δημιούργημα του αρχηγού της και των οπλαρχηγών της περιοχής.[47] Παρά το γεγονός ότι οι μεταπολεμικές εξελίξεις συνέδραμαν καθοριστικά στην καθιέρωση του Αντόν Τσαούς σε ηγετική μορφή της Εθνικής Αντίστασης, αντίστοιχης εμβέλειας με τον Ζέρβα και τον Ψαρρό, η αναγνώριση της ΕΣΕΑ με το πρώτο πρακτικό της Επιτροπής Κρίσης δεν συνοδεύτηκε και από την αναγνώριση του αρχηγού της ως Γενικού Αρχηγού. Ο Φωστηρίδης καταχωρήθηκε ως «αυτοτελής αρχηγός», δηλαδή ως επικεφαλής οργάνωσης με περιορισμένο γεωγραφικό εύρος. Αντίστοιχα, τα υποτεταγμένα σε αυτόν στελέχη της οργάνωσης, κρίθηκαν ως οπλαρχηγοί, κατηγορία κατώτερη από εκείνη των «υποταγμένων αρχηγών». Η απόφαση της Επιτροπής οδήγησε σε μια σειρά προσφυγών του Φωστηρίδη στο ΣτΕ.[48]

45. Για την εξέγερση της Δράμας βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Πασχαλίδης - Τάσος Χατζηαναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1941, εξέγερση ή προβοκάτσια*, Δράμα 2003/2016. Για μια προσέγγιση βασισμένη στις βουλγαρικές πηγές βλ. Σπυρίδων Σφέτας, *Η ατυχής εξέγερση της Δράμας 1941 κατά τα Βουλγαρικά στρατιωτικά αρχεία*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2017. Γενικότερα για τη βουλγαρική ζώνη κατοχής βλ. Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη*, ΙΜΧΑ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

46. Τάσος Χατζηαναστασίου, «Οι εθνικιστές οπλαρχηγοί στη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», στο Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2005, σ. 308, 363.

47. Στο ίδιο, σ. 299.

48. Βλ. Αποφάσεις ΣτΕ υπ. αριθ. 1758/1951, 460/1951 και 744/1953.

Αρχικά, ο φάκελος της ΕΣΕΑ τέθηκε προς επανέλεγχο, με την Επιτροπή να πραγματοποιεί συνεντεύξεις με δύο στρατιωτικούς, στελέχη της ΕΣΕΑ και μέλη της ΔΕ της ΠΑΟ, τον υποστράτηγο Θωμά Σφέτσιο και τον ταξίαρχο Ιωάννη Παπαθανασίου.[49] Και οι δύο στήριξαν την αρχική απόφαση, η οποία έκρινε, τελικά, εκ νέου ότι ο Φωστηρίδης «δεν δύναται να αναγνωριστεί γενικός αρχηγός» και ότι τα «εν τη εκθέσει του αναφερόμενα ως υπ' αυτού ιδρυθέντα αρχηγεία [...] θεωρούνται ως οπλαρχηγεία».[50]

Ο αρχηγός της ΕΣΕΑ και βουλευτής, από το 1952, της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας επέμεινε. Προσφεύγοντας και πάλι στο ΣτΕ, πέτυχε την ακύρωση των αποφάσεων της Επιτροπής Κρίσης (απόφαση υπ. αριθ. 744/1953), υποχρεώνοντάς τη να συνεδριάσει ξανά και, τελικά, να αναγνωρίσει τόσο τον ίδιο ως Γενικό Αρχηγό όσο και τους οπλαρχηγούς του Κυριάκο Λαζαρίδη, Παντελή Παπαδάκη, Θεόδωρο Μικρόπουλο, Θεόδωρο Τσακιρίδη και Παναγιώτη Παπαδόπουλο ως αρχηγούς υποτεταγμένων, σε αυτόν, αρχηγείων.[51] Μάλιστα, η Επιτροπή αποφάσισε ότι η ΕΣΕΑ έδρασε και ως ΕΟΕ με αρχηγό τον Π. Παπαδόπουλο – η μοναδική, ίσως, ΕΟΕ που δεν είχε ως πεδίο δράσης μία πόλη, αλλά λειτούργησε ως οργάνωση πληροφοριών «παρά τω γενικώ αρχηγείω».[52]

Εθνικός Ελληνικός Στρατός (ΕΕΣ)

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΕΣ και της ανάδειξης του Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου ως αρχηγού αντιστασιακής οργάνωσης αποτελεί το πιο εμβληματικό παράδειγμα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίον η εμφύλια σύγκρουση και το περιβάλλον που διαμόρφωσε, θόλωσε ή/και ισοπέδωσε εντελώς τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ Αντίστασης και δωσιλογισμού. Ο βίος και η πολιτεία του Κ. Παπαδόπουλου στην κεντρική Μακεδονία κατά την Κατοχή μεταξύ συμμαχιών αποκλειστικά αντικομμουνιστικού χαρακτήρα και ανοιχτής συνεργασίας με τις κατοχικές αρχές, καθώς και η θυελλώδης μεταπολεμική πορεία του από τα δικαστήρια δωσιλόγων στα έδρανα της Βουλής και στο βάθρο των ανα-

49. Μάλιστα κατά τις ανακρίσεις ο Θ. Σφέτσιος κατέθεσε ότι ο Αντόν Τσαούς είχε βγει, αρχικά, στο βουνό επειδή διωκόταν για τη δολοφονία της γυναίκας του, καθώς επίσης και πως είχε αντιδράσει στη στρατιωτικοποίηση των ανταρτικών του τμημάτων και την παρουσία αξιωματικών στην περιοχή του, ενώ ο Ι. Παπαθανασίου ότι οι άνδρες που είχε υπό τις διαταγές ήταν οι μισοί περίπου από ό,τι ανέφερε στις εκθέσεις του. Πράγματι, ενώ ο Φωστηρίδης στις εκθέσεις του υποστήριζε ότι η δύναμη της ΕΣΕΑ κυμαινόταν μεταξύ 10.000-12.000 ανδρών, με βάση τον ΑΝ 971/1949 αναγνωρίστηκαν 6.018 μέλη και με βάση το ΝΔ 179/1969 μόλις 2.148. Πιο αναλυτικά για την υπόθεση Φωστηρίδη βλ. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., 221-225.

50. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρακτικά Πρωτότυπα από 17 έως 30, 17/7 Ιουλίου 1952.

51. Στο ίδιο, Πρακτικά Πρωτότυπα από 58 έως 88, 76/9 Οκτωβρίου 1953.

52. Στο ίδιο, Φάκελος 17 Οπλαρχηγοί ΕΑΟ-ΕΣΕΑ (Φωστηρίδη). Η απόφαση κυρώθηκε με το ΒΔ της 29ης Δεκεμβρίου 1954, ΦΕΚ 8/Α΄/14.1.1954.

γνωρισμένων αντιστασιακών ηγετών, έχουν τεκμηριωθεί και αναλυθεί μέσα, κυρίως, από τις σχετικές μελέτες του Στράτου Δορδανά.[53]

Αν κάτι εντυπωσιάζει σε μία εκ νέου επίσκεψη της συγκεκριμένης υπόθεσης μέσα από τους φακέλους του Αρχείου Εθνικής Αντίστασης της ΔΕΠΑΘΑ αλλά και μέσα από τη μακρά δημόσια συζήτηση γύρω από αυτήν είναι, κυρίως, η τεράστια επιμονή και ανθεκτικότητα της αναγνώρισης του ΕΕΣ, παρά την προφανή αδυναμία του να ανταποκριθεί στις προϋποθέσεις του νόμου –όπως ήταν π.χ. η σύνδεσή του με το ΣΣΜΑ–, αλλά και παρά τις σφοδρότατες αντιδράσεις και τη σωρεία καταγγελιών εναντίον του για συνεργασία με τους Γερμανούς και απουσία οποιασδήποτε αντιστασιακής δράσης.[54] Εναντίον της αναγνώρισης του Κ. Παπαδόπουλου και του ΕΕΣ τοποθετήθηκαν κατά κύριο λόγο αξιωματικοί, παλιά στελέχη της ΥΒΕ/ΠΑΟ και του ΕΔΕΣ Μακεδονίας, με προεξάρχοντα τον ταξίαρχο Αρχιμήδη Αργυρόπουλο, μέλος της ΔΕ της ΠΑΟ. Ο Αργυρόπουλος ήταν ανάμεσα σε εκείνους που με τις δημόσιες και υπηρεσιακές παρεμβάσεις τους κατόρθωσαν να εμποδίσουν, προσωρινά, τη συμπερίληψη του ΕΕΣ στο πρώτο πρακτικό της Επιτροπής Κρίσης. Ωστόσο η οργάνωση και ο αρχηγός της αναγνωρίστηκαν,[55] μετά από θετική εισήγηση του υποστράτηγου Αγησίλαου Σινιώρη. Τη δημοσίευση της απόφασης ακολούθησε ένορκη διοικητική εξέταση μετά από καταγγελία του επίσης υποστράτηγου Θ. Σφέτσιου. Παρά το αρνητικό για την αναγνώριση του ΕΕΣ πόρισμα της ΕΔΕ, που διενέργησε ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Θεόδωρος Γρηγορόπουλος, η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε. Στη συνέχεια, ο Α. Αργυρόπουλος προσέφυγε στο ΣτΕ και πέτυχε την ακύρωση του ΒΔ της αναγνώρισης με την τυπική αιτιολογία ότι η έκδοσή του ήταν εκπρόθεσμη.[56] Όπως είδαμε, όμως, ο Νόμος 2272/1952 επανάφερε σε ισχύ τα ΒΔ που είχαν καταργηθεί για τυπικούς λόγους από το ΣτΕ και έτσι με πρόταση του υπουργού Εθνικής Αμύνης της κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού, Σωκράτη Δημάρατου –παλαιού στελέχους της ΥΒΕ/ΠΑΟ και του ΕΛΑΣ–, ο Παπαδόπουλος αποκαταστάθηκε.[57]

Ο Κ. Παπαδόπουλος συνέχισε να πρωταγωνιστεί σε σφοδρές –και συχνά

53. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006· του ίδιου, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Εστία, Αθήνα 2011, σ. 230-272· Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 209-221.

54. Βλ. τις καταγγελίες που περιλαμβάνονται στον φάκελο της οργάνωσης, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 23 ΕΕΣ (Κ. Παπαδόπουλος) και 23Α ΕΑΟ ΕΕΣ (Κ. Παπαδόπουλος).

55. ΦΕΚ 102/Α΄/20.4.1950.

56. Βλ. Απόφαση ΣτΕ υπ. αριθ. 105/1952.

57. Πιο αναλυτικά για την υπόθεση Κ. Παπαδόπουλου και ΕΕΣ βλ. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π.

βίαιες– αντιπαραθέσεις εντός και εκτός του κοινοβουλίου. Σε μία από τις θυελλώδεις συνεδριάσεις της Βουλής κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960, ο βουλευτής Κιλκίς της ΕΚ, Δημοσθένης Παπαδόπουλος, αναφώνησε χαρακτηριστικά εναντίον του συντοπίτη του: «Ο Άιχμαν δεν έχει δικαίωμα να ομιλή εις την αίθουσαν αυτήν!».[58] Παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες για αναθεώρηση της αναγνώρισής του, ο Κ. Παπαδόπουλος τυπικά εξακολουθεί μέχρι σήμερα να είναι αναγνωρισμένος αρχηγός Εθνικής Αντίστασης καθώς βάσει του Νόμου 1285/1982 οι αποφάσεις της Επιτροπής Κρίσης του ΑΝ 971/1949 συνεχίζουν να βρίσκονται σε ισχύ.

ΕΑΟ «Ζήρεια» και Ελληνικός Στρατός (Πελοπόννησος)

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΣΥΝΙΣΤΟΥΣΕ ένα μεγάλο πρόβλημα για το εγχείρημα παρουσίασης ενός πανελλαδικού εθνικόφρονος αντάρτικου στο μέτρο που καμία οργάνωση δεν μπορούσε να επιδείξει αντιστασιακή δράση που να ανταποκρίνεται έστω και κατ' ελάχιστον στις προϋποθέσεις αναγνώρισης.[59] Το αναθεωρημένο πρώτο πρακτικό της Επιτροπής Κρίσης επιχειρούσε να διαχειριστεί το ζήτημα συμπεριλαμβάνοντας «κατ' ευρείαν ερμηνείαν του νόμου» την ομάδα του έφεδρου λοχαγού Ιωάννη Πανουτσόπουλου που έδρασε στην περιοχή της Ζήρειας, στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Σύμφωνα με την έκθεση δράσης του Πανουτσόπουλου (14 Μαΐου 1950), η συγκρότηση των ανταρτικών ομάδων του είχε γίνει «υπό το πνεύμα της επιβοηθήσεως των συμμάχων» και στόχευε στην πραγματοποίηση ένοπλων επιθέσεων κατά του κατακτητή, καθώς και στη διενέργεια σαμποτάζ. Ο Πανουτσόπουλος, ο οποίος αναγνωρίστηκε ως «αυτοτελής αρχηγός», παρέθετε μάχες στις οποίες ισχυριζόταν ότι είχε λάβει μέρος εναντίον των Ιταλών και των Γερμανών, αλλά και του ΕΛΑΣ. Περιέγραφε, επίσης, τη σύλληψη και τον βασανισμό από τον ΕΛΑΣ στον Φενεό, την απόδρασή του, καθώς και τη φυγάδευσή του στη Μέση Ανατολή τον Μάιο του

58. Συνεδρίασις ΛΗ΄, Τετάρτη 8 Αυγούστου 1962, *Επίσημα Πρακτικά της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής του άρθρου 35 του Συντάγματος*, τ. 1 – όπως παρουσιάζεται στο ρεπορτάζ «Βαρύταται κατηγορίαι συναδέλφου της Ε.Κ. εναντίον συναδέλφου της Ε.Ρ.Ε.», *Ελευθερία*, 10.8.1962, σ. 1, 6. Βλ. επίσης ενδεικτικά τη σειρά δημοσιευμάτων της *Ελευθερίας*, με τίτλο «Δωσίλογοι στην ΕΡΕ» από τις 13 Δεκεμβρίου του 1964 μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου του 1965. Κατά τη δεκαετία του 1960, μάλιστα, επιχειρήθηκε εκ νέου η αναθεώρηση της απόφασης αναγνώρισης του Παπαδόπουλου, η οποία έπεσε για ακόμη μια φορά στο κενό. Βλ. Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 220-221.

59. Συγχρόνως η Πελοπόννησος, υπό ιταλική κατοχή αρχικά και γερμανοκρατούμενη στη συνέχεια, υπήρξε περίπλοκη περίπτωση που περιλάμβανε σφοδρές συγκρούσεις στο εσωτερικό της Αντίστασης, κυρίως όμως μεταξύ του ΕΑΜ και των συνεργατών του Άξονα, με κορύφωση τον Μελιγαλά, σκληρά αντίποινα, όπως στην περίπτωση των Καλαβρύτων, καθώς και συνέργιες στο πλαίσιο της συμμαχικής στρατηγικής στην Ελλάδα. Βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο Γιάννης Καρακατσάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αλφειός, Αθήνα 2009.

1944. Η οργάνωση, σύμφωνα με τον αρχηγό της, είχε σχέσεις με την ΟΑΓ, τον Μίδα 614, καθώς και με την Εθνική Δράση.[60]

Πιο περίπλοκη ήταν η υπόθεση του «Ελληνικού Στρατού», όπως ονομάστηκαν οι ομάδες αξιωματικών που επιχείρησαν ανεπιτυχώς να οργανώσουν αντάρτικο σε περιοχές της Πελοποννήσου. Η οργάνωση δημιουργήθηκε την άνοιξη του 1943 με την υλική υποστήριξη της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής (ΒΣΑ) και διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου. Ο Ε.Σ. κατέχει ιδιαίτερη θέση στο αντι-εαμικό αφήγημα, καθώς η σύγκρουσή του με τον ΕΛΑΣ θεωρείται ένα από τα πρώτα επεισόδια των κατοχικών εμφύλιων συγκρούσεων. Παρ' όλα αυτά, η ιστορία της οργάνωσης έχει αποτυπωθεί με συγκεχυμένο τρόπο κυρίως για δύο –αντιφατικούς μεταξύ τους– λόγους: από τη μία πλευρά υπήρχε η τάση κάθε ομάδα αξιωματικών στην Πελοπόννησο να θεωρείται τμήμα του Ε.Σ., ενώ από την άλλη, οι αρχηγοί των τοπικών ομάδων της οργάνωσης μεταπολεμικά περιέγραψαν τη δράση τους ως αυτόνομη από το κεντρικό επιτελείο της, κρατώντας για τον εαυτό τους τις δάφνες της πρωτοβουλίας.[61]

Τον Ιούνιο του 1949, ο Αθανάσιος Γιαννακόπουλος κατέθεσε αίτηση για αναγνώριση της οργάνωσης με τίτλο, τότε, Εθνική Οργάνωσις Αξιωματικών (ΕΟΑ) Πελοποννήσου. Από την έκθεση δράσης προκύπτει ότι ο Γιαννακόπουλος διεκδικούσε αναγνώριση ως αρχηγός του συνόλου των ομάδων αξιωματικών που δραστηριοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιοχές της Πελοποννήσου. Παράλληλα, απέστειλε επιστολή στον τότε υπουργό Στρατιωτικών, Π. Κανελλόπουλο, διαμαρτυρόμενος για τις ελλείψεις του ΑΝ 971. Ως σημαντικό μειονέκτημα του νόμου θεωρούσε την προϋπόθεση για τουλάχιστον έξι μήνες δράσης, υποτιμώντας έτσι την προσφορά ομάδων που διαλύθηκαν από «άλλας ομάδας αι οποίαι έδρων αντεθνικώς» ή ακόμα και «συνεπεία διαταγών των Συμμάχων». Κατά τον Γιαννακόπουλο, ο νόμος ευνοούσε τις ομάδες που δημιουργήθηκαν τον Σεπτέμβριο 1944 «όταν η νίκη ήταν πλέον βεβαία», αλλά κυρίως, όπως είδαμε, πριμοδοτούσε τον ΕΔΕΣ του Ζέρβα. Στην ίδια επιστολή ανέπτυσσε διεξοδικά τους λόγους για τους οποίους ο ίδιος υποχρεώ-

60. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 39 ΕΑΟ Ζήρεια (Πανουτσόπουλος). Κατά την αίτησή του για αναγνώριση στον με βάση το ΝΔ 179/1969, ο Πανουτσόπουλος συμπεριέλαβε στην έκθεσή του και τη δράση του στον Εμφύλιο (μέχρι το 1948) ως αρχηγός «μεταβατικού αποσπάσματος» 120 ενόπλων με έδρα τα Καλύβια Αχαΐας και σκοπό την καταδίωξη και εξόντωση «εμφανισθέντων Κομμουνιστοσυμμοριτών» στην Πελοπόννησο.

61. Για μια σχετικά πρόσφατη προσέγγιση της ιστορίας του Ε.Σ. από τα παλαιά στελέχη του και τους απογόνους τους βλ. την έκδοση της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Εθνικών Αντισταστιακών Οργανώσεων (ΠΣΕΑΟ), *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945*, Αθήνα 2001, σ. 165-176. Για τη σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ βλ. ενδεικτικά Βασιλική Κομπιλάκου, «Η σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΣ/ΕΟΒ στη Νότια Πελοπόννησο μέσα από τις αναμνήσεις του Ναπολέοντα Παπαγιαννόπουλου», στο Γιάννης Καρακατσάνης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 205-228.

θηκε να υπογράψει σύμφωνο με το ΕΑΜ, παραθέτοντας και τα τηλεγραφήματα του ΣΣΜΑ που τον διέταζαν να συνεργαστεί μαζί του.[62]

Το σύμφωνο συνεργασίας, όμως, που είχε υπογράψει ο Γιαννακόπουλος στο Δυρράχιο Αρκαδίας (28 Αυγούστου 1943), παρά το γεγονός ότι προήλθε από διαταγή του ΣΣΜΑ, καθώς και η παραίτησή του τον Σεπτέμβριο του 1943, φαίνεται να αποτέλεσαν ανυπέρβλητο εμπόδιο για την αναγνώρισή του ή, τουλάχιστον, η αφορμή ώστε οι επικεφαλής των ομάδων των αξιωματικών στην Πελοπόννησο να απαλλαγούν από την παρουσία ενός «γενικού αρχηγού», που θα τους υποβάθμιζε σε «υποτεταγμένους» και όχι «αυτοτελείς» αρχηγούς της Εθνικής Αντίστασης. Λίγα χρόνια μετά την αίτηση του Γιαννακόπουλου, κινήθηκαν εκ νέου διαδικασίες για την τμηματική αναγνώριση των ομάδων που έδρασαν στην Πελοπόννησο και που πλέον ονομάζονταν Ελληνικός Στρατός. Έτσι, βασιζόμενες και στις τροποποιήσεις του ΑΝ 971, δύο οργανώσεις του Ε.Σ. πέτυχαν την αναγνώρισή τους ως ΕΑΟ: ο Ελληνικός Στρατός Ολυμπίας-Τριφυλίας με αρχηγό τον συνταγματάρχη πεζικού Γεώργιο Καραχάλιο και ο Ελληνικός Στρατός Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας με αρχηγό τον ταγματάρχη πεζικού Χρήστο Καραχάλιο.[63] Η διαχείριση της μνήμης του Ε.Σ. συνέχισε να απασχολεί τα παλιά στελέχη του –και αντιστοίχως τις Επιτροπές Κρίσης– τόσο στην περίοδο της Δικτατορίας[64] όσο και στη Μεταπολίτευση, κυρίως μέσω των διεκδικήσεων και της δημόσιας παρουσίας του Συλλόγου Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.).

Τέλος, το 1953 αναγνωρίστηκε μία ακόμα οργάνωση με έδρα την Πελοπόννησο. Η Εθνική Ένωσις με αρχηγό τον συνταγματάρχη πεζικού Πλάτωνα Προκοπίου εμφανίστηκε ως ο στρατιωτικός βραχίονας της αθηναϊκής οργάνωσης Εθνική Δράσης. Σύμφωνα με έκθεση του μέλους της ΔΕ της Εθνικής Δράσης,

62. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 60, *ό.π.* Για τη συμφωνία και γενικότερα για το αντάρτικο στην Πελοπόννησο και τη σχέση ΕΛΑΣ-Ε.Σ. βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, ό.π., σ. 95-111.

63. Βλ., αντίστοιχα, Πρακτικό Επιτροπής Κρίσης υπ. αριθ. 39/24 Δεκεμβρίου 1952, όπως κυρώθηκε από το ΒΔ της 9ης Ιανουαρίου 1953, ΦΕΚ 12/Α΄/21.1.1953 και Πρακτικό Επιτροπής Κρίσης υπ. αριθ. 66/5.5.1953, όπως κυρώθηκε από το ΒΔ της 12ης Ιουνίου 1953, ΦΕΚ 161/Α΄/1953.

64. Στη διάρκεια της Δικτατορίας, οι οργανώσεις του Ε.Σ. πολλαπλασιάστηκαν αφού πέρα από τις προϋπάρχουσες δύο, αναγνωρίστηκαν επίσης ο Ε.Σ. Αρκαδίας-Αργολιδοκορινθίας, ο Ε.Σ. Αρκαδίας-Κ. Μεσσηνίας, Ε.Σ. Λακωνίας με αρχηγό τον ίλαρχο Τηλέμαχο Βρεττάκο, ο οποίος σκοτώθηκε σε σύγκρουση με δυνάμεις του ΕΛΑΣ (Οκτώβριος 1943). Στον ίδιο κύκλο αναγνώρισης εμφανίστηκαν, επίσης, και αντίστοιχες ΕΟΕ που πλαισίωναν τις ανταρτικές οργανώσεις. Συνολικά, βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 33 και 33Α ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλλίας, Γεωργ. Καραχάλιος, ΕΣ Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας· Φάκελος 34 - ΕΣ Αρκαδίας· Φάκελος 41 ΕΣ Αρκαδίας, Κεντρικής Μεσσηνίας, ΕΣ Λακωνίας, ΕΑΟ Μυστρά, ΕΑΟ Πετρόπουλου, ΤΕΛ Πατρών, ΕΑΟ Κέντρου Μεσσηνίας, ΕΑΟ Μηλιτσόπουλου· Φάκελος 60, ό.π.· Φάκελος 61 ΕΟΕ ΕΣ Αρκαδίας-Ηλείας-Αχαΐας· Φάκελος 62 ΕΑΟ ΕΣ Λακωνίας· Φάκελος 63 ΕΑΟ και ΕΟΕ ΕΣ Τριφυλίας Ολυμπίας (Γ. Καραχάλιος).

Μιχαήλ Αντωνόπουλου (2 Απριλίου 1945), στον Πλάτωνα Προκοπίου είχε ανατεθεί η συγκρότηση αντάρτικης ομάδας στην περιοχή Φαρμακά της Νεμέας. Η ομάδα αυτή, ωστόσο, πριν προλάβει να εξοπλιστεί «προσεβλήθη υπό υπερτέρων δυνάμεων αναρχικών και διελύθη, του Ταγ/χου Προκοπίου κατορθωσάντος να καταφύγη εις Αθήνας». Στη συνέχεια, κατά την προαπελευθερωτική περίοδο, στον Π. Προκοπίου ανατέθηκε η οργάνωση μαχητικής μονάδας στον Πειραιά, η οποία τέθηκε υπό τις διαταγές του Στρατιωτικού Διοικητή Αθηνών κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης, Π. Σπηλιωτόπουλου. Η Εθνική Ένωσις αναγνωρίστηκε στο πλαίσιο της εξέτασης της περίπτωσης της Εθνικής Δράσης, χωρίς καν να έχει κατατεθεί αυτόνομη αίτηση και χωρίς να υπάρχει φάκελος για αυτήν, πέρα από μία σύντομη έκθεση του φερόμενου ως αρχηγού της – ακόμα ένα δείγμα της αυθαιρεσίας που χαρακτήριζε τη διαδικασία αναγνώρισης υπό την ευθύνη του στρατού.[65]

Ελληνικός Στρατός Απελευθερωτικής Προσπάθειας (ΕΣΑΠ)

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ στην ελληνική Αντίσταση υπήρξε κομβικός. Το «βουνό» δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τον «κάμπο» και τη διασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ των δύο – των ορεινών όγκων, δηλαδή, της «Ελεύθερης Ελλάδας» με τις πόλεις και, κυρίως, με τις παραγωγικές αγροτικές περιοχές που προσέφεραν την απαραίτητη τροφοδοσία για την επιβίωση του αντάρτικου αλλά και του ίδιου του πληθυσμού.[66] Με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ –για το οποίο η Θεσσαλία αποτελούσε προπύργιο κατά την Κατοχή– εκτός κάδρου, διεκδικητής της αρχηγίας στην περιοχή είχε παραμείνει ο παλαιός απότακτος αξιωματικός του κινήματος του 1935, Γεώργιος Κωστόπουλος. Η αναγνώριση του Κωστόπουλου, ωστόσο, προϋπέθετε, καταρχάς, ορισμένες αφαιρέσεις: πρώτον, την απουσία αναφοράς στην αρχική ένταξη του ίδιου και μελών της ομάδας του στον ΕΛΑΣ και, δεύτερον, την αποσιώπηση της περιόδου της συναρχηγίας του με τον Στέφανο Σαράφη, ύστερα μάλιστα από τη συμμαχική αποστολή τού τελευταίου στην περιοχή στις αρχές του 1943, μέσω του Γ. Τσιγάντε. Επιπλέον, μία ακόμη εμπλοκή της υπόθεσης προέκυψε λόγω της πρόθεσης της Επιτροπής να αναγνωρίσει τον Κωστόπουλο και την ομάδα του ως τμήμα των ΕΟΕΑ του Ζέρβα, δηλαδή ως ΕΟΕΑ Θεσσαλίας.

Σύμφωνα με τον φάκελο της οργάνωσης, ο Κωστόπουλος από το 1949 είχε υποβάλει μία σειρά αιτήσεις για να αναγνωριστεί ως Γενικός Αρχηγός του ΕΣΑΠ, επιμένοντας πως η οργάνωσή του δεν εντασσόταν στις ΕΟΕΑ. Στην έκθεσή του περιέγραφε τη δράση του ίδιου, καθώς επίσης τριών εντεταγμένων

65. Στο ίδιο, Φάκελος 12 ΕΟΠΔ Εθνική Δράση.

66. Βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Θεσσαλία στον πόλεμο και στην Αντίσταση», στο Νίκος Χριστοφής (επιμ.), *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Τόπος, Αθήνα 2017, σ. 25-46.

αρχηγείων και τριών αυτοτελών αρχηγείων του ΕΣΑΠ, διοικούμενων από τον λοχαγό Θωμά Καραμπέκιο, συμπεριλαμβανομένης της ομάδας του Γρηγόρη Σούρλα στα Φάρσαλα. Ενδεικτικό όσον αφορά τη σύγκρουση των ασύμπτωτων συμφερόντων Κωστόπουλου και Ζέρβα είναι το γεγονός ότι ο τελευταίος είχε συμπεριλάβει ήδη τον Καραμπέκιο στην έκθεσή του (19.2.1949), ως διοικητή του υπαρχηγείου Τρικάλων των ΕΟΕΑ. Επιπλέον, η έκθεση του Κωστόπουλου δεν περιλάμβανε καμία αναφορά στη συνεργασία του με τον Σαράφη, το όνομα του οποίου εμφανιζόταν μόνο στην περιγραφή της διάλυσης της οργάνωση από τον ΕΛΑΣ (Μάρτιος 1943). Σύμφωνα με την έκθεση, τον αφοπλισμό και τη διάλυση των αρχηγείων του ΕΣΑΠ ακολούθησε η σύλληψη πολλών στελεχών του, συμπεριλαμβανομένου του Κωστόπουλου, και η καταδίκη τους σε θάνατο «υπό ανταρτικής συνελεύσεως αλιτών προεδρευομένης υπό του τότε Συντ/ρχου Σαράφη». Ο Κωστόπουλος σώθηκε μετά από πιέσεις του ΣΣΜΑ, μετέβη στο Κάιρο και, στη συνέχεια, μέσω Ιταλίας, στην «περιοχή του Ζέρβα», ενώ συμμετείχε στα Δεκεμβριανά ως διοικητής του 143 Τάγματος.[67]

Ο ΕΣΑΠ αναγνωρίστηκε, τελικά, ως ανταρτική οργάνωση το 1953 (πρακτικό υπ. αριθ. 56/9 Ιανουαρίου 1953) με αρχηγό τον Γ. Κωστόπουλο, αλλά χωρίς αναφορά στα επιμέρους αρχηγεία τα οποία διεκδικούσε. Η απώλεια, ωστόσο, αυτή συνοδεύτηκε και από ένα κέρδος: την επέκταση του χρόνου έναρξης της δράσης της οργάνωσης, η οποία τοποθετήθηκε τον Νοέμβριο του 1941, παρά το γεγονός ότι η έκθεση του αρχηγού της ανέφερε ως ημερομηνία συγκρότησής της τον Οκτώβριο του 1942.[68]

Το εθνικόφρον αντάρτικο στην Κρήτη

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ και η μεταπολεμική της διαχείριση απασχολούσε τους αξιωματούχους του κράτους και του στρατού πριν ακόμα αποχωρήσει το σύνολο των κατοχικών δυνάμεων από την επικράτειά της. Οι διαφορές τής Κατοχής και, ως εκ τούτου, της αντικατοχικής δράσης, υπήρξαν σημαντικές σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, καθιστώντας σύνθετη υπόθεση την ένταξη της νήσου σε ένα εθνικό νομοθετικό πλαίσιο αναγνώρισης με ενιαία κριτήρια. Πρώτα από όλα, στην Κρήτη δεν υπήρξε μία σαφής χρονική τομή που να διακρίνει τη μάχη εναντίον της κατάληψης του νησιού τον Μάιο του 1941 από

67. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 45, ΕΣΑΠ Κωστόπουλος. Βλ. επίσης Φάκελος 31, Κόδρος, ΕΑΟ ΕΣΑΠ, ΕΑΟ-ΕΟΕ ΣΑΣ, ΕΑΟ ΕΔΕΣ Θεσσαλίας (Βλάχος) και Φάκελος 46, ΕΟΕ ΣΑΣ, ΕΑΟ ΕΔΕΣ Δυτ. Θεσσαλίας, Καρδίτσης, ΕΟΕ ΕΔΕΣ Λαρίσης. Για μια σχολιασμένη και ιστορικά πλαισιωμένη αφήγηση του ίδιου του Γ. Κωστόπουλου βλ. Γεώργιος Δ. Κωστόπουλος, *Χρονικό 1942-1945. Το Τμήμα Κωστόπουλου-Σαράφη και η Αντίσταση στη Δυτική Θεσσαλία*, εισαγωγή: Ιάσονας Χανδρινός, Αλφειός, Αθήνα 2017.

68. ΝΔ «Περί αναγνωρίσεως Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων και Εθνικών Οργανώσεων Αντιστάσεως και Αρχηγών τούτων», ΦΕΚ 44/Α΄/3.3.1953.

την ένοπλη αντίσταση που διήρκησε μέχρι το 1945.[69] Η συμπερίληψη ή μη της Μάχης της Κρήτης αποτέλεσε ένα κεντρικό επίδικο στη συγκρότηση της νομοθεσίας, καθώς και έναν από τους βασικούς λόγους της μετάβασης από τον ΑΝ 844/1948 στον ΑΝ 971/1949, ο οποίος άφηνε εκτός του πλαισίου της Εθνικής Αντίστασης τον αγώνα των Κρητικών απέναντι στη γερμανική εισβολή.

Πέραν αυτού, οι ειδικές συνθήκες της παρουσίας πολυάριθμων κατοχικών στρατευμάτων και των σκληρών αντιποίνων που διαμόρφωσε η ανακήρυξη της Κρήτης σε Οχυρό (Festung Kreta), δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη αντάρτικου αντίστοιχου με άλλες περιοχές της χώρας σε μαζικότητα και δράση. Οι ομάδες που συγκροτήθηκαν στο νησί και των οποίων η δράση επικεντρώθηκε στην απόκρυψη και διευκόλυνση της διαφυγής Ελλήνων και ξένων προς τη Μέση Ανατολή, βασίστηκαν σε ήδη ισχυρά οικογενειακά και τοπικά δίκτυα. Παρότι πραγματοποιήθηκαν απόπειρες συντονισμού με συμμαχική συνδρομή και καθοδήγηση,[70] όπως συνέβη αρχικά με τη συγκρότηση της επιτροπής που αναφέρεται ως ΑΕΑΚ και, στη συνέχεια, με τη δημιουργία της ΕΟΚ, στην πραγματικότητα σε καμία χρονική στιγμή δεν κατέστη δυνατή μία κοινά αποδεκτή οργάνωση του αντικατοχικού αγώνα. Παράλληλα, το τοπικό ΕΑΜ/ΕΛΑΣ υπήρξε ενεργό και δραστήριο στο νησί, αλλά όχι κυρίαρχο, ενώ οι σχέσεις του με την ΕΟΚ και τις κατά τόπους μη εαμικές ομάδες κυμάνθηκαν από τη συνεργασία έως την ανοιχτή σύρραξη.[71]

Τα παραπάνω δεδομένα τέθηκαν στο τραπέζι από την Επιτροπή Κρίσης ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις της. Τότε, η Επιτροπή είχε καταλήξει στην απόφαση αναγνώρισης πέντε ανταρτικών ομάδων με αρχηγούς τον Μ. Μπαντουβά, τον Γ. Πέτρακα ή Πετρακογιώργη, τον Ν. Πλεύρη, τους Γ. Δραμουντάνη, Μ. Ξυλούρη και τον Μ. Γρηγοράκη ή Σατανά. Οι δύο πρώτοι αποτέλεσαν ίσως τα πιο προβεβλημένα πρόσωπα της κρητικής Αντίστασης και διεκδίκησαν ανεπιτυχώς τον τίτλο του Γενικού Αρχηγού. Παράλληλα, και στην Κρήτη, ένα χαρακτηριστικό των εκθέσεων όσων διεκδίκησαν την αναγνώριση, με μοναδική ίσως εξαίρεση αυτή του Σατανά, ήταν η πλειοδοσία σε αντικομμουνιστικές αναφορές και οι εκτενείς αναφορές του τρόπου με τον οποίο οι ομάδες αυτές συνέδραμαν στην αντιμετώπιση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, τόσο στη διάρκεια της Κατοχής όσο και μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας.

69. Ιάσονας Χανδρινός, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 104.

70. Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Σκαλιδάκης, «Never-Never Land. Η βρετανική πολιτική απέναντι στην Αντίσταση στην Κρήτη, 1941-1944», στο Μιχάλης Λυμπεράτος - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 526-534.

71. Για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στην Κρήτη βλ. ενδεικτικά *Η Κρήτη στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950: Μάχη της Κρήτης, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, ΙΛΑΕΚ, Χανιά 2012.

Η αρχική απόφαση της Επιτροπής, ωστόσο, όχι μόνο δεν κατάφερε να κλείσει την υπόθεση της Κρήτης, αλλά άνοιξε τον ασκό του Αιόλου. Οι σφοδρές αντιδράσεις από τους κρήτες οπλαρχηγούς και τους ισχυρούς τοπικούς παράγοντες, οδήγησαν, μάλιστα, στην πλήρη αναθεώρηση του πρακτικού αναγνώρισης και στη διαμόρφωση ενός νέου νόμου (ΑΝ 1919/1951), που τροποποιούσε τα κριτήρια και ενέτασσε στο δυναμικό της Επιτροπής τον Ε. Κελαϊδή, στοχεύοντας στη διασφάλισης μιας νέας χαρτογράφησης της κρητικής Αντίστασης με όσο το δυνατόν ευρύτερη αποδοχή. Έτσι, το πρακτικό υπ. αριθ. 21 της 18ης Αυγούστου 1952 προσέθετε μια σειρά, ακόμα, οργανώσεις: το Ανεξάρτητο Τάγμα Κυδωνίας με αρχηγό τον ταγματάρχη Ιωάννη Βελεγρή, τις ΕΑΟ Κισσάμου του Γεωργίου Ντιγριντή, Κεντρικής Περιοχής Αποκορώνου του Μιχαήλ Ξάνθου, Ορεινής Περιοχής Ανατολικού Αποκορώνου και Δυτικού Ρεθύμνου του Πέτρου Παπαδοπετράκη ή Πέτρακα (εκ παραδρομής αναφέρεται ως Δυτικού Αποκορώνου και Δυτικού Ρεθύμνου), Ανατολικής Περιοχής Σφακίων του Ιωάννη Κατσιά, Δυτικής Περιοχής Σφακίων του Μανούσου Καρκάνη, Νοτιοανατολικής Περιοχής Σελίνου του Βασίλειου Πετράκη, Νομού Ρεθύμνης του Χρήστου Τζιφάκη, καθώς και την Ταξιαρχία Εθνικοφρόνων Ανταρτών του Παύλου Γύπαρη.[72] Η τελευταία αποτελεί μία από τις οριακές περιπτώσεις που αναγνωρίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά χάρη στην αντικομμουνιστική τους δράση χωρίς να έχουν να επιδείξουν ένοπλη δραστηριότητα εναντίον των στρατευμάτων κατοχής. Λίγο αργότερα, ακολούθησε και η αναγνώριση της Διλοχίας Κεραμίων Κυδωνίας με αρχηγό τον υπολοχαγό πεζικού Νικόλαο Παπαδάκη (1953).[73]

Η διευθέτηση που επιλέχθηκε τελικά, δηλαδή μία όσο το δυνατόν πιο συμπεριληπτική αναγνώριση, στόχευε στην ικανοποίηση όλων των ενδιαφερόμενων και στη δημιουργία μιας ισορροπίας ισχύος στο νησί. Το πλήθος των ανταρτικών ομάδων και των αντίστοιχων αρχηγών, καθώς και των οργανώσεων πληροφοριών και δολιοφθοράς,[74] πλαισιωνόταν από την αναγνώριση μίας σειράς επιτροπών που κάλυπταν το σύνολο της κρητικής επικράτειας αλλά και της χρονικής διάρκειας της Κατοχής. Ο παγκρήτιος, αυτός, συντονισμός

72. ΒΔ 9ης Οκτωβρίου 1952, ΦΕΚ 316/Α΄/5.11.1952.

73. ΒΔ 9ης Ιανουαρίου 1953, ΦΕΚ 12/Α΄/21.1.1953. Με το ίδιο διάταγμα αναγνωρίστηκε επίσης ως ΕΑΟ το «Στρατιωτικό Τμήμα Νάξου» με αρχηγό τον συνταγματάρχη πεζικού Γεώργιο Δέτση. Η οργάνωση, μάλιστα, αναγνωρίστηκε κατά πλειοψηφία μετά από αρνητική ψήφο του ταξίαρχου Αναστάσιου Καρσάκη, ο οποίος θεώρησε ότι τα έγγραφα που αποδείκνυαν την επαφή της με το ΣΣΜΑ δεν ήταν επαρκή, παρά το γεγονός ότι ο φάκελος περιλαμβάνει πλήθος σχετικών εγγράφων και αποδεικτικών στοιχείων. Βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 105 ΕΑΟ ΕΟΕ ΕΟΠΔ Νάξου.

74. Με το πρακτικό υπ. αριθ. 21 της 18ης Αυγούστου 1952, εκτός από τις ΕΑΟ αναγνωρίστηκαν και οι ΕΟΠΔ Νομού Ρεθύμνου με αρχηγό τον Γεώργιο Χαλκιαδάκη, Νομού Ηρακλείου με αρχηγό τον Μιχαήλ Ακουμιανάκη, και Νομού Χανίων με αρχηγό τον Μάρκο Σπανουδάκη.

εκκινούσε από την ΑΕΑΚ και συνεχιζόταν με την ΕΟΚ. Η παρουσίαση, ωστόσο, της τελευταίας ως ενιαίας οργάνωσης δεν επιτεύχθηκε. Αντίθετα, αναγνωρίστηκαν ΕΟΚ με διαφορετικές διοικούσες επιτροπές ανά νομό (εκτός από το Λασίθι): την ΕΟΚ Νομού Χανίων, διοικούμενη από 23μελή Επιτροπή με πρόεδρο τον συνταγματάρχη Νικόλαο Σκουλά, ο οποίος είχε διατελέσει δήμαρχος Χανίων τη μεταξική περίοδο 1937-1939, την κατοχική περίοδο 1941-1942, όπως και μεταπολεμικά, το 1951-1954 και το 1959-1963· την ΕΟΚ Νομού Ρεθύμνου, με 16μελή ΔΕ και επικεφαλής τον Χρήστο Τζιφάκη· και την ΕΟΚ Νομού Ηρακλείου με επίσης 16μελή ΔΕ.[75] Το παζλ συμπλήρωνε μία οργάνωση «εθνικού μυστικού τύπου» με την ονομασία ΟΜΕΤ Κρήτης, διευθυνόμενη από τον Σταύρο Μπίρη και τον Ιωάννη Παξιμάδα.[76] Εξαίρεση στην κατανομή των ΕΟΚ ανά νομό αποτέλεσε η περίπτωση της επαρχίας Σελίνου του Νομού Χανίων, όπου η ομάδα των Ιωάννη Μαρκετάκη, Εμμανουήλ και Αντώνιου Σεργεντάνη, Ευτύχιου Κοντινάκη και Κωνσταντίνου Μπασιά αναγνωρίστηκε ως διακριτή οργάνωση (Τάγμα Σελίνου/ΕΟΚ Επαρχίας Σελίνου) με δράση από την αρχή μέχρι το τέλος της Κατοχής.[77]

Η αναγνώριση δεν κατόρθωσε να αμβλύνει τους ανταγωνισμούς και τις διαμάχες στην περιοχή τόσο μεταξύ των κρητικών οργανώσεων όσο και στο εσωτερικό τους, αντίθετα τις αναζωπύρωσε. Η ΕΟΚ Σελίνου, που μόλις αναφέρθηκε, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σφοδρής εσωτερικής σύγκρουσης, η οποία εκδηλώθηκε ανάμεσα στον Μαρκετάκη και στα υπόλοιπα μέλη ΔΕ της, με αφορμή τη συγκρότηση των καταλόγων μελών. Οι κατηγορίες απέναντι στον πρώτο στηρίζονταν στη σχέση του με το ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής, ένα ζήτημα που επανερχόταν συχνά σε τέτοιου είδους διαμάχες και έφερνε αυτομάτως τον αντίπαλο σε θέση άμυνας. Παράλληλα, οι διαμαρτυρίες των στελεχών της ΕΟΚ Σελίνου απευθύνονταν και προς τη Χωροφυλακή, οι έλεγχοι της οποίας θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την απόρριψη της αναγνώρισης πολλών από τα μέλη που περιλαμβάνονταν στους καταλόγους της οργάνωσης. Οι ενέργειες για την αναγνώριση περισσότερων μελών συνεχίστηκαν, ενώ μέχρι και το 1966 είχαν αναγνωριστεί 233 άτομα.[78]

75. Για μια εξιστόρηση της εποχής από τον επικεφαλής της ΔΕ της ΕΟΚ Ηρακλείου βλ. Εμμανουήλ Πετράκης, *Η Εθνική Οργάνωσις Κρήτης (ΕΟΚ). Τμήμα Ηρακλείου κατά την Γερμανικήν Κατοχήν*, Ηράκλειο, 1953. Για τους σχετικούς φακέλους των οργανώσεων βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 54Β Τζιφάκης, Φάκελος 55 ΕΑΟ ΕΟΕ Μπαντουβά Εμμανουήλ, Φάκελος 86 ΕΑΟ ΕΟΕ Σελίνου, Φάκελος 87 ΕΑΟ ΕΟΕ Ν. Ρεθύμνης Χρ. Τζιφάκη, Φάκελος 97 ΑΕΑΚ, Φάκελος 98 ΕΟΚ Ηρακλείου, Φάκελος 99 ΕΟΚ Χανίων, Φάκελος 100 ΕΟΕ ΟΜΕΤ, Φάκελος 101 ΕΟΕ Σητείας.

76. Στο ίδιο, Φάκελος 100 ΕΟΕ ΟΜΕΤ.

77. Στο ίδιο, Φάκελος 86 ΕΑΟ-ΕΟΕ Σελίνου και Φάκελος 119Α ΕΟΠΔ Αμαρίου Ρεθύμνου Μόσχου Μοσχάκη, ΕΑΟ Τάγμα Σελίνου, ΕΟΕ-ΕΟΚ Επαρχίας Σελίνου.

78. Στο ίδιο.

Μία ακόμα περίπτωση σφοδρής και διαρκούς διαμάχης πυροδότησε η αναγνώριση της ένοπλης ομάδας του Πέτρου Παπαδοπετράκη ή Πέτρακα (ΕΑΟ Ορεινής Περιοχής Ανατολικού Αποκορώνου και Δυτικού Ρεθύμνου), η οποία προκάλεσε ένα κύμα διαμαρτυριών από υψηλόβαθμα στελέχη και αρχηγούς άλλων οργανώσεων. Σύμφωνα με τις επικριτές του, ο Παπαδοπετράκης διοίκησε μεν μία ένοπλη ομάδα στην Ασή Γωνιά, ωστόσο η διεκδίκηση εκ μέρους του της αρχηγίας όλου του Αποκόρωνα βασίστηκε σε ψευδείς ισχυρισμούς. Το 1963, παλιά μέλη της ΑΕΑΚ κατέφυγαν στα δικαστήρια, ενώ την ίδια περίοδο ο Ν. Σκουλάς, σε υπόμνημά του προς το ΓΕΕΘΑ, δήλωνε την απόλυτη απογοήτευσή του με την πορεία της υπόθεσης και, συνολικά, της διαδικασίας της αναγνώρισης:

> «Εις το πρόσφατον ακόμη παρελθόν έχω επανειλλημένως δηλώση ότι ουδεμίαν ανάμιξιν θέλω να έχω εφεξής επί του θέματος της Εθνικής Αντιστάσεως, λόγω της αθεραπεύτου τροπής την οποίαν έλαβεν η παροχή ηθικών αμοιβών, μου κάνει δε εντύπωσιν διατί εξακολουθήτε να ζητήτε την γνώμην μου εφ' όσον και εσχάτως δι' αναφοράς μου ετόνισα και πάλιν τούτο».[79]

έτσι;

Σύμφωνα με τους αντιπάλους του, μετά τον Εμφύλιο, ο Παπαδοπετράκης, εργάστηκε στο Γραφείο Εθνικής Αντιστάσεως, που δημιουργήθηκε στα Χανιά για την εξυπηρέτηση των παλιών αγωνιστών, γεγονός που του έδωσε τη δυνατότητα να διαμορφώσει τους καταλόγους των παλαιών αγωνιστών και να παρουσιάσει μεγάλο αριθμό από αυτούς ως μαχητές της ομάδας του. Παρά τη σωρεία των καταγγελιών, μερικές από τις οποίες εξαιρετικά λεπτομερείς και εμπεριστατωμένες, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας δεν μετακινήθηκε από την αρχική του κρίση. Τα παραπάνω αποτελούν δύο μόνο παραδείγματα του αναβρασμού στον οποίο βρισκόταν η Κρήτη, με επίκεντρο το ζήτημα της αναγνώρισης, καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου.

79. Υπόμνημα Ν. Σκουλά προς ΓΕΕΘΑ (α) περί Πέτρακα (β) περί Μάρκου Σπανουδάκη, 30.4.1963, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 46 ΕΑΟ-ΕΟΕ Πέτρακα. Βλ. επίσης Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Εθνικής Οργάνωσης Κρήτης (Ε.Ο.Κ.), Κ93β [Δωρεά Ν. Σκουλά]. Για μια αφήγηση που περιλαμβάνει τις επικρίσεις εναντίον του Παπαδοπετράκη, καθώς και εναντίον άλλων αντιστασιακών παραγόντων της Κρήτης βλ. Ιωάννης Παΐζης, *Η Μάχη της Κρήτης. Τα μετά την μάχιν, η Αντίστασις*, Αθήνα 1971. Για μα σχετική βρετανική μαρτυρία βλ. Xan Fielding, *The Stronghold: Four Seasons in the White Mountains of Crete*, Paul Dry Books, ΗΠΑ 2013, καθώς και του ίδιου, *Το κρυφτό. Η Αντίσταση στην Κρήτη*, μτφρ.: Αλεξάνδρα Φιαδά, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993.

Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς (ΕΟΠΔ): Ο μυστικός πόλεμος

Ο ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, η «συνθετωτέρα, πολυπλοκωτέρα και υψηλωτέρα μορφή αντιστάσεως», σύμφωνα με τον εκδότη της *Ελευθερίας*, Πάνο Κόκκα, ήταν ο όρος που επικράτησε για να περιγράψει την κρυφή δράση ομάδων και ατόμων στα νώτα του εχθρού. Δύο από τους βασικούς άξονες της δράσης αυτής, που αποτυπώθηκαν και στον ΑΝ 971, ήταν η συγκέντρωση πληροφοριών και η διενέργεια σαμποτάζ. Ένας τρίτος ήταν η απόκρυψη και φυγάδευση στρατιωτικών και πολιτών, κυρίως προς τη Μέση Ανατολή. Παρά τις προσπάθειες προσώπων όπως ο Κόκκας, η έκδοση παράνομου Τύπου και η προπαγάνδα δεν συμπεριλήφθηκαν στις ΕΟΠΔ αλλά στις ΕΟΕ.[80] Η πρώτη κατηγορία, περιλάμβανε κατά κύριο λόγο στρατιωτικούς ενώ η δεύτερη, πολίτες. Και για τους μεν και για τους δε η αναγνώριση προϋπέθετε, όπως είδαμε, την απόλυτη συμμόρφωση με τις εντολές του ΣΣΜΑ και των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων.

Η πολιτική αποκλεισμού που επιλέχθηκε εν μέσω εμφυλίου πολέμου, είχε ως συνέπεια τη μη αναγνώριση ορισμένων από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του «μυστικού πολέμου», όπως ο Ευριπίδης Μπακιρτζής, που έδρασε με την κωδική ονομασία «Προμηθέας», ο διάδοχός του Χαράλαμπος Κουτσογιαννόπουλος ή «Προμηθέας ΙΙ», καθώς επίσης και ο Γεράσιμος Αλεξάτος (Οδυσσέας). Ανάμεσα σε εκείνους που δεν ανταμείφθηκαν για τη δράση τους ήταν και ο αρχηγός της οργάνωσης «Απόλλων», ο επιφανέστερος, κατά τον Κρις Γουντχάουζ, Έλληνας πράκτορας των βρετανικών αρχών, Γιάννης Πελτέκης,[81] εξαιτίας ενός μίγματος διαφορετικών παραμέτρων: της αντιπαλότητάς του με στελέχη της οργάνωσης, της πολιτικής τοποθέτησης του στην κεντροαριστερά, καθώς και της προσωπικής του στάσης απέναντι στη διαδικασία της αναγνώρισης. Στη σύντομη αίτηση που υπέβαλε ο Πελτέκης το 1949 προς το υπουργείο Στρατιωτικών για την αναγνώριση του Απόλλωνα, εμφανιζόταν μάλλον απαξιωτικός και απρόθυμος να ακολουθήσει την προβλεπόμενη διαδικασία:

> «Καίτοι φρονώ ότι η αναγνώρισις της ιδιότητος του αρχηγού αντιστασιακού τομέως δεν θα έδει να επιβληθή ως αντικείμενο ιδιωτικής επιδιώξεως, αλλ' έπρεπε να είναι αυθόρμητος εκ μέρους του Κράτους αναγνώρισις πραγματικής καταστάσεως και ιδιότητος γνωστής εφ' όσον αφορά κρατικόν λειτούργημα [...], ο προαναφερόμενος Νόμος υποχρεώνει τους αρχηγούς να επιζητήσωσι εκ νέου την αναγνώρισιν ιδιότητος –αναφαιρέτου

80. Βλ. «Αντίστασις», εφ. *Ελευθερία*, 22.3.1945, σ. 1.

81. Chris M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, μτφρ.: Μ.Κ., Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 61-62.

> άλλωστε– η μη επισημοποίησις της οποίας θα προκαλέση αδικαιολόγητον βλάβην εις τρίτους ήτοι τα μέλη της οργανώσεως [...].
> Ως προς τα λοιπά απαιτούμενα εκ του Νόμου 971/1949 εν οις τα περί παραθέσεως πράξεων και κατορθωμάτων δικαιολογούντων την αναγνώρισιν της περι ης η παρούσα ιδιότητος, δηλώ ότι αδυνατώ να βεβαιώσω τι σχετικόν διότι αγνοώ ποίαι εκ των πράξεων ων την ευθύνην φέρω ήσαν αποτελεσματικαί υπέρ του Συμμαχικού Αγώνος και κατά τινα βαθμόν».[82]

Από την άλλη πλευρά, η μεταπολεμική σύγκρουση δεν άφησε ανεπηρέαστη ούτε την κομμουνιστική Αριστερά, η οποία φόρτισε αρνητικά τον μυστικό πόλεμο και τα στελέχη του ως πράκτορες των Άγγλων, υποβαθμίζοντας τη συμμετοχή της σε αυτόν. Έτσι, ο μυστικός πόλεμος αναδείχθηκε σε κεντρικό τόπο αναφοράς της ελληνικής αστικής αντίστασης. Υπήρξε ένα πεδίο εύπλαστο, που επέτρεψε την αναγνώριση πολλών στρατιωτικών, πολιτικών, επιχειρηματιών και ιεραρχών, καθώς επίσης στελεχών της κατοχικής Ελληνικής Πολιτείας, όπως ο διοικητής της Αστυνομίας Αθηνών, Άγγελος Έβερτ. Άλλωστε, τα μόνα τεκμήρια που αποδείκνυαν τη μυστική αυτή δράση ήταν μια σειρά βρετανικές βεβαιώσεις που εκδόθηκαν κυρίως το 1945 και οι μαρτυρίες των ίδιων των προσώπων. Παρόλα αυτά ο μυστικός πόλεμος αποτέλεσε κι αυτός ένα πεδίο σκληρού ανταγωνισμού. Οι συγκρούσεις στο εσωτερικό του αφορούσαν μεν το παρόν, αλλά εκκινούσαν από την περίοδο της Κατοχής και δεν ήταν αποκλειστικά ελληνική υπόθεση. Οι ίδιες οι βρετανικές υπηρεσίες στις οποίες τα πρόσωπα και οι ομάδες αυτές αναφέρονταν, η νεαρή Special Operations Executive (SOE) και η μακρόβια Secret Intelligence Service (SIS) ή MI6, διακρίνονταν από διαφορετικές φιλοσοφίες και έναν διαρκή, μεταξύ τους, ανταγωνισμό.[83]

Την ώρα της αναγνώρισης φαίνεται να επικρατεί η μία πλευρά. Ο Στ. Κιτριλάκης, εκ των αρχηγών της ομάδας Όμηρος, τοποθετήθηκε επικεφαλής της Επιτροπής Κρίσης, ενώ με το πρώτο πρακτικό αναγνωρίστηκαν ομόφωνα όμορες ομάδες όπως η Αλίκη[84] και ο Κόδρος, συνδεδεμένες κατά κύριο λόγο με την SIS, τη στιγμή που απουσίαζαν ή υποβαθμίζονταν στις κατηγορία EOE οργανώσεις με εξίσου σημαντική ή και σημαντικότερη δράση. Παρ' όλα αυτά, κατά τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, τόσο με τον νόμο του Εμφυλίου

82. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 8 Οργάνωση Απόλλων, «Αίτησις Ιωάννου Πελτέκη, κατοίκου Αθηνών, "Επί εφαρμογής Α.Ν. 971/1949 περί απονομής ηθικών αμοιβών εις τας Εθνικάς οργανώσεις εσωτερικής αντιστάσεως"», 1949.

83. Richard Clogg, *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2000, σ. 60.

84. Βλ. Ηλιοδώρα Νικολοπούλου, «Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς: η συγκρότηση, η δράση και η αναγνώριση της οργάνωσης Πληροφοριών ΑΛΙΚΗ», αδημοσίευτη σεμιναριακή μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, Μάρτιος 2020.

όσο και, αργότερα, με αυτόν της Δικτατορίας, αναγνωρίστηκαν δεκάδες ΕΟΠΔ και εκατοντάδες μέλη, με δράση στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Κρήτη, την Εύβοια, τη Θράκη, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Ανάμεσά τους, εκτός από όσες αναφέρθηκαν ήδη –στις οποίες συμπεριλήφθηκε τελικά ο Απόλλωνας με ΔΕ που δεν περιλάμβανε τον Πελτέκη[85]– ήταν οι οργανώσεις: ΟΑΓ, ΠΕΑΝ, Μπουμπουλίνα (και οι τρεις, όπως είδαμε, από το πρώτο πρακτικό), Μίδας 614 και Πλούτων,[86] Ελληνική Πατριωτική Εταιρεία (Ε.Π.Ε. - Ρήγας Ρηγόπουλος), Εθνική Δράσις, ΕΟΠΔ Ζωγραφιστού, ΕΟΠΔ Ν. Ηρακλείου, ΕΟΠΔ Ν. Χανίων, ΕΟΠΔ Ν. Ρεθύμνης, ΕΟΠΔ Αμαρίου, ΕΟΠΔ Ανατολικής Κρήτης, «Ελληνοβρετανική», Ζευς, Στηβ-Μπιλ, Βύρωνες, ΟΜ Τσενόγλου, ΕΟΠΔ Γιαπιτζόγλου, Δελφοί, ΕΟΠΔ Ευβοίας του μητροπολίτη Χίου (τέως Καρυστίας) Παντελεήμονα Φωστίνη, ΕΟΠΔ Κυκλάδων, ΠΚ Σάμου κ.ά.

Η διαδικασία αυτή συναντήθηκε με μια μεγάλη παραγωγή βιβλίων, μαρτυριών,[87] μυθιστορημάτων, λαϊκών αφηγήσεων και κινηματογραφικών ταινιών, ενταγμένων στη διεθνή κατασκοπική μανία του Ψυχρού Πολέμου. Ο μυστικός πόλεμος, άλλωστε ενέπνεε σκοτεινές και ελκυστικές ιστορίες. Περιλάμβανε επίσης τους ήρωες και τους μάρτυρές του, εκτελεσμένους στο απόσπασμα ή δολοφονημένους υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες. Ανάμεσά τους ο Γιάννης Τσιγάντες (Μίδας 614),[88] ο Γεώργιος Ιβάνοφ (ΟΑΓ), ο Κώστας Περρίκος (ΠΕΑΝ), ο Αλέξανδρος Καΐρης (Ε.Π.Ε.) και η «Μπουμπουλίνα» της Κατοχής, Λέλα Καραγιάννη.[89]

85. Η ΕΟΠΔ Απόλλων αναγνωρίστηκε με το Πρακτικό υπ. αριθ. 61/19.1.1953 με ΔΕ αποτελούμενη από τους Άλκη Δελμούζο, Παναγιώτη Δελμούζο, συνταγματάρχη Στέφανο Δούκα, Γεώργιο Καζακόπουλο και Ηλία Στεργιόπουλο.

86. Οι οργανώσεις Μίδας 614 και Πλούτων διαχωρίστηκαν με απόφαση της Επιτροπής το 1953 (Πρακτικό υπ. αριθ. 58/19-1-1953), οπότε και αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά ο Γ. Τσιγάντες ως αρχηγός του Μίδα 614. Βλ. ΦΕΚ 40/Α΄/1953.

87. Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Δημοτάκης, *Μυστικός Πόλεμος, 1941-1944, Μίδας - Πλούτων*, Τυπογραφείο Εμμ. Μαθιουδάκη, Αθήνα [1948]· Ιωάννης Μπομποτίνος, *Η ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως ΟΑΓ 1941-1945*, Αθήνα 1954· Ρήγας Ρηγόπουλος, *Μυστικός πόλεμος. Ελλάδα-Μέση Ανατολή 1940-1945*, Εστία, Αθήνα 1972· Παναγιώτης Λυκουρέζος, *Κόδρος. Χρονικό από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1980.

88. Βλ. Δάφνη Κιούση, «Ένας χρήσιμος ήρωας: Οι δύο μετά θάνατον ζωές του Γιάννη Τσιγάντε», αδημοσίευτη σεμιναριακή μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, Μάρτιος 2020.

89. Για την εκτέλεση της Λ. Καραγιάννη αλλά και άλλων μελών της αστικής Αντίστασης βλ.

Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού (ΕΟΕ)

ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ χρησιμοποιήθηκε η έννοια του «Εσωτερικού», πιθανότατα ως δάνειο από την ορολογία που είχε επικρατήσει στη Γαλλία στη διάρκεια του πολέμου (Forces françaises de l'Intérieur).[90] Η κατηγορία αυτή, με βάση τη σχετική διάταξη του ΑΝ 971, περιλάμβανε οργανώσεις που συνδέονταν με ανταρτικές ομάδες, με ομάδες κατασκοπείας και δολιοφθοράς ή εξέδιδαν παράνομα έντυπα, δηλαδή οργανώσεις «μυστικού εθνικόφρονος Τύπου». Η εφαρμογή, ωστόσο, της νομοθεσίας κατά τον πρώτο κύκλο αναγνώρισης υπήρξε ασαφής και ρευστή όχι μόνο ως προς τα κριτήρια, αλλά και τη διασύνδεση που τυπικά επιβαλλόταν. Αντίθετα, στον δεύτερο κύκλο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιχειρήθηκε η δημιουργία μιας πιο συγκροτημένης εικόνας, όπου π.χ. σχεδόν κάθε ανταρτική οργάνωση συνδεόταν μάλλον αναγκαστικά (και πολύ συχνά επίπλαστα) με μία αντίστοιχη επιτελική «πολιτική» οργάνωση.

Μελετώντας το πεδίο των ΕΟΕ διακρίνει κανείς μια τάση υποβάθμισης ομάδων που διεκδικούσαν τον τίτλο της ΕΑΟ ή της ΕΟΠΔ, αλλά δεν ανταποκρίνονταν στις προϋποθέσεις που έθετε η νομοθεσία ως προς τον αριθμό μελών, τον χρόνο δραστηριοποίησης και κυρίως ως προς την πολεμική δράση, ιδιαίτερα όσον αφορά τις μάχες και τις ενέργειες εναντίον των δυνάμεων κατοχής. Μια τέτοια περίπτωση αποτέλεσε η Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση (ΠΑΟ) η οποία αναγνωρίστηκε –με το πρώτο πρακτικό, κατ' ευρεία ερμηνεία του νόμου– ως ενιαία οργάνωση μαζί με την προκάτοχό της, τους Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος (ΥΒΕ), με επικεφαλής ΔΕ αποτελούμενη από τον αντιστράτηγο Γεώργιο Παπαγεωργίου, τον ταξίαρχο Μιλτιάδη Βιμπλή, τον συνταγματάρχη Αρχιμήδη Αργυρόπουλο, τον συνταγματάρχη Βασίλειο Αβδελά (φοντευθέντα υπό κομμουνιστοσυμμοριτών, σύμφωνα με το σχετικό ΒΔ), τον συνταγματάρχη Ιωάννη Παπαθανασίου, τον σμήναρχο Κ. Πολυχρονιάδη, τον ιατρό Γ. Θεμελή, τον Α. Οικονόμου, τον δικηγόρο Β. Βογιατζή, τον Χρ. Ναλτσά, τον δικηγόρο Ι. Αγγέλου και τον Χρ. Κωνσταντίνο.[91]

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα*, Πατάκης, Αθήνα 2002.

90. Για μια πρόσληψη της νομοθεσίας για τη γαλλική Αντίσταση σε σχέση με την αντίστοιχη ελληνική κατά τη δεκαετία του 1960 βλ. Κωνσταντίνος Γιαννακουλόπουλος, «Αλλού και εδώ... Ηθικαί και υλικαί αμοιβαί εις την Γαλλίαν. Παραγνώρισις και διώξεις εις την Ελλάδα», *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 29-30 (1961), σ. 42-45.

91. Η ΠΑΟ ήταν, δηλαδή, μία οργάνωση που αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από αξιωματικούς, χωρίς ωστόσο να κατορθώσει να παρουσιάσει «αξιόλογη» μαχητική δράση εναντίον των κατακτητών, παρά μόνο δράση εναντίον του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Όσον αφορά μεταπολεμικές μαρτυρίες και διαμάχες για την ΥΒΕ/ΠΑΟ, τις οργανώσεις της βόρειας Ελλάδας και τις συγκρούσεις με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, από στελέχη των οργανώσεων αυτών βλ. ενδεικτικά Πάνος Βουδούρης, *Υπό το φως*

Η απουσία μαχητικής δράσης κόστισε στην ΠΑΟ. Αυτό που της κόστισε, ωστόσο, περισσότερο, ήταν ο ανταγωνισμός στην ευρύτερη περιοχή με δύο πρόσωπα που απέκτησαν σημαντική ισχύ στη μεταπολεμική Ελλάδα, τον Αντώνη Φωστηρίδη (ΕΣΕΑ) και τον Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο (ΕΕΣ). Τα στελέχη της ΠΑΟ διεκδίκησαν μαχητικά και με διάρκεια τη θέση τους στον αντιστασιακό χάρτη εναντίον των δύο αυτών οργανώσεων με πολιτικά και νομικά μέσα, καθώς επίσης με δημόσιες καταγγελίες αλλά και μέσω της συσσωμάτωσής τους, της Ομοσπονδίας Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως Πανελλήνιου Απελευθερωτικής Οργανώσεως (ΠΑΟ). Παρά ταύτα, δεν κατάφεραν να επιτύχουν την αναβάθμισή τους στην κατηγορία των ΕΑΟ, παρά μόνο στη διάρκεια της Δικτατορίας.[92]

Πέραν της ΥΒΕ/ΠΑΟ και με εξαίρεση την επίσης ιδιαίτερη περίπτωση της Χ του Γ. Γρίβα, κατά τον πρώτο κύκλο αναγνωρίστηκαν ως ΕΟΕ αφενός αστικές οργανώσεις και επιτροπές, όπως οι δεκάδες τοπικοί ΕΔΕΣ, η πολιτική οργάνωση της ΕΣΕΑ ή η Ανωτάτη Επιτροπή Αγώνος Κρήτης και οι ΕΟΚ. Με το πρώτο, επίσης, πρακτικό αναγνωρίστηκε η οργάνωση Ρωμυλία-Αυλών-Νήσοι (PAN) του Κωνσταντίνου Βεντήρη και του Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου.[93] Αφετέρου, μία σειρά μικρότερων οργανώσεων διαφορετικού είδους σύστασης (οργανώσεις στρατιωτικών, νεολαίας κ.ά.), κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης που δραστηριοποιούνταν είτε στην προπαγάνδα, είτε στην κατασκοπεία, είτε στην έκδοση παράνομου Τύπου. Ανάμεσά τους η Ιερά Ταξιαρχία,[94] η Ιερά Φάλαγξ, η Τρίαινα, η Άγνωστος Μεραρχία (από διάσπαση της οποίας προήλθε η Χ), καθώς και οργανώσεις που επιχείρησαν ανεπιτυχώς να αποκτήσουν τον τίτλο της ΕΟΠΔ, όπως η Γουέδερ του Παναγιώτη Μανωλόπουλου, και δύο ομάδες στρατιωτικών συνδεδεμένες με την αμερικανική OSS (Office of Strategic Services): η ομάδα των Κωνσταντίνου Μαρτίνου και Γεώργιου Γερακάκη και εκείνη του Δημητρίου Ιατρίδη.

της αλήθειας, *Αι οργανώσεις αντιστάσεως Βορείου Ελλάδος*, Εκδόσεις Λεγεώνος Εφεδρικών Πολεμιστικών Οργανώσεων Βορείου Ελλάδος: Θεσσαλονίκη 1948· Αθανάσιος Ι. Χρυσοχόου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1949· Θωμάς Βαφειάδης, *Σκοποί και δράσις κατά την κατοχήν της Πανελληνίου Απελευθερωτικής Οργανώσεως (Π.Α.Ο.)*, Θεσσαλονίκη 1969· Αθανάσιος Φροντιστής, *ΠΑΟ Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις, Ιστορία και προσφορά της εις την Εθνικήν Αντίστασιν 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1977 και Παρμενίων Ι. Παπαθανασίου, *Για τον ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Εθν. αντίσταση και τραγωδία: Το ανέκδοτο αρχείο-ημερολόγιο του τότε ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου ιδρυτικού μέλους της οργανώσεως ΥΒΕ/ΠΑΟ*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.

92. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 52 ΠΑΟ/ΥΒΕ Αριστοτέλης.

93. Για τη PAN βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «"Ο Κρατών της πρωτευούσης...": PAN, 1943-1944», *Κλειώ*, τχ. 3 (Καλοκαίρι 2006), σ. 97-120.

94. Για την Ιερά Ταξιαρχία βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σ. 171-192.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΙΜΑ

Η ΑΙΜΑ ΔΡΑ ΕΦΘΕΙΝ

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΑΝΟΧΥΡΩΤΟΣ ΠΟΛΙΣ

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΔΙΑΚΟΣΟΙ (200) ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗΝ

ΠΟΤΕ ΘΑ ΕΙΣΕΛΘΟΥΝ ΤΑ ΒΡΕΤΑΝΙΚΑ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΑ

ΤΟ "ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΙΜΑ, ΑΠΟΜΙΖΕΙ ΕΠΙ ΤΡΙΕΤΙΑΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ ΓΡΑΜΜΗΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΧΑΙΡΕΤΙΖΕΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ

Η έκτακτη έκδοση (φ. 65) της εφ. Ελληνικόν Αίμα *την ημέρα της απελευθέρωσης της Αθήνας, 12.10.1944*

[Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ]

Μία ειδική περίπτωση συνιστά, επίσης, η αναγνώριση της παράνομης εφημερίδας *Ελληνικόν Αίμα*.[95] Βασικοί συντελεστές της εφημερίδας, που ξεκίνησε την έκδοσή της την 1η Ιουνίου 1942 ήταν οι δημοσιογράφοι Λάζαρος Πηνιάτογλου, Κωνσταντίνος Βοβολίνης και Γιάννης Μήλιος, οι οποίοι μέσω του εντύπου υποστήριξαν σθεναρά την πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας. Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, οι τρεις δημοσιογράφοι μαζί με μια σειρά νέους πολιτικούς, επιχειρηματίες, διπλωμάτες και εκδότες, ανήκαν σε έναν κύκλο της αθηναϊκής ελίτ που είχε ως βασικό στόχο την έγκαιρη προετοιμασία στελεχών για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας μετά τον πόλεμο.[96] Ο Μαρκεζίνης υπήρξε κεντρική μορφή αυτού του κύκλου αλλά και ενός σημαντικού τμήματος των αθηναϊκών αντιστασιακών οργανώσεων, ενώ κοντά του βρίσκονταν πρόσωπα όπως ο –έμπιστος του βασιλικού περιβάλλοντος– Χρήστος Ζαλοκώστας και ο Παναγιώτης Σιφναίος, επικεφαλής της οργάνωσης Εθνική Δράσις. Κεντρική και σταθερή αναφορά της φιλοβασιλικής αθηναϊκής δεξιάς Αντίστασης αποτέλεσε επίσης ο πρώην αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος.

Το *Ελληνικόν Αίμα* υπήρξε ένα από τα βασικότερα έντυπα του παραπάνω χώρου.[97] Μετά την Απελευθέρωση, το νόμιμο πλέον έντυπο πήρε ενεργό μέρος

95. Βλ. ενδεικτικά Γεωργία Μ, Πανσεληνά, «Ελληνικόν Αίμα», στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2008. Βλ. επίσης το αφήγημα ενός εκ των πρωταγωνιστών της εφημερίδας: Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Μυστικές εκδόσεις*, Αθήνα 1945.

96. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α΄, Πάπυρος, Αθήνα 1994, σ. 312-313.

97. Στη διάρκεια της Κατοχής το *Ελληνικόν Αίμα* εξέδωσε 67 παράνομα φύλλα, καθώς και σειρά φυλλαδίων. Βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 33 ΕΟΕ Ελληνικόν Αίμα, εφ. *Ελληνικόν Αίμα*, φ. 1-67. Βλ. επίσης Χάγκεν Φλάισερ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός Οδηγός. Ιστοριογραφία και μνήμη από τις μέρες του Πολέμου έως το 2019*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σ. 138-139.

στη σύγκρουση ανάμεσα στο εαμικό και στο «εθνικό» στρατόπεδο, αλλά και στις εσωτερικές διαμάχες του αστικού πολιτικού κόσμου, ενώ παρά την αιφνίδια ασθένεια και τον θάνατο του Πηνιάτογλου το 1945, συνέχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις, εστιάζοντας στην αποτροπή του κομμουνιστικού κινδύνου και στον αγώνα για επιστροφή του βασιλιά. Στις εκλογές του 1946 το *Ελληνικόν Αίμα* με το βλέμμα στην επιστροφή του βασιλιά Γεωργίου υποστήριξε την Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων και συμμετείχε μαζί με άλλες αθηναϊκές εφημερίδες στην έκδοση του *Ηνωμένου Τύπου*. Η εφημερίδα διέκοψε οριστικά την έκδοσή της το 1948, έχοντας προλάβει να ταχθεί στο πλευρό του Νέου Κόμματος του Σπύρου Μαρκεζίνη, ενώ διευθυντές της διετέλεσαν επίσης ο Σπύρος Βοβολίνης, αδελφός του Κωνσταντίνου, και ο δημοσιογράφος Αντώνης Σβώκος. Το *Ελληνικόν Αίμα* αναγνωρίστηκε ομόφωνα, όπως είδαμε ως Οργάνωση Εθνικού Μυστικού Τύπου (υποκατηγορία των ΕΟΕ) με το πρώτο πρακτικό της Επιτροπής (23.2.1950). Ως μέλη της οργάνωσης αναγνωρίστηκαν δεκάδες γνωστές προσωπικότητες της αστικής Αθήνας, οι οποίοι είτε προέρχονταν από το περιβάλλον της μεταξικής δικτατορίας, είτε ανήκαν σε μια νεότερη γενιά, με σημαντική δημόσια παρουσία στις επόμενες δεκαετίες. Ανάμεσά τους ο Σπύρος Μαρκεζίνης, ο Χρήστος Ζαλοκώστας, ο Αθανάσιος Καψάλης, ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Άγις Ταμπακόπουλος.

Σε αντίθεση με το *Ελληνικόν Αίμα*, τέλος, κατά τον πρώτο κύκλο αναγνώρισης υπήρξαν δεκάδες οργανώσεις των οποίων η αίτηση απορρίφθηκε. Σε αυτό το πλαίσιο ξεχωρίζει μια ενότητα οργανώσεων που είχαν δημιουργηθεί από στελέχη της μεταξικής ΕΟΝ, όπως η Σπίθα και το Εθνικό Κομιτάτο. Αυτές οι οργανώσεις, καθώς και άλλες ομάδες με ξεκάθαρο μεταξικό ή φιλοβασιλικό πρόσημο όπως το Πατριωτικό Ελληνικό Κομιτάτο στη Θεσσαλονίκη, η βασιλική Εθνικοκοινωνική Επανάσταση του Νικολάου Αντωνακέα (και πολυάριθμες συγγενείς ομάδες όπως η ΟΒΑ και η ΕΒΕΝ) καθώς και η αντικομμουνιστική οργάνωση αξιωματικών Πρόμαχοι, απορρίφθηκαν από την Επιτροπή Κρίσης του ΑΝ 971. Πολλές από τις οργανώσεις αυτές θα έβρισκαν τον χώρο τους στον επίσημο αντιστασιακό χάρτη μερικά χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο των ανακατατάξεων και των νέων κρίσεων που πραγματοποίησε το καθεστώς της 21ης Απριλίου, μετά το 1969.

Τρικ της οργάνωσης Ιερά Ταξιαρχία

Εκδήλωση της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης στο θέατρο Ακροπόλ, 24.4.1961

[Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ

Μάνος Αυγερίδης

Φαντάσματα πολέμου: το πρόσφατο παρελθόν στον δημόσιο λόγο

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ βρήκε τον ελληνικό κομμουνισμό ηττημένο. Μαζί του, ηττημένος ήταν και ο «μύθος της Αντίστασης», όπως είχε αρθρωθεί από τον Γ. Παπανδρέου στον λόγο της Απελευθέρωσης. Το «μαζικότερο αντιστασιακό κίνημα της Ευρώπης», χάνοντας το ΕΑΜ, είχε χάσει τα στοιχεία που του επέτρεπαν να αυτοαποκαλείται έτσι και να διεκδικεί μια θέση στο πάνθεο των ευρωπαϊκών αντιστασιακών κινημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η κρατική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης αποτέλεσε ένα σημαντικό γεγονός: πρώτα από όλα επιχείρησε να δημιουργήσει ένα συνεκτικό και αποκαθαρμένο από τον κομμουνισμό αντιστασιακό αφήγημα. Το κράτος των εθνικοφρόνων διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις ώστε να εντάξει στην εθνική μυθολογία μία δεκαετία αγώνων για την ελευθερία, που ξεκινούσε από τον πόλεμο του ’40 και ολοκληρωνόταν με την απόκρουση της κομμουνιστικής επιβουλής. Με τον ίδιο τρόπο, αποκτούσε τη δυνατότητα να διακηρύξει την απαρέγκλιτη ένταξή του στον «ελεύθερο κόσμο», δηλαδή στο δυτικό ψυχροπολεμικό στρατόπεδο, το οποίο επίσης αντλούσε νομιμοποίηση από το πρόσφατο παρελθόν, συγκροτώντας τη δική του εκδοχή για αυτό.[1]

Με επίκεντρο την έννοια της εθνικοφροσύνης, η διαμόρφωση του πολιτικού λόγου της μετεμφυλιακής περιόδου επηρεάστηκε αμφίδρομα τόσο από το παρελθόν όσο και από το παρόν. Το εσωτερικό μέτωπο της ανασυγκρότησης μιας καθημαγμένης χώρας με διαλυμένες υποδομές υπήρξε ένα μέτωπο «ειρήνης», μεν, αλλά –σύμφωνα με την εκδοχή του εθνικόφρονος εκσυγχρονι-

1. Σε όλη την Ευρώπη, ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε καταλυτικός στη διαμόρφωση της μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δημιουργώντας δύο διακριτά –παρότι αλληλοδιαπλεκόμενα– αντιστασιακά αφηγήματα: το ένα στηριζόταν στον αντιφασισμό, ενώ το άλλο έδινε έμφαση στον αγώνα ενάντια στον ολοκληρωτισμό. Βλ. Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, ό.π., σ. 262-291.

σμού– της επιβεβλημένης ειρήνης του νικητή, η οποία συνδυαζόταν με τη διατήρηση διακρίσεων και έκτακτων μέτρων, καθώς και με τη διαιώνιση ενός αισθήματος απειλής. Παρά την ενσωμάτωση της περιόδου της Κατοχής στο κρατικό αφήγημα για το πρόσφατο παρελθόν, η ελληνική Αντίσταση παρέμενε εγκλωβισμένη στο σχήμα των «τριών γύρων».[2] Η περίοδος της Κατοχής ερμηνευόταν, κυρίως, ως το πρώτο επεισόδιο στην προσπάθεια των κομμουνιστών για κατάληψη της εξουσίας. Παρά τη στενή πρόσδεση της Εθνικής Αντίστασης στον συμμαχικό αγώνα, που επιχειρούσε ο ΑΝ 971, το ίδιο νομοθετικό πλαίσιο έδινε τη δυνατότητα σε τμήματα του εθνικόφρονος στρατοπέδου να χρησιμοποιούν τον όρο ακόμα και ως μετωνυμία του δωσιλογισμού, περιγράφοντας την ένοπλη αντιπαράθεσή τους με τους κομμουνιστές. Πέραν αυτού, το γεγονός ότι ο αντικατοχικός αγώνας εννοιολογούνταν, αποκλειστικά σχεδόν, μέσα από το σχήμα των «τριών γύρων» φανερώνει τη δυστοκία του μετεμφυλιακού κράτους να επενδύσει σε αυτόν και τελικά να αξιοδοτήσει την Εθνική Αντίσταση ως αυτόνομο, κεντρικό και ιστορικό γεγονός εθνικής εμβέλειας.

Οι μακρές πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και, βέβαια, θεσμικές συνέπειες της πολεμικής σύγκρουσης του 1946-1949, των οποίων άπτεται και η νομοθεσία για την Εθνική Αντίσταση, υπήρξαν καταλυτικές σε τέτοιο βαθμό, ώστε η μελέτη της μετεμφυλιακής περιόδου να καθίσταται αδύνατη χωρίς την κατανόησή τους. Παρότι, ωστόσο, δημιούργησαν ένα συνολικό πλαίσιο πολιτικής, οι επιπτώσεις αυτές ήταν διαφορετικές για επιμέρους τμήματα του πληθυσμού. Ακόμα και οι συμμετέχοντες στην εαμική Αντίσταση, μετά το τέλος της Κατοχής ακολούθησαν διακριτές διαδρομές, ατομικά και συλλογικά: άλλοι συμμετείχαν στα Δεκεμβριανά και άλλοι όχι· άλλοι αποστασιοποιήθηκαν ή εντάχθηκαν σε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους· άλλοι βγήκαν στο βουνό και πήραν μέρος στην εμφύλια αναμέτρηση. Μετά τον Εμφύλιο, οι βασικοί διεκδικητές της εαμικής κληρονομιάς βρίσκονταν διασπαρμένοι στην ανατολική Ευρώπη, στις ελληνικές φυλακές και εξορίες ή στα όρια της νομιμότητας επιχειρώντας την ανασυγκρότηση της Αριστεράς. Αντίστοιχα, ο Εμφύλιος προκάλεσε ρήξεις, νέους δεσμούς και ανακατατάξεις στο σύνολο της κοινωνίας. Για όλους, η διαλεκτική σχέση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος έπαιξε σημαντικό ρόλο.[3] Ενός παρελθόντος, όψεις του οποίου δύσκολα μπορούσαν να βιωθούν αποκλειστικά ως παρελθόν.

2. Για το σχήμα των «τριών γύρων» βλ. ενδεικτικά Πολυμέρης Βόγλης - Ιωάννα Παπαθανασίου - Τάσος Σακελλαρόπουλος - Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Εισαγωγή», στο Πολυμέρης Βόγλης - Ιωάννα Παπαθανασίου - Τάσος Σακελλαρόπουλος - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 9-12.

3. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο*, *ό.π.*, σ. 141.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της λήθης είναι εξίσου σημαντική με αυτήν της μνήμης. Ο λόγος περί Αντίστασης, όπως αντανακλάται στην ίδια τη νομοθεσία της αναγνώρισης καθώς και στην εφαρμογή της, τουλάχιστον στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, προκαλούσε σε διαφορετικούς χώρους αμηχανία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Εμφύλιος ήταν ένα προσφορότερο πεδίο αναφοράς και διαχείρισης. Η ένταση μεταξύ μνήμης και λήθης υπήρξε βασικό στοιχείο στον λόγο τόσο των ηττημένων όσο και των νικητών της πρόσφατης, τότε, πολεμικής αναμέτρησης. «Η λήθη ανταποκρινόταν και στην ανάγκη της κοινωνίας που μόλις είχε βγει από έναν εμφύλιο πόλεμο», από μια περίοδο δηλαδή που «συνδεόταν με το θάνατο, την καταστροφή και τη βία».[4] Μελετητές της περιόδου έχουν μιλήσει για μια σχετική «επίσημη σιωπή», αλλά και για τη συγκρότηση μιας «διαιρεμένης μνήμης»·[5] διαιρεμένης τόσο με βάση τη διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς, Αριστεράς-εθνικοφροσύνης ή, στη συνέχεια, μεταξύ Δεξιάς και αντιδεξιάς, όσο και με βάση τις διαφορετικές εμπειρίες των ανθρώπων.

Ο λόγος της εθνικοφροσύνης, ο οποίος διέπει το σύνολο των κειμένων που παράχθηκαν στο πλαίσιο της αναγνώρισης, μετασχημάτιζε την ελληνική εθνική ιδεολογία μέσω της πρόσληψης των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 από τη σκοπιά των νικητών του Εμφυλίου και μέσω του συνδυασμού τους με τον δυτικό ψυχροπολεμικό λόγο.[6] Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, το να αναγνωρίζεται ή μη κάποιος ως «εθνικόφρων», καθόριζε την ιδιότητά του ως πολίτη, τη θέση του στην κοινωνία και την πολιτική, όπως επίσης την σχέση του με το κράτος.[7] Ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε τον πυρήνα αυτής της ιδεολογίας και επηρέασε το σύνολο της κοινωνίας, με πολλαπλές συνέπειες στη δημόσια και ιδιωτική ζωή. Έτσι, η ελληνική «πολιτική για το παρελθόν», στον πυρήνα της οποίας ήταν η αναγνώριση, αποτέλεσε και μια στρατηγική κυβερνησιμότητας. Ευρύτερα, η προσπάθεια αφηγηματοποίησης του παρελθόντος συνδεόταν με πολιτικές πρακτικές στο παρόν, νομιμοποιώντας τον έλεγχο, την καταστολή αλλά και την αποτροπή «αποκλινουσών» συμπεριφορών, μέσω της δίωξης, «αναμόρφωσης» ή/και περιθωριοποίησης όσων πολιτών είχαν «παρασυρθεί» κατά τη δεκαετία του 1940. Σε ένα μεγάλο τμήμα, ωστόσο, του

4. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Πολυμέρης Βόγλης - Ιωάννα Παπαθανασίου - Τάσος Σακελλαρόπουλος - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944*, ό.π., σ. 64. Βλ., επίσης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σ. 253-261.

5. Πολυμέρης Βόγλης, ό.π., σ. 66-67.

6. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», *ό.π.*

7. Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Ashgate, Aldershot 2007, σ. 30.

Αντικομμουνιστική αφίσα
από τις εκλογές του 1956, 2/1956
[Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ]

κατεξοχήν εμφυλιοπολεμικού λόγου της εθνικοφροσύνης, η ίδια η έννοια του εμφυλίου πολέμου ήταν απούσα. Η πρόσφατη σύγκρουση χαρακτηριζόταν ως «συμμοριτοπόλεμος» και συνιστούσε την επιτυχή απόκρουση μιας ξένης απειλής. Στην πραγματικότητα, ένας λόγος περί εμφυλίου πολέμου (και όχι συμμοριτοπολέμου) θα υποδήλωνε, ανάλογα με τον τόνο, τη διάθεση για συμφιλίωση.

Αυτή η ολιστική αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 απέκλειε εξ ορισμού –πέρα από όσους αποβλήθηκαν από τη χώρα– μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που συνέχιζαν να είναι έλληνες πολίτες. Ήταν μια αφήγηση που δεν περιλάμβανε τις έννοιες της συμφιλίωσης και της ενότητας του έθνους, το οποίο γινόταν αντιληπτό ως μια ιερή οντότητα που για να επιβιώσει όφειλε να αποτινάξει τα στοιχεία που το απειλούσαν στο εσωτερικό του. Έτσι, αν και κυρίαρχη για μεγάλο χρονικό διάστημα, η εθνικόφρονα αφήγηση δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει την απαραίτητη συναίνεση που θα συνέβαλε στη διαχρονική καθιέρωσή της στην εθνική ιστορία, παρότι αυτό ακριβώς επιδίωκε και παρά τις προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση.[8]

Η διαρκής ένταση μεταξύ παρελθόντος-παρόντος, καθώς και μεταξύ μνήμης και λήθης, μπορεί να μελετηθεί, παράλληλα, μέσα από την εστίαση στον παραταξιακό λόγο. Η χρήση της Αντίστασης στον λόγο των μεταπολεμικών πολιτικών παρατάξεων, και ιδιαίτερα των ηγεσιών τους, επηρεάστηκε καθοριστι-

8. Βλ. ενδεικτικά Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 220-221.

κά από την εμφύλια σύγκρουση. Το αντιστασιακό παρελθόν μέσα από το φίλτρο των χρόνων που ακολούθησαν την Απελευθέρωση μετατράπηκε από πηγή υπερηφάνειας και τεκμήριο διεκδικήσεων στο παρόν, σε ζήτημα δύσκολα διαχειρίσιμο για όλες τις πολιτικές παρατάξεις, τουλάχιστον κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, γεγονός που εξηγεί, εν μέρει, και την περιορισμένη δημοσιότητα που έλαβε η διαδικασία της αναγνώρισης στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Σε αυτό το πλαίσιο, η διάκριση μεταξύ Αριστεράς, Κέντρου και Δεξιάς, με περισσότερο ή λιγότερο στεγανό τρόπο, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη.[9] Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης επιχειρούσε να δημιουργήσει μια θετική εθνική αφήγηση για την περίοδο της Κατοχής. Παρά ταύτα, πολύ συχνά, η αναφορά στην Αντίσταση θεωρούνταν «έξαψη των παθών».[10] Ένα σημαντικό εργαλείο στον πολιτικό λόγο, με επίκεντρο την έννοια της λήθης και στόχο, στην πραγματικότητα, την περιστολή του αντίπαλου λόγου για το παρελθόν, υπήρξε η επίκληση της αναμόχλευσης των παθών, βασισμένη στον ΑΝ 942/1946 «Περί λήψεως μέτρων προς κατευνασμόν των πολιτικών παθών».[11]

Ο ΑΝ 971, λοιπόν, και η διαδικασία της αναγνώρισης –με όλες τις παλινωδίες, τις αντιφάσεις και τις ανεπάρκειες που ενείχε– αποτέλεσε ένα πλαίσιο οργάνωσης και διαχείρισης του παρελθόντος, καθώς και ένα σταθερό σημείο αναφοράς για τον κόσμο της Αντίστασης, το οποίο αλληλοεπιδρούσε με τις πολιτικές και μνημονικές διεργασίες και με τα πρώιμα ιστοριογραφικά εγχειρήματα της εποχής. Η διεκδίκηση της κρατικής αναγνώρισης ή/και η επίτευξή της αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγκρότηση αφηγημάτων για τη δράση ατόμων και οργανώσεων στην Κατοχή. Την ίδια περίοδο, τον τόνο στη δημόσια συζήτηση έδιναν οι αποτιμήσεις πολιτικών, στρατιωτικών και διπλωματικών παραγόντων, καθώς και δημοσιογραφικά έργα, τα οποία εστίαζαν στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, τη Μέση Ανατολή, τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο, τις στιγμές δηλαδή που καθόρισαν την ταυτότητα του συγκεκριμένου κόσμου,[12] καθώς και έργα που είχαν ως αντικείμενο τη δράση θεσμών-πυλώνων του μετεμφυλιακού κράτους, όπως η Χωροφυλακή και η Εκκλησία.[13]

9. Για μια τέτοια διαπραγμάτευση βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

10. Πιο αναλυτικά βλ. Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη - Μάγδα Φυτιλή, «Αναμοχλεύοντας τα πάθη: τα όρια του πολιτικού λόγου για την Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 77-92.

11. Βλ. ενδεικτικά τις συνεδριάσεις ΚΗ΄, ΚΘ΄, Λ΄, ΛΓ΄, ΛΗ΄, ΜΓ΄ και ΜΔ΄ στα *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδριάσεις Α΄-Ν΄, 15 Οκτωβρίου 1954-22 Φεβρουαρίου 1955*, τ. 1, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1956.

12. Βλ. Μάνος Αυγερίδης, «Ιστορικοποιώντας το Βίωμα. Από την ελληνική Αντίσταση στην ιστορία της (1944-1967)», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2019, σ. 273-276.

13. Για τη Χωροφυλακή βλ. ενδεικτικά *Αγώνες και θυσίαι της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Έκδοσις Πανελλήνιου Συλλόγου Αναπήρων Φυμ. Οπλιτών Χωροφυλακής, 1950· Γεώργιος Σαμουήλ,

Κεντρικός, ωστόσο, «ιστοριογραφικός» θεσμός, όσον αφορά τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, υπήρξε ο θεσμός που ήταν αρμόδιος και για την αναγνώριση, δηλαδή ο στρατός. Ένα τμήμα της σχετικής παραγωγής αποτέλεσαν οι προσωπικές μαρτυρίες, ιστορίες και μελέτες αξιωματικών αλλά και στρατιωτών. Τις συχνότερες αναφορές συγκέντρωνε ο πόλεμος του 1940-1941, η δράση στο πλαίσιο του συμμαχικού πολέμου και του Εμφυλίου, καθώς και για ορισμένους, η συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας (1950-1953). Πέρα από τα έργα ηγετικών προσώπων όπως ο Αλ. Παπάγος, ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος ή ο ~~Χριστόφορος~~ Τσιγάντες,[14] υπήρξε μια πλειάδα εκδόσεων, τόσο προερχόμενων από ατομικές πρωτοβουλίες όσο και υπό την αιγίδα τμημάτων του στρατού, με πύκνωση στην πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία.[15]

Η εποποιία του Μακρυγιάννη: Η θρυλική αντίστασις του ηρωϊκού Συντάγματος Χωροφυλακής Αθηνών, Αθήνα 1950· Δρόσος Δροσόπουλος, *Η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή: Σύστασις, αξία και δράσις τού σώματος. Ιστορία και θρύλοι. Απομνημονεύματα*, 1961· Αρχηγείον Βασιλικής Χωροφυλακής, *Δράσις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962. Για την Εκκλησία βλ. Μητροπολίτης Παντελεήμων [Φωστίνης], *Αγώνες κάτω από τα δεσμά*, Αθήνα 1946· Ευάγγελος (Μητροπολίτης Ερμουπόλεως), *Θρησκευτικά και πατριωτικά σαλπίσματα*, Αλεξάνδρεια 1947· Μητροπολίτης Ειρηναίος, *Η δύναμις του Ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αθήνα 1948· Μεθόδιος Κοντοστάνος (Μητροπολίτης Κερκύρας), *Αρχείον και καθημερινά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Κέρκυρα 1949· Ιωακείμ Αλεξόπουλος (Μητροπολίτης Δημητριάδος), *Η ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα 1950· Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία στον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953*, Αθήνα 1952· Διονύσιος (Μητροπολίτης Λήμνου), *Πιστοί άχρι θανάτου*, Αθήνα 1959· Γιάννης Ιωαννίδης, *Φλογισμένα ράσα*, Δασκαλάκης, Αθήνα 1960.

14. Βλ. Αλέξανδρος Παπάγος, Ο πόλεμος της Ελλάδος: 1940-1941, Οι Φίλοι του βιβλίου, [Αθήνα 1945]· του ίδιου, «Guerilla Warfare», *Foreign Affairs*, τ. 30/2 (1952)· *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον παρασκευή του*, Ιστορικό Αρχείον Εθνικού Κήρυκος, Αθήνα 1955· Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, ό.π.· Χριστόδουλος Τσιγάντες, «Η Μέση Ανατολή», *Έθνος*, 14 Φεβρουαρίου έως 30 Απριλίου 1955· του ίδιου, «Ο Ιερός Λόχος», *Έθνος*, 2 Μαΐου έως 20 Αυγούστου 1955.

15. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, *Το Ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού: από την εποποιΐα της Αλβανίας*, Αθήνα 1948· Επαμεινώνδας Π. Καββαδίας, *Ο ναυτικός πόλεμος 1940-43 όπως τον έζησα*, Αθήνα 1950· Χρ. Καράσσος, *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού διά τον πόλεμον του 1940-41*, Αθήνα 1950· Ηλίας Καρταλαμάκης, *Εφόρμησις αετών*, Αθήνα 1951· Αλέξ. Νάτσινας, *Συμπεράσματα και παρατηρήσεις επί του διεξαχθέντος εν Ελλάδι αγώνος κατά των κ/συμμοριτών: τακτική αντιμετωπίσεως ανταρτικών δυνάμεων: μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1951· Ηλίας Τσουκαλάς, *Υποβρύχιον Υ1: Β. Π. Κατσώνης*, Ίκαρος, Αθήνα 1951· Νικόλαος Λαζόπουλος, *Η μάχη των συνόρων: λεπτομερέστατη - επιτελική μελέτη των επιχειρήσεων Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952· Κ. Α. Αλεξανδρής, *Το ναυτικόν μας κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-45*, Αθήνα 1952· Ν. Καρυδάκης, *Η αντίστασις των ελλήνων έσωσε τους συμμάχους, Ομιλία Ν. Καρυδάκη Συντ/ρχου ε.α*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1953· Δημήτριος Φωκάς, *Έκθεσις επί της δράσεως του Β. Ναυτικού κατά τον πόλεμον 1940-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα 1953-1954· Σ. Αναστασιάδης, *Πίνδος*, Αθήνα 1955· Αθανάσιος Κοκολάκης,, *Επιχειρήσεις Γράμ-*

Ταυτόχρονα, από το τέλος της δεκαετίας του 1940 εμφανίστηκαν εκδόσεις του ίδιου του ΓΕΣ ή διευθύνσεών του, με θέμα, αρχικά, τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Εμφυλίου.[16] Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τη συγκέντρωση «του απαραίτητου ιστορικού υλικού για τη συγγραφή και την έκδοση της πολεμικής και της τρέχουσας ιστορίας του Ελληνικού Στρατού» ανέλαβε η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), η οποία ιδρύθηκε το 1954 ως μετεξέλιξη της Υπηρεσίας Πολεμικής Εκθέσεως.[17] Η σειρά στρατιωτικών μελετών της ΔΙΣ, με τίτλο «Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», εγκαινιάστηκε το 1956 με την έκδοση του τόμου *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονία και Δυτικήν Θράκην*, ενώ ακολούθησαν οι τόμοι *Το τέλος μιας εποποιίας* (1958), *Αίτια και αφορμαί του Ελληνοϊταλικού πολέμου* (1959), *Η ιταλική επίθεσις* (1959), *Η μάχη της Κρήτης* (1961), *Χειμεριναί επιχειρήσεις-Ιταλική επίθεσις του Μαρτίου* (1961) και *Η ελληνική αντεπίθεσις* (1963). Πέραν αυτών, υπήρξαν επίσης μελέτες που προγραμματίστηκαν αλλά τελικά δεν εκδόθηκαν, όπως *Το τρίπτυχον των δυνάμεων Μέσης Ανατολής (Ελ Αλαμέιν-Ρίμινι-Ιερός λόχος)* (εκδόθηκε το 1996) και *Υπό το πέλμα του κατακτητού*· η τελευταία, αφορούσε την Ελλάδα της Κατοχής και προαναγγέλθηκε το 1963. Σήμερα η εν λόγω θεματική σειρά αποτελεί τη μεγαλύτερη της ΔΙΣ, αριθμώντας 22 τίτλους.

Η ΔΙΣ, από την ίδρυσή της αποτέλεσε τον μοναδικό, ίσως, κρατικό θεσμό που συγκέντρωνε συστηματικά υλικό για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένα μεγάλο μέρος του υλικού αυτού συνδεόταν με το υλικό που παρήγαγε η διαδικασία της αναγνώρισης. Μόνο στο ψηφιοποιημένο αρχείο της υπηρεσίας εντοπίζει κανείς εκατοντάδες τεκμήρια, συγκεντρωμένα κατά τη δεκαετία 1956-1966. Ανάμεσά τους εκθέσεις, αλληλογραφία και προφορικές συνεντεύξεις αναγνωρισμένων και μη στελεχών αντιστασιακών οργανώσεων (και στελεχών των Ταγμάτων Ασφαλείας),[18] κατάλογοι

μου-Βίτσι 1949, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1955· Θεόδωρος Βουδικλάρης, *Επιτάφιος Αετών. Αλβανία-Κορέα 1940-1954*, Αθήνα χ.χ.· Αθανάσιος Γιαννακόπουλος, *Η συμβολή του αυτοκινήτου εις τον ιταλοελληνικόν πόλεμον (1940-1941)*, Αθήνα 1957· Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-41, επιτυχίαι και ευθύναι*, Αθήνα 1957· Π. Πετρουτσόπουλος, *Μερικαί άγνωστοι σελίδες του έπους της Αλβανίας*, Αθήνα 1958.

16. Βλ. ενδεικτικά ΓΕΣ, *Αι μάχαι του Βίτσι και του Γράμμου 1949 υπό το συνθηματικόν Επιχείρησις «Πυρσός»*, Αθήνα 1951· ΓΕΣ, Διεύθυνσις Ηθικής Αγωγής, *Η Μάχη του Έθνους. Ο Αγών του Ελληνικού Έθνους κατά του Κομμουνισμού μέχρι της 29ης Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.

17. ΓΕΣ/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, «Ιστορικό», https://dis.army.gr/el/content/istoriko (ανάκτηση: 5.10.2021).

18. Βλ. ενδεικτικά, «Ε.Ο.Ε.Α. Βάλτου από 1.5.1943 μέχρι 31.10.1943», 20.4.1956· «Έκθεσις του Συνταγματάρχου Οικονόμου Γεωργίου της 1.10.1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Κορίνθου», 1.10.1957· «Έκθεση του Συνταγματάρχου Ψυχαλινού Αθα-

παράνομου Τύπου, δημοσιεύσεις στον ελληνικό και ξένο Τύπο, μεταφράσεις και εκδόσεις, παλαιότερες και σύγχρονες.

Σε αυτό το έδαφος, η συγκρότηση και ανάδειξη ενός αφηγήματος ηρωικής Αντίστασης, ως κεντρικό και διακριτό θέμα ανάμεσα στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, για τους φορείς του σήμαινε μια νέα αντίσταση απέναντι στην επιβεβλημένη σιωπή. Η Αντίσταση προσλαμβανόταν ως ένα παρελθόν «υπό διωγμό», ο οποίος δεν αναφερόταν μόνο στο κομμουνιστικό σκέλος της αλλά και στην υποβάθμιση του αντικατοχικού αγώνα συνολικά. Όσοι διεκδίκησαν την ταυτότητα του αντιστασιακού, αφενός ένα μεγάλο τμήμα των εκπροσώπων της εθνικόφρονας Αντίστασης εντός της διαδικασίας της αναγνώρισης και αφετέρου η Αριστερά μαζί με όσους διεκδικούσαν έναν νέο νόμο που θα συμπεριλάμβανε το ΕΑΜ, το έκαναν στρατευόμενοι σε ένα νέο αγώνα: αυτόν της υπεράσπισης ενός παρελθόντος που θεωρούσαν ότι απειλείται από τη λήθη ή την παραχάραξη.

Τα εγχειρήματα ανάδειξης της ελληνικής Αντίστασης, καθώς και τα ποικίλα προϊόντα με αναφορά στο εν λόγω παρελθόν, δημιούργησαν τον αντιστασιακό ήρωα, ο οποίος ήταν είτε επώνυμος, είτε ανώνυμος, είτε συλλογικός.

νάσιου της 15.3.1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Πύργου», 15.3.1957· «Έκθεση του Ταξίαρχου Ε.Α. Χριστόπουλου Παναγιώτη της 1.11.1960 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Ναυπλίου», 1.11.1960· «Έκθεση του Αντισυνταγματάρχου Κυριάκου Παναγιώτη της 8.4.1957 σχετικά με την ιστορία και τη δράση του Συντάγματος Ευζώνων Ασφαλείας Αθηνών από τον Απρίλιο του 1943 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1944», 8.4.1957· «Έκθεση του Κυριάκου Ιορδανίδη αρχηγού Εθνικών Τμημάτων Βερμίου προς τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού την 1.6.1958 περί της Εθνικής Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία», 1.6.1958· «Έκθεση του Ταξίαρχου Καραχάλιου Γεωργίου της 11.1.1958 που αφορά στη δράση της αντάρτικης ομάδας Ελληνικός Στρατός Τριφυλίας-Ολυμπίας το 1943», 11.1.1958· «Ιστορική συνέντευξη του Νικολάου Σκουλά στον Αντισυνταγματάρχη Κωνσταντίνο Ζιώγα της ΔΙΣ για την Εθνική Οργάνωση Κρήτης Νομού Χανίων στις 20.5.1958», 20.5.1958· «Έκθεση του Αντισυνταγματάρχη Πεζικού Πλεύρη Νικολάου προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού για την Εθνική Αντιστασιακή Οργάνωση Ανατολικής Κρήτης στις 23.6.1958», 23.6.1958· «Έκθεση της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών της 13.3.1962 σχετικά με τη συγκρότηση της οργάνωσης ΜΙΔΑΣ 614», 13.3.1962· «Διεξαχθείσαι μάχαι από 21.8.1943 μέχρι 31.12.1943 (Έκθεσις Ταξιάρχου Χρυσικού Ι.)», 20.5.1962· «Προσθήκαι ή διορθώσεις του Συνταγματάρχου Γ. Καϊμαρά της 15.1.1963 στην ιστορία της Εθνικής και Κοινωνικής Απελευθερώσεως για την περίοδο 1942-1944, κεφάλαιο IV και για το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων Ψαρρού, που υποβάλλονται στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού», 15.1.1963· «Έκθεση του Νικολάου Αντωνακέα της 10.6.1963 προς τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού σχετικά με την οργάνωση και δράση της αντιστασιακής οργανώσεως "Εθνικοκοινωνική Επανάστασις"», 10.5.1963· «Έκθεση της Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης Κοζάνης την 7.3.1966 προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού περί της τετραπλής κατοχής της Δυτικής Μακεδονίας υπό Βουλγάρων-Γερμανών-Ιταλών-Κουμουνιστών», 7.3.1966, όλα στο «Ψηφιοποιημένο Αρχείο», αναζήτηση τεκμηρίων 1956-1966, ΓΕΣ/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. http://disarxeio.army.gr:8888/dm-ext/doc-ext/search-documents-ext.jsf (ανάκτηση: 5.10.2021).

Στην πρώτη κατηγορία, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Δημήτρης Ψαρρός, συνιδρυτής της ΕΚΚΑ και αρχηγός του 5/42. Ο Ψαρρός συγκροτήθηκε ως μια ηρωική αντιστασιακή μορφή, ενώ υπήρξε σταθερή αναφορά στην πλειοψηφία των έργων μη εαμικής προέλευσης. Το γεγονός αυτό συνδεόταν άμεσα με τη δολοφονία του από τον ΕΛΑΣ, η οποία, ωστόσο, επισκίαζε σημαντικές πλευρές της δράσης του, όπως η συνεργασία του με το ΕΑΜ (και νωρίτερα ακόμη με το ΚΚΕ στη βόρεια Ελλάδα), οι συγκρούσεις με τον ΕΔΕΣ αλλά και με καπετάνιους του 5/42, καθώς και η απόλυτα αντιμοναρχική στάση του. Στην αντίπερα όχθη, ο Άρης Βελουχιώτης, παρά το γεγονός ότι η επίσημη αποκατάστασή του από το ΚΚΕ άργησε να πραγματοποιηθεί,[19] σταδιακά αναδείχθηκε, για την Αριστερά, στο πρόσωπο που ενσάρκωνε την ίδια την έννοια της Εθνικής Αντίστασης, το αρχέτυπο του έλληνα αντάρτη. Επώνυμοι ήρωες υπήρξαν κι άλλοι, όπως οι δολοφονημένοι από τις αρχές κατοχής Κ. Περρίκος, Γ. Τσιγάντες και Λέλα Καραγιάννη, η μοναδική γυναίκα που αναγνωρίστηκε ως αρχηγός αντιστασιακής οργάνωσης.

Μετά την Απελευθέρωση υπήρξαν, επίσης, προσπάθειες καταγραφής των θυμάτων της Κατοχής.[20] Τα μαρτυρολόγια αυτά ονομάτιζαν και έτσι τιμούσαν τους πεσόντες ως εθνικούς ήρωες. Η σημαντικότερη, ωστόσο, λειτουργία τους, όπως συνέβαινε και με τα ονόματα που σταδιακά –και ιδιαίτερα στη Μεταπολίτευση– γέμιζαν τις πλάκες των μνημείων, ήταν η αίσθηση που προκαλούσε το ίδιο το πλήθος των ονομάτων: η αίσθηση ενός έθνους ηρώων και μαρτύρων. Αντίστοιχη διαδικασία αποτέλεσε και η ανάδειξη μαρτυρικών τόπων, που επίσης ξεκίνησε την επαύριον του πολέμου[21] και φτάνει μέχρι σήμερα.[22] Τα «ελληνικά ολοκαυτώματα», η γλώσσα τους που συνδυάζει στοιχεία από την εθνική ιστορία και τη θρησκεία, καθώς και η, συνήθως, υπόρρητη σύγκρισή τους με το Ολοκαύτωμα των Εβραίων,[23] δημιούργησε συλλογικά ηρωι-

19. Η πρώτη αποκατάσταση του Βελουχιώτη πραγματοποιήθηκε το 1962 με άρθρο στον *Νέο Κόσμο* και σχετική ανακοίνωση από τον Ραδιοσταθμό «Η Φωνή της Αλήθειας». Η επίσημη πολιτική του αποκατάσταση από το ΚΚΕ, ωστόσο, έλαβε χώρα το 2011, ενώ κομματικά ο Βελουχιώτης αποκαταστάθηκε μόλις το 2018.

20. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Τσίρτης (επιμ.), *Ηρώον πεσόντων σκλαβωμένης Ελλάδος 1940-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα [1946-1947]· *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής. Στοιχεία ληφθέντα από αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών*, Αετός, Αθήνα 1947· Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών, Ηρώον πεσόντων εφέδρων αξιωματικών, 1940-1950, ΠΕΕΑ, Αθήνα 1950· *Ήρωες και Μάρτυρες*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954.

21. Ανάμεσα στις πρώτες σχετικές εκδόσεις βλ. Κώστας Καλαντζής, *Χρόνοι δουλείας. Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα 1945· Τάκης Λάππας, *Η σφαγή του Διστόμου*, Αθήνα 1945· Νομαρχία Άρτας, *Ήπειρος. Τέσσερα χρόνια Αντίστασης (Θυσίες και Ολοκαυτώματα)*, Αθήνα 1945.

22. Βλ. ενδεικτικά Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο, 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018.

23. Βλ. ενδεικτικά Kateřina Králová, «The "Holocausts" in Greece: victim competition in the context of postwar compensation for Nazi persecution», *Holocaust Studies*, τ. 23/1-2 (2017), σ. 149-175.

κά υποκείμενα και ιερούς τόπους, με επίκεντρο τη βιβλική έννοια του μαρτυρίου. Έτσι, οι ήρωες της Εθνικής Αντίστασης, ανώνυμοι ή επώνυμοι, συνδέθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, με τον θάνατο. Η θυσία τους ήταν αυτή που δικαίωνε τη δράση τους στην Κατοχή. Η αναφορά στους απόντες ήταν αυτή που δικαίωνε έμμεσα και όσους εκ των πρωταγωνιστών επέζησαν. Μέσα από τους παραπάνω άξονες δημιουργήθηκαν, επίσης, συλλογικοί ήρωες: το Έθνος, και εντός του, ανάλογα με την οπτική, ο Στρατός, ο Λαός και το Κόμμα.

Η αναγνώριση του ΕΑΜ ως αίτημα για δημοκρατία και συμφιλίωση

> «Χωρίς να επιχειρήσουμε εδώ ανάλυση της διχογνωμίας [...] ας παρατηρήσουμε ότι μόνο στην Ελλάδα, και αντίθετα από ό,τι συνέβη σε άλλες χώρες που υπέστησαν γερμανική κατοχή, η ηθική αξία της Αντίστασης, τουλάχιστον της οργάνωσης που ανέλαβε το βαρύτερο φορτίο της, εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο μεγάλων πολιτικών διχογνωμιών. Ακόμη και σήμερα, σε ορισμένους μεγαλοαστικούς κύκλους της κοινής γνώμης, κυριαρχεί το αίσθημα ότι η πραγματική απελευθέρωση των Αθηνών έλαβε χώρα στις 7 Ιανουαρίου 1945, δηλαδή την ημέρα που οι διοικούμενες από τους Βρετανούς δυνάμεις κατόρθωσαν να εκδιώξουν από την πόλη αυτή τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, που εξακολουθούσαν ωστόσο να ελέγχουν μεγάλο τμήμα της χώρας. Υπάρχει ασφαλώς στο σημείο αυτό ένας παράγων που δεν μπορεί να αγνοηθεί από όποιον θέλει να κατανοήσει τις σημερινές κομματικές τομές».[24]

ΜΕ ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΑΥΤΑ, ο Jean Meynaud, στη μελέτη του για τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα που εκδόθηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά το 1966, περιέγραφε τον «παράγοντα Αντίσταση» και τον ρόλο του στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτικού χάρτη. Όπως επισήμαινε ο Meynaud αναλύοντας την πολιτική της ΕΔΑ, ο τομέας στον οποίον το κόμμα της Αριστεράς «αφιέρωσε τους αποφασιστικότερους αγώνες» του ήταν «η εκκαθάριση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου» και η επούλωση «των πληγών του δραματικού εκείνου παρελθόντος». Ο αγώνας αυτός, με επίκεντρο τη χορήγηση γενικής πολιτικής αμνηστίας, ήταν «συνδεδεμένος, [...] με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, όπως [...] είχε ενσαρκωθεί από το ΕΑΜ».[25]

Το παραπάνω απόσπασμα, εκτός από την αναπαραγωγή της διαδεδομένης αντίληψης πως η Αντίσταση στην Ελλάδα υποβαθμίστηκε σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, αντιμετωπίζει τα ανοιχτά ζητήματα της δεκαετίας του 1940 ως ένα συνολικό πρόβλημα διαχείρισης του παρελθόντος: οι εφαρμοζόμενες

24. Jean Meynaud (σε συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, τ. Α΄, μτφρ.: Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 248-249.

25. *Στο ίδιο*, σ. 247.

πολιτικές και οι διεκδικήσεις στο πεδίο της αναγνώρισης συνδέονταν με την άρση των συνεπειών του Εμφύλιου ή την «πολιτική της λήθης». Αυτό ίσχυε για όλο το πολιτικό φάσμα, είτε η επίλυση του προβλήματος θεωρούνταν επιτακτική, είτε αφηνόταν για το μέλλον, όταν οι συνθήκες θα ήταν ωριμότερες. Ο Σπ. Μαρκεζίνης τη στιγμή του νικηφόρου, για την πλευρά του, αποτελσματος της εμφύλιας σύγκρουσης το φθινόπωρο του 1949, έγραφε: «όταν έλθη η στιγμή της λήθης, αυτή θα πρέπει να είναι καθολική. Το Έθνος θα επανέλθη εις το 1941. Και θα συνεχίση την ζωήν του, ως εάν τίποτε να μη συνέβη εν τω μεταξύ».[26]

Τόσο οι πολιτικές διαχείρισης του πρόσφατου παρελθόντος από το κράτος όσο και οι διεκδικήσεις της ηττημένης Αριστεράς εκτυλίχθηκαν στο πλαίσιο μιας συνολικής θεώρησης της δεκαετίας του 1940. Αρχικά, ωστόσο, η Αριστερά εγκλωβισμένη μεταξύ των κρατικών διώξεων και της επίσημης πρόσληψης του ΚΚΕ, η οποία υποβάθμιζε την Αντίσταση ως μία περίοδο λαθών και υποχωρήσεων, δεν κατόρθωνε να διατυπώσει μία συγκροτημένη αφήγηση που θα της επέτρεπε να διεκδικήσει δυναμικά την κρατική αναγνώριση του ΕΑΜ. Η διαδικασία της αναγνώρισης που είχε ξεκινήσει το 1949 έμοιαζε όχι μόνο να πραγματοποιείται εν τη απουσία και απέναντί της αλλά και να μην αποτελεί έναν από τους κεντρικούς άξονες της στρατηγικής της.

Παρά την αδυναμία της Αριστεράς, η οποία επιχειρούσε ούτως ή άλλως την ανασυγκρότηση και προσαρμογή της στις δύσκολες μετεμφυλιακές συνθήκες, να δώσει τον τόνο, η συζήτηση για την αναγνώριση του ΕΑΜ, στην πραγματικότητα, δεν σταμάτησε ποτέ. Αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα, είχε κατορθώσει να σχηματίσει κυβερνήσεις συνεργασίας με το Κόμμα Φιλελευθέρων, με σύνθημα την «Αλλαγή». Η ΕΠΕΚ, «χωρίς ποτέ να αρνηθεί τη βενιζελική της καταγωγή και επενδύοντας αρχικά σε αυτήν, επανέφερε στο προσκήνιο τις διαιρέσεις της Κατοχής υποβαθμίζοντας τις αντίστοιχες του Εμφυλίου. Η ανανέωση του πολιτικού προσωπικού (πολιτευτές και βουλευτές) έκανε σαφή τη διάρρηξη με τον "παλαιοκομματισμό" και συνοδεύτηκε από την υποδοχή προσώπων που είχαν δραστηριοποιηθεί στην περίοδο της Κατοχής σε ένα ευρύ φάσμα αντιστασιακών οργανώσεων, που δεν απέκλειε επί της αρχής ακόμη και τα "εαμικά στοιχεία". [...] Η θέση της "λήθης του παρελθόντος" μέσω της χορήγησης αμνηστίας, αλλά και για τη σταδιακή άρση μιας σειράς έκτακτων μέτρων, συνιστούσε ρήξη με δομικά στοιχεία του μετεμφυλιακού κράτους. Ακόμη περισσότερο, η ουσιαστική αμφισβήτηση της "εθνικοφροσύνης" ως διαιρετικής τομής και η ανάδειξη του πατριωτισμού, συνιστούσε όχι μόνο την "αποποινικοποίηση" της αντίστασης

26. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, «Η εκρίζωσης των κοινωνικών αφορμών». Δημοσιεύθηκε στο πλαίσιο σειράς άρθρων του ίδιου στην *Εστία* και στο *Βήμα* από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο του 1949. Παρατίθεται από το Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Από του πολέμου εις την ειρήνην*, Αθήνα 1950, σ. 69.

αλλά και την πλήρη αποκατάστασή της ως "εθνικής" χωρίς να εξαιρείται από το εθνικό αυτό σχήμα το ΕΑΜ».[27]

Στη διάρκεια της θητείας του Ν. Πλαστήρα, στελέχη της ΕΠΕΚ είχαν επιχειρήσει να ανοίξουν τη συζήτηση για τη συμβολή του ΕΑΜ στην Εθνική Αντίσταση. Τμήμα αυτού του διαλόγου διεξήχθη στην –προσκείμενη στην κυβέρνηση– εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή*, με εκδότη τον Νίκο Παπαπολίτη, αδερφό του υπουργού και βουλευτή της ΕΠΕΚ, Σάββα. Μάλιστα, με πρωτοβουλία της εφημερίδας το καλοκαίρι του 1952, συγκροτήθηκε η «Μεγάλη Πανελλήνιος Επιτροπή διά την Αποκατάστασιν της Αντιστάσεως», στην οποία συμμετείχαν βουλευτές όλων, σχεδόν, των κομμάτων.[28] Η δημόσια συζήτηση στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας υπήρξε θυελλώδης και γρήγορα επικεντρώθηκε στην αναγνώριση του εαμικού κινήματος. Το τέλος του εγχειρήματος σηματοδότησαν, ουσιαστικά, οι σφοδρές αντιδράσεις που προκάλεσε το κύριο άρθρο της εφημερίδας στις 27 Σεπτεμβρίου.

Το δημοσίευμα αναφερόταν στο ΕΑΜ ως «το μεγαλύτερο ελληνικό λαϊκό δημιούργημα», έβλεπε την επέτειο ίδρυσής του ως ευκαιρία «να θυμηθούμε πως πολλοί από τους δημιουργούς αυτού του κλέους της σύγχρονης Ελλάδος ζουν μεταξύ μας δυστυχισμένοι, περιφρονημένοι, διωγμένοι» και κατέληγε: «Σήμερα [...] ας τιμήσουμε όλοι το ΕΑΜ: *Ζήτω το ΕΑΜ*».[29] Η αναταραχή που ακολούθησε ήταν μεγάλη, με τις αντιδράσεις να προέρχονται τόσο από την αντιπολίτευση όσο και από την ίδια την κυβέρνηση. Ο Σ. Βενιζέλος και ο Ν. Πλαστήρας πήραν αποστάσεις από το δημοσίευμα· ο πρωθυπουργός τοποθετήθηκε με άρθρο του στην *Ελευθερία*, επιχειρώντας να διαχωρίσει τους χιλιάδες «αγνούς πατριώτες» του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ από την κομμουνιστική τους ηγεσία. Στο άρθρο εντοπίζει κανείς μια πρώιμη διατύπωση του μετέπειτα δημοφιλούς αφηγήματος της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης: «...αι λαϊκαί μάζαι εις την αφετηρίαν των, όπου και αν ενετάχθησαν, είναι ηθικώς ισότιμοι. Διότι όλαι αι οργανώσεις διεκήρυσσαν τον έδεον και μοναδικόν σκοπόν: τον αγώνα κατά του κατακτητού».[30] Μία μέρα αργότερα, το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας *Το Βήμα* θα απαντούσε στον Ν. Πλαστήρα: «Υπάρχει γραμμή διαχωρισμού. Ο τραγικός Δεκέμβριος του 1944».[31]

27. Κατερίνα Δέδε, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ. Η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ΕΙΕ/ΙΠΕ, Αθήνα 2016, σ. 279.

28. Στην προσωρινή επιτροπή της κίνησης συμμετείχαν οι: Γρηγόριος Κασιμάτης και Ανδρέας Κοκκέβης (Κόμμα Φιλελευθέρων), Σταμάτης Μερκούρης και Γεώργιος Αναγνωστόπουλος (ΕΠΕΚ), Εμμανουήλ Μάντακας (ΕΔΑ) και Χρήστος Ζαλοκώστας (Ελληνικός Συναγερμός). Η πρωτοβουλία ξεκίνησε στις 31 Ιουλίου 1952. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 213-214.

29. «Το ΕΑΜ», εφ. *Προοδευτική Αλλαγή*, 27.9.1952, σ. 1.

30. Νικόλαος Πλαστήρας, «Το ΕΑΜ και το Έθνος», εφ. *Ελευθερία*, 30.9.1952, σ. 1.

31. «Υπάρχει γραμμή διαχωρισμού. Ο τραγικός Δεκέμβριος του 1944», εφ. *Το Βήμα*, 1.10.1952, σ. 1.

Οι Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Γ. Καρτάλης, Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου και Θ. Τουρκοβασίλης στην κηδεία του Νικολάου Πλαστήρα, 1953

[Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ]

Μετά την εκλογική ήττα της ΕΠΕΚ, τον θάνατο του αρχηγού της και, ουσιαστικά, τη συρρίκνωση του κόμματος, το κενό που είχε δημιουργηθεί στον χώρο της Κεντροαριστεράς επιχείρησε να καλύψει από το 1953 το ΔΚΕΛ με συναρχηγούς τον Γεώργιο Καρτάλη και τον Αλέξανδρο Σβώλο. Ο τελευταίος αποτελούσε σύμβολο της σύνδεσης του σοσιαλιστικού χώρου με την εαμική κληρονομιά, ενώ ο πρώτος, πολιτικός ηγέτης της ΕΚΚΑ στην Κατοχή, έχοντας εμμέσως συναντηθεί με τις μεταδεκεμβριανές θέσεις του ΕΑΜ (π.χ. αποχή από τις εκλογές του 1946), διατήρησε αποστάσεις από το εθνικόφρον αφήγημα, τόσο στην αυτόνομη πολιτική του διαδρομή όσο και στο πλαίσιο της συμμετοχής του στην ηγετική ομάδα της ΕΠΕΚ.

Ο Γ. Καρτάλης, μάλιστα, ο οποίος μέχρι τον πρόωρο θάνατό του το 1957 αποτελούσε έναν από τους ισχυρότερους υποψήφιους για την ηγεσία μιας ενιαίας έκφρασης των κεντρώων δυνάμεων, προχώρησε σε μυστική συμφωνία συνεργασίας με την ηγεσία του ΚΚΕ για τη δημιουργία ενός δημοκρατικού μετώπου, ενάντια στον Ελληνικό Συναγερμό (1953). Η συμφωνία αυτή υπήρξε καταλυτική, σπάζοντας την πολιτική απομόνωση της Αριστεράς στην Ελλάδα και δημιουργώντας το έδαφος για την επανάκαμψή της.[32] Το ΔΚΕΛ με

32. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι έλληνες κομμουνιστές μετά τον εμφύλιο πόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 7 (Μάιος 2005), σ. 23-51.

στελέχη προερχόμενα τόσο από την εαμική όσο και από τη μη εαμική Αντίσταση, συνέβαλε στη διαμόρφωση του αφηγήματος της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης, παραμένοντας προσεκτικό στις αναφορές του στη δεκαετία του 1940. Αποτέλεσε, συγχρόνως, ένα σημαντικό πολιτικό εγχείρημα τόσο στη διαδικασία συγκρότησης του κεντρώου χώρου –ιδιαίτερα της Κεντροαριστεράς– όσο και ως προς τα ρήγματα που προκάλεσε στην εθνικόφρονα συναίνεση της εποχής. Η συνεργασία του με την ΕΔΑ στην τοπική αυτοδιοίκηση, στο συνδικαλιστικό κίνημα αλλά και στην κεντρική πολιτική σκηνή, συμπαρέσυρε και άλλες πολιτικές δυνάμεις, ενώ αποτέλεσε τη βάση για την πολιτική συνεργασιών της Αριστεράς, όχι μόνο σε εκλογικό επίπεδο αλλά και σε μετωπικά εγχειρήματα με επίκεντρο το αίτημα της αναγνώρισης της Αντίστασης.[33]

Η Αριστερά στο προσκήνιο: το μέτωπο της Αντίστασης

ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1958, η ΕΔΑ κατέλαβε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης με ποσοστό 24,4%. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 –με ορόσημα τις δημοτικές εκλογές του 1954 και τις βουλευτικές του 1956– η ΕΔΑ είχε δημιουργήσει ένα πλαίσιο συνομιλίας με κόμματα και προσωπικότητες από όλο, σχεδόν, το πολιτικό φάσμα.[34] Αυτή η στρατηγική συνεργασιών βασίστηκε, εν μέρει, σε μια κοινή δυσαρέσκεια για τη μεταπολεμική αντιμετώπιση του κόσμου της Αντίστασης και στο αίτημα για μια «πραγματική αποκατάσταση». Η έννοια της «αποκατάστασης» συμπύκνωνε τη διεκδίκηση μιας συνολικής αναθεώρησης της νομοθεσίας, η οποία θα αποκαθιστούσε τόσο την ιστορική αλήθεια όσο και τους αντιστασιακούς, στο πλαίσιο ενός ερμηνευτικού σχήματος όπου η Εθνική Αντίσταση και οι πρωταγωνιστές της βρίσκονταν υπό εγκατάλειψη ή ακόμα και υπό διωγμό.

Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ ήρθε αντιμέτωπη με τη σφοδρή αντίδραση της κυβέρνησης της ΕΡΕ. Η σκλήρυνση της στάσης της τελευταίας μετά τις εκλογές του 1958 υπήρξε οργανωμένη, έντονη και εκτεταμένη, ενώ αποτέλεσε την αφορμή για τη συγκρότηση και περαιτέρω ενίσχυση παρακρατικών μηχανισμών. Αυτή η σκλήρυνση, ωστόσο, συνέβαλε και στη δημιουργία ενός πεδίου αντίδρασης εκ μέρους της αντιπολίτευσης. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η σύλληψη του Μανώλη Γλέζου τον Δεκέμβριο του 1958 και τελικά η καταδίκη

33. Για το ΔΚΕΛ βλ. περισσότερα στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ): Μία προσπάθεια για την κομματική συγκρότηση της Κεντροαριστεράς», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998, σ. 35-54.

34. Για την πολιτική συμμαχιών της ΕΔΑ και τον ρόλο της Αντίστασης στην πολιτική της βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017 σ. 110-138 και 417-439.

Κάρτα με σχέδιο του P. Picasso στο πλαίσιο της καμπάνιας για την απελευθέρωση του Μ. Γλέζου, 1959

[Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ]

του για κατασκοπία, η οποία πυροδότησε μία ευρεία εθνική και διεθνή καμπάνια αλληλεγγύης. Ο Μ. Γλέζος συνελήφθη μαζί με 17 ακόμη στελέχη της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, επτά μήνες μετά τις εκλογές και ενώ είχε προηγηθεί ήδη ένα κύμα διώξεων στελεχών της Αριστεράς. Το 1958 και το 1959, οι ειδήσεις για νέες συλλήψεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο, όπως άλλωστε και τα σχετικά διαβήματα και οι δηλώσεις διαμαρτυρίας.[35] Σε αυτό το κλίμα, η δίκη του Γλέζου και των υπόλοιπων συλληφθέντων διεξήχθη στο Τακτικό Στρατοδικείο Αθηνών (9-22 Ιουλίου 1959), ενώ, παράλληλα, άρχισε να αναπτύσσεται ένα διεθνές κίνημα αλληλεγγύης, τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική Ευρώπη. Τον Μάιο του 1959 ιδρύθηκε η Διεθνής Επιτροπή για τη σωτηρία του Μ. Γλέζου στο Παρίσι (Comité international pour le salut de Manolis Glezos), ενώ ακολούθησαν κι άλλες σχετικές πρωτοβουλίες.[36]

Παρά τις αντιδράσεις, το δικαστήριο καταδίκασε τελικά τον Γλέζο σε πέντε χρόνια φυλάκιση, τέσσερα χρόνια εξορία και οκταετή στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων για διευκόλυνση της λεγόμενης «ομάδας των πέντε», οι οποίοι είχαν παραπεμφθεί «διά προσφοράν εις κατασκοπείαν υπέρ της Σοβιετικής Ενώσεως». Μετά τη δίκη η διεθνής κινητοποίηση συνεχίστηκε. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία ο Γλέζος αναδείχθηκε σε σύμβολο του αυταρχισμού της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και της διωκόμενης Αντίστασης, αποτελώντας το κεντρικό πρόσωπο στην εκστρατεία της Αριστεράς για αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων. Την περίοδο της δίωξής του, η μορφή του Γλέζου ως του αντιστασιακού ήρωα που είχε κατεβάσει τη ναζιστική σημαία από την Ακρό-

35. Βλ. ενδεικτικά Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ, 1951-67, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμος Α΄, Θεμέλιο, Αθήνα 2009, σ. 603-611.

36. Πρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής για τη σωτηρία του Μανώλη Γλέζου ήταν ο γηραιός σοσιαλιστής πολιτικός Ζαν Πωλ Μπονκούρ, ενώ ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη ήταν και ο Ζαν Πωλ Σαρτρ. Άλλες σχετικές πρωτοβουλίες που δημιουργήθηκαν ήταν η Διεθνής Επιτροπή για την υπεράσπιση του Μανώλη Γλέζου (Comité international de defense de M. Glezos) και η Διεθνής Επιτροπή «Μανώλης Γλέζος» (International Committee "M. Glezos"). Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 197, φ. 1-2, «Διεθνής Επιτροπή για τη σωτηρία του Μ. Γλέζου (1959-1961)».

πολη μαζί με τον Απόστολο Σάντα το 1941, έγινε γνωστή σε όλον τον κόσμο.[37]

Ο Γλέζος αποφυλακίστηκε τελικά στις 15 Δεκεμβρίου 1962, ενώ είχε προλάβει να εκλεγεί βουλευτής το 1961, όντας φυλακισμένος (η εκλογή του ακυρώθηκε). Μετά την απελευθέρωσή του πραγματοποίησε περιοδείες στο εξωτερικό όπου τιμήθηκε από πολλές οργανώσεις αντιστασιακών. Η σημαντικότερη επίσκεψη ήταν αυτή στη Μόσχα, όπου του απονεμήθηκε το βραβείο Λένιν, ενώ στη συνέχεια περιόδευσε στη Σοβιετική Ένωση. Η ελληνική Αριστερά, είχε βρει στο πρόσωπό του –ένα πρόσωπο που δεν συγκαταλεγόταν στα ηγετικά στελέχη του εαμικού κινήματος– το σύμβολο που ενσάρκωνε τη διωκόμενη Εθνική Αντίσταση. Η δημοσιότητα που έλαβε η υπόθεσή του υπήρξε καθοριστική για τη διεθνοποίηση του ελληνικού «αντιστασιακού προβλήματος».

Για την Αριστερά, η περίοδος από το τέλος της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σηματοδότησε την πρώτη συστηματική της προσπάθεια, μετεμφυλιακά, να ενσωματωθεί στο επίσημο αντιστασιακό αφήγημα και, τελικά, να το μετασχηματίσει, διεκδικώντας έτσι την αναγνώριση του ΕΑΜ αλλά και την ισότιμη ένταξή της στο πολιτικό σύστημα. Κεντρικοί φορείς αυτού του εγχειρήματος υπήρξαν δύο θεματικά κομματικά τμήματα: το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ στην ανατολική Ευρώπη (1958) και το βοηθητικό γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ στην Ελλάδα (1959). Το πρώτο αποτέλεσε προϊόν των ανασυγκροτήσεων του μηχανισμού του ΚΚΕ στην υπερορία. Η Επιτροπή Διαφώτισης (ΕΔ) που είχε συγκροτηθεί το 1951 ως το βασικό βοηθητικό όργανο της ΚΕ για τα ζητήματα του ιδεολογικού «μετώπου πάλης» δεν περιλάμβανε τμήμα ιστορίας. Το 1953 η ΕΔ ανασυγκροτήθηκε, το 1955 δημιουργήθηκε ιστορικο-φιλοσοφικός τομέας και το 1958 ιστορικο-φιλολογικός κύκλος με τρία τμήματα (φιλοσοφίας, ιστορίας, λογοτεχνίας) υπό την εποπτεία του Αλέκου Παπαπαναγιώτου. Στην ιστορία εργάζονταν, μεταξύ άλλων, οι Γιώργης Ζωίδης και Μήτσος Καΐλας.[38]

Το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ έδωσε έμφαση στην Εθνική Αντίσταση. Άλλωστε, στην 9η Ολομέλεια της ΚΕ (1958) και στο 8ο Συνέδριο (1961), η ηγεσία του κόμματος είχε θέσει ξανά στο επίκεντρο το ζήτημα, παρά το γεγονός ότι δεν αναθεώρησε σημαντικά το ζαχαριαδικό σχήμα περί λαθών.[39] Τα καθήκοντα του τμήματος περιλάμβαναν τη συγγραφή άρθρων γύρω από την ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και την αποδελτίωση ελληνικών εντύ-

37. Βλ. ενδεικτικά τη συλλογή σχετικού υλικού από την ΕΔΑ: ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 195-198, «Υπόθεση Μ. Γλέζου (1959-1962)».

38. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 239-314.

39. Βλ. ενδεικτικά τη διαπραγμάτευση του Α. Παπαπαναγιώτου, η οποία εντάσσεται στη ενδοκομμουνιστική διαμάχη που προηγήθηκε και ακολούθησε τη διάσπαση του 1968, Αλέκος Παπαπαναγιώτου, «Προβλήματα της ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης (Μια θεώρηση "πολιτική" της ιστορίας και "ιστορική" της πολιτικής)», *Διάλογος*, τχ. 9-10 (1974), σ. 144-193.

πων, ξεκινώντας από τον Μεσοπόλεμο και φτάνοντας στο παρόν. Το 1961 αποφασίστηκε η οργάνωση επιτροπών στις Λαϊκές Δημοκρατίες για τη μελέτη και προβολή της Εθνικής Αντίστασης. Το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ –και στη συνέχεια το γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ– επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός αντιστασιακού χρονικού. Το εγχείρημα στόχευε στη χαρτογράφηση και εκλαΐκευση του εαμικού αγώνα, ενισχύοντας τη θεσμική και κοινωνική πίεση για αναγνώριση, καθώς επίσης στην «επικαιροποίηση» της Αντίστασης μέσα από τη σύνδεσή της με σύγχρονα προτάγματα και την κινητοποίηση του αντιστασιακού κόσμου. Η κινητοποίηση αυτή, μάλιστα, θεωρούνταν ότι θα πρόσφερε σημαντικά πολιτικά οφέλη.[40]

Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ βασίστηκε, εν μέρει, στην πολιτική συνεργασιών της, ωστόσο η τελευταία δεν υπήρξε ομαλή και χωρίς προβλήματα. Σε λιγότερο από έναν μήνα μετά τις εκλογές, οι αθηναϊκές εφημερίδες δημοσίευαν ανακοίνωση με τίτλο «Διακήρυξις ηγετών Εθνικής Αντιστάσεως – νέων βουλευτών της ΕΔΑ ανεξαρτήτων από την παλιά ηγεσία της», στην οποία οι ανεξάρτητοι συνεργαζόμενοι βουλευτές καταφέρονταν με σφοδρότητα εναντίον της ηγεσίας της ΕΔΑ, χαρακτηρίζοντάς την ως ξενόδουλη και ελεγχόμενη από το εξωτερικό, «όπου βρίσκονται τα αφεντικά της, η ξενόδουλος, η ρωσόδουλος και βουλγαρόδουλος, ηγεσία του ΚΚΕ».[41] Σύμφωνα με τους ίδιους, το κόμμα όφειλε να αλλάξει δραστικά και να χαράξει μια «πραγματικά ανεξάρτητη εθνική πολιτική», ώστε να μην απογοητεύσει τον λαό που το εμπιστεύθηκε με την ψήφο του, μεγάλο τμήμα του οποίου προερχόταν από τα αστικά πολιτικά κόμματα. Ως θετικό παράδειγμα σε αυτήν την κατεύθυνση παρουσιαζόταν ο «ήρωας της Εθνικής Αντιστάσεως της Γιουγκοσλαβίας στρατάρχης Τίτο».[42]

Παρά τις αντιπαραθέσεις και τα προβλήματα που δημιουργούσε το γεγονός ότι οι συνεργασθέντες με την ΕΔΑ αποτελούσαν το ένα τέταρτο, περίπου, της κοινοβουλευτικής της δύναμης, η μετωπική πολιτική συνεργασιών της συνεχίστηκε, με το ζήτημα της αναγνώρισης της Αντίστασης να βρίσκεται στον πυρήνα της. Σημαντικό βήμα σε αυτήν την κατεύθυνση αποτέλεσε η δημιουργία της «Επιτροπής Πρωτοβουλίας διά την Αποκατάστασιν της Εθνικής Αντιστάσεως», τον χειμώνα του 1958-1959. Η Επιτροπή συγκροτήθηκε στη βάση ενός ενωτικού, εθνικού και δημοκρατικού προτάγματος. Η ανακοίνωσή της για τα είκοσι χρόνια από το κατέβασμα της ναζιστικής σημαίας από την Α-

40. Βλ. Μάνος Αυγερίδης, «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963, 1964, 1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 12 (2010), σ. 161-168.

41. «Δεν θα παγιδεύση, λέγει η ΕΔΑ, συνεργασθέντες μετ' αυτής – Επικρίσεις της ηγεσίας της – Οι διαφωνούντες ζητούν συνέδριον», εφ. *Ελευθερία*, 1.6.1958, σ. 10.

42. Στο ίδιο.

κρόπολη, διατύπωνε με ένταση τον λόγο για τον οποίον η «αποκατάσταση» του αντικατοχικού αγώνα, θα αποτελούσε μία ωφέλιμη εξέλιξη για την πορεία του έθνους:

> «Οιαιδήποτε διαφοραί και αν ενδεχομένως χωρίζουν τους Έλληνας, υπάρχουν τα σημεία που τους ενώνουν: Είναι αι μεγάλαι στιγμαί της Ιστορίας μας που διδάσκουν την αρετήν, το θάρρος και την φιλοπατρίαν. Ας ενωθώμεν όλοι οι Έλληνες εις τον εορτασμόν της εικοσαετίας από της 31ης Μαΐου του 1941 διά να μεταδώσωμεν και εις τας νεωτέρας γενεάς το μήνυμά της: Ότι τελικώς, μόνο εκείνον που ενώνει τον κάθε λαόν, τον τιμά και καταξιώνεται εις την ζωήν και την Ιστορίαν».[43]

Μέχρι τις εκλογές του 1961 η δημόσια παρουσία της Επιτροπής υπήρξε έντονη.[44] Βασική επιδίωξη ήταν η εμφάνιση της εικόνας μιας ενωμένης Εθνικής Αντίστασης με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκπροσώπηση του αντισταστιακού κόσμου. Έτσι, μοναδικό στέλεχος της ΕΔΑ που συμμετείχε ήταν ο Γεράσιμος Αυγερόπουλος, ενώ την εαμική Αντίσταση εκπροσωπούσαν, επίσης, στελέχη του σοσιαλιστικού χώρου, όπως ο Ηλίας Τσιριμώκος, ο Δημήτρης Στρατής και ο Σταύρος Κανελλόπουλος. Μάλιστα, στις διακηρύξεις της κανείς από τους παραπάνω δεν συμπεριλάμβανε, δίπλα στο όνομά του, την ιδιότητα του πρώην στελέχους του ΕΑΜ. Αντίθετα, χαρακτηριστικό των υπόλοιπων μελών της Επιτροπής (Κομνηνός Πυρομάγλου, Λεωνίδας Σπαής και Σταμάτης Μερκούρης), το οποίο τόνιζαν στην υπογραφή τους, ήταν ότι προέρχονταν από τη μη εαμική Αντίσταση. Έτσι ο Κ. Πυρομάγλου υπέγραφε ως πρώην υπαρχηγός του ΕΔΕΣ –εκπροσωπώντας, συγχρόνως εμμέσως και την ΕΚΚΑ λόγω της στενής, διαχρονικά, σχέσης του με τον Γ. Καρτάλη–, ο Λ. Σπαής ως αντιστράτηγος ε.α., τέως υπουργός και μέλος της ΔΕ του ΕΔΕΣ, και ο Στ. Μερκούρης ως βουλευτής, τέως υπουργός και πρόεδρος της Ένωσης Τύπου Εθνικής Αντιστάσεως. Και οι τρεις, παρά τις διαφορετικές τους καταβολές και πορείες, είχαν διεκδικήσει έντονα την ταυτότητα του αντιστασιακού στη μεταπολεμική περίοδο –ο Στ. Μερκούρης, μάλιστα, ως υποψήφιος δήμαρχος Αθηνών με την ΕΠΕΚ το 1951 είχε αντιπαρατεθεί με τον αντίπαλό του

43. Βλ. «31 Μαΐου 1941 - 31 Μαΐου 1961. Έκκλησις προς τον Ελληνικόν Λαόν», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 77 (1961), σ. 493-494. Επιπλέον, τον ίδιο μήνα πραγματοποιήθηκε μεγάλη σχετική συγκέντρωση στο Θέατρο Ακροπόλ, βλ. «Μεγαλειώδης η συγκέντρωσις στο Ακροπόλ για την επέτειο του άθλου της Ακροπόλεως – Αναγνώριση της αντιστάσεως, λευτεριά στον Μ. Γλέζο και τους άλλους αγωνιστές αξίωσε χθες ο λαός της Αθήνας», εφ. *Η Αυγή*, 30.5.1961, σ. 1, 5.

44. Στις επιτυχίες της Επιτροπής περιλαμβάνεται η συλλογή υπογραφών περισσότερων από 550 (έφτασαν μέχρι και στις 700) λογοτεχνών, καλλιτεχνών και ανθρώπων του πνεύματος με το αίτημα της αναγνώρισης. Βλ. «Πνευματικό Αίτημα: Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 76 (1961), σ. 274-276.

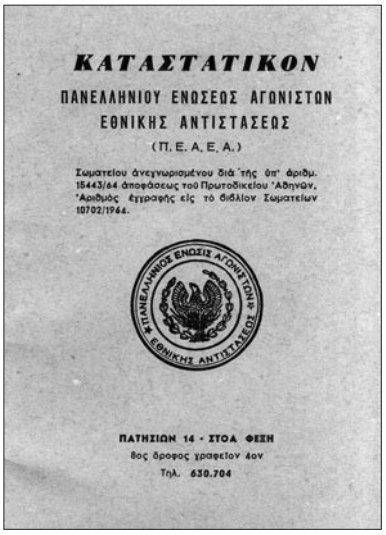
ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ
(Π. Ε. Α. Ε. Α.)
Σωματείου ἀνεγνωρισμένου διὰ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 15443/64 ἀποφάσεως τοῦ Πρωτοδικείου Ἀθηνῶν. Ἀριθμὸς ἐγγραφῆς εἰς τὸ βιβλίον Σωματείων 10702/1964.
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΕΝΩΣΙΣ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ
ΠΑΤΗΣΙΩΝ 14 - ΣΤΟΑ ΦΕΞΗ
8ος ὄροφος γραφεῖον 4ον
Τηλ. 630.704

[Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ]

Κώστα Κοτζιά ακριβώς πάνω στο ζήτημα της Αντίστασης[45]– ενώ οι Σπάης και Μερκούρης κατείχαν επιτελικές θέσεις σε υπουργεία κατά τα Δεκεμβριανά και τη μεταβαρκιζιανή περίοδο.[46]

Ο βίος της Επιτροπής ήταν βραχύς, αφού η διάσταση απόψεων στο εσωτερικό της και οι εκλογικές απώλειες της ΕΔΑ το 1961 δεν επέτρεψαν τη συνέχιση της λειτουργίας της, τουλάχιστον με την ίδια σύνθεση και δημόσια παρουσία. Παράλληλα, το βάρος, για το γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ, δόθηκε στη συγκρότηση και δημοσίευση του χρονικού της Εθνικής Αντίστασης και στη δημιουργία μιας ενωτικής ομοσπονδίας αντιστασιακών, η οποία επιτεύχθηκε το 1964 με την ίδρυση της Πανελλήνιας Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΑΕΑ). Στην ίδια περίοδο, μια σειρά από επιτροπές, ενώσεις και οργανώσεις, που ιδρύθηκαν, εντάχθηκαν στη Διεθνή Ομοσπονδία Αντιστασιακών (Fédération Internationale des Résistants) και συνεργάστηκαν με αντίστοιχες ενώσεις του εξωτερικού.

Ανάμεσά τους ήταν η Πανελλήνιος Ένωσις Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής «Ο Φοίνιξ» (1959), η Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντιστάσεως 1941-44 (ΠΕΑΤΕΑ, 1961), και η Πανελλήνια Ένωσις Αξιωματικών και Υπαξιωματικών Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΑΥΕΑ, 1964). Οι οργανώσεις αυτές επιχειρούσαν να αποτελέσουν τους φορείς εκπροσώπησης του αντιστασιακού κόσμου πέραν των περιορισμών που επέβαλε η κομματική ένταξη, παρότι πολλά ιδρυτικά στελέχη τους ανήκαν στο περιβάλλον της ΕΔΑ και του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου, όπως ο Γ. Αυγερόπουλος, η κοινω-

45. Κατερίνα Δέδε, *ό.π.*, σ. 176-178.

46. Ο Λ. Σπάης, βενιζελικός στρατιωτικός και πολιτικός κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, υπήρξε μέλος της ΔΕ του ΕΔΕΣ Αθηνών, ενώ το 1944 διορίστηκε υφυπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Από αυτήν τη θέση συμμετείχε ενεργά στα Δεκεμβριανά. Μετεμφυλιακά πολιτεύθηκε με την ΕΠΕΚ. Ο Στ. Μερκούρης, επίσης στρατιωτικός και πολιτικός, κατά την Κατοχή ίδρυσε την αντιστασιακή ομάδα Ριζοσπαστική Οργάνωσις (ΡΟ). Το 1945-1946 διετέλεσε υπουργός Δημοσίας Τάξης και στη συνέχεια Δημοσίων Έργων, ενώ ίδρυσε την Ένωση Τύπου Εθνικής Αντιστάσεως. Πολιτεύθηκε με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα του Εμμανουήλ Τσουδερού, την ΕΠΕΚ, τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ, ενώ μετά το 1956 συνεργάστηκε με την ΕΔΑ, με την οποία εκλέχθηκε τρεις φορές βουλευτής.

47. «Απολογισμός δράσης ΠΕΑΕΑ κατά τη Γενική Συνέλευση της 6ης Μαρτίου 1966», 222, ΠΕΑΕΑ, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ. τι είναι;

Ελληνική, ισπανική και ιταλική αντιπροσωπεία σε συνέδριο της FIR, χ.χ.
[Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ]

νιολόγος και βουλευτής Μαρία Σβώλου, ο στρατηγός Μανώλης Μάντακας, ο εκδότης του «χρονικού» της Αντίστασης, Βασίλης Γιαννίκος, ο νομικός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, το παλιό στέλεχος του ΕΛΑΣ και συγγραφέας Μήτσος Δημητρίου (Νικηφόρος), κ.ά. Μόνιμος στόχος των ενώσεων αυτών ήταν η «ενότητα όλων των αντιστασιακών, ανεξάρτητα από την οργάνωση στην οποία υπηρέτησαν κατά την Κατοχή και την πολιτική παράταξη στην οποία ανήκουν σήμερα».[47] Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν οι εκδηλώσεις και οι πρωτοβουλίες τους: εορτασμοί επετείων, επισκέψεις και προσκυνήματα σε τόπους μνήμης, συλλογές υπογραφών, πίεση για την αναγνώριση.

Βασικές επιδιώξεις της Αριστεράς ήταν η διεθνοποίηση του αντιστασιακού ζητήματος αλλά και η κινητοποίηση των «νέων φίλων της Αντίστασης». Η πρώτη επιχειρήθηκε μέσω της σύνδεσης με τη FIR, ενώ η δεύτερη εντάθηκε μέσα από τη δράση της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (1964).[48] Η ΔΝΛ πέραν της δυναμικής δημόσιας παρουσίας της και της πολιτιστικής της δράσης,[49]

48. Η ΔΝΛ προήλθε από τη συγχώνευση της Νεολαίας ΕΔΑ με τη Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης, η οποία είχε ιδρυθεί μετά τη δολοφονία του έλληνα βουλευτή (1963). Αποτέλεσε τη μεγαλύτερη οργάνωση νεολαίας από τα χρόνια της ΕΠΟΝ.

49. Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου και Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Συγκέντρωση νεολαίων στον Χορτιάτη, δεκαετία 1960

[Αρχείο Κ. Τσαρουχά, ΑΣΚΙ/ΕΜΙΑΝ]

συμμετείχε ενεργά στην προσπάθεια χαρτογράφησης και «επικαιροποίησης» του αντιστασιακού αγώνα. Την ίδια χρονιά με την ίδρυση της ΔΝΛ, το γραφείο Αντίστασης της ΕΔΑ σε συνεργασία με την FIR, όρισε το 1964-1965 ως χρονιά τιμής της ελληνικής Αντίστασης.[50] Στη διοργάνωση των εκδηλώσεων εκτός από τις οργανώσεις της Αθήνας και του Πειραιά, τις περιφερειακές οργανώσεις της ΕΔΑ και τις ενώσεις παλαιμάχων και θυμάτων της Κατοχής συμμετείχε μαζικά και η νεοσύστατη, τότε, ΔΝΛ. Το «Δεκάμηνο πλάνο δουλειάς» του Γραφείου Αντίστασης ανέφερε, εξάλλου, πως μέσα από τη συμμετοχή της νεολαίας μπορεί να υπάρχουν και εκλογικά κέρδη, ενώ επεσήμαινε την ανάγκη «όλο το κόμμα [...] να κάνει συνείδηση σ' όλα τα στελέχη του και σ' όλα τα μέλη του την ανάγκη να καταπιασθούμε με όλες τις πτυχές που αφορούν την Αντίσταση».[51]

Η πενταετία 1959-1964 σηματοδότησε τη δυναμική είσοδο της Αριστεράς στη διεκδίκηση της ιστορίας της Αντίστασης. Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, μέσω της σύνδεσης με τη FIR επιχειρούνταν, όχι μόνο η εξωτερική πίεση προς

50. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 217, «Εορταστική χρονιά για να τιμηθή η Αντίσταση», [1963-1964].

51. Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ, κ. 216, «Δεκάμηνο πλάνο δουλειάς», [1963-1964]. Τον επόμενο χρόνο, η ΔΝΛ αναλάμβανε μόνη της, πλέον, μια σχετική «εκπολιτιστική εξόρμηση» στην περιφέρεια, με εκδηλώσεις και λαϊκά προσκυνήματα στους τόπους μαρτυρίων. Ως στόχος της εξόρμησης τέθηκε και η στρατολόγηση νέων μελών μέσω της προβολής της Αντίστασης.

το καθεστώς, αλλά επίσης η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στην ιστορία των ευρωπαϊκών αντιστασιακών κινημάτων και η κατάληψη μιας θέσης στο «στρατόπεδο του καλού»· στους νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το Κέντρο και η αναγνώριση που δεν έγινε

ΜΙΑ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ που άλλαξε το πολιτικό κλίμα στη δεκαετία του 1960 ήταν η ενοποίηση του κεντρώου χώρου με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (1961). Η Ένωση Κέντρου, υπό την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου, έδωσε έμφαση στο πρόβλημα της δημοκρατίας, επιχείρησε να προσεγγίσει αριστερούς ψηφοφόρους και, τελικά, κατόρθωσε να επικρατήσει σε δύο συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις (1963-1964), καταλαμβάνοντας την εξουσία. Ο Γ. Παπανδρέου επέμεινε σε ζητήματα σχετικά με το πρόσφατο παρελθόν, διεκδικώντας για το κόμμα του τμήμα της αντιστασιακής κληρονομιάς και κατηγορώντας τη Δεξιά για ενσωμάτωση των δωσιλόγων. Στη διάρκεια της διακυβέρνησής του προχώρησε στην απελευθέρωση πολλών πολιτικών κρατουμένων και εξόριστων, ενώ επιχείρησε να καθιερώσει τον κρατικό εορτασμό δύο επετείων: της επετείου της Απελευθέρωσης της Αθήνας και αυτής της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου. Η τελευταία, αποτελούσε μια σπάνια στιγμή ενότητας του αντιστασιακού κινήματος, καθώς η επιχείρηση διεξήχθη από τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ υπό την καθοδήγηση των Βρετανών. Το 1964 η επέτειος γιορτάστηκε για πρώτη φορά υπό την αιγίδα του κράτους και με τη συμμετοχή εκπροσώπων της Αριστεράς, ενώ μέχρι τότε μνημονευόταν αποκλειστικά με αναφορά στον Ν. Ζέρβα και τον ΕΔΕΣ. Χιλιάδες άνθρωποι πήραν μέρος στην εκδήλωση, ωστόσο η έκρηξη μιας παλιάς νάρκης τη μετέτρεψε σε τραγωδία με νεκρούς και τραυματίες, πυροδοτώντας επεισόδια, συλλήψεις και εκατέρωθεν καταγγελίες. Στη δίκη που ακολούθησε, ανάμεσα στους κατηγορούμενους και εν τέλει καταδικασθέντες για τα επεισόδια ήταν ο βετεράνος του ΕΛΑΣ, Γ. Αυγερόπουλος, και το παλαιό στέλεχος του ΕΔΕΣ, Νικόλαος Κοσίντας.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, εξελίξεις όπως η άνοδος της Αριστεράς και η διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, συνέβαλαν στην έναρξη μιας εκτεταμένης δημόσιας συζήτησης σχετικά με την Εθνική Αντίσταση και τη μεταπολεμική της διαχείριση.[52] Παράλληλα, μετά τις «εκλογές βίας και νοθείας» του 1961 και, ιδιαίτερα, μετά τη δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη το 1963, η αντιδεξιά ρητορική που εστίαζε στην ασύδοτη δράση των παρακρατικών οργανώσεων εντάθηκε. Πολλές από τις ομάδες αυτές, μάλιστα, παρουσιάζονταν ως οργανώσεις αντιστασιακών και θυμάτων πολέμου, με χαρακτηριστικά παρα-

52. Manos Avgeridis, «Debating the Greek 1940s», *ό.π.*, *σ.* 8-46.

Συγκέντρωση στον Γοργοπόταμο, 29.11.1964
[Φωτογραφικό Αρχείο εφ. *Αυγή*, ΑΣΚΙ]

δείγματα τις ομάδες στις οποίες ανήκαν οι δολοφόνοι του Γρ. Λαμπράκη. Συγκεκριμένα, ο Σπύρος Γκοτζαμάνης ήταν μέλος μίας εκ των ισχυρότερων οργανώσεων της Βόρειας Ελλάδας, του Συνδέσμου Αγωνιστών και Θυμάτων Εθνικής Αντιστάσεως Βορείου Ελλάδος, με αρχηγό τον Ξενοφώντα Γιοσμά ή Φον Γιοσμά, ενώ ο συνεργάτης του, Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, ήταν μέλος της Ένωσης Εθνικοφρόνων Ελασιτών (ΕΕΕ).

Το 1964, υπήρξε καθοριστική χρονιά για τη θεσμική ένταξη της Αντίστασης στην εθνική μνήμη. Η προσπάθεια καθιέρωσης της ημέρας της απελευθέρωσης της Αθήνας ως εθνικής εορτής –συγκεκριμένα της έλευσης της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στις 18 Οκτωβρίου–, με τη συναίνεση μάλιστα του αρχηγού της ΕΡΕ, Π. Κανελλόπουλου, καθώς και ο κρατικός εορτασμός της επετείου του Γοργοποτάμου αποτέλεσαν τις πιο χαρακτηριστικές κινήσεις προς αυτήν την κατεύθυνση,[53] αλλά όχι τις μόνες. Το 1964, στην επέτειο των εικοσάχρονων από την Απελευθέρωση, η Αντίσταση βρέθηκε στο προσκήνιο της δημόσιας σφαίρας. Πέραν των δημοσιευμάτων στον Τύπο και των εκδόσεων,[54] εν-

53. Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει», *ό.π.*, σ. 270-271.

54. Το 1964 κυκλοφόρησαν και πολλές εκδόσεις, όπως το *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα*, το *Αντάρτικο* του Φ. Γρηγοριάδη και *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* του Π. Κανελλόπουλου. Ανάμεσα στις σχετικές εκδόσεις περιλαμβάνονται επίσης οι εξής: Κοσμάς Αντωνόπουλος, *Εθνική Αντίστασις, 1941-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα 1964· Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 1964· Αλέξανδρος Ζάννας, *Η Κατοχή*, Εστία, Αθήνα 1964· Ε. Γ. Καλαμπαλίκης, *Η Εθνική Αντίστασις 1940-44 ζητά δικαίωσιν*, Αθήνα 1964· Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιΐα 1940-1941*, Αθήνα 1964. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η έκδοση της δίτομης βιογραφίας του Άρη Βελουχιώτη από τον Πάνο Λαγδά, καθώς επίσης και, στην αντίπερα όχθη, η κυκλοφορία της τετράτομης ιστορίας της Χωροφυλακής από τον Κωνσταντίνο Αντωνίου, βλ., αντίστοιχα, Πάνος Λαγδάς, *Άρης Βελουχιώτης, ο πρώτος τού αγώνα*, 2 τόμοι, Κυψέλη, Αθήνα 1964-1965 και Κωνσταντίνος Αντωνίου, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833-1965*, 4 τόμοι, Αθήνα 1964-1967. Τέλος, στο κλίμα της περιόδου, αξίζει να σημειωθούν εκδοτικά εγχειρήματα όπως αυτό του «κόκκινου» Δήμου Νίκαιας για τα 20 χρόνια από το Μπλόκο της Κοκκινιάς: *Ο Δήμος Νικαίας στους Ήρωες της Εθνικής Αντίστασης. 20 Χρόνια από τη 17 Αυγούστου 1944*, Δήμος Νίκαιας, Νίκαια 1964.

δεικτικό παράδειγμα αποτελεί το πολυήμερο αφιέρωμα του Ελληνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ). Το αφιέρωμα που επιμελήθηκε ο γενικός διευθυντής του και αντιστασιακός, Αναστάσιος Πεπονής, περιλάμβανε σειρά εκπομπών που κάλυπταν διαφορετικές πτυχές της περιόδου της Κατοχής.[55]

Επιπλέον, το ομόφωνο ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας, μετά από εισήγηση του δημάρχου Γεώργιου Πλυτά, για «πλήρη αποκατάσταση της Εθνικής Αντιστάσεως», προβλήθηκε ως «η πρώτη επίσημος αναγνώρισις της ανωνύμου θυσίας του ελληνικού λαού κατά την Κατοχήν» και «η πρώτη τιμητική εκδήλωσις προς τις εκατόμβες των ηρώων και των θυμάτων του κατακτητού, που εθεμελίωσαν το δικαίωμα της Ελλάδος να συγκαταλέγεται στην πρωτοπορίαν των ελευθέρων εθνών».[56] Το ψήφισμα περιλάμβανε μετονομασία μιας κεντρικής πλατείας σε «Πλατεία Εθνικής Αντιστάσεως» και δημιουργία μνημείου, τη συναδέλφωση της Αθήνας με το Παρίσι και τη Βαρσοβία ως αντιστασιακές πόλεις, την απονομή χρυσού μεταλλίου στον πρωθυπουργό και τιμητικών μεταλλίων στον ανώνυμο «Αγωνιστή της Εθνικής Αντιστάσεως» και στον «Άγνωστο Στρατιώτη» στο πλαίσιο της επετείου της Απελευθέρωσης, καθώς και τη συγκρότηση επιτροπής για την επιλογή των προσώπων που θα μπορούσαν να τιμηθούν. Στην ουσία, οι κινήσεις αυτές δρομολογούσαν μια διαδικασία παράλληλη με την αναγνώριση που πραγματοποιούσε ο στρατός και προετοίμαζαν το έδαφος για μία αναθεώρηση της σχετικής νομοθεσίας.

Η Αριστερά, από την πλευρά της, έβλεπε τις εξελίξεις να κινούνται προς μία κατεύθυνση η οποία εν δυνάμει ικανοποιούσε τις στοχεύσεις της. Παράλληλα, ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές ενείχαν τον κίνδυνο της απώλειας των επιχειρημάτων για την επίτευξη αυτών των διεκδικήσεων. Ο κίνδυνος ήταν η αναγνώριση της Αντίστασης στο πλαίσιο του ΕΑΜ, αλλά χωρίς το ίδιο ΕΑΜ και, κυρίως, χωρίς το ΚΚΕ. Η ένταση μεταξύ της ΕΔΑ και της Ένωσης Κέντρου στο πεδίο της Εθνικής Αντίστασης εκφραζόταν με τη μαζική συμμετοχή των δυνάμεων της πρώτης στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες και, συγχρόνως, με την καταγγελία τους ως «κρατικοποίηση» της Αντίστασης. Επιπλέον, η ΕΔΑ εντατικοποίησε το εγχείρημα ανάδειξης της εαμικής Αντίστασης, προχωρώντας στις κινήσεις που αναφέρθηκαν, όπως η εκστρατεία της ΕΔΑ και της ΔΝΛ με προ-

55. Η σειρά περιλάμβανε εκπομπές και χρονικά αφιερωμένα στον μυστικό Τύπο της Κατοχής, στις συλλήψεις, τις ομηρίες και τις εκτελέσεις, στη ζωή στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της ναζιστικής Γερμανίας, σε διάφορα «επεισόδια» της Εθνικής Αντίστασης, στο τραγούδι και το θέατρο της περιόδου, και στην Απελευθέρωση, καθώς επίσης συνεντεύξεις με αντιστασιακούς και πολιτικούς παράγοντες, ραδιοφωνικό έργο του Νότη Περγιάλη σε μουσική Μάνου Χατζιδάκι, ζωντανή μετάδοση των εκδηλώσεων στην Ακρόπολη, διάγγελμα του πρωθυπουργού κ.ά. Επιπλέον, από το Β΄ Πρόγραμμα μεταδίδονταν σχετικές ομιλίες και κείμενα των Ηλ. Βενέζη, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Ο. Ελύτη, Τ. Μιλλιέξ, Χρ. Ζαλοκώστα, Ρ. Προβελεγγίου, Τ. Σταύρου κ.ά. Βλ. «Αφιέρωμα του Ε.Ι.Ρ. στην Εθνική Αντίσταση», εφ. *Το Βήμα*, 16.10.1964, σ. 2.

56. «Πλήρης αποκατάστασις της Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Το Βήμα*, 14.10.1964, σ. 1, 5.

σκυνήματα και εκδηλώσεις σε τόπους μαρτυρίου, στο πλαίσιο της πρότασης που αποδέχθηκε η FIR ώστε το 1964, «Έτος Ευρωπαϊκής Αντίστασης», να περιλαμβάνει ειδική μνεία στην Ελλάδα, μεταφραζόμενη σε εκδηλώσεις και επισκέψεις διεθνών αντιπροσωπειών.[57] Στο ίδιο πλαίσιο, πραγματοποιήθηκαν εκδηλώσεις όπως η Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου που διοργάνωσε η νεοϊδρυθείσα Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (ΕΦΕΕ) λίγο πριν το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης,[58] με προβολή «αντιστασιακών» ταινιών από την Ιταλία, τη Δυτική και την Ανατολική Γερμανία, τη Γιουγκοσλαβία και την Πολωνία, και συζήτηση με θέμα «Η Ελληνική Αντίσταση και ο ελληνικός κινηματογράφος».[59]

Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της με την κυβέρνηση, η ΕΔΑ έδωσε, επίσης, μεγάλο βάρος στις εκδηλώσεις για την επέτειο της ίδρυσης του ΕΑΜ, του «οργανωτή και εμψυχωτή της πάλης στα χρόνια της χιτλερικής κατοχής». Με αφορμή τον εορτασμό, η Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος δήλωνε ότι «σήμερα προβάλλει σαν εθνικό χρέος η αποκατάσταση και αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», αλλά ότι η τελευταία δεν μπορεί να νοηθεί «χωρίς την νομιμοποίηση του ΚΚΕ».[60] Ως απάντηση, ο Γ. Παπανδρέου επιστράτευε εκτός από τα όργανα καταστολής, τις έννοιες της μνήμης και της λήθης αλλά και αυτήν της «ιστορικής αλήθειας», ένα «όπλο» που έβγαινε συχνά από τη φαρέτρα στις σχετικές διαμάχες για το παρελθόν:

> «Η ΕΔΑ, έπειτα από την συντριβήν της εις τον συμμοριτοπόλεμον, είχεν επιδοθή εις το κήρυγμα της λήθης. Και εις την πολιτικήν αυτήν της λήθης βαθμιαίως ανταπεκρίθη ολόκληρον το Έθνος. [...] Αιφνιδίως, η ΕΔΑ μεταβάλλει πολιτικήν. Εγκαταλείπει την λήθην και επιστρέφει εις την μνήμην. Εάν επρόκειτο μόνον περί ιστορικών μελετών, ή δημοσιογραφικών άρθρων, θα απετέλει δικαίωμά της. Αλλά δεν πρόκειται περί αυτών. Πρόκειται περί λαϊκών κινητοποιήσεων προς μυθοποίησιν του ΕΑΜ. Η απόφασις αυτή της ΕΔΑ αποτελεί πρόκλησιν προς το Έθνος. Και δεν θα γίνη ανεκτή. Δεν θα επιτρέψωμεν την παραχάραξιν της Ιστορίας προς παραπλάνησιν της σημε-

57. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κ. 216, φ. 1γ, «Χρονιά της Αντίστασης», 1964.

58. Πέραν της Εβδομάδας Αντιστασιακού Κινηματογράφου, και στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης δύο από τις ταινίες που διακρίθηκαν είχαν ως θέμα την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Αυτές ήταν η «Προδοσία» του Κώστα Μανουσάκη και ο «Διωγμός» του Γρηγόρη Γρηγορίου. Βλ. Νίνος Φενέκ Μικελίδης, «Η Πέμπτη Εβδομάδα Ελληνικού Κινηματογράφου», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 118 (1964), σ. 359-363.

59. «Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου στην Αθήνα», εφ. *Το Βήμα*, 28.8.1964, σ. 2· Νίνος Φενέκ Μικελίδης, «Αρχίζει αύριο η Εβδομάδα Αντιστασιακού Κινηματογράφου της ΕΦΕΕ – Τέσσερα χρόνια στην κόλαση...», εφ. *Η Αυγή*, 6.9.1964, σ. 1.

60. «Η επέτειος του ΕΑΜ – Νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε. ζητεί η Ε.Δ.Α.», εφ. *Το Βήμα*, 27.9.1964, σ. 14.

ρινής νεότητος, η οποία δεν έχει ζήσει τα γεγονότα. Θα υπάρξη απάντησις. Όχι, βεβαίως, με αστυνομικά μέτρα, αλλά με την ιστορικήν αλήθειαν. Και δεν θα επαφεθή η απάντησις εις τους επαγγελματίας εθνικόφρονας, μερίς των οποίων βαρύνεται με την ευθύνην συνεργασίας με τον εχθρόν. Η απάντησις θα δοθή από ημάς...».[61]

Ο πρωθυπουργός, συνεχίζοντας μια ρητορική που τον έφερε στην εξουσία, διαχώριζε τη θέση του τόσο από την «άκρα αριστερά» όσο και από την «άκρα δεξιά», υποστηρίζοντας ότι μόνο η δική του παράταξη, η «δημοκρατική παράταξη», είχε «λευκό ποινικό μητρώο» και ως εκ τούτου, δικαίωμα να είναι «τιμητής». Από τη Δεξιά, υιοθετούσε την εθνικοφροσύνη και της καταλόγιζε τον δοσιλογισμό· από την Αριστερά κρατούσε την αντιστασιακή δράση και της χρέωνε τον Εμφύλιο.[62] Για τον Παπανδρέου, η σύνθεση του ΕΑΜ ήταν «και εθνική και κομμουνιστική», με την πλειοψηφία των μελών του να αποτελείται από «εθνικόφρονες νέους», υποταγμένους, ωστόσο, σε μία μειοψηφική κομμουνιστική ηγεσία. Η δράση του ήταν «και Εθνική Αντίστασις και εθνικόν έγκλημα», με την αντιστασιακή πλευρά να εκδηλώνεται κυρίως για όσο διάστημα η «ψυχική πατρίδα» των κομμουνιστών, η Σοβιετική Ένωση, απειλούνταν, και με την εγκληματική πλευρά να αναπτύσσεται και να κυριαρχεί σταδιακά από τη στιγμή που άρχισε να διαφαίνεται η συμμαχική νίκη.[63]

Ένα ακόμα πλήγμα για την ΕΔΑ αποτέλεσε, τέλος, η ίδρυση της Πανελλήνιας Λέσχης Αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΛΑΕΑ), η οποία συσπείρωσε πολλούς από τους αντιστασιακούς που είχαν συνεργαστεί μαζί της στο παρελθόν και, πλέον, στρέφονταν προς την Ένωση Κέντρου. Η «Λέσχη», εκλαμβανόταν ως διασπαστική κίνηση, αντιπαραθετική προς την ΠΕΑΕΑ. Μία ανακοίνωση της Εκτελεστικής Επιτροπής[64] της τον Μάρτιο του 1965, επισήμαινε ότι, εκπροσωπώντας τις οργανώσεις ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, ΕΛΑΣ, Προμηθεύς, ΡΑΝ, τους αγωνιστές της Μέσης Ανατολής κ.ά., θα εργαζόταν με όλες της τις δυνάμεις για την «αποκατάσταση από το κράτος της καθολικής Εθνικής Αντίστασης».[65]

61. «Μετά τας δηλώσεις του πρωθυπουργού, απέτυχεν η χθεσινή συγκέντρωσις της ΕΔΑ», εφ. *Τα Νέα*, 29.9.1964, σ. 1, 5.

62. Για περισσότερα όσον αφορά τη χρήση του πρόσφατου παρελθόντος στη ρητορική της ΕΚ αλλά και συνολικά των κομμάτων του Κέντρου στην υπό εξέταση περίοδο βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος δίχως τέλος*, *ό.π.*, σ. 109-194.

63. «Μετά τας δηλώσεις του πρωθυπουργού, απέτυχεν η χθεσινή συγκέντρωσις της ΕΔΑ», εφ. *Τα Νέα*, 29.9.1964, σ. 5.

64. Η ΕΕ της ΠΛΑΕΑ αποτελούνταν από τους Μιχάλη Χατζημιχάλη, Νικόλαο Κοσίντα, Γεώργιο Ανδρουλακάκη, Βασίλειο Καμάρα, Σπυρίδωνα Βλάχο, Κωνσταντίνο Σωτηρίου και Θεμιστοκλή Μοσχάτο.

65. «Μακράν των κομμάτων η Λέσχη Αντιστάσεως. Συμπαράστασις προς τους Κυπρίους», εφ. *Το Βήμα*, 3.3.1965, σ. 8.

Μετεξέλιξη της «Λέσχης» αποτέλεσε η, προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ κατά τη Μεταπολίτευση, Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΟΑΕΑ).

Παρά τη σκληρή ρητορική του Γ. Παπανδρέου και την ένταση μεταξύ ΕΚ και ΕΔΑ, το 1964 έδειχνε να είναι η χρονιά που έθετε τα θεμέλια για μια «καθολική» αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Ωστόσο, αρχικά η τραγωδία του Γοργοποτάμου, η πόλωση που προκάλεσε και οι δίκες που ακολούθησαν, και στη συνέχεια η γενική πολιτική αναταραχή από το 1965 με τα Ιουλιανά και την ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου,[66] διαφοροποίησαν το κλίμα και ανέστειλαν την όλη διαδικασία, παρότι τα δημοσιεύματα, οι σχετικές πρωτοβουλίες και καμπάνιες συνεχίστηκαν. Το εκδοτικό σημείωμα του δελτίου πληροφοριών *Εθνική Αντίσταση*, που ξεκίνησε την έκδοσή του τον Ιανουάριο του 1967, έγραφε:

> «Θεωρούμε ότι όλοι οι Έλληνες πατριώτες, όλοι οι υπεύθυνοι πολιτικοί, κοινωνικοί, πνευματικοί, συνδικαλιστικοί και άλλοι παράγοντες της χώρας, έχουν χρέος, χωρίς καμμιά καθυστέρηση, να μην αγνοήσουν, να μην υποτιμήσουν στο εξής ούτε στιγμή τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύουν [...] ο νεοναζισμός, οι πάτρωνές του και οι ραδιουργίες τους. [...] Ας ενώσουμε όλοι τις προσπάθειές μας για να μην ξαναζήσουμε κι εμείς και τα παιδιά μας τη φρίκη που γνωρίσαμε στα έξη χρόνια της χιτλερικής κτηνωδίας. [...] Στην προσπάθεια να συνενωθούν όλοι οι αντιστασιακοί της Ελλάδος στην πάλη για τα ιδανικά της Αντιστάσεως, για την Ειρήνη, τη Δημοκρατία και την καταπολέμηση του νεοφασισμού όπως εκδηλώνεται στη χώρα μας, λογαριάζουμε το Δελτίο μας ν' αποτελέσει σοβαρή συμβολή».[67]

Λίγους μήνες αργότερα, το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου θα δικαίωνε τους φόβους των αντιστασιακών, εγκαινιάζοντας μία νέα περίοδο στη μεταπολεμική ελληνική ιστορία, αλλά και έναν νέο νομοθετικό κύκλο αναγνώρισης.

66. Για τα γεγονότα της διετίας 1965-1967 και, ευρύτερα, για τις μετεμφυλιακές ή/και προδικτατορικές πολιτικές εξελίξεις βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, *ό.π.*

67. «Η έκδοση του Δελτίου μας», *Εθνική Αντίσταση. Μηνιαία έκδοση για την ενημέρωση των μελών των Συνεργαζόμενων Οργανώσεων των Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως και των θυμάτων Κατοχής*, φ. 1 (Ιανουάριος 1967), σ. 2.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Αντιδικτατορική διαδήλωση στην Κύπρο

[Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΟ ΝΔ 179/1969 ΚΑΙ Ο «ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΥΚΛΟΣ» ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ (1967-1974)

Ελένη Κούκη

Ο αντικομμουνισμός και τα όριά του

ΣΤΗΝ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ, ο δεύτερος κύκλος αναγνώρισης της Δικτατορίας έχει ερμηνευθεί ως μία απόπειρα αναγνώρισης των Ταγμάτων Ασφαλείας ως κομμάτι της Εθνικής Αντίστασης.[1] Ασφαλώς, το παραπάνω υπήρξε η πιο σημαντική καταγγελία εναντίον της και ένα ανοιχτό ιστορικό αίνιγμα. Ωστόσο, ο νέος κύκλος αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης που δρομολόγησαν οι συνταγματάρχες, μας επιτρέπει να διερευνήσουμε πολλά περισσότερα, τις ιδεολογικές επεξεργασίες του καθεστώτος, τους τρόπους με τους οποίους εγκολπώθηκε ιδεολογήματα δημιουργημένα ήδη από την εποχή του εμφυλίου πολέμου, αλλά και τις διαφοροποιήσεις που επέφερε σε αυτά, καθώς η Δικτατορία επιχειρούσε να διαμορφώσει τον δικό της ιδεολογικό λόγο και να αποκτήσει το δικό της ακροατήριο.

Στις 5 Μαΐου 1967, και ενώ ήδη μεταφέρονταν στη διαβόητη φυλακή της Γυάρου πολλοί από τους συλληφθέντες της πρώτης βραδιάς του πραξικοπήματος –αρκετοί από αυτούς παλιοί αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης–, οι εφημερίδες δημοσίευσαν τα 279 σωματεία που διαλύονταν σύμφωνα με την απόφαση του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Οδυσσέα Αγγελή. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν η Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικής Αντιστάσεως περιόδου 1941-1944, η Επιτροπή Πρωτοβουλίας διά την Αναγνώρισιν της Εθνικής Αντιστάσεως, η Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως, κ.ά.[2] Έτσι, κάθε οργανωμένο σχήμα διεκδίκησης από μέρους της Αριστεράς έπαψε να λειτουργεί.

Μέσα στο καθεστώς της γενικής απαγόρευσης κάθε πολιτικής δραστηριότητας, το αίτημα της αναγνώρισης σταματούσε να έχει και νόημα. Σε συνθή-

1. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη*, *ό.π.*, σ. 141-154· Βάιος Καλογρηάς - Στράτος Δορδανάς, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων», *ό.π.*, σ. 181-256.

2. «Ο κατάλογος των διαλυομένων 279 οργανώσεων και σωματείων», εφ. *Τα Νέα*, 5.5.1967, σ. 7.

κες παρανομίας, το πιο επείγον, αλλά και το πιο δύσκολο ήταν να αποκατασταθούν οι γραμμές επικοινωνίας και να οργανωθεί η νέα αντίσταση απέναντι στη Δικτατορία. Από την άλλη πλευρά, σε αυτούς τους πρώτους μήνες, δεν ανιχνεύεται κάποιο ειδικό ενδιαφέρον για το ζήτημα της αναγνώρισης ούτε από την πλευρά της Δικτατορίας – η διάλυση των οργανώσεων δεν είχε να κάνει με τον ειδικό σκοπό τους, αλλά με το ότι ήταν αριστερές οργανώσεις.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, οι πραξικοπηματίες προέβαλαν τον εαυτό τους ως τους υπερασπιστές της «νίκης του Γράμμου».[3] Ο αντικομμουνισμός, κύριο χαρακτηριστικό τής κατά τα άλλα ρευστής φυσιογνωμίας του καθεστώτος,[4] εκφράζεται αρχικά μέσω ιστορικών αναφορών για τον αγώνα του «εθνικού» κράτους εναντίον της «ξενοδούλου δράκας» των κομμουνιστών, δηλαδή με αναφορές για το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, ενώ πολύ σπάνια δημοσιεύονται αφηγήματα για την περίοδο της Κατοχής.[5] Είναι ενδεικτικό ότι στη μεγάλη έκθεση της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων που εγκαινιάστηκε στο Ζάππειο τον Απρίλιο του 1968, στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για την πρώτη επέτειο της 21ης Απριλίου, η μη εαμική Αντίσταση παρουσιαζόταν ισχνά μέσα από γενικόλογες αναφορές για το αδάμαστο φρόνημα των Ελλήνων που τους ώθησε να συγκροτήσουν «δεκάδες οργανώσεις».[6]

Σε αυτήν την πρώτη περίοδο, οι μόνοι οι οποίοι φαίνεται να προσπαθούν να τονίσουν την εθνική σημασία της Εθνικής Αντίστασης, είναι οι αρχηγοί των εθνικοφρόνων οργανώσεων, οι οποίοι αναζητούν τον νέο εθνικό τους ρόλο στα καινούρια δεδομένα της Δικτατορίας. Έτσι, για παράδειγμα, ήδη από τις πρώτες μέρες μετά το πραξικόπημα κάποιοι από αυτούς, ο Ιωάννης Πανουτσόπουλος ως αρχηγός Εθνικής Αντιστάσεως της Πελοποννήσου και ο Αντώνης Φωστηρίδης ως γενικός αρχηγός των αγωνιστών Εθνικής Αντίστασεως Μακεδονίας-Θράκης, θα στείλουν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα προς τη «νέα εθνική κυβέρνηση».[7]

3. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «"Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μην απωλεσθή η νίκη του Γράμμου" η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στο λόγο της "Επανάστασης"», στο Γιάννα Αθανασάτου - Άλκης Ρήγος - Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1999, σ. 153-165.

4. Theodore A. Couloumbis, «The Greek Junta Phenomenon», *Polity*, τ. 6/3 (1974), σ. 345-374· Richard Clogg, «Η ιδεολογία της "Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967"», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 81-112.

5. Βλ. «Οι τρεις γύροι του κομμουνισμού στην Ελλάδα», περ. *21η Απριλίου*, τ. 2, Αύγουστος 1967, σ. 29-32.

6. *Έκθεσις της πολεμικής ιστορίας των Ελλήνων*, τ. β΄, Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων, Αθήνα 1970, σ. 605-636 και σ. 637-667.

7. «Εκατοντάδες συγχαρητηρίων μηνυμάτων προς την κυβέρνησιν», εφ. *Τα Νέα*, 29.4.1967, σ. 8.

Έκθεση της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων,
η αίθουσα της αντίστασης,
Ζάππειο 1968

Οι τρόποι με τους οποίους οι εθνικόφρονες οργανώσεις καλλιέργησαν τις επαφές τους με τη Δικτατορία σκιαγραφούνται μέσα από την αρθρογραφία της εφημερίδας *Εθνική Αντίστασις*, δημοσιογραφικό όργανο της ΠΕΣΕΑ (Πανελλήνιος Ένωσις των Συνδέσμων Εθνικής Αντιστάσεως). Υπήρξε από τις μεγαλύτερες οργανώσεις παλαιών μαχητών του ΕΔΕΣ με έδρα τα Γιάννενα και πρόεδρο εκείνη την εποχή τον Αλέκο Παπαδόπουλο, παλιό υψηλόβαθμο στέλεχος του ΕΔΕΣ και μεταπολεμικά βουλευτή της Δεξιάς.[8] Από τους πρώτους μήνες του 1967, η ένωση τάχθηκε υπέρ της Δικτατορίας υποστηρίζοντας ένθερμα το καθεστώς στις κρίσιμες καμπές του, π.χ. στην κυπριακή κρίση του 1967, ενώ παράλληλα καλλιέργησε επαφές με υπουργούς, όπως τον Αλέξανδρο Ματθαίου, υπουργό Γεωργίας, για να προωθήσει αιτήματα όπως η δημιουργία του οικισμού Ν. Ζέρβας για τους άστεγους αγωνιστές ΕΟΕΑ.[9]

Παράλληλα, προσπάθησε να αποδείξει τη χρησιμότητά της ως προς την κινητοποίηση κόσμου σε εκδηλώσεις προβολής για τη Δικτατορία. Έτσι, στις 25 Μαΐου 1968, η οργάνωση συμμετείχε εν σώματι στους εορτασμούς του Σουλίου, στους οποίους παραβρέθηκε τόσο ο αντιβασιλέας, Γεώργιος Ζωιτάκης,

8. Το κοινό επώνυμο του Αλέκου Παπαδόπουλου με τον αρχηγό της Δικτατορίας είναι απλή συνωνυμία. Περισσότερα για την πολιτική σταδιοδρομία του βλ. Νίκος Βαφέας - Βαγγέλης Τζούκας, «Από την Αντίσταση στη Βουλή», *ό.π.*, σ. 263-284.

9. «Θα κερδίσωμεν», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, 28.11.1967, σ. 1· «Βαρυσήμαντος συνέντευξις του υπουργού Γεωργίας κ. Ματθαίου στην εφημερίδα μας», ό.π.

όσο και ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Στυλιανός Παττακός. Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας περιγράφει με ενθουσιασμό πώς το εδεσίτικο τραγούδι, «Από την Αθήνα ο Ζέρβας κίνησε», ακούστηκε πάλι στο Σούλι σαν προειδοποίηση προς τους νέους εχθρούς του έθνους.[10]

1968: Αναγνωρίζοντας την πολιτική αξία της αναγνώρισης

Η ΠΡΩΤΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ότι η ηγεσία της Δικτατορίας είχε αρχίσει να αξιοποιεί το ηθικοπολιτικό κεφάλαιο της Εθνικής Αντίστασης για την προώθηση των σκοπών της ανιχνεύεται τον Ιούνιο του 1968, όταν πραγματοποιήθηκε ευρύς κυβερνητικός ανασχηματισμός.[11] Έξι από τους δέκα νέους υπουργούς και υφυπουργούς τόνισαν στα βιογραφικά τους σημειώματα την αντιστασιακή τους δράση επί Κατοχής: «επετύχαμεν να χρησιμοποιήσωμε το δυναμικόν της νέας γενεάς η οποία ηγωνίσθη κατά τους τελευταίους αγώνας του Έθνους», καυχήθηκε ο Γ. Παπαδόπουλος. Πιο συγκεκριμένα, την ιδιότητα του αντιστασιακού επικαλέστηκαν ο Επαμεινώνδας Τσέλλος (ιδρυτής της οργάνωσης Όμηρος), ο Λουκάς Πάτρας, ο Ιωάννης Χολέβας, ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης (ιδρυτής της εφημερίδας *Ελληνικόν Αίμα*), ο Νικήτας Σιώρης (αναφέρεται ως ηγέτης του φοιτητικού αντιστασιακού κινήματος) και ο Απόστολος Βογιατζής.[12] Κάποιοι επικαλέστηκαν την ιδιότητα του αντιστασιακού, χωρίς όμως να αναφέρουν τη συγκεκριμένη οργάνωση στην οποία δραστηριοποιήθηκαν. Η πιο ιδιαίτερη περίπτωση, βέβαια, ήταν αυτή του Απόστολου Βογιατζή που ανέλαβε υπουργός Εργασίας, ο οποίος ως επικεφαλής του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας είχε υπογράψει την ιδρυτική πράξη του ΕΑΜ.[13] Η Δικτατορία κατά την υπουργοποίησή του τον ανέφερε αόριστα ως αντιστασιακό, ενώ λίγους μήνες αργότερα πρόβαλε τη διαμάχη του με το ΕΑΜ το 1945.[14]

Με την αναφορά στους «νέους ανθρώπους» ο Παπαδόπουλος οικειοποιούταν ένα αφήγημα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της Απελευθέρωσης. Από το 1945 κύκλοι φιλελεύθερων είχαν υποστηρίξει ότι οι νέοι άνθρωποι της Εθνικής Αντίστασης έπρεπε να συμμετάσχουν

10. «Στο θρυλικό Σούλι ξανακούστηκε η φωνή της πατρίδος», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, 28.5.1968, σ. 1.

11. «Ανεσχηματίσθη η κυβέρνησις», εφ. *Το Βήμα*, 21.6.1968, σ. 1.

12. «Βιογραφικά σημειώματα των νέων μελών της κυβερνήσεως», εφ. *Τα Νέα*, 21.6.1968, σ. 9.

13. Μάνος Αυγερίδης, «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας στην τροχιά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (1941-1961)», στο Ευαγγελία Γεώργα - Ελένη Τάκου (επιμ.), *Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία. Επετηρίδα 2008-2009*, Πάντειο-Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σ. 141-160.

14. «Το πολιτικόν "πιστεύω" του κ. Αποστόλου Βογιατζή», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 20.10.1968, σ. 9.

προνομιακά στις πολιτικές εξελίξεις ακριβώς λόγω του αγώνα που είχαν διεξάγει κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η ιδέα αυτή στη συνέχεια είχε αναπαραχθεί και από κύκλους βασιλοφρόνων, όπως προκύπτει από τις διακηρύξεις του εφήμερου Νέου Κόμματος του Σπύρου Μαρκεζίνη το 1947.[15]

Μετεμφυλιακά, το ιδεολόγημα προβλήθηκε και από αντικοινοβουλευτικούς κύκλους, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για την επικράτηση των παλαιοκομματικών και την παραγκώνιση τους. Ο Δημήτριος Τσάκωνας, για παράδειγμα, αργότερα στενός συνεργάτης του Γ. Παπαδόπουλου και επίδοξος ιδεολογικός εκπρόσωπος της Δικτατορίας,[16] ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αναφερόταν στη «Γενεά του 1941-1949» ως αυτή που έκανε διμέτωπο αγώνα κατά του «Κομμουνισμού και της Κεφαλαιοκρατίας».[17] Η Δικτατορία, λοιπόν, προβαλλόταν ως ο εθνικός φορέας που ερχόταν να εξυγιάνει τον πολιτικό βίο, να αποκαταστήσει την «αληθή δημοκρατία» και όσους είχαν παλέψει για αυτήν.

Έναν μήνα μετά τον υπουργικό ανασχηματισμό του Ιουνίου 1968, ο Γ. Παπαδόπουλος προχώρησε σε μία ακόμη τελετουργική κίνηση που υπογράμμιζε τη στοργή της «Εθνικής Κυβερνήσεως» για την αποκατάσταση της γενιάς της Εθνικής Αντίστασης. Στις 29 Ιουλίου 1968 ο Γ. Παπαδόπουλος μετέβη στα Γιάννενα για τις εορταστικές εκδηλώσεις της επετείου της εξόδου του Ναπολέοντα Ζέρβα στο βουνό, μια τοπική επέτειο που γιορταζόταν στην περιοχή των Ιωαννίνων τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, αν και όχι κάθε χρόνο με την ίδια επισημότητα.[18]

Η κινητοποίηση και η οργάνωση της εκδήλωσης, προκειμένου σε αυτήν να προβληθεί η λαοφιλία του Γ. Παπαδόπουλου, ήταν εμφανής σε κάθε στιγμή της εκδήλωσης και σε κάθε σημείο της πόλης. Το πλήθος που τον επευφημού-

15. «Το υπό τον κ. Σπ. Μαρκεζίνην Νέον Κόμμα εκθέτει τας αρχάς του», εφ. *Εμπρός*, 16.2.1947, σ. 5.

16. Ο Δημήτριος Τσάκωνας, κοινωνιολόγος, υπήρξε καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από το 1968 μέχρι την απομάκρυνσή του στη Μεταπολίτευση. Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας διετέλεσε διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Γεώργιου Παπαδόπουλου, και στη συνέχεια, υφυπουργός Προεδρίας (31.3.1970-25.8.1971), Εξωτερικών (26.8.1971-31.7.1972), Παιδείας & Θρησκευμάτων (31.7.1972-30.8.1972). Μετά την ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Δ. Ιωαννίδη ανέλαβε εκ νέου υπουργός Πολιτισμού και Επιστημών (25.11.1973) μέχρι και την πτώση της Χούντας. Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ο Δ. Τσάκωνας εξέδωσε σειρά βιβλίων του για το σύγχρονο ελληνικό έθνος, όπως, για παράδειγμα, *Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν* (1970), *Προβλήματα ελληνικότητος* (1972), *Κοινωνιολογική ερμηνεία του νεοελληνικού βίου* (1974), κ.ά. Το αρχείο του εναπόκειται στο ΕΛΙΑ (https://cutt.ly/6jv5i0z).

17. Δημήτριος Τσάκωνας, «Οι προβληματισμοί της Νέας Γενεάς», εφ. *Η Καθημερινή*, 3.2.1959, σ. 1· Δημήτριος Τσάκωνας, *Δοκίμια Επαναστάσεως*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1961, σ. 11-18.

18. «Για πρώτη φορά ύστερα από είκοσι χρόνια - Πολεμιστές και λαός δώσατε το μεγάλο παρών στη Μενίνα στις 16 Αυγούστου 1964», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, 1.8.1964, σ. 1. «Διεξάγομεν και τώρα Εθνικήν Αντίστασιν», εφ. *Τα Νέα*, 29.7.1968, σ. 1, 8.

σε, μεταξύ των οποίων δέκα χιλιάδες παλιοί αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, όπως αναφέρουν τα δημοσιεύματα, κρατούσε ελληνικές σημαίες και συνθήματα υπέρ της 21ης Απριλίου. Μετά την υπαίθρια δοξολογία και την κατάθεση στεφάνων, ο πρόεδρος της ΠΕΣΕΑ, Αλέκος Παπαδόπουλος, παρέδωσε στον Γ. Παπαδόπουλο χρυσό μετάλλιο και τον ανακήρυξε επίτιμο γενικό αρχηγό των ομάδων Εθνικής Αντιστάσεως. Στη συνέχεια, ο Γ. Παπαδόπουλος εκφώνησε λόγο στο πλήθος, διακηρύσσοντας την αδιάσπαστη ιστορική ενότητα που υπήρχε ανάμεσα στην Εθνική Αντίσταση και την 21η Απριλίου:

> «Η Ελλάς θα ζήσει και θα μεγαλουργήσει διότι γνωρίζει να ανθίσταται και να αναπετάσση την σημαίαν του αγώνος εις τα κρισίμους στιγμάς. Το απέδειξε κατά την 23ην Ιουλίου 1942. Το απέδειξεν κατά την 21ην Απριλίου του 1967. [...] Είναι απαραίτητος η πείρα υμών των αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως, ως πρωτοπόρων εις τον νέον αγώνα εθνικής αντιστάσεως που διεξάγει το Έθνος από της 21ης Απριλίου 1967. Πρέπει να εκκαθαρίσωμεν τον εαυτόν μας από την φαύλον συνήθειαν του παρελθόντος της συναλλαγής και της ελλείψεως ευθύνης».[19]

Τέλος, ο Γ. Παπαδόπουλος διακήρυξε ότι είχε υπάρξει μια «αμαύρωση», χωρίς όμως να κατονομάσει αυτόν που την είχε διαπράξει, στην οποία ο ίδιος θα έβαζε τέλος μετονομάζοντας τα Σώματα της Εθνικής Αντίστασης σε Σώματα Τακτικού Στρατού «με όλα τα νόμιμα επακόλουθα». Έτσι άνοιγε τον δρόμο σε ένα παλιό και επίμονο αίτημα των οργανώσεων, την απονομή συντάξεων στους παλιούς μαχητές και άλλων ωφελημάτων, που μέχρι τότε απολάμβαναν μόνο οι παλιοί πολεμιστές του τακτικού στρατού.[20]

Το ξαφνικό ενδιαφέρον για την Εθνική Αντίσταση από τη Δικτατορία εξηγείται από το πολιτικό διακύβευμα της στιγμής, δηλαδή το δημοψήφισμα για το νέο σύνταγμα. Το αποτυχημένο βασιλικό αντικίνημα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 είχε διαρρήξει τις πολιτικές ισορροπίες πάνω στις οποίες βασιζόταν η Χούντα για τη νομιμοποίηση του καθεστώτος. Ο βασιλιάς βρισκόταν πλέον σε αυτοεξορία – προφανές σημάδι ότι δεν συναινούσε με την επικρατούσα κατάσταση.[21] Σε αυτή την έκρυθμη κατάσταση το δημοψήφισμα για το νέο σύνταγμα, που ορίστηκε στις 29 Σεπτεμβρίου, προβλήθηκε ως ψήφος εμπιστοσύνης προς τη δικτατορική κυβέρνηση. Οι μήνες που προηγήθηκαν της διεξαγωγής αξιοποιήθηκαν για την προβολή της «Εθνικής Κυβερνήσεως» σε μια

19. *Στο ίδιο*, σ. 8.

20. *Στο ίδιο*.

21. Για το έλλειμα νομιμοποίησης που η Δικτατορία αντιμετώπισε μετά τις 13 Δεκεμβρίου 1968, βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Τι συνέβη τον Ιανουάριο του 1968; Φατριαστικές συγκρούσεις και διπλωματικές δολιχοδρομίες στην πορεία σταθεροποίησης του δικτατορικού καθεστώτος», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 16 (2014), σ. 173-174.

προσπάθεια να πειστεί τόσο το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό ακροατήριο για τα λαϊκά ερείσματά της. Πρόκειται για τους μήνες που η Δικτατορία εξήγγειλε τα πιο λαϊκά μέτρα της, όπως, για παράδειγμα, τη δωρεάν διανομή πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και τη διαγραφή των αγροτικών χρεών.[22] Με την υπόσχεση απονομής σύνταξης σε παλιούς μαχητές της εθνικόφρονας αντίστασης, ο Παπαδόπουλος ικανοποιούσε ένα παλιό αίτημα που αφορούσε χιλιάδες οικογένειες και είχε υπάρξει πάγιο αίτημα ήδη από τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου.

Τις επόμενες εβδομάδες οι παλιοί αρχηγοί και οργανώσεις σπεύδουν να χαιρετίσουν την πρωτοβουλία. Πέρα από τα επώνυμα συγχαρητήρια από παλιούς εθνικόφρονες αρχηγούς της Εθνικής Αντίστασης, που είχαν ήδη ταχθεί στο πλευρό της Δικτατορίας,[23] ένα πλήθος εθνικοφρόνων οργανώσεων Εθνικής Αντίστασης εμφανίστηκαν στις εφημερίδες, όπως η Επιτροπή Επιστημόνων Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, οι Αγωνισταί και Θύματα Εθνικής Αντιστάσεως Νομού Κιλκίς, καθώς και μεμονωμένοι αγωνιστές του ΕΔΕΣ κυρίως, αλλά και άλλων οργανώσεων, π.χ. της ΠΑΟ.[24]

Καθώς η Εθνική Αντίσταση ενσωματωνόταν στο αφήγημα της Δικτατορίας, τα υψηλόβαθμα στελέχη της άρχισαν να προβάλουν τα αντιστασιακά τους διαπιστευτήρια. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Λαδάς τον Ιούλιο του 1968 αποκάλυψε στην Ολυμπία την προτομή του ταγματάρχη Χρήστου Καραχάλιου που είχε σκοτωθεί σε μάχη με τον ΕΛΑΣ.[25] Αντίστοιχα, τον Οκτώβριο του 1968 ο υπουργός Παιδείας Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, για να αποκρούσει τις κατηγορίες της εφημερίδας *Βραδυνή* ότι ήταν κομμουνιστής, τόνισε τη συμμετοχή του στην Εθνική Αντίσταση: «Κατά την διάρκειαν της Κατοχής, όταν ινδάλματά σας επύκνωναν τις τάξεις του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ [...] εγώ μετείχον της εθνικής οργανώσεως αντιστάσεως Όμηρος».[26]

22. Η αναγγελία της διαγραφής των αγροτικών χρεών έγινε στις 6 Απριλίου 1968 από τον υπουργό Γεωργίας Αλ. Ματθαίου, «Ποια παλαιά και νέα χρέη των αγροτών διαγράφονται», εφ. *Μακεδονία*, 7.4.1968, σ. 1, 13. Η χορήγηση δωρεάν φοιτητικών συγγραμμάτων έγινε από τον Γ. Παπαδόπουλο σε ταξίδι του στην Πάτρα για τη θεμελίωση του πανεπιστημίου, «Η θεμελίωσις του πανεπιστημίου των Πατρών», εφ. *Μακεδονία*, 28.5.1968, σ. 5.

23. «Οι αγωνισταί της Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 13.10.1968, σ. 5· «Η εθνική αντίστασις», Νέα Πολιτεία, 18.10.1968, σ. 3.

24. Βλ., ενδεικτικά, «Ευχαριστούν το κύριον πρωθυπουργόν οι αγωνισταί της Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Τα Νέα*, 31.7.1968, σ. 11 και «Ευχαριστούν τον κ. Πρωθυπουργόν», εφ. *Τα Νέα*, 5.8.1968, σ. 12.

25. «Ο κ. Λαδάς απεκάλυψεν εις την Ολυμπίαν την προτομήν του Χρ. Καραχάλιου και ωμίλησε διά τους εθνικούς αγώνας τους», εφ. *Μακεδονία*, 9.7.1968, σ. 7· «Ο κ. Ιωάν. Λαδάς τιμά την Εθνικήν Αντίστασιν», περ. *Νέα Ελλάς*, Ιούλιος-Αύγουστος 1968, τ. 12-13, Ιούλιος-Αύγουστος 1968, σ. 21-22.

26. «Επιστολή του υπουργού Παιδείας προς τον αρθρογράφο εφημερίδος», εφ. *Τα Νέα*, 26.10.1968, σ. 15.

Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι το 1968 επιχειρήθηκε ακόμη και η προβολή του αρχηγού της Δικτατορίας, Γ. Παπαδόπουλου ως παλιού αντιστασιακού. Λίγες μέρες μετά την εκδήλωση στα Γιάννενα, ένα άρθρο υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Αντιστασιακός» δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα του *Βήματος*, τονισμένο μέσα σε μαύρο πλαίσιο. Η ελληνική Αντίσταση, έγραφε, αποτέλεσε το ισχυρότερο ευρωπαϊκό κίνημα, ωστόσο επειδή ο παλιός πολιτικός κόσμος είχε υπάρξει «απών», μεταπολεμικά δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να την τιμήσει. Μόνο ο «Πρωθυπουργός, *αγωνιστής ο ίδιος της εθνικής αντιστάσεως* συναισθανθή το χρέος του» (η έμφαση δική μας).[27] Αντίστοιχα, τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, ο Βύρων Σταματόπουλος, ως γενικός διευθυντής Τύπου και Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας, υποδεχόμενος ομάδα καθηγητών και φοιτητών αμερικανικών πανεπιστημίων, ανέφερε ότι ο Γεώργιος Παπαδόπουλος «υπήρξε εκ των παρανόμων αγωνιστών, ένας αγωνιστής εναντίον της φασιστικής Κατοχής».[28]

Μέχρι αυτό το σημείο, οι ενδείξεις επιτρέπουν την υπόθεση ότι η στρατηγική της υιοθέτησης της Εθνικής Αντίστασης εκπορευόταν από το υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, το κατεξοχήν υπουργείο που συνδεόταν με τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Σε άρθρο, όμως, του Γιάννη Φάτση που δημοσιεύτηκε στο *Βήμα* κατά τη Μεταπολίτευση, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι το δικτατορικό σχέδιο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης είχε υπάρξει ιδέα του Ι. Λαδά.[29] Το ρεπορτάζ περιείχε αξιόπιστα στοιχεία για τη διαδικασία της αναγνώρισης επί Δικτατορίας, σαφής ένδειξη ότι ο δημοσιογράφος είχε πρόσβαση στη ΔΕΠΑΘΑ. Ωστόσο, η αναφορά του στον Ι. Λαδά δεν επιβεβαιώνεται από το τεκμηριωτικό υλικό της περιόδου της Δικτατορίας.

Οι αναφορές στην αντιστασιακή δράση του Γ. Παπαδόπουλου είναι πάντα αόριστες. Σύμφωνα με την υμνητική βιογραφία που δημοσίευσε ανήμερα του δημοψηφίσματος η φιλοκαθεστωτική *Νέα Πολιτεία*, ο δικτάτορας αποτελούσε το κατ' εξοχήν παράδειγμα της «γενεάς του '40». Η κατάκτηση, περιγράφει το άρθρο, «ευρίσκει τον Γεώργιον Παπαδόπουλο μαχητήν του μυστικού πολέμου [...] πρώτον εις τας Αθήνας και εν συνεχεία με τας Εθνικάς Ομάδας Αντιστάσεως».[30] Σύμφωνα με το ιδιόλεκτο της αναγνώρισης, η παραπάνω περιγραφή σήμαινε ότι ο Παπαδόπουλος δραστηριοποιήθηκε στα δίκτυα φυγάδευσης αξιωματικών από την πρώτη στιγμή που δημιουργήθηκαν, στη συνέχεια υπήρξε μέλος κάποιας αστικής μυστικής οργάνωσης, και τέλος έφυγε από

27. «Η Αντίστασις», εφ. *Το Βήμα*, 31.7.1968, σ. 1.

28. «Ο κύριος Βύρων Σταματόπουλος δηλώνει: Θεμελιώνεται νέα δημοκρατία προοδευτική και σύγχρονος», εφ. *Τα Νέα*, 19.11.1968, σ. 1, 9.

29. «Προσέφεραν υπηρεσίας πληροφοριοδότου», εφ. *Το Βήμα*, 8.4.1979, σ. 13.

30. «Η εκπληκτική σταδιοδρομία του αρχηγού της Επαναστάσεως», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 29.9.1968, σ. 1.

την Αθήνα, προφανώς για να ενταχθεί σε κάποια ανταρτική ομάδα. Σε κανένα σημείο, όμως, στο κείμενο δεν διευκρινίζεται ποιες ήταν αυτές οι οργανώσεις, και ούτε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος έδωσε ποτέ περισσότερες πληροφορίες.

Ήδη από την περίοδο της Δικτατορίας, αλλά ιδιαίτερα στη Μεταπολίτευση κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Παπαδόπουλος είχε υπηρετήσει στη Χ,[31] η οποία όμως δεν κατάφερε ποτέ να δημιουργήσει ένοπλες ομάδες εκτός Αθήνας. Ούτε, όμως, τα αρχεία της ΔΕΠΑΘΑ προσφέρουν ασφαλείς πληροφορίες για το ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, σε πίνακα που υπέβαλε το 1952 ο αρχηγός της Χ Γεώργιος Γρίβας για την αναγνώριση των μελών της οργάνωσης, περιλαμβάνονται δύο εγγραφές που συνηγορούν με την εκδοχή ότι ο Παπαδόπουλος είχε υπάρξει μέλος της, ωστόσο, δεν την επιβεβαιώνουν διότι τα ονόματα είναι κοινότοπα και θα μπορούσε να πρόκειται για απλή συνωνυμία.[32] Η πρώτη εγγραφή αφορά μέλος της Χ με το ονοματεπώνυμο Γεώργιος Παπαδόπουλος και πατρώνυμο Χρήστ[ος] με δράση από τον Ιούνιο του 1943 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1944. Η δεύτερη αφορά μέλος με το ονοματεπώνυμο Κώστας Παπαδόπουλος, επίσης με το πατρώνυμο Χρήστ[ος] και ίδια περίοδο δράσης. Αν όντως, πρόκειται για τους δύο γνωστούς αδερφούς Παπαδόπουλου, τότε το εύλογο συμπέρασμα είναι ότι η βιογραφία του που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Πολιτεία* περιέχει διαστρεβλωμένα στοιχεία, καθώς σίγουρα δεν δραστηριοποιήθηκε σε ανταρτική ομάδα εκτός Αθηνών, εφόσον παρέμεινε ως μέλος της Χ μέχρι και τις παραμονές της Απελευθέρωσης.

1969: Από τις υποσχέσεις στη νομοθέτηση

ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ 1969 δημοσιεύτηκε το Νομοθετικό Διάταγμα 179 «Περί Εθνικής Αντιστάσεως», το οποίο τακτοποιούσε το ζήτημα με αρκετά διαφορετικό τρόπο από αυτόν που ο Γ. Παπαδόπουλος είχε υποσχεθεί στα Γιάννενα τον Ιούλιο του 1968. Αντί να προχωρήσει στην εξίσωση των παλιών αγωνιστών με τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς του τακτικού στρατού, επανεκκινούσε όλη τη διαδικασία της αναγνώρισης από την αρχή.[33] Αν και διευκρινιζόταν ότι τα «παλιά στοιχεία» που είχαν κατατεθεί παρέμεναν σε ισχύ και συνεπώς δεν χρειαζόταν να κατατεθούν εκ νέου,[34] όλες οι οργανώσεις ήταν υποχρεωμένες

31. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και "Χ": Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (2006), σ. 139-140.

32. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρακτικά Πρωτότυπα από 17 έως 30: πρακτικό υπ. αρ. 20/14.7.1952. Σε καταλόγους που κατατέθηκαν στη ΔΕΠΑΘΑ μετά το 1969 τα δύο αυτά ονόματα δεν έχουν συμπεριληφθεί.

33. ΝΔ 179/1969, άρθρο 11, παρ. 1-3.

34. Στο ίδιο, παρ. 4.

673

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ. 26 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1969	ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 73

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 179

Περί Ἑθνικῆς Ἀντιστάσεως.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Προτάσει τοῦ Ἡμετέρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀποφασίσαντες καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 1.

Ἑθνικὴ Ἀντίστασις.

1. Ἑθνικὴ Ἀντίστασις, κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ παρόντος, νοεῖται τὰ σύνολα τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων τῶν διεξαχθέντων πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐγκυκλίων τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, διαρκούντος τούτου ἢ μετὰ τὴν λῆξιν αὐτοῦ, πλὴν τῶν ἀναλυθέντων ὑπὸ τῶν τακτικῶν μονάδων τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας τῆς Χώρας, τῶν ἀποκαταστώντων γενικῶς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐξουσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνικοῦ Χώρου, καὶ περιλαμβάνει, ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις καὶ περιορισμοὺς τοῦ παρόντος, τοὺς κάτωθι εἰδικότερον ἀγῶνας:

α) τοὺς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1922 ἀγῶνας ἢ ἐκστρατείας λαβούσας χώραν ἐπὶ ἐθνικῶν ἐδαφικῶν περιοχῶν τελούσῶν ὑπὸ καθεστῶτος προσωρινοῦ εἰς ξένην ἐπικράτειαν καὶ εἰρισκομένων ἤδη ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας, κατόπιν δὲ εἰς τὴν διὰ παντὸς μόνιμον ἐνσωμάτωσιν τῆς ξένης κυριαρχίας καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τούτων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐπικρατείᾳ.

β) τοὺς ἀγῶνας τοὺς διεξαχθέντας ἀπὸ τοῦ πέρατος τῶν ἐν Ἑλλάδι κοινωνικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ πολέμου 1940 - 41 καὶ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως, ἐπὶ ἐδαφῶν τελούντων ὑπὸ ἐχθρικὴν κατοχὴν καὶ ἀποκαταστώντας εἰς τὴν ἀπολεσθεῖσαν τούτων καὶ ἀποκαταστῶσαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἐν τῇ ἑνοείᾳ ἐχθρὸς παρελαμβάνονται ἐν προκειμένῳ καὶ ἐν γένει Ὀργανώσεις ἀντιθετικαὶ ἐχθρικαὶ καὶ ἀποκαταστῶσαι εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἐν τῇ Χώρᾳ καθεστῶτος διαφόρου τοῦ νομίμου τοιούτου ἢ καὶ τὴν ὑποβολὴν καὶ προσάρτησιν ἐθνικῶν ἐδαφῶν εἰς ἀμόχρου Χώρας.

γ) τοὺς ἀγῶνας τοὺς διεξαχθέντας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Χώρας καὶ ἀποκαταστώντας εἰς τὴν κατοχυρώσιν τοῦ κομμουνιστοσυμμορφοποιηθεῖσα, καλουμένου τοῦ λοιποῦ ἐν τῷ παρόντι ἐχθροῦ, καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἑνόμου τάξεως.

2. Αἱ κατὰ τὴν προηγουμένην παράγραφον πολεμικαὶ πράξεις ἀναγνωρίζονται ἴδιαι τῆς Πατρίδος καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Ἔθνους.

Ἄρθρον 2.

Ἑθνικαὶ Ἀντεπιταγαὶ Ὁμάδες.

1. Ἑθνικαὶ Ἀντεπιταγαὶ Ὁμάδες (ΕΑΟ) νοοῦνται, διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ παρόντος, ἡ ἑκάστοτε ἀντεπιταγὴ ὁμάδες αἱ ἀγωνισθεῖσαι ἐντὸς τῶν ἐθνικῶν πλαισίων κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ προσαρτηθέντων, κατεχομένων ἢ ἐκστρατευόντων ἐθνικῶν ἐδαφῶν ἢ πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ Κράτους καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἑνόμου τάξεως.

ἐφ' ὅσον:

α) ἀγωνισθεῖσαι ἐπὶ τῶν ἐν τῇ παρατιθέμενῳ α' τῆς παρ. τρόφου 1 τοῦ ἄρθρου 1 ἀναφερομένων ἐθνικῶν ἐδαφῶν, ἀναγνωρισθῶσιν ἢ ἐτέλουν ἐν ἰσχυῇ μετὰ τῆς νομίμου Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἢ τῶν οἰκείων Ἑλληνικῶν Προξενικῶν Ἀρχῶν ἢ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι ἁρμοδίων Κρατικῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ ἐνέργουν πάντοτε συμφώνως πρὸς τὰς ἐνιαίας καὶ ἐθνικὰς αὐτῶν.

β) ἀγωνισθεῖσαι μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐχθροῦ κατάληψιν τῆς Χώρας ἢ τμήματος ταύτης, ἀναγνωρισθῶσιν καὶ ἐνεκάθησαν εἰς τὸ Συμμαχικὸν Στρατηγεῖον Μέσης Ἀνατολῆς, ἐτέλουν ἐν ἰσχυῇ μετ' αὐτοῦ ἢ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἢ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκπροσώπων αὐτοῦ ἢ τῆς ἐν Ἑλλάδι Στρατιωτικῆς Ἀρχαιρίας τοῦ πολέμου 1940 - 41, ἤτοι ἀρχοῦς τῶν τότε ἀντιστρατήγων καὶ μετέπειτα τοῦ ἑνὸς παραμείναντος εἰς αὐτοῦ ἢ τοῦς ὑπὸ τοῦ τῶν ἀντιναυαρχόντων Γενικοῦ Ἀρχηγοῦς ἢ Ἀρχηγοῦς Ἑθνικῶν Ἀντεπιταγῶν Ὁμάδων.

γ) ἀγωνισθεῖσαι ἢ ἀναστρεφοντηθεῖσαι κατὰ τὴν ἐν τῇ παρατιθέμενῳ γ' τῆς παραγράφου 1 τοῦ ἄρθρου 1 χρονικὴν περίοδον, τῇ ἀγγράφῳ ἢ συστρεῖ ἀγαμίου ἢ ἑνοειδῆ τῶν οἰκείων Στρατιωτικῶν ἢ Ἀστυνομικῶν Ἀρχῶν, ἐνέργουν πάντοτε συμφώνως πρὸς τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν, ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, πρὸς τὸ ἐθνικὸν συμφέρον καὶ πρὸς ἐπιβολὴν τῆς ἑνόμου τάξεως.

2. Εἰς ἀπάσας τὰς ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ παρατιθείσας δύο νῦν συστάξεις ἢ προϋπόθεσις ὅτι αἱ ΕΑΟ αὗαι ἐνέργουν πάντοτε συμφώνως πρὸς τὰς ἐθνικὰς τῶν ἐν τῇ αὐτῇ παραγράφῳ ἀναφερομένων κατὰ περίπτωσιν Ἀρχῶν, συνεμορφοῦντο πρὸς τὰς διαταγὰς αὐτῶν, ἐνέργουν πιστῶς τὰ πρὸς τὸ ἐθνικὸν συμφέρον συναφθέντα Σύμφωνα καὶ δὲν παρέκκλιναν εἰς τὴν περὶ διαλύσεως αὐτῶν διαταγὴν τῆς νομίμου Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.

Ἄρθρον 3.

Ἑθνικαὶ Ὀργανώσεις Πληροφοριῶν καὶ Δολιοφθορᾶς.

1. Ἑθνικαὶ Ὀργανώσεις Πληροφοριῶν καὶ Δολιοφθορᾶς (ΕΟΠΔ) νοοῦνται αἱ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐχθρικῆς προσαρτήσεως ἢ κατοχῆς συγκροτηθεῖσαι τοιοῦτοι καὶ ἀσχοληθεῖσαι μὲ τὴν ἐνέργειαν συστηματικῶν πράξεων δολιοφθορᾶς εἰς ἐγκαταστάσεις, ἔργα ἢ μέσα ἀνήκοντα εἰς τὸν ἐχθρὸν ἢ χρησιμοποιούμενα ὑπ' αὐτοῦ, ἢ μὲ τὴν συγκέντρωσιν πληροφοριῶν στρατιωτικῆς φύσεως καὶ διαβίβασιν αὐτῶν πρὸς:

α) τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ἢ τὰς οἰκείας Ἑλληνικὰς Προξενικὰς Ἀρχὰς ἢ τὰς ἐν Ἑλλάδι ἁρμοδίας Κρατικὰς Ἀρχὰς ἢ Ὑπηρεσίας, μεθ' ὧν ἐτέλουν ἐν ἰσχυῇ καὶ ὧν εἶχον

χο[ρ]ηγηθούν

χοηγηθούν εις τους αγωνιστάς της εθνικής αντιστάσεως», 27.4.1969, σ. 1 και στην καθεστωτική *Νέα Πολιτεία*, βλ. «Εξηγγέλθη χθες ο νόμος περί Εθνικής Αντιστάσεως. Η επανάστασις τιμά ομάδες και άτομα αγωνισθέντα υπέρ της εθνικής ιδέας», 27.4.1969.

ναι κριθούν εκ νέου προκειμένου να διατηρήσουν την επίσημη αναγνώρισή τους ως αντιστασιακές.

Σε επικοινωνιακό επίπεδο παρατηρείται μια αναδίπλωση από πλευράς της δικτατορικής κυβέρνησης. Το ΝΔ 179/1969 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης στις 26 Απριλίου του 1969, μόλις πέντε μέρες δηλαδή μετά τη δεύτερη επέτειο της «Εθνοσωτηρίου». Σε αντίθεση, όμως, με τις διακηρύξεις του Ιουλίου του 1968 ότι η «Επανάστασις» ήταν η «Νέα Εθνική Αντίστασης», τώρα απουσιάζει κάθε τέτοια προσπάθεια σύνδεσης. Το διάταγμα φυσικά προβάλλεται στην πρώτη σελίδα των εφημερίδων, τα άρθρα, όμως, είναι απλή αναπαραγωγή τού διατάγματος, χωρίς περαιτέρω αναλύσεις για τη σημασία του.[35]

Από τις ελάχιστες εξαιρέσεις, υπήρξε το άρθρο γνώμης του αντιναύαρχου και τέως αρχηγού ΓΕΝ Παναγιώτη Κώνστα στη *Νέα Πολιτεία*, το οποίο συνόψιζε τα επιτεύγματα της Εθνικής Αντίστασης κατά την Κατοχή, και τόνιζε την αναγκαιότητα της «διευθέτησης» του ζητήματος «εν τω συνόλω».[36] Ακόμη, όμως, και σε αυτό το άρθρο προξενούν εντύπωση οι χαμηλοί τόνοι και η προσεκτική αποφυγή των ρητορικών εξάρσεων. Έτσι, η Αντίσταση περιγράφεται αόριστα ως έργο όλου του έθνους και όλων των κοινωνικών ομάδων, ενώ ως

35. Βλ., ενδεικτικά, «Ο νόμος περί Αντιστάσεως. Ποίαι αι βασικαί διατάξεις του», εφ. *Το Βήμα*, 27.4.1969, σ. 16. Λίγο πιο θερμά περιγράφεται στην εφ. *Μακεδονία*, βλ. «Συντάξεις θα

36. Παναγιώτης Α. Κώνστας, «Η Εθνική Αντίστασις», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 6.5.1969. Ο Π. Κώνστας υπηρέτησε ως κυβερνήτης του αντιτορπιλικού Ψαρά στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και τον Απρίλιο του 1941 ακολούθησε τον στόλο στη Μέση Ανατολή. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση ανέλαβε ναυτικός διοικητής Πειραιά και στη συνέχεια ανέλαβε διάφορες επιτελικές θέσεις. Το 1951-1952 υπήρξε υπήρξε αρχηγός ΓΕΝ και Γενικός Επιθεωρητής Ναυτικού. Εξέδωσε βιβλίο με τις εμπειρίες του από τον Β΄ ΠΠ, βλ. Παναγιώτης Ε. Κώνστας, *Αι πολεμικαί, πολιτικαί και διπλωματικαί αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950*, Ιδιωτική έκδοση, χ.τ., 1955.

προς τη συνολική αποτίμηση του έργου της Αντίστασης, ο Κώνστας σημειώνει ότι θα μπορούσε να είχε υπάρξει «αποδοτικωτέρον», αν όλοι οι πολιτικοί της εποχής είχαν ομονοήσει και είχαν δημιουργήσει ενιαία συντονιστική επιτροπή.

Η ίδια αναδίπλωση παρατηρείται και στο επίπεδο της τελετουργίας. Η δημοσίευση του νόμου συνέπεσε τόσο με το ετήσιο μνημόσυνο του Δ. Ψ'αρρού στη Δωρίδα όσο και με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Ν. Ζέρβα στην Άρτα.[37] Σε κανένα από τα δύο δεν παραβρέθηκε ο Γ. Παπαδόπουλος, αλλά και κανένα άλλο στέλεχος πρώτης γραμμής. Τόσο ο Στ. Παττακός, που είχε αποδεχθεί την πρόσκληση για τη συμμετοχή στα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ζέρβα στην Άρτα, όσο και ο αντιβασιλέας Γ. Ζωιτάκης, που είχε προσκληθεί στη Δωρίδα, εκπροσωπήθηκαν μέσω αντιπροσώπων και περιορίστηκαν στην αποστολή μηνυμάτων.

Το ΝΔ 179/1969 και ο θρίαμβος του αντικομμουνισμού

ΣΕ ΜΕΓΑΛΟ ΒΑΘΜΟ το ΝΔ 179/1969 βασιζόταν στην προηγούμενη νομολογία, καθώς, όμως, δεν συμπεριλάμβανε κανένα άρθρο με ρητή τροποποίηση ή κατάργηση των προηγούμενων σχετικών νομοθετημάτων, απέφευγε να διευκρινίσει ρητά τη σχέση του με αυτήν. Σίγουρα, πάντως, τα βήματα της αναγνώρισης που προέβλεπε, ήταν περίπου τα ίδια, οι αρχηγοί των προς αναγνώριση οργανώσεων είχαν την ευθύνη να καταθέσουν τα έγγραφα που θα αποδείκνυαν τόσο την ύπαρξη και αξιόλογη δράση της οργάνωσής τους όσο και το ποιοι ήταν μέλη της. Αυτή η διαδικασία έδινε ξεχωριστή πολιτική δύναμη στους αρχηγούς και τις διοικούσες επιτροπές των αντιστασιακών οργανώσεων.

Ταυτόχρονα, όμως, το ΝΔ 179/1969 εισηγούνταν κάποιες αποφασιστικές διαφοροποιήσεις που επέτρεπαν την ανάδυση νοημάτων τα οποία είχαν διεκδικηθεί σε προηγούμενες δεκαετίες, αλλά δεν είχαν καθιερωθεί: «Εθνική Αντίστασις κατά την έννοιαν του παρόντος [εν. νομοθετικού διατάγματος] νοείται το σύνολον των εθνικών αγώνων των διεξαχθέντων προ της ενάρξεως των εχθροπραξιών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, διαρκούντος τούτου ή μετά την λήξιν αυτού [...] των αποσκοπούντων γενικώς εις την αποκατάστασιν της εξουσίας του Ελληνικού Κράτους επί του Ελληνικού Εθνικού Χώρου...».[38] Η Εθνική Αντίσταση, λοιπόν, νοούνταν πρώτα απ' όλα ως αγώνας για την αποκατάσταση της εξουσίας του ελληνικού κράτους και ως εκ τούτου διευρύνονταν και τα χρονικά της όρια, από το 1922 μέχρι και την καταστολή του «κομμουνιστοσυμμοριτισμού», το 1949.[39]

37. «Μηνύματα του αντιβασιλέως και του κ. Παττακού επ' ευκαιρία του μνημόσυνου του Δημ. Ψ'αρρού και των αποκαλυπτηρίων της προτομής του Ζέρβα», εφ. *Μακεδονία*, 27.4.1969, σ. 16.

38. ΝΔ 179, άρθρο 1,

39. Στο ίδιο, άρθρο 1α και 1γ.

Ως προς τη διεύρυνση των χρονικών ορίων προς τα πίσω, δηλαδή προ του 1940 και μέχρι το 1922, η διάταξη άνοιγε τον δρόμο για οργανώσεις που είχαν δράσει σε περιοχές εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, π.χ. Δωδεκάνησα. Η εξομοίωση των δωδεκανησιακών οργανώσεων που είχαν διεξάγει αγώνα υπέρ της ένωσης με την Ελλάδα κατά την Ιταλοκρατία με τις οργανώσεις Εθνικής Αντίστασης είχε ήδη προβλεφθεί από το ΝΔ 4089/1960, εκκρεμούσε όμως η έκδοση βασιλικού διατάγματος που θα όριζε τη διαδικασία της αναγνώρισής τους.[40] Από την περιορισμένη εφαρμογή, όμως, της διάταξης μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο μάλλον για μια ρύθμιση που ικανοποιούσε συγκεκριμένα αιτήματα. Όπως προκύπτει από τα Αρχείο Εθνικής Αντίστασης της ΔΕΠΑΘΑ, μόνο μία οργάνωση με δράση προ του 1940 αναγνωρίστηκε, η Φιλική Ένωσις Δωδεκαννήσου (ΦΕΔ) με περίοδο δράσης από το 1936 μέχρι και το 1942.[41]

Αντίθετα, η πρόβλεψη ότι οι ομάδες που δεν ανήκαν στον τακτικό στρατό, αλλά είχαν καταδιώξει κομμουνιστές από την απελευθέρωση και μετά, οι παρακρατικές δηλαδή ομάδες της Λευκής Τρομοκρατίας και του εμφυλίου πολέμου, συνιστούσε μια πολύ σοβαρή διαφοροποίηση για το νόημα της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και του εχθρού εναντίον του οποίου είχε πολεμήσει. Έτσι, για πρώτη φορά σε νομοθέτημα αναγνώρισης, καθορίζονται οι «εχθροί». Με επιδεικτική επισημότητα στην ακροτελεύτια διάταξη του άρθρου 21 ορίστηκε ότι μεταξύ άλλων ως εχθρός εννοούνταν για την περίοδο της Κατοχής «τα αντεθνικώς δράσαντα [...] άτομα ή τμήματα ή οργανώσεις και τα μέλη αυτών», με τη διευκρίνιση ότι η ιδιότητα του αντεθνικώς δράσαντα βεβαιωνόταν από την οικεία αστυνομική αρχή. Για την περίοδο από την Απελευθέρωση και μετά, ο εχθρός ήταν ο «κομμουνισμός υφ' οιανδήποτε μορφήν και εκδήλωσιν, ως και οι υπηρετήσαντες αυτόν».

Στον νόμο του 1949 το μέλημα ήταν να αποκλειστεί η αριστερή Αντίσταση από κάθε δυνατότητα αναγνώρισης. Το δικτατορικό διάταγμα του 1969, όμως, πραγματοποίησε ένα ποιοτικό άλμα με το να περιγράψει ως εχθρό τον κομμουνισμό εξομοιώνοντάς τον με τις ξένες δυνάμεις κατοχής της χώρας. Επιπλέον, με το άρθρο 20 εξασφαλιζόταν ότι αν κάποια οργάνωση δεν αναγνωριζόταν μέσω της διαδικασίας που το ΝΔ 179/1969 προέβλεπε, έχανε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί στον τίτλο του τον όρο Εθνική Αντίσταση. Έτσι, εξασφάλιζε ότι ακόμη και σε μια μελλοντική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, καμία αριστερή συλλογικότητα δεν θα μπορούσε ξανά να εμφανιστεί ως εκπρόσωπος της Εθνικής Αντίστασης, όπως είχε συμβεί προδικτατορικά

40. ΝΔ 4089/1960, άρθρο 11, παρ. 6.

41. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 110 ΕΟΠΔ Μιχάλαινα, 111 ΕΟΠΔ Φιλική Ένωση Δωδεκανήσου, 112 ΕΟΕ ΕΔΕΣ Κέας, 113 ΕΔΕΣ Κέρκυρας, 115 ΕΔΕΕ-ΕΔΕΣ Ιωαννίνων.

Μοχθηρός συμμορίτης σφαγιάζει εθνικόφρονα οικογένεια.
Επιθεώρηση Η νέα Ελλάς της 21ης Απριλίου, *τ. 3.*

και με ιδιαίτερη ένταση στα χρόνια της «σύντομης Άνοιξης» της δεκαετίας του 1960.

Σε ρητορικό επίπεδο, το νομοθέτημα αξιοποιούσε όλο τον μαχητικό αντικομμουνισμό της εμφυλιακής περιόδου, που σε μεγάλο βαθμό είχε συνδεθεί με τους απολογητές των Ταγμάτων Ασφαλείας. Πρέπει, βέβαια, να υπογραμμιστεί ότι από τεχνική άποψη το νομοθετικό κείμενο του 1969 απέκλειε τα Τάγματα Ασφαλείας από τη διαδικασία αναγνώρισης. Όχι, βέβαια, επειδή το κράτος δεν τα θεωρούσε ως «άξια ευγνωμοσύνης», αλλά επειδή τα κατέτασσε στις τακτικές δυνάμεις του στρατού, και άρα τα ηθικά και πρακτικά ωφελήματα που δικαιούνταν ρυθμίζονταν με βάση τους νόμους που αφορούσαν τον στρατό.[42]

Το αίτημα της απονομής υλικών και ηθικών ωφελημάτων σε όσους εκτός τακτικού στρατού και σε περίοδο ειρήνης είχαν πολεμήσει τους κομμουνιστές ερχόταν από τα χρόνια του Εμφυλίου. Αρχικά, αποτελούσε κομμάτι ενός πολιτικού προβληματισμού για την αποτελεσματικότερη κινητοποίηση του πληθυσμού, αλλά και πιεστικό αίτημα από τη μεριά των ένοπλων ομάδων.[43] Μετά

42. Ρητά στο πρώτο άρθρο του ΝΔ 179/1969 εξαιρούνταν από τη διαδικασία αναγνώρισης οι τακτικές μονάδες του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας.

43. Για την κοινοβουλευτική συζήτηση σχετικά με την απονομή ηθικών και υλικών αμοιβών

το τέλος του Εμφυλίου μετατράπηκε σε ένα είδος αόριστης πίκρας για τις θυσίες όσων πολέμησαν τον κομμουνισμό με προσωπικό κόστος και χωρίς δικαίωση από το ελληνικό κράτος. Για παράδειγμα, ο Γρηγόρης Σούρλας απαντώντας σε ένα αφιέρωμα της *Αθηναϊκής* το 1965, το οποίο αναφερόταν στην τρομοκρατική του δράση, έσπευσε να διευκρινίσει ότι πήρε «εθελοντικώς το ντουφέκι» και ότι εξήλθε «πτωχότερος από προηγουμένως» του αγώνα.[44]

Πληρέστερη εικόνα του πώς εννοούσαν την αδιαφορία του κράτους, οι παλιοί αυτοί ένοπλοι μας δίνει η επιστολή που δημοσιεύτηκε στην *Εθνική Αντίστασις* τον Μάρτιο του 1969.[45] Ο υπογράφων ως οπλαρχηγός Χαράλαμπος Ζούνης περιγράφει τον εαυτό του ως παλιό μαχητή του ΕΔΕΣ και στη συνέχεια ως πολεμιστή εναντίον του κομμουνισμού. «Είμεθα οι πλέον αδικηθέντες», τονίζει και εξηγεί ότι είναι οικοδόμος 62 χρονών, χωρίς σύνταξη, κινητή ή ακίνητη περιουσία: «Πότε να 'βαζα τα ένσημα στο ΙΚΑ, αφού άφηνα το γιαπί και έπαιρνα το ντουφέκι, διότι ήμουν της εμπιστοσύνης της Πατρίδος;» Αντίθετα, συνεχίζει, όλοι οι κομμουνιστές οικοδόμοι πήραν σύνταξη «διότι τους προσλάμβαναν όλα τα εργοτάξια [ενώ αντίθετα] για μας δημιουργούσαν σκευωρίες και καρφώματα στα πολιτικά τους γραφεία».[46]

Οι νέες διαδικασίες κρίσης ξεκίνησαν τον Ιούλιου του 1969, όταν εκδόθηκε και η εγκύκλιος του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας βάσει της οποίας καθορίζονταν τα έγγραφα που έπρεπε να καταθέσουν οι ενδιαφερόμενοι.[47] Η διαρκής παραίνεση ήταν μία. Αυτή τη φορά η διαδικασία αναγνώρισης θα έπρεπε να είναι αδιάβλητη: «Η Εθνική Αντίστασις θα έδει να απαλλαγή από τον ρύπον».[48]

τόσο σε άνδρες της Χωροφυλακής όσο και σε πολίτες με ένοπλη δράση βλ. τις εισηγήσεις Χ. Πιπιλιάγκα και Ν. Καράμπελα, «Συνεδρίασις Θ΄. Παρασκευή 14 Νοεμβρίου 1947», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδρίασις Α΄-ΜΓ΄. 1 Νοεμβρίου 1947-23 Ιανουαρίου 1948*., τ. 1, σ. 69. Επίσης, βλ. την πρόταση του Δημήτριου Χατζηγιάννη για αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών που πολεμούν εναντίον των κομμουνιστών, «Συνεδρίασις ΞΣΤ΄. Τετάρτη 25 Φεβρουαρίου 1948», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Συνεδριάσεις ΜΔ΄-Π΄. 26 Ιανουαρίου 1948-1 Ιουλίου 1948*, τ. 2, σ. 795.

44. «Ο Γρ. Σούρλας μας γράφει για τον φόνο του κ. Βιδάλη», εφ. *Αθηναϊκή*, 12.2.1965, σ. 1.

45. «Κατά την Κατοχήν και σήμερα υπηρέτει πάντα την πατρίδα», εφ. *Εθνική Αντίστασις* (Θεσσαλονίκη), φ. 63, Μάρτιος 1969, σ. 4.

46. Βλ. αντίστοιχα την επιστολή της Βασιλικής Καμπέρη, που συστήνεται ως σύζυγος Τεατζή, με τίτλο «Κάντε τίποτε για τη δυστυχισμένη μανούλα μου...», εφ. *Εθνική Αντίστασις* (Ιωαννίνων), 28.5.1968, σ. 2.

47. Υπ. αρ. 118/3.7.1969 Εγκύκλιος Διαταγή του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης. Η υποβολή έπρεπε να είναι προσωπική και όχι μέσω οργανώσεων παλαιών μαχητών. Βλ., ακόμη, «Οι επιθυμούντες να αναγνωριστούν ως αγωνισταί Εθνικής Αντίστασεως», εφ. *Εθνική Αντίστασις* (Θεσσαλονίκη), φ. 70, Οκτώβριος 1969, σ. 4· «Τα δικαιολογητικά διά τους αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως», *Το Βήμα*, 8.7.1968, σ. 8

48. «Εξηγγέλθη χθες ο νόμος περί Εθνικής Αντιστάσεως. Η επανάστασις τιμά ομάδες και άτομα αγωνισθέντα υπέρ της εθνικής ιδέας», *Νέα Πολιτεία*, 27.4.1969.

Οι προτροπές αυτές αποτελούσαν και μια έμμεση δικαιολόγηση για το γιατί ο Παπαδόπουλος, αντί να νομοθετήσει κατευθείαν για την παροχή συντάξεων στους παλιούς αντιστασιακούς, είχε πρώτα επιβάλει την εκ νέου διαδικασία αναγνώρισης των οργανώσεων και των μελών τους. Ο παλιός κύκλος αναγνώρισης, υποτίθεται, διεκπεραιωμένος από τις φαυλοκρατικές κυβερνήσεις είχε εξυπηρετήσει κυρίως μικροπολιτικές σκοπιμότητες οι οποίες τελικά είχαν επιτρέψει ακόμη και σε κομμουνιστές να παρεισφρήσουν στις τάξεις των αναγνωρισμένων αντιστασιακών. Συνεπώς, μόνο ένας νέος κύκλος αναγνώρισης θα εξασφάλιζε ότι τα νέα ευεργετήματα, και ιδιαίτερα τις συντάξεις, θα καρπώνονταν αποκλειστικά οι αληθινοί εθνικόφρονες.[49] Τη διαχείριση του ζητήματος ανέλαβε η ΔΕΠΑΘΑ, η οποία μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος αναδιοργανώθηκε, όπως μαρτυρά το γεγονός ότι τότε έλαβε το τελικό της όνομα.[50]

Προσδοκίες και διαψεύσεις

Το ΝΔ 179/1969 διεύρυνε τις δυνατότητες αναγνώρισης για τον κόσμο των εθνικοφρόνων αγωνιστών. Για παράδειγμα, ο ΑΝ 971/1949 έθετε ως προϋπόθεση για την αναγνώριση μιας αντιστασιακής οργάνωσης πόλης (ΕΟΕ ή ΕΟΠΔ) να αποδείξει ότι ανέπτυξε δράση τουλάχιστον για ένα χρόνο.[51] Με το ΝΔ 179/1969 έπρεπε πλέον να αποδείξει δράση μόνο ενός εξαμήνου, όπως με τον προηγούμενο νόμο απαιτούνταν για τις ανταρτικές ομάδες (ΕΑΟ).[52] Ίσως, για αυτό η αρθρογραφία της εποχής θριαμβολόγησε ότι με τον νέο νόμο οι ΕΟΕ και ΕΟΠΔ εξομοιώνονταν με τις ΕΑΟ.[53] Επιπλέον, για την αναγνώριση κάποιου ως αρχηγού ήταν επαρκές αποδεικτικό στοιχείο τα πορίσματα ενόρκου διοικητικής εξέτασης, εφόσον δεν υπήρχαν άλλα στοιχεία.[54] Αυτό ερχόταν σε χτυπητή αντίθεση με τον νόμο του 1949 που απαιτούσε επίσημα έγγραφα του ίδιου του ΣΣΜΑ ή της εξόριστης κυβέρνησης, μία προϋπόθεση προς την οποία ελάχιστες οργανώσεις ήταν σε θέση να ανταποκριθούν.

49. «Παραινέσεις προς τους αγωνιστάς και Οργανώσεις Εθν. Αντιστάσεως», εφ. Εθνική Αντίστασις (Θεσσαλονίκη), φ. 66, Ιούνιος 1969, σ. 2.

50. Σύμφωνα με τον Κατάλογο Διατελεσάντων διευθυντών ΔΕΠΑΘΑ (αναρτημένος στη ΔΕΠΑΘΑ) η υπηρεσία δημιουργήθηκε το καλοκαίρι του 1967, ωστόσο, στο ΝΔ 179/1969, άρθρο 15, αναφέρεται ότι την ευθύνη αναλαμβάνει η Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών και Αγωνιστών, δηλαδή η ΔΕΠΑ και όχι η ΔΕΠΑΘΑ, ένδειξη ότι η σύσταση της ΔΕΠΑΘΑ συνέβη αργότερα. Τα πρώτα γραφεία της ΔΕΠΑΘΑ ήταν στην οδό Πειραιώς 16, βλ. εφ. *Το Βήμα*, 8.7.1969, σ. 8.

51. Ο ελάχιστος απαιτούμενος χρόνος δράσης μια οργάνωσης προέκυπτε έμμεσα από τον ελάχιστο απαιτούμενο χρόνο δράσης του αρχηγού της, βλ. άρθρο 6, ΑΝ 971/1949.

52. ΝΔ 179/1969, άρθρο 6.

53. «Ο νόμος περί Αντιστάσεως», εφ. *Το Βήμα*, 27.4.1969, σ. 16.

54. ΝΔ 179/1969, άρθρο 5, παρ. 4.

Επιπλέον, στο νόμο του 1969 μπορούσαν πλέον να αναγνωριστούν ως γενικοί αρχηγοί ή αρχηγοί όχι μόνο όσοι είχαν λάβει εντολή δράσης απευθείας από το Αρχηγείο Μέσης Ανατολής και την εξόριστη κυβέρνηση, αλλά και όσοι είχαν δημιουργήσει οργανώσεις σε συνεργασία με τους «αντιπροσώπους αυτών», μια αόριστη έκφραση που μπορούσε να ερμηνευθεί διασταλτικά.[55] Επίσης, μπορούσαν να αναγνωρισθούν όσες οργανώσεις τελούσαν σε επαφή με την «εν Ελλάδι Στρατιωτική Ιεραρχία του πολέμου 1940-41, ήτοι αρχικώς των πέντε αντιστρατήγων και μετέπειτα του ενός παραμείναντος εξ αυτών», δηλαδή με τη μυστική οργάνωση «Στρατιωτική Ιεραρχία»,[56] καθώς και με τους «αναγνωρισμένους αρχηγούς» αντιστασιακών οργανώσεων.

Ακόμη, το νέο διάταγμα καθιέρωνε δύο καινούργια αξιώματα δίνοντας σε περισσότερους δυνατότητα τιμητικής προαγωγής, τους υπαρχηγούς και τους ομαδάρχες, οι δεύτεροι ως μια ενδιάμεση κατηγορία ανάμεσα στους οπλαρχηγούς και τα απλά μέλη.[57] Τέλος, καθιέρωνε και νέες κατηγορίες, αντίστοιχες με αυτές των απλών μελών, όπως του αρωγού του αγώνα, του μεμονωμένου αγωνιστή που έδρασε χωρίς να έχει ενταχθεί σε οργάνωση, καθώς και των συγγενών των αγωνιστών που είχαν υποστεί διώξεις.[58]

Εκτός, όμως, από προσδοκίες, το διάταγμα γέννησε και ανησυχίες. Ο κόσμος των παλιών εθνικοφρόνων οργανώσεων σπαρασσόταν από εσωτερικούς ανταγωνισμούς και η νέα διαδικασία αναγνώρισης απειλούσε τις ισορροπίες που είχαν επιτευχθεί μέχρι τότε. Για παράδειγμα, στη Μακεδονία η ΠΑΟ βρισκόταν σε διαρκή τριβή με την ΕΣΕΑ, διαμαρτυρόμενη ήδη από το 1951 ότι η δεύτερη οικειοποιούνταν κατορθώματα που είχαν συμβεί από την πρώτη. Τον Οκτώβριο του 1969 η Ομοσπονδία Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως Πανελλήνιου Απελευθερωτικής Οργανώσεως (ΠΑΟ) κατήγγειλε πως η ΕΣΕΑ χορηγούσε ταυτότητες αγωνιστών της ΕΣΕΑ σε αγωνιστές της ΠΑΟ που έδρασαν στην περιοχή του Στρυμόνα επί αδρής αμοιβής. Έναν μήνα αργότερα, τον Νοέμβριο του 1969, η ομοσπονδία επανήλθε με νέες ενστάσεις, αυτή τη φορά συνολικά εναντίον τής εκ νέου αναγνώρισης: η απαίτηση του νέου νόμου όλοι οι αγωνιστές να υποβάλουν εκ νέου αίτηση θα οδηγούσε εκ των πραγμάτων την οργάνωση σε συρρίκνωση, αφού πολλοί εντωμεταξύ είχαν πεθάνει ή δεν ενδιαφέρονταν να ξαναϋποβάλουν δικαιολογητικά, καθώς δεν δικαιούνταν σύνταξη.[59]

Το φθινόπωρο του 1969 άρχισε να συζητείται το ενδεχόμενο εξάμηνης πα-

55. Στο ίδιο, άρθρο 5, παρ. 1.

56. Για τη Στρατιωτική Ιεραρχία βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, *ό.π.*, σ. 11, 13, 41-44.

57. ΝΔ 179/1969, άρθρο 9.

58. ΝΔ 179/1969, άρθρο 10, παρ. 4 & 5.

59. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 52 ΠΑΟ/ΥΒΕ Αριστοτέλης.

ράτασης για την υποβολή των δικαιολογητικών. Όσοι προσπαθούσαν να αναγνωριστούν για πρώτη φορά, πίεζαν για τη διεύρυνση των χρονικών περιθωρίων προκειμένου να προλάβουν να συλλέξουν όσο γίνεται περισσότερα έγγραφα.[60] Οι ήδη, όμως, αναγνωρισμένοι με τον νόμο του 1949 εξέφραζαν την υποψία ότι η παράταση απλά έδινε περισσότερες ευκαιρίες πλαστογράφησης για όσους επιχειρούσαν να συγκαταλεχθούν στις τάξεις των αντιστασιακών.[61] Το ΝΔ 179/1969 είχε παρουσιαστεί από την Δικτατορία ως η αληθινή αναγνώριση που θα θεράπευσε όλες τις παλαιοκομματικές ατασθαλίες. Μόλις ξεκίνησε, όμως, να εφαρμόζεται δημιούργησε τις ίδιες ακριβώς δυσαρέσκειες που είχε προκαλέσει και ο Αναγκαστικός Νόμος του 1949.

Οργανώσεις χωρίς μέλη;

ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1970, δημοσιεύτηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως οι πρώτες οργανώσεις που αναγνωρίστηκαν βάσει του ΝΔ 179/1969.[62] Μέσα στα επόμενα χρόνια, οι Επιτροπές Κρίσεις και η ΔΕΠΑΘΑ θα ενέκριναν την αναγνώριση 246 οργανώσεων, σε αντίθεση με τον προηγούμενο νόμο, τον ΑΝ 971/1969 ο οποίος είχε καταλήξει στην αναγνώριση 108 οργανώσεων. Οι λόγοι αυτής της διόγκωσης ήταν κατά βάση τρεις. Κατ' αρχάς, οι Επιτροπές Κρίσης πολλές φορές λειτουργώντας αυτεπαγγέλτως, δηλαδή χωρίς να έχει κατατεθεί αίτηση από την πλευρά των ενδιαφερομένων, αναγνώριζαν την ίδια οργάνωση σε διαφορετικές μορφές. Η πιο συνήθης πρακτική ήταν για μία ΕΑΟ, δηλαδή μια ανταρτική ομάδα, να αναγνωρίζεται και μια ομώνυμη ΕΟΕ, δηλαδή μία οργάνωση πόλης. Για παράδειγμα, αναγνωρίστηκε αντιστασιακή οργάνωση πόλης για το Σύνταγμα Ευζώνων 5/42 (περιοχή δράσης Φθιωτιδοφωκίδα), με δύναμη 425 ατόμων,[63] αν και ποτέ, ούτε στον πρώτο κύκλο αναγνώρισης, ούτε στον δεύτερο, κανένας από τους αξιωματικούς που είχαν αναλάβει την κατάθεση των σχετικών εγγράφων δεν είχε κάνει νύξη για την ύπαρξή της. Σε κάποιες περιπτώσεις συνέβη και το αντίστροφο: για οργανώσεις που είχαν καταχωρισθεί ως ΕΟΕ αναγνωρίστηκε αυτόνομο ένοπλο παράρτημα, όπως π.χ. τα λεγόμενα «Ένοπλα Τμήματα υποτεταγμένα σε ΕΟΕ Χ», αν και ποτέ ο υποτιθέμενος αρχηγός τους Γ. Γρίβας δεν είχε αναφερθεί στην ύπαρξή τους και πολύ περισσότερο δεν είχε επιδιώξει την αναγνώρισή τους.[64]

κάθε

60. «Η αναγνώρισις της Αντιστάσεως», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 17.10.1969, σ. 3.

61. «Επιστολαί αναγνωστών», εφ. *Νέα Πολιτεία*, 26.10.1969, σ. 4.

62. ΦΕΚ 130 Α΄/12.6.1970.

63. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων εθνικής αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969.

64. ΒΔ 42/1971. Βλ., ακόμη, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 18 ΕΟΕ-Χ (Γρίβας), Άγνωστος Μεραρχία· Φάκελος 41 ΕΟΕ "Χ" Γρίβας, Χ-Αθηνών, Χ-Πειραιώς, Χ-Θησείου.

αν και ποτέ, ούτε στον πρώτο κύκλο αναγνώρισης, ούτε στον δεύτερο, κάποιος από τους αξιωματικούς που είχαν αναλάβει την κατάθεση των σχετικών εγγράφων είχε κάνει νύξη για την ύπαρξή της

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο ο αριθμός των οργανώσεων εκτοξεύτηκε ήταν ότι ειδικά για τις ανταρτικές ομάδες (ΕΑΟ), πέρα από το κεντρικό αρχηγείο αναγνωρίστηκαν ως επιμέρους οργανώσεις τα λεγόμενα «υποτεταγμένα αρχηγεία». Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ΕΣΕΑ. Επί Δικτατορίας αναγνωρίστηκαν έξι ακόμη αρχηγεία, υποτεταγμένα μεν στο κεντρικό αλλά με αυτόνομη δράση: η ΕΣΕΑ Καρά Ντερέ, η ΕΣΕΑ Μπαϊράμ Τεπέ, η ΕΣΕΑ Μποζ-νταγ, η ΕΣΕΑ Παγγαίου, η ΕΣΕΑ Χαϋδούς, ακόμη καιη ΕΣΕΑ Κοτζά Ορμάν στην οποία αναγνωρίστηκε δύναμη μόλις είκοσι ανδρών.[65] Η αναγνώριση και ο πολλαπλασιασμός των ΕΣΕΑ ήταν η ιδανική ευκαιρία για να πριμοδοτήσει το καθεστώς μια οργάνωση παλιών μαχητών που από την πρώτη στιγμή είχε υποστηρίξει την «Επανάστασιν της 21ης Απριλίου».

Ως προς τη νέα κατηγορία οργανώσεων, τις αντικομμουνιστικές παρακρατικές ομάδες της Λευκής Τρομοκρατίας και του Εμφυλίου, το ΝΔ 179/1969 αναγνώριζε μόνο την ύπαρξη ΕΑΟ, δηλαδή ενόπλων ομάδων.[66] Σε συνδυασμό με την πρόβλεψη του άρθρου 1, σύμφωνα με την οποία μονάδες του τακτικού στρατού δεν μπορούσαν να αναγνωριστούν ως Εθνική Αντίσταση, ο νόμος τελικά επέτρεπε μόνο σε μια μικρή κατηγορία παραστρατιωτικών οργανώσεων να αποκτήσουν τις δάφνες της Αντίστασης. Έτσι, αναγνωρίστηκαν 25, αριθμός όχι πολύ μεγάλος σε σύγκριση με τις υπερπολλαπλάσιες αιτήσεις που είχαν κατατεθεί.[67] Για παράδειγμα, απορρίφθηκαν σχεδόν όλες οι βασιλικές οργανώσεις, όπως η «Βασιλευομένη Δημοκρατία», η ΕΒΕΝ (Ελληνική Βασιλική Εθνική Νεολαία, κατέθεσαν αίτηση δύο, της Ελασσόνας και της Μαγνησίας), η Εθνική Ένωσις Βασιλευομένη Δημοκρατία, κυρίως με το αιτιολογικό ότι έδρασαν ως αστικά δίκτυα και όχι ως ένοπλα σώματα, ή ότι δεν υπήρχαν αρκετά τεκμήρια που να αποδεικνύουν τη δράση τους.[68] Επίσης, δεν αναγνωρίστηκαν καθόλου ομάδες που επικαλούνταν σύνδεση με τη Χ, π.χ. η Διμοιρία Χ Σκάλας Λακωνίας, οι Χίτες Τριφυλίας κ.λπ.

Από τις 25 που τελικά αναγνωρίστηκαν, η πλειοψηφία τους προερχόταν από την Πελοπόννησο (15 οργανώσεις),[69] τρεις από τη Μακεδονία,[70] έξι από τη Στε-

65. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων εθνικής αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969.

66. ΝΔ 179/1969, άρθρο 2, παρ. 1γ.

67. Συνολικά απορρίφθηκαν 65 οργανώσεις, βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ευρετήριον Φακέλων δικαιολογητικών απορριφθεισών και αναγνωρισθεισών οργανώσεων με ΝΔ 179/1969.

68. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ευρετήριον Φακέλων δικαιολογητικών απορριφθεισών και αναγνωρισθεισών οργανώσεων με ΝΔ 179/1969.

69. Ανεξάρτητος ομάς Μηλιτσόπουλου, ΕΑΟ Ανωγείων Λακωνίας Μενούτη, ΕΑΟ Αραπαντώνη, ΕΑΟΚ Λακωνίας (Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών Λακωνίας), Εθνικοκοινωνική Επανάσταση Εθνικά Σώματα Μεσσήνης, Εθνική Αντάρτικη Ομάς Λεωνιδίου (Σκαραντάβου), ΕΑΟ Ζάρα, ΕΑΟ Κέντρου (Αβιάς) Μεσσηνίας, ΕΑΟ Μεγαλοπόλεως Αρκαδίας, Μεταβατικό Απόσπασμα Μεσσηνίας (ΜΑΜ) Καμαρινέα, Μεταβατικό Απόσπασμα Νικολοπούλου Αρκαδίας, Μι-

ρεά Ελλάδα[71] και μία από τη Θεσσαλία.[72] Το πιο σημαντικό στοιχείο που βάρυνε για την αναγνώριση των παραπάνω ήταν οι βεβαιώσεις από πλευράς της Χωροφυλακής ότι είχαν λειτουργήσει υπό τις διαταγές τους και σε συνεργασία μαζί τους, αλλά χωρίς να αποτελούν οργανικό τμήμα τακτικών σχηματισμών, όπως π.χ. οι ΜΑΥ. Δύο από τις οργανώσεις ξεχωρίζουν λόγω του υψηλού αριθμού μαχητών που τους αναγνωρίστηκαν, η ΕΑΟΚ Λακωνίας (Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών Λακωνίας) με αρχηγούς τον δολοφονημένο Παναγιώτη Κατσαρέα και τον Κυριάκο Κυριακόγκωνα και δύναμη 495 ανδρών, και οι Εθνικιστές ΝΑ Θεσσαλίας με αρχηγό τον Γρηγόρη Σούρλα και δύναμη 1.332 ανδρών.

Τέλος, υπήρξε μία μικρή ομάδα από καινούργιες αναγνωρίσεις αστικών οργανώσεων που παρά τα ανεπίληπτα αντικομμουνιστικά διαπιστευτήριά τους δεν είχαν αναγνωριστεί με το νόμο του 1949 και βρήκαν δικαίωση μόνο με το νομοθέτημα του 1969. Πρόκειται για τις ομάδες που δημιουργήθηκαν από υψηλόβαθμα στελέχη της ΕΟΝ, το Εθνικό Κομιτάτο και τη Σπίθα, και τις οποίες θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως μεταξικές, αλλά και ομάδες όπως η Θεία Σωτηρία, η Αγωνιζομένη Ελλάς, η Εθνικοκοινωνική Επανάστασις και οι Πρόμαχοι, οι οποίες και αυτές σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό είχαν στελεχωθεί από μεταξικά στελέχη.

Παρ' όλο, όμως, τον πολλαπλασιασμό νέων οργανώσεων, ο αριθμός των αναγνωρισμένων μελών έπεσε κατακόρυφα. Με τον αρχικό νόμο του 1949 είχαν αναγνωριστεί περίπου 75.000 αντιστασιακοί,[73] ενώ με τον νόμο του 1969 αναγνωρίστηκαν μόλις 37.084 αγωνιστές και 4.166 αρωγοί εκ των οποίων μάλιστα περισσότερα από 2.000 μέλη ανήκαν στις παρακρατικές οργανώσεις που αναγνωρίστηκαν για πρώτη φορά επί Δικτατορίας.[74] Συνεπώς, το νομοθέ-

κτόν Απόσπασμα Ζάρα (πρόκειται για ένοπλη οργάνωση που ίδρυσε ο ίδιος Ζάρας που αναγνωρίστηκε επίσης ως αρχηγός της ΕΑΟ Ζάρα), ΕΑΟ Μυστρά (Λακωνίας Δημητρακάκη), και Εθνικό Αντικομμουνιστικό Απόσπασμα Μεσσηνίας Πετρόπουλου. Βλ. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ, Ιούνιος 1980.

70. Στο ίδιο: Ανεξάρτητο Τμήμα Κολλάρα Φραγκίσκου, ΕΑΟ Ασπροβάλτας, και ΕΠΕΝ (Εθνική Πατριωτική Ένωσις Νέων).

71. Στο ίδιο: Ένοπλο Τμήμα ΜΑΥ Κύμης (Ευβοίας), ΕΑΟ Κουτρουμάνου, ΕΑΟ Παπανικολάου, ΕΑΟ Πάρνωνος (β) και ΕΑΟ Υπάτης Βαρδουσίων (οι δύο τελευταίες ίσως πρόκειται για την ίδια ομάδα).

72. Στο ίδιο: Εθνικιστές ΝΑ Θεσσαλίας, για την ίδια οργάνωση βλ. ακόμη ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φ. 35 ΕΑΟ ΝΑ Θεσσαλίας Γρ. Σούρλας. Φ. 35Α ΕΑΟ ΝΑ Θεσσαλίας Γρ. Σούρλας, ΕΣ Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας, Φ. 44 ΕΑΟ Εθνικιστών Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας Σούρλα, Φ. 44Α Φάκελος Σούρλα.

73. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό έγγραφο της ΔΕΠΑΘΑ, 10.7.1987.

74. Στο ίδιο: Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ, Ιούνιος 1980.

τημα της Δικτατορίας αναγνώρισε 33.750 λιγότερους αγωνιστές για την περίοδο της Κατοχής.

Παρά τις αρχικές διακηρύξεις, να αποκλειστούν οι «διεφθαρμένοι παλαιοκομματικοί» και οι συνοδοιπόροι, από τις εισηγητικές των Επιτροπών Κρίσης προκύπτει ότι μόνο ένας μικρός αριθμών αιτούντων αποκλείστηκε με τέτοια αιτιολογία. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, μόνο μία περίπτωση επισημάνθηκε όπου αναφέρεται ρητά στην εισηγητική ότι ο αιτών είχε πάρει μέρος στο βασιλικό αντικίνημα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 ως επιχείρημα για να μην αναγνωριστεί η δράση του.[75] Αντίστοιχα, σε ορισμένες, πάντως λίγες, περιπτώσεις αφαίρεσαν την ιδιότητα του αρχηγού ή του μέλους της διοικούσας επιτροπής από γνωστά στελέχη της Ένωσης Κέντρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Σταύρος Μπίρης που την περίοδο της Κατοχής είχε ηγηθεί της οργάνωσης ΟΜΕΤ (Οργάνωση Μυστικού Τύπου Κρήτης). Η Επιτροπή Κρίσης αποφάσισε κατά πλειοψηφία (δύο από τα μέλη της επιτροπής διαφώνησαν) ότι λόγω μεταγενέστερης αντεθνικής δράσης ο Μπίρης δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για να αναγνωριστεί ως μέλος της διοικούσας επιτροπής της ΟΜΕΤ. Ως αντεθνική δράση θεωρήθηκε το γεγονός ότι είχε υπάρξει προδικτατορικά βουλευτής Πειραιώς με την Ένωση Κέντρου και είχε διατελέσει υπουργός της, καθώς επίσης και το ότι είχε υπογράψει δήλωση εναντίον της Δικτατορίας με αφορμή την επίσκεψη του Σπύρου Άγκνιου στην Ελλάδα το 1971.[76]

Επίσης, αφαιρέθηκε το όνομα του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη από τη διοικούσα επιτροπή της ΕΟΚ Χανίων.[77] Τέλος, εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι ακόμη και ο Γεώργιος Γρίβας από το 1973 και μετά σταμάτησε να αναγνωρίζεται ως ο υπεύθυνος αρχηγός της Χ και αντικαταστάθηκε από τριμελές συμβούλιο αρχηγού – μια πρόβλεψη που ενεργοποιούνταν σε περίπτωση θανάτου του ιστορικού αρχηγού της οργάνωσης.[78] Ο Γ. Γρίβας είχε έρθει σε σύγκρουση με τις Επιτροπές Κρίσεις του ΝΔ 179/1969 ως προς την αναγνώριση της Χ λόγω του τρόπου με τον οποίο η Επιτροπή αποτύπωνε τη σχέση της Χ με την οργάνωση από την οποία είχε προέλθει, την Άγνωστο Μεραρχία. Αν και είναι φανερό ότι η Δικτατορία εργαλειοποίησε τη διαδικασία της αναγνώρισης για να μειώσει το ηθικό κύρος όσων είχαν αντιτεθεί σε αυτήν, οι περιπτώσεις αυτές είναι τόσο λίγες, ώστε δεν μπορούν να αποτελούν τον λόγο της κατακόρυφης μείωσης των αριθμών των αναγνωρισμένων μελών.

Πιο πιθανό φαίνεται ότι η μείωση αποτελούσε μία συνειδητή επιλογή όσων σχεδίασαν τον δεύτερο κύκλο της αναγνώρισης προκειμένου να κρατήσουν

75. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 124 Σαρίκα Θ. Αιτωλ/ίας.

76. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 100 ΕΟΕ ΟΜΕΤ.

77. Αντιπαράβαλε τη σύνθεση της διοικούσας επιτροπής της ΕΟΚ Χανίων, όπως καταγράφεται στο ΒΔ 9ης Οκτωβρίου 1952 (ΦΕΚ 316 Α΄/5.11.1952) και στο ΒΔ 657/1972.

78. ΦΕΚ 601 Β΄/23.5.1973.

χαμηλά τους αριθμούς όσων στη συνέχεια θα δικαιούνταν σύνταξη αντισταστιακού. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η αλλαγή στον τρόπο κατάθεσης των αιτήσεων. Ενώ στον κύκλο αναγνώρισης του 1949 η διαδικασία γινόταν αποκλειστικά από τον αρχηγό (ή τα μέλη της διοικούσας επιτροπής) της αιτούσας οργάνωσης, το 1969 πέρα από τα έγγραφα που κατέθεταν οι αρχηγοί, ζητήθηκε από κάθε ενδιαφερόμενο που προσδοκούσε να αναγνωριστεί ως μέλος οργάνωσης να καταθέσει και ατομικά τα δικαιολογητικά του. Επιπλέον, και όσοι διεκδικούσαν να αναγνωριστούν ως μεμονωμένοι αγωνιστές, έπρεπε να καταθέσουν ατομικές αιτήσεις.[79] Η διαδικασία αυτή διπλασίασε τον φόρτο εργασίας της ΔΕΠΑΘΑ. Αρχικά, κατατέθηκαν 180.000 αιτήσεις για αναγνωρίσεις αγωνιστών, εκ των οποίων οι 50.000 κρίθηκαν ελλιπείς και επιστράφηκαν, αλλά δεν κατατέθηκαν εκ νέου. Μέχρι τον Μάιο του 1976, οι Επιτροπές Κρίσεις είχαν επεξεργαστεί 64.500 χιλιάδες αιτήσεις αγωνιστών από τις οποίες είχαν απορρίψει περίπου τους μισούς, και εκκρεμούσαν περίπου άλλες τόσες.[80] Οι εξαγγελίες του Γ. Παπαδόπουλου είχαν δημιουργήσει μεγάλες προσδοκίες στον εθνικόφρονα χώρο, η εφαρμογή τους, όμως, αποδεικνυόταν εξαιρετικά φειδωλή.

Ο νόμος για τις συντάξεις και οι απογοητεύσεις του εθνικόφρονα χώρου

ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1970 δημοσιεύτηκε το ΝΔ «Περί συνταξιοδοτήσεως των αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως». Και πάλι, οι εφημερίδες δημοσίευσαν πανομοιότυπα άρθρα, παρά το γεγονός πως πλέον δεν ίσχυε η προληπτική λογοκρισία.[81] Τα άρθρα αυτά ήταν τεχνικά, με λεπτομερείς περιγραφές των διατάξεων του νόμου, αλλά και αποστασιοποιημένα ταυτόχρονα. Οι μόνοι πανηγυρισμοί που καταγράφονται αφορούν τα λίγα δημοσιεύματα που αναπα-

79. Μια πρώτη εικόνα για τις αιτήσεις μεμονωμένων αγωνιστών μπορούμε να πάρουμε από την ενότητα «Φάκελοι Ατομικών Εγγραφών ΝΔ 179/1969», καθώς και από την ενότητα «Απορριφθέντες ΝΔ 179/1969». Και οι δύο απόκειται στα αρχεία της ΔΕΠΑΘΑ. Δεν μπορούμε όμως να έχουμε μια συνολική εικόνα για το πόσοι αναγνωρίστηκαν ως μεμονωμένοι αγωνιστές βάσει του ΝΔ 179/1969, και πολύ περισσότερο πόσοι κατέθεσαν αιτήσεις, διότι στα συγκεντρωτικά στοιχεία που παρουσίασε η ΔΕΠΑΘΑ λείπει κάθε αναφορά σε αυτούς, βλ. «Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων εθνικής αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969», ό.π.

80. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Λυτά Έγγραφα, «Ενημέρωσις παραδίδοντος-παραλαμβάνοντος εις την λειτουργίαν του γραφείου Εθνικής Αντιστάσεως», 3.5.1976.

81. Η ομοιότητα των δημοσιογραφικών ανακοινώσεων σχετικά με το ΝΔ 412/1970 είναι προφανής ακόμη και ανάμεσα στον φιλοκαθεστωτικό Τύπο, σε έντυπα π.χ. όπως η *Νέα Ελλάς* και τις υπόλοιπες εφημερίδες, βλ. ενδεικτικά, «Ειδικόν νομοθετικόν διάταγμα διά τας ηθικάς και υλικάς αμοιβάς αναγνωρισθέντων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Μακεδονία*, 18.1.1970, σ. 16· «Ηθικαί και υλικαί αμοιβαί εις αγωνιστάς Εθν. Αντιστάσεως», εφ. *Αντικομμουνιστική - Χριστιανική Ελλάς*, Ιανουάριος 1970, σ. 1.

ρήγαγαν τα συγχαρητήρια τηλεγραφήματα των παλαιών αγωνιστών προς την ηγεσία της εθνοσωτηρίου.[82]

Η δημοσίευση συγχαρητηρίων προς την «Εθνική Κυβέρνησιν» από σωματεία, κοινωνικούς φορείς ή και πολίτες, σταθερή σχεδόν για όλη τη διάρκεια της Δικτατορίας, αξιοποιήθηκε για την προώθηση του κοινωνικού, πατερναλιστικού προφίλ της. Σε σύντομο δημοσίευμα της *Μακεδονίας*, για παράδειγμα, αναφέρεται το συγχαρητήριο τηλεγράφημα του Πέτρου Νικολόπουλου, αντιστράτηγου εν αποστρατεία και επίτιμου αρχηγού ΓΕΣ, που ως εκπρόσωπος των παλιών αγωνιστών του ΕΔΕΣ ευχαριστεί προσωπικά τον πρωθυπουργό για τη «μεγάλην εθνικήν απόφασιν».[83] Τέτοιες σύντομες ειδήσεις, όμως, φωτίζουν μία ακόμη λειτουργία των συγχαρητηρίων τηλεγραφημάτων, αυτήν της δημόσιας επίδειξης συμμόρφωσης προς το καθεστώς.

Ο Π. Νικολόπουλος υπήρξε αρχηγός ΓΕΣ το 1956, θεωρούνταν κεντρώων πεποιθήσεων και δεν είχε αναμειχθεί στον ΙΔΕΑ. Το 1957 ξεκίνησε έρευνα για την αποκάλυψη της μυστικής οργάνωσης ΕΕΝΑ, στην οποία συμμετείχαν σημαντικά στελέχη που τελικά οργάνωσαν το πραξικόπημα του 1967, μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος. Η έρευνα του Νικολόπουλου υπήρξε επιτυχής, με αποτέλεσμα να απομακρυνθούν από το Γενικό Επιτελείο πολλά μέλη της ΕΕΝΑ, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Γ. Παπαδόπουλου. Ωστόσο, μετά τις εκλογές του 1958 οι μεταθέσεις αυτές ακυρώθηκαν και ο ίδιος ο Π. Νικολόπουλος αποστρατεύθηκε.[84] Το 1970, λοιπόν, ο παλιός ερευνητής της συνωμοτικής δράσης του Γ. Παπαδόπουλου τον ευχαριστούσε δημόσια για την εθνική του πολιτική στο ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.

Σύμφωνα με το ΝΔ 412/1970, δικαίωμα σύνταξης είχαν οι αναγνωρισμένοι βάσει του ΝΔ 179/1969 αγωνιστές Εθνικής Αντιστάσεως, οι οποίοι λόγω της συμμετοχής τους σε αυτήν είχαν καταστεί ανάπηροι ή ανίκανοι με βεβαιωμένο ποσοστό αναπηρίας πάνω από 25% (άρθρο 2 και 3). Δικαίωμα επί της σύνταξης είχαν επίσης οι οικογένειες αποβιωσάντων ή φονευθέντων (άρθρο 8 και 9). Σύμφωνα με τις επίσημες ανακοινώσεις, υπολογιζόταν ότι με βάση τον νέο νόμο 6.000 παλιοί αγωνιστές θα συνταξιοδοτούνταν, χωρίς όμως καμία επιπλέον πληροφορία για το από πού προέκυπτε αυτός ο αριθμός.[85] Τον

82. «Η συνταξιοδότησις αναπήρων και θυμάτων Εθνικής Αντιστάσεως», εφ. *Μακεδονία*, 24.1.1970, σ. 4.

83. Στο ίδιο.

84. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Μια ιστορία του 1958, προάγγελος του 1963 (και του 1967)», στο Παύλος Σούρλας - Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας Δολοφονία Λαμπράκη: Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 201-218.

85. «Με νομοθετικό διάταγμα: 6.000 αγωνισταί της Εθνικής Αντιστάσεως συνταξιοδοτούνται από το κράτος», εφ. *Τα Νέα*, 19.1.1970, σ. 12.

Ιανουάριο του 1970, όταν δημοσιεύτηκε το διάταγμα, δεν είχαν καν ολοκληρωθεί οι πρώτες αναγνωρίσεις οργανώσεων με βάση τη νέα διαδικασία που προέβλεπε το ΝΔ 179/1969, και πολύ περισσότερο οι εκ νέου ατομικές αναγνωρίσεις αγωνιστών.[86] Συνεπώς, η μόνη λογική εξήγηση για τον αριθμό των δικαιούχων που δόθηκε στη δημοσιότητα, είναι ότι το καθεστώς είχε προαποφασίσει για το ποσό με το οποίο ήταν διατεθειμένο να επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό για το ζήτημα. Επιπλέον, τέτοιου είδους επιδόματα, είχε δώσει και παλαιότερα το ελληνικό κράτος, ήδη από το 1945 αν και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια αυτά δεν τιτλοφορούνταν «συντάξεις αντιστασιακών», αλλά συντάξεις θυμάτων πολέμου. Στην πραγματικότητα, η ρύθμιση της Δικτατορίας επέφερε πολύ λίγες αλλαγές στα ήδη ισχύοντα.

Για τον προσδιορισμό της σύνταξης το ΝΔ 412/1970 προχώρησε σε μία αντιστοίχιση των βαθμών των αξιωματικών της Αντίστασης προς τους βαθμούς του τακτικού στρατού (άρθρο 4). Ο γενικός αρχηγός της Αντίστασης, το ανώτερο αξίωμα που με τον νόμο του 1949 είχε απονεμηθεί μόνο στον Ναπολέοντα Ζέρβα και μεταθανάτια στον Δημήτριο Ψαρρό τιμής ένεκεν,[87] εξομοιώθηκε με τον βαθμό του λοχαγού. Ο ομαδάρχης, το νέο αξίωμα που είχε δημιουργήσει το ΝΔ 179/1969, αντιστοιχήθηκε μόλις με το αξίωμα του δεκανέα. Η εξίσωση της Εθνικής Αντίστασης με τον τακτικό στρατό αποδεικνυόταν περισσότερο κάποιου είδους σύγκρισης, και μάλιστα συντριπτικής υπέρ του δεύτερου.

Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, το ύψος των συντάξεων θα κυμαινόταν από 12.637 δραχμές μέχρι 839 δραχμές, και η συνολική υπολογιζόμενη δαπάνη ήταν 61.000.000 δραχμές. Κατά μέσο όρο, δηλαδή, η σύνταξη θα κυμαινόταν στις 10.000 δραχμές ανά δικαιούχο. Το 1969 η μέση ετήσια μηνιαία αποδοχή για άνδρες υπαλλήλους σε βιοτεχνικά-βιομηχανικά καταστήματα με παραπάνω από 10 υπαλλήλους ήταν 5.747 δραχμές, ενώ το 1970 σύμφωνα με τις μικρές αγγελίες κάποιος μπορούσε να βρει θέση πεπειραμένου γραμματέα με γνώση ξένων γλωσσών και μισθό 7.500-8.500 δραχμές.[88] Από οικονομικής πλευράς, το ύψος των συντάξεων φαίνεται ικανοποιητικό, μόνο, όμως, για τους λίγους που θα κατάφερναν να τις εξασφαλίσουν.

86. Το πρώτο βασιλικό διάταγμα (389/1970) με το οποίο κυρώθηκαν επίσημα αναγνωρίσεις οργανώσεων και αγωνιστών βάσει του ΝΔ 179/1969 δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο 1970. Σύμφωνα με αυτό αναγνωρίστηκαν μόλις έξι οργανώσεις (και οι αρχηγοί τους). Συνεπώς, τον Ιούνιο του 1970 οι διαδικασίες της αναγνώρισης είχαν μεν ξεκινήσει, αλλά βρίσκονταν ακόμη σε πολύ αρχικό στάδιο.

87. ΒΔ 10ης Μαρτίου 1950 (ΦΕΚ 83 Α΄/18.3.1950. Το 1954, μετά από διαδοχικές προσφυγές του Αντωνίου Φωστηρίδη στο Συμβούλιο της Επικρατείας, αναγνωρίστηκε και εκείνος ως γενικός αρχηγός, βλ. ΒΔ της 29ης Δεκεμβρίου 1954 (ΦΕΚ 8 Α΄/14.1.1954).

88. *Συνοπτική στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1970*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος 1970, σ. 72· βλ. ακόμη τις μικρές αγγελίες, π.χ. *Τα Νέα*, 11.3.1970, σ. 6.

Από το 1971 και μετά, παρατηρείται ένα κύμα διαμαρτυριών για τις προβλέψεις της νέας νομοθεσίας. Όσο η διαδικασία των ατομικών αναγνωρίσεων προχωρούσε, οι εθνικόφρονες αντιστασιακοί ανακάλυπταν ότι η εκ νέου αναγνώρισή τους, εφόσον δεν ανήκαν στη μικρή ομάδα που δικαιούνταν συντάξεις, δεν τους απέδιδε κανένα πρακτικό ωφέλημα. Ο χρόνος δράσης στην Εθνική Αντίσταση είχε μεν αναγνωριστεί ως στρατιωτική υπηρεσία, δεν λαμβανόταν όμως υπόψη ως συντάξιμος χρόνος.[89] Κάποια αρχικά κατοχυρωμένα με το ΝΔ 179/1969 προνόμια, ως προς την εισαγωγή των παιδιών των αγωνιστών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και την πλήρωση θέσεων κατά προτεραιότητα σε δημόσιες υπηρεσίες, τελικά περιορίστηκαν μόνο στους ανάπηρους με την έκδοση του ΝΔ 936 τον Ιούλιο του 1971.[90] Οι διαμαρτυρίες ήταν τόσο εκτεταμένες στις εφημερίδες, ώστε ανάγκασαν το Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων να πάρει δημόσια θέση.[91]

Την ίδια περίοδο υπάρχουν και διαμαρτυρίες από παλιούς πολεμιστές του τακτικού στρατού ότι οι νέες ρυθμίσεις για την Εθνική Αντίσταση στην ουσία αποτελούσαν αδικία για τους ίδιους, διότι ενώ οι αγωνιστές Εθνικής Αντίστασης είχαν λάβει τα δικά τους ωφελήματα, οι παλιοί πολεμιστές δεν απολάμβαναν τα ωφελήματα που είχαν κατοχυρωθεί για τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.[92] Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των εφεδροπολεμιστών και των αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης ήταν ένα ακόμη στοιχείο που καλούνταν να διαχειριστεί το καθεστώς.

Τέλος, οι πρώτες αποφάσεις των Επιτροπών Κρίσης έδωσαν λαβή για μία πολύ πιο ουσιαστική παρέμβαση, που στην ουσία αμφισβητούσε τόσο τα ίδια τα κριτήρια του νόμου όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι Επιτροπές Κρίσεις τα εφάρμοζαν. Λίγο μετά τη δημοσίευση του ΒΔ 42/1971 με το οποίο αναγνωριζόταν η ΕΑΟ Εθνικιστών ΝΑ Θεσσαλίας με αρχηγό τον Γρηγόρη Σούρλα, ο Κομνηνός Πυρομάγλου, υπαρχηγός του ΕΔΕΣ, κατέθεσε προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας εναντίον της αναγνώρισης.[93] Ο Κ. Πυρομάγλου επι-

89. «Η υπηρεσίαν εις την Εθνικήν Αντίστασιν», εφ. *Το Βήμα*, 23.2.1971, σ. 7· 3.12.1972, σ. 12.

90. Συγκεκριμένα με την τροποποίηση του άρθρου 19, παρ. 11 του ΝΔ 179/1969 από το άρθρο 10 του ΝΔ 936/1971.

91. Για τις διαμαρτυρίες βλ. «Τέκνα αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης», εφ. *Τα Νέα*, 16.11.1971, σ. 11· «Πεπλανημένη η ερμηνεία του νόμου», 18.11.1971, σ. 11· «Τέκνα αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης», 23.12.1971, σ. 12. Για την ανακοίνωση του ΑΕΔ βλ. «Με αφορμή δημοσιεύματα: Η Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 26.11.1971, σ. 11.

92. «Συστάσεις και Παράπονα», εφ. *Το Βήμα*, 9.12.1971, σ. 7. Για μια συνολική παρουσίαση της θέσης ότι οι παλιοί πολεμιστές είχαν αδικηθεί από την απονομή ωφελημάτων προς τους αντιστασιακούς βλ. Επιστολή της Εθνικής Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ελλάδος προς τον υφυπουργό Εθνικής Άμυνας Ιωάννη Κατσαδήμα, 29.10.1974, ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φ. 44 ΕΑΟ Εθνικιστών Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας Σούρλα.

93. «Προσφυγή π. αντιστασιακού», εφ. *Το Βήμα*, 7.4.1971, σ. 8.

καλέστηκε ένα πολύ σοβαρό επιχείρημα εναντίον της απόφασης. Στις 2 Φεβρουαρίου 1946, με απόφαση του υπουργού Δημόσιας Τάξης, Σταμάτη Μερκούρη, ο Γρηγόρης Σούρλας είχε κηρυχθεί ληστής.[94] Συνεπώς, αν το ίδιο το ελληνικό κράτος είχε αποκηρύξει τη δράση του Σούρλα, πώς μπορούσε η επιτροπή κρίσης του ΝΔ 179/1969 να τον αναγνωρίσει ως αρχηγό οργάνωσης Εθνικής Αντίστασης για την περίοδο από 1.3.1942 μέχρι 31.8.1949; Η προσφυγή, τελικά, εκδικάστηκε στη Μεταπολίτευση, δικαιώνοντας τον Πυρομάγλου και προκαλώντας σοβαρά προβλήματα στη ΔΕΠΑΘΑ. Ακόμη, όμως, και χωρίς νομικό αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, η κίνηση του Πυρομάγλου είχε ιδιαίτερο βάρος, καθώς αναδείκνυε τα σοβαρά προβλήματα που οι νέες διατάξεις του δικτατορικού διατάγματος δημιουργούσαν.

Αγωνιστές ή ταγματασφαλίτες; Η αναγνώριση και οι διεθνείς της περιπλοκές

ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1971 διεθνή έντυπα, όπως οι *Times* του Λονδίνου, δημοσίευσαν την επιστολή του Λι Μέτκαλφ (Lee Metcalf), του αμερικανού δημοκρατικού γερουσιαστή της πολιτείας της Μοντάνα, προς τον δημοσιογράφο και οικονομολόγο Έλιοτ Τζέινγουειν (Eliot Janeway).[95] Ο γερουσιαστής έγραφε ότι ήταν πλέον πεπεισμένος πως πολλά μέλη της ηγεσίας της απριλιανής Δικτατορίας είχαν υπάρξει συνεργάτες των Γερμανών στην Κατοχή, συμπεριλαμβανομένου του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου: «με εξοργίζει ότι ένα στρατιωτικό καθεστώς από συνεργάτες και συμπαθούντες του ναζισμού είναι παραλήπτες της αμερικάνικης βοήθειας. Είναι εξοργιστικό ότι ένα έθνος, μέλος του ΝΑΤΟ, αρνείται να τιμήσει τους μαχητές της Αντίστασης ή να αποτίσει σεβασμό σε όσους σκοτώθηκαν πολεμώντας του ναζιστές εισβολείς». Ξαφνικά, το ζήτημα της κρατικής μεταχείρισης των παλιών αγωνιστών μετατρεπόταν σε διεθνές.

Προφανώς, η επιστολή Μέτκαλφ είχε δημοσιοποιηθεί στο πλαίσιο της εσωτερικής αμερικανικής διαμάχης μεταξύ Ρεπουμπλικάνων και Δημοκρατικών σχετικά με το ζήτημα της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Την ίδια στιγμή, όμως, αποτελούσε πλήγμα για τους διεθνείς υποστηρικτές του καθεστώτος ή για όσους συμμετείχαν στη διεθνή συζήτηση για το ελληνικό πρόβλημα από τη θέση των υποστηρικτών της realpolitik. Το καθεστώς είχε κατηγορηθεί επανειλημμένα ως φασιστικό ή νεο-φασιστικό, μία κατηγορία η οποία απαξιωνόταν από τους πραγματιστές ως υπερβολική.[96] Καθώς, όμως, η

94. «Περί επικηρύξεως εις ληστήν του Γρηγορίου Σούρλα του Κωνσταντίνου κατοίκου Κάτω Σιατερλή Φαρσάλων», ΦΕΚ 26 Β΄/10.2.1946.

95. «Senator says Greek leaders aided Nazis», *The Times*, 17.11.1971, σ. 9.

96. Βλ. ενδεικτικά την παρέμβαση του συντηρητικού πολιτικού στοχαστή James Burnham, «The Greek Colonels as Bogeymen», εφ. *New York Times*, 30.11.1971.

πληροφορία ότι η ηγεσία της Δικτατορίας ήταν παλιοί συνεργάτες των ναζί, υιοθετούνταν από όλο και πιο θεσμικούς ομιλητές, όπως ένας αμερικανός γερουσιαστής, οι κατηγορίες αυτές έδιναν μια απτή διάσταση στην κατηγορία περί (νέο)φασιστικού χαρακτήρα της Δικτατορίας. Το καθεστώς στην Ελλάδα δεν ήταν απλά μια ιδεολογική αναβίωση, αλλά το δημιούργημα των παλιών συνεργατών των Ναζί.

Η επιστολή Μέτκαλφ έφερνε ως απόδειξη της συνεργασίας των πρωτεργατών της Δικτατορίας με τους Ναζί τη μεταχείριση του καθεστώτος προς τους παλιούς αγωνιστές και τη νομοθετική πρωτοβουλία να δοθούν συντάξεις στους άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Μέχρι και την επιστολή Μέτκαλφ όσοι είχαν κατηγορήσει τη Δικτατορία ως εγχείρημα παλιών συνεργατών των Γερμανών, αρχής γενομένης το 1969 από την Μπριγκίτ Φριάνγκ, δημοσιογράφο της *Monde Diplomatique*, δεν είχαν ποτέ αναφερθεί στους χειρισμούς της Δικτατορίας ως προς την Εθνική Αντίσταση.[97] Ωστόσο, δεν είναι σίγουρο αν ο Λ. Μέτκαλφ εννοούσε το νομοθετικό διάταγμα για την Εθνική Αντίσταση ή αν είχε όντως υπόψη του κάποιες ρυθμίσεις που το καθεστώς πραγματοποίησε ήδη από το 1970, διευκολύνοντας τη συνταξιοδότηση των ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας, οι οποίες ήταν ανεξάρτητες από τις ρυθμίσεις για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1970 είχε εκδοθεί εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών με βάση την οποία η υπηρεσία στα Τάγματα Ασφαλείας υπολογιζόταν ως συντάξιμος χρόνος για τους υπαλλήλους της τοπικής αυτοδιοίκησης.[98] Επίσης, το 1970 με το ΝΔ 720/1970 «Περί στρατολογίας», η υπηρεσία στα Τάγματα Ασφαλείας αναγνωρίστηκε ως υπηρεσία σε μονάδα του τακτικού στρατού (άρθρο 118: Αναγνώρισις Υπηρεσίας Ειδικών Περιπτώσεων). Η πρόβλεψη επαναλήφθηκε, και μάλιστα με ρητή αναφορά στα Τάγματα Ασφαλείας, στην ερμηνευτική εγκύκλιο που δημοσιεύτηκε το 1972 (άρθρο 122).[99]

Η Δικτατορία έσπευσε φυσικά να διαμαρτυρηθεί για αυτούς τους χαρακτηρισμούς, τόσο δημοσιογραφικά όσο και μέσω της διπλωματικής οδού, τονίζοντας ότι «η κυβέρνησις Παπαδόπουλου ήτο εκείνη η οποία παρέσχεν πλήρην αναγνώρισιν και δικαίωσιν προς όσους αφιλοκερδώς και ηρωικώς αντέστησαν κατά της ναζιστικής καταπιέσεως». Επίσης, υπενθύμισαν και πάλι ότι υπουργοί της κυβέρνησης «είναι γνωστοί [...] εις την Βρετανίαν διά τας δραστηριότητάς των εις τον σκληρόν αγώνα εναντίον [...] της ναζιστικής

97. Για μια συνολική διαπραγμάτευση της δημοσιογραφικής εξάπλωσης της φήμης ότι ο Παπαδόπουλος είχε υπάρξει μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και "Χ"», *ό.π.*, σ. 109-147.

98. Εφ. *Το Βήμα*, 26.9.1970, σ. 8.

99. ΦΕΚ 188 Β΄/1.3.1972.

κατοχής», με ονομαστική αναφορά στους Επ. Τσέλλο, Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, Λ. Πάτρα, Εμμανουήλ Φθενάκη, Κων. Παναγιωτάκη και Βύρωνα Σταματόπουλο, χωρίς όμως καμία διευκρίνιση για τον ίδιο τον Γ. Παπαδόπουλο, μολονότι είχε ονομαστικά βρεθεί στο στόχαστρο των κατηγοριών από το Λ. Μέτκαλφ.[100] Από εκείνη τη στιγμή και μετά η αντίληψη ότι στην πραγματικότητα ο δικτατορικός νόμος για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ήταν κυρίως ένα εγχείρημα για την επιβράβευση και την αποκατάσταση των Ταγμάτων Ασφαλείας εξαπλώνεται.

Ενδεικτικό της αλλαγής του κλίματος είναι ότι και οι εθνικόφρονες αρχηγοί αντιστασιακών οργανώσεων από το 1971 και μετά αρχίζουν να παίρνουν αποστάσεις από το καθεστώς, έστω κι αν αρχικά το είχαν ανοικτά υποστηρίξει. Πιο χαρακτηριστική είναι η μεταστροφή του Αλέκου Παπαδόπουλου. Τον Αύγουστο του 1971 έγραψε ένα σχόλιο με αφορμή την απουσία αναφοράς στην Εθνική Αντίσταση από τον εορτασμό της Πολεμικής Αρετής εκείνου του έτους: «Θεωρούν άραγε [την Εθνική Αντίσταση] σαν στερούμενη ιστορικής σημασίας ή μήπως αισθάνονται αμηχανία επειδή...», υπονοώντας ότι οι ηγέτες του καθεστώτος επιθυμούσαν τη συνολική αποσιώπησή της Εθνικής Αντίστασης επειδή τα δικά τους πεπραγμένα επί Κατοχής δεν ήταν αντίστοιχα ηρωικά.[101] Από την αρθρογραφία της *Εθνική Αντίστασις* είναι προφανές ότι από το 1971 και μετά η ΠΕΣΕΑ βρισκόταν σε διαρκή τριβή με το καθεστώς λόγω της άρνησής του να ικανοποιήσει αιτήματα, όπως η προνομιακή εισαγωγή των τέκνων των αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης,[102] αλλά και επειδή θεωρούσε ότι δεν αποδίδονταν οι πρέπουσες συμβολικές τιμές στον ΕΔΕΣ. Μάλιστα, στα τέλη του 1972 η εφημερίδα δήλωσε ότι «το όνομα του Ζέρβα [...] είναι σε διωγμό».[103]

Η απομάκρυνση της ΠΕΣΕΑ από το καθεστώς δεν ήταν απλά ένα εσωτερικό ζήτημα. Οι παλιοί αγωνιστές μέσω των δικτύων των αντίστοιχων διεθνών οργανώσεων επικοινωνούσαν και τροφοδοτούσαν τη διεθνή κοινότητα με ειδήσεις. Έτσι, το σχόλιο του Α. Παπαδόπουλου στην επαρχιακή εφημερίδα των Ιωαννίνων αξιοποιήθηκε ένα χρόνο αργότερα από τον Κρις Γουντχάουζ στο

100. «Ο κ. Σταματόπουλος απαντά: Η κυβέρνησις χρησιμοποιεί στελέχη της Αντιστάσεως», εφ. *Τα Νέα*, 19.11.1971, σ. 1· «Επιστολή του κ. Σορόκου στους Τάιμς του Λονδίνου. Η ελληνική κυβέρνηση και η Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 23.11.1971, σ. 12.

101. Το άρθρο του Αλέκου Παπαδόπουλου είχε τίτλο «Αν δεν υπήρχε ο Ζέρβας και η Εθνική Αντίσταση» και δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εθνική Αντίσταση* (Ιωάννινα), φ. 145, Αύγουστος 1971. Αναφέρεται στο C.M. Woodhouse, «Η "επανάσταση" στο ιστορικό της πλαίσιο», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976 (Α΄ έκδοση Λονδίνο, Secker & Warburg, 1972), σ. 39, 54 (σημ. 3).

102. «Συζήτησις εις την συμβουλευτικήν επιτροπήν» και «Αυτή η αμνησία», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, φ. 161, 31.12.1972, σ. 2, 4.

103. Π. Κ. Πασχάλης, «Όσοι μας θέλουν», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, φ. 161, σ. 2.

Επισκεφθείτε την Ελλάδα – Ξαναζήστε τις μέρες της Γκεστάπο, αντιδικτατορική αφίσα που κυκλοφόρησε στην Αμερική το 1970

[ΑΣΚΙ]

άρθρο του για την ιδεολογική ταυτότητα της Δικτατορίας που δημοσιεύτηκε το 1972 στο Λονδίνο σε μια από τις πιο γνωστές αντιδικτατορικές εκδόσεις, το *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*. Ο Κρις Γουντχάουζ, σημαντικό στέλεχος της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Κατοχής και μεταπολεμικά δραστήριο μέλος των διεθνών ομοσπονδιών παλιών αγωνιστών, αλλά και βουλευτής του συντηρητικού κόμματος, αναπαράγοντας το άρθρο του Α. Παπαδόπουλου έπαιρνε και ο ίδιος αποστάσεις από την Δικτατορία.

Ο Γουντχάουζ, αρχικά, είχε επιδείξει ευμενή ουδετερότητα. Το 1968 είχε περιγράψει μεν το καθεστώς των Αθηνών ως δικτατορία, παρ' όλ' αυτά είχε επισημάνει και τα στοιχεία που ο ίδιος έκρινε ως θετικά, για παράδειγμα την πάταξη της διαφθοράς. Τώρα, όμως, επιστρέφοντας στα πεπραγμένα των ηγετικών στελεχών της Δικτατορίας επί Κατοχής, διαπίστωνε ότι η «Εθνική Κυβέρνησις», παρά την πομπώδη εθνική ρητορική της, όχι μόνο δεν είχε αναπτύξει επωφελή δράση, αλλά δεν ήταν καν σίγουρο ότι μπορούσε να παρουσιάσει ακηλίδωτα εθνικά διαπιστευτήρια.[104]

Ωστόσο, στην περίπτωση του Α. Παπαδόπουλου, η απομάκρυνσή του από το καθεστώς υπήρξε πρόσκαιρη και η λήξη της επισφραγίστηκε από την υπουργοποίησή του στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη στις 8 Οκτωβρίου 1973, οπότε ανέλαβε υφυπουργός Εσωτερικών και περιφερειακός διοικητής Ηπείρου. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με άλλους εθνικόφρονες αρχηγούς Εθνικής Αντίστασης που το 1973 εκδηλώνουν πλέον την ανοιχτή τους αντίθεση προς το καθεστώς.

Τον Ιούλιο του 1973, το κεντρικό πολιτικό ζήτημα υπήρξε το νέο δημοψήφισμα που προκήρυξε ο Γ. Παπαδόπουλος για την κατάργηση της βασιλείας. Μια σειρά από άρθρα σε διάφορες εφημερίδες γνωστοποίησαν τη θέση πολιτικών προσώπων και γενικότερα προσωπικοτήτων υπέρ του Όχι, ανάμεσά τους και παλιούς αντιστασιακούς του εθνικόφρονα χώρου. Για παράδειγμα ο Στυλιανός Χούτας δήλωσε ότι «Το Όχι [...] αποτελεί ειδικώτερον δι' ημάς τους αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως επιτακτικόν χρέος τιμής προς τους

104. Chris M. Woodhouse, «Η "επανάσταση" στο ιστορικό της πλαίσιο», *ό.π.*, σ. 33-55.

πεσώντας εν όπλοις αδελφούς μας εις τον σκληρόν και διμέτωπον Εθνικοαπελευθερωτικόν μας αγώνα. Τον Ιστορικόν Αγώνα των ΕΘΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΝΤΑΡΤΩΝ - ΕΔΕΣ».[105] Ασφαλώς, ο Στ. Χούτας είχε κρατήσει από την αρχή αρνητική στάση απέναντι στο καθεστώς, όπως ομολογούσε και απόρρητο έγγραφο του Αρχηγείου Στρατού που είχε αποσταλεί στη ΔΕΠΑΘΑ στις 15 Οκτωβρίου 1970. Τελικά, είχε αναγνωριστεί ως αρχηγός, αν και «υποτεταγμένος», του αρχηγείου Βάλτου, καθώς η ανώτατη ηγεσία του στρατού είχε κρίνει ότι το «αντίθετον [...] θα είχε αρνητικάς επιπτώσεις εις την εν λόγω περιοχήν».[106]

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Μανώλη Μπαντουβά που ως αρχηγός και εκφραστής της ενωμένης Αντίστασης στην Κρήτη, επίσης, τάχθηκε υπέρ του Όχι. Στην περίπτωσή του, η πολιτική του θέση προς το δημοψήφισμα συνοδεύτηκε και με αποκήρυξη της μέχρι τότε υποστήριξης που είχε προσφέρει στο καθεστώς.[107] Το ρήγμα ενός σημαντικού κομματιού της εθνικόφρονας αντίστασης με το καθεστώς ήταν πλέον εμφανές και δημόσιο.

Η φήμη ότι ο Γ. Παπαδόπουλος, μαζί με τον αδερφό του Κώστα, υπηρέτησε στο Τάγμα Ασφαλείας Πατρών συνέχισε να κυκλοφορεί και στη Μεταπολίτευση, ενισχυμένη πλέον και από προφορικές μαρτυρίες πρωταγωνιστών της εποχής, όπως του Λεωνίδα Σπάη, υφυπουργού στρατιωτικών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου το 1944.[108] Όπως, όμως, έχει δείξει η ενδελεχής έρευνα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, καμία από αυτές τις πληροφορίες δεν προέρχεται από την περίοδο της Κατοχής. Για την ακρίβεια, δεν υπάρχει καν ένδειξη που να τοποθετεί τον Παπαδόπουλο στην Πάτρα, ενώ αντίθετα φαίνεται ότι τουλάχιστον για κάποιο διάστημα έζησε στην Αθήνα.[109] Παρ' όλα αυτά, το ιστορικό αυτό αίνιγμα σχετικά με τη δράση του Γ. Παπαδόπουλου στην Κατοχή κατά κανόνα παρουσιάζεται ως δεδομένο. Συχνά, μάλιστα, συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία αναγνώρισης Εθνικής Αντίστασης που πραγματοποίησε η Δικτατορία – το γεγονός ότι ο Παπαδόπουλος υπηρέτησε στα Τάγματα Ασφαλείας προβάλει ως η προφανής εξήγηση γιατί η Δικτατορία αποφάσισε να αναγνωρίσει τα Τάγματα Ασφαλείας.

Ωστόσο, αν και δεν μπορούμε να απαντήσουμε σχετικά με τη δράση του

105. «Αύριο πρωτοφανής μάχη για το Όχι», εφ. *Τα Νέα*, 28.7.1973, σ. 7.

106. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φ. 1 ΕΑΟ Βάλτου (Σ. Χούτας).

107. «Δηλώσεις τέων βουλευτών για το Δημο**ψή**φισμα», *Το Βήμα*, 25.7.1973, σ. 7. Για την περίπτωση του Μ. Μπαντουβά και τις σχέσεις του με το δικτατορικό καθεστώς, σημειώνουμε ότι τον Ιούλιο του 1973 συνελήφθη ο αδερφός του Ιωάννης (εφ. *Τα Νέα*, 7.7.1973, σ. 1). Ωστόσο, δεν εντοπίσαμε περισσότερα στοιχεία για το περιστατικό.

108. «Και οι δύο Παπαδόπουλοι στα Τάγματα Ασφαλείας», *Τα Νέα*, 2.11.1974, σ. 1, 7.

109. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και "Χ"», *ό.π.*

Παπαδόπουλου στα Τάγματα Ασφαλείας, μπορούμε με απόλυτη ασφάλεια να διαπιστώσουμε ότι η Δικτατορία δεν δημιούργησε το ΝΔ 179/1969 με κρυφό στόχο να αναγνωρίσει τα Τάγματα Ασφαλείας. Απόδειξη για αυτό είναι ο ίδιος ο νόμος, ο οποίος στο άρθρο 1, παρ. 1 ορίζει ότι δεν νοούνται ως Εθνική Αντίσταση οι εθνικοί αγώνες που αναλήφθηκαν «υπό των τακτικών μονάδων των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας». Στο τροποποιητικό ΝΔ 936/1971, μάλιστα, η διάταξη επαναλήφθηκε με ακόμη περισσότερες διευκρινίσεις για την έννοια των τακτικών μονάδων: «θεωρουμένων ως τοιούτων και των συγκροτηθεισών εκ πολιτών κληθέντων και τεθέντων υπό τας διαταγάς οιασδήποτε Στρατιωτικής ή Αστυνομικής Αρχής, και των σωμάτων Ασφαλείας, των αποσκοπούντων γενικώς εις της αποκατάστασιν της εξουσίας του Ελληνικού Κράτους» (άρθρο 1, παρ. 1).

Αντίστοιχα, και τα αρχεία της ΔΕΠΑΘΑ δείχνουν ότι η υπηρεσία απέρριπτε αιτήσεις αναγνώρισης ομάδων που είχαν δράσει ως Τάγματα Ασφαλείας. Ένα παράδειγμα είναι ο Ελευθέριος Βρεττάκος, αδερφός του Λεωνίδα Βρεττάκου, ο οποίος κατέθεσε αίτηση για αναγνώριση της Εθνικής Ανταρτικής Ομάδας Λακωνίας «Ελευθερίου Βρεττάκου». Τον Φεβρουάριο του 1971, ο εισηγητής πρότεινε την απόρριψη της αίτησης, η οποία έγινε δεκτή, με επιχείρημα ότι τόσο ο Βρεττάκος όσο και όλοι οι φονευθέντες που παρουσίασε ως δύναμη της ομάδας του ήταν μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας Σπάρτης.[110]

Ασφαλώς, τέτοιες απορρίψεις αιτήσεων δεν γίνονταν ως ένδειξη απαξίας προς τα Τάγματα Ασφαλείας, αλλά αντίθετα επειδή αυτά θεωρούνταν τμήμα του Εθνικού Στρατού. Συνεπώς, τα όποια ωφελήματα απολάμβαναν οι υπηρετήσαντες σε αυτά, τα δικαιούνταν όχι βάσει των νομοθετημάτων για την Εθνική Αντίσταση, αλλά βάσει της νομοθεσίας για τους παλιούς πολεμιστές. Επιπλέον, στις τάξεις των αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης συμπεριλήφθηκαν μαζικά άνδρες που είχαν υπηρεσία στα Τάγματα Ασφαλείας, αλλά όχι λόγω αυτής. Αναγνωρίστηκαν, δηλαδή, άνδρες που κρίθηκαν ότι είχαν υπάρξει μέλη εθνικοφρόνων αντιστασιακών ομάδων, άσχετα αν πρότερα ή στη συνέχεια υπηρέτησαν στα Τάγματα Ασφαλείας. Η υπηρεσία στα Τάγματα Ασφαλείας δεν θεωρούνταν από τη ΔΕΠΑΘΑ ως κάτι μειωτικό για τον αιτούμενο την ιδιότητα του αγωνιστή Εθνικής Αντίστασης, και μάλιστα σημειωνόταν ως μια ακόμη απόδειξη της εθνικοφροσύνης του.

Για να γίνει, όμως, κατανοητή η αντιμετώπιση που επιφύλαξε η ΔΕΠΑΘΑ στους άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας πρέπει να ληφθεί ταυτόχρονα υπόψη η αντιμετώπισή τους από τις προδικτατορικές κυβερνήσεις. Ακόμη και η πιο επιφανειακή σύγκριση δείχνει ότι η στάση της Δικτατορίας απέναντι στα Τά-

110. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 62 ΕΑΟ ΕΣ Λακωνίας, Φάκελος Εθνική Ανταρτική Ομάς Λακωνίας «Ελευθερίου Βρεττάκου».

γματα Ασφαλείας και τους υπηρετήσαντες σε αυτά δεν υπήρξε κάποια καινοτομία της Δικτατορίας, αλλά μια αδιάσπαστη συνέχεια. Ήδη από το 1946 οι παθόντες των Ταγμάτων Ασφαλείας είχαν αναγνωριστεί ως δικαιούχοι επιδομάτων και συντάξεων ως μέλη μονάδων του τακτικού στρατού. Μετά το 1949 και την κύρωση του ΑΝ 971, όχι μόνο οργανώσεις ξεκάθαρα δοσιλογικές, όπως ο διαβόητος ΕΕΣ, αλλά και πολλά μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας συμπεριλήφθηκαν στους καταλόγους των αναγνωρισμένων αντιστασιακών.

Αν άλλαξε κάτι κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, αυτό ήταν η στάση ενός κομματιού της κοινής γνώμης που, χωρίς να συνδέεται πολιτικά με την εαμογενή Αριστερά, η οποία και προδικτατορικά κατήγγειλε αυτές τις πρακτικές, άρχισε πλέον να μην θεωρεί ανεκτές τέτοιου είδους τιμές. Μάλιστα, η μεταστροφή αυτή οδήγησε σε ένα είδος «μνήμης κουρτίνας», οι καταγγελίες για τις τιμές που επιδαψίλευσε η Δικτατορία στους άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας βοήθησε να ξεχαστούν οι προηγούμενες πρακτικές, και το φαινόμενο αποδόθηκε αποκλειστικά στη Δικτατορία. Στη Μεταπολίτευση, οι κατηγορίες επικεντρώθηκαν στις διαστρεβλώσεις του ΝΔ 179/1969, ρίχνοντας έτσι ακόμη περισσότερο στη λήθη τον προηγούμενο κύκλο αναγνώρισης, αυτόν που είχε πραγματοποιηθεί με βάση του ΑΝ 971/1949. Ήταν σαν όλες οι φαλκιδεύσεις της Εθνικής Αντίστασης να είχαν ξεκινήσει το 1969.

«Μας καίνε τα χωριά»,
μελοδραματικός πίνακας
για τις συνέπειες της Κατοχής
που εκτέθηκε στην έκθεση
της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων
στο Ζάππειο το 1968

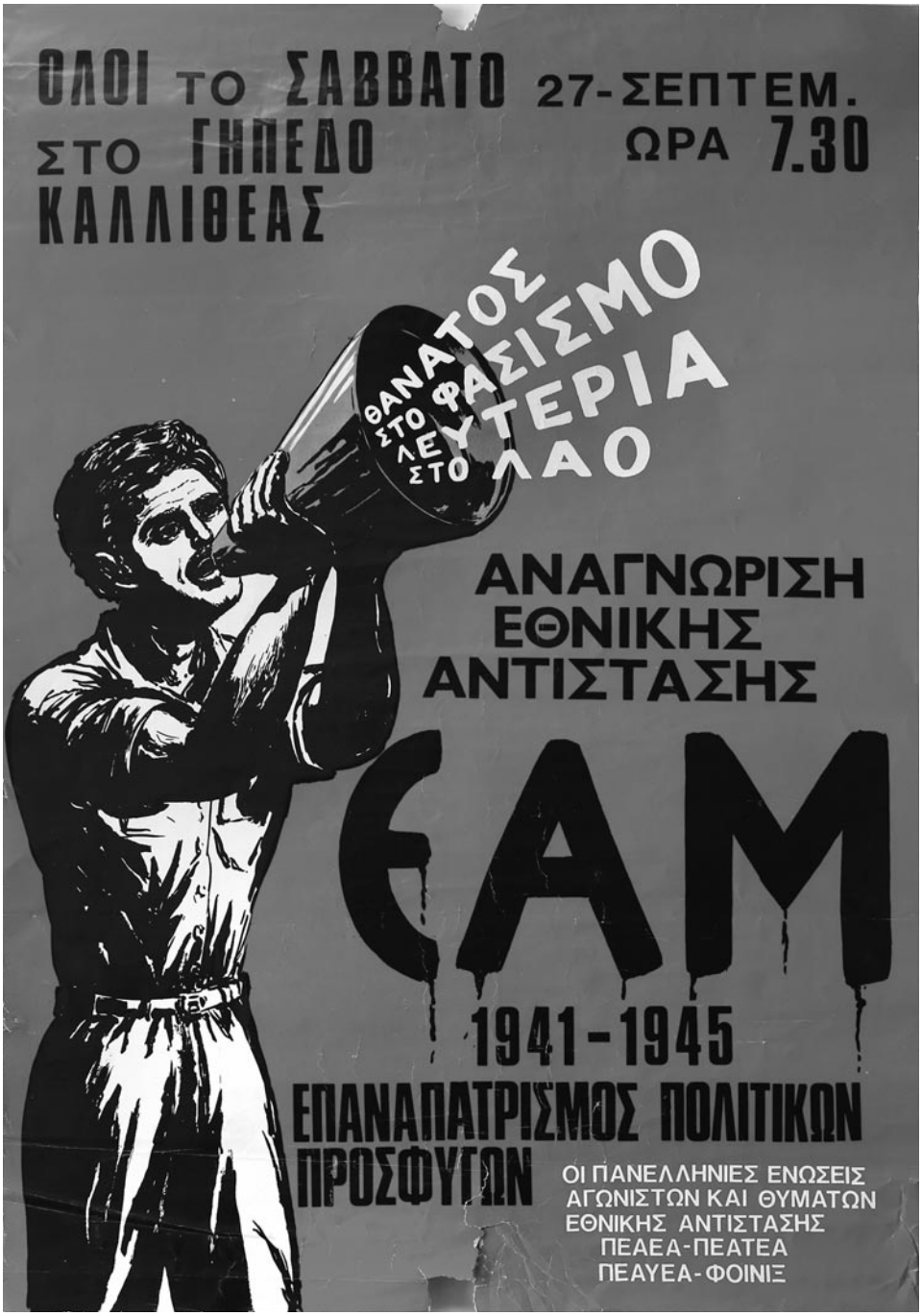

Αναγνώριση ΕΑΜ και επαναπατρισμός
Αφίσα των Πανελληνίων Ενώσεων Αγωνιστών και Θυμάτων Εθνικής Αντίστασης
ΠΕΑΕΑ-ΠΕΑΤΕΑ-ΠΕΑΥΕΑ-ΦΟΙΝΙΞ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (1974-1981)

Μάγδα Φυτιλή

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ και η υιοθέτηση μέτρων για την αποκατάσταση του κοινωνικού και πολιτικού ιστού κατά τη διάρκεια της μετάβασης στη Δημοκρατία έχει απασχολήσει εδώ και δεκαετίες τις Σπουδές Μετάβασης και τις θεωρίες αναφορικά με τη μεταβατική δικαιοσύνη.[1] Σύμφωνα με τις παραπάνω θεωρίες, μια βαθιά αναδιοργάνωση του κράτους, μέσω της εγκαθίδρυσης μιας πραγματικά φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας χωρίς αποκλεισμούς, συνεπάγεται πως όλοι οι πολίτες είναι ίσοι στο παρόν αλλά και στο παρελθόν και προϋποθέτει την αναδρομική αποκατάστασή τους. Το κράτος οφείλει να μετατοπίσει τα όρια του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού, σηματοδοτώντας νέες κοινωνικές και πολιτικές συνέχειες και ασυνέχειες.[2]

Στην ελληνική περίπτωση, η μετάβαση στη Δημοκρατία προϋπέθετε ένα είδος πολιτικής συναίνεσης για το παρελθόν, ώστε να ξεπεραστεί όχι μονάχα η

1. Βλ. ενδεικτικά Diane Ethier (επιμ.), *Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, Latin America and Southeast Asia*, Macmillan, Μπεϊσινγκστόουκ 1994· Neil J. Kritz (επιμ.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, Volume I, General Considerations*, United States Institute of Peace Press, Ουάσινγκτον 1995· John Borneman, *Settling Accounts: Violence, Justice and Accountability in Post-Socialist Europe*, Princeton University Press, Πρίνστον 1997· Nikos Alivizatos - Nikiforos Diamandouros, «Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy», στο James McAdams (επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press, Νοτρ Νταμ 1997, σ. 27-60· David Crocker, «Transitional Justice and International Civil Society: Towards a Normative Framework», *Constellations*, τ. 5/4 (1998), σ. 492-517· Alexandra Barahona de Brito - Carmen González-Enríquez - Paloma Aguilar Fernández (επιμ.), *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001· Jon Elster, *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2004· Kathryn Sikkink, *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics*, WW Norton, Νέα Υόρκη 2011.

2. Alexandra Barahona de Brito, «Transitional Justice and Memory: Exploring Perspectives», *South European Society and Politics*, τ. 15/3 (2010), σ. 360-361.

αυταρχική κληρονομιά της εφτάχρονης Δικτατορίας, αλλά και τα δεινά του «ατέρμονου» εμφυλίου πολέμου. Κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης οι πρώτες κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή προχώρησαν σε μια σειρά από ρήξεις με τη Δικτατορία, με την αμνήστευση όλων των πολιτικών κρατουμένων, την αποκατάσταση του Συντάγματος του 1952 –με την εξαίρεση των άρθρων που αφορούσαν το πολίτευμα–, το δημοψήφισμα που οδήγησε στην οριστική κατάργηση της μοναρχίας, τη σχετική αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού, τις δίκες των «πρωταιτίων», των βασανιστών και των υπευθύνων για την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, και τέλος με τη νέα συνταγματική συνθήκη του 1975.

Όσον αφορά τη ρήξη με το προδικτατορικό καθεστώς και το επείγον αίτημα της κομμουνιστικής Αριστεράς για θεσμική και συμβολική ένταξη, η κυβέρνηση προέβη στη νομιμοποίησή της και στην άρση των έκτακτων μέτρων εναντίον της, η οποία, άλλωστε, αποτελούσε sine qua non προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού καθεστώτος και την ένταξη στην ΕΟΚ.[3] Σε συνέντευξή του στον γνωστό γάλλο δημοσιογράφο Roger Massip, ο Κ. Καραμανλής δήλωσε ρητά πως «η νομιμοποίηση του ΚΚΕ ήταν ένα αναγκαίο μέτρο για την εξίσωσή μας με τα δημοκρατικά καθεστώτα της Δύσης. Αν δεν το είχα κάνει, δεν θα μπορούσαμε να πείσουμε τους ευρωπαίους εταίρους μας για την ειλικρίνεια των προσπαθειών μας να αποκαταστήσουμε τη Δημοκρατία στην Ελλάδα».[4] Η Νέα Δημοκρατία εξέφραζε, κατ' αυτόν τον τρόπο, μία ρήξη με τις πολιτικές της ελληνικής προδικτατορικής Δεξιάς, ήταν, όμως, ταυτόχρονα, το κόμμα που εγγυόταν και επωφελούταν από τις συνέχειες του κράτους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παράδοξη συνύπαρξη δύο νόμιμων πια κομμουνιστικών κομμάτων κι ενός ακραίου αντικομμουνιστικού κρατικού λόγου.

Σε αυτό το πλαίσιο, η διαχείριση της κληρονομιάς της δεκαετίας του 1940 αποδείχθηκε μια μακρά και περίπλοκη διαδικασία. Από τις πρώτες στιγμές της μετάβασης στη Δημοκρατία, το παρελθόν μετατράπηκε σε πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης, καθώς όλες οι πολιτικές ταυτότητες εξακολουθούσαν να θεμελιώνονται μέσω αναφορών στις συλλογικές μνήμες της δεκαετία του 1940. Τα πολιτικά κόμματα χρησιμοποιούσαν επιλεκτικές και αυτοδικαιωτικές αναγνώσεις του παρελθόντος ως άξονα παραταξιακής συσπείρωσης, προκαλώντας μια ισχυρή πόλωση στο πολιτικό σύστημα.[5] Ταυτόχρονα, διαδοχικές

3. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: Μεταξύ συνέχειας και ρήξης», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2016, σ. 35-46.

4. Eirini Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2014, σ. 23.

5. David Close, «The Road to Reconciliation?», *ό.π.*, σ. 267-268· Kostis Kornetis, «Public Memory of the Transitions in Spain and Greece: Toward a Change of Script?», στο Maria Elena Ca-

κυβερνήσεις προσπάθησαν να προωθήσουν διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα για τη δεκαετία του 1940, με σαφείς προεκτάσεις αναφορικά με τον έλεγχο των αντιλήψεων του παρόντος, κωδικοποιώντας κάποια από αυτά σε συγκεκριμένες πολιτικές.

Ρητός τους στόχος ήταν πάντοτε η επονομαζόμενη «εθνική συμφιλίωση». Αυτός ο εξαιρετικά πολύσημος όρος επέτρεψε σε διαφορετικούς πολιτικούς φορείς να τον επικαλούνται για να περιγράψουν ανόμοια και συχνά αλληλοαποκλειόμενα πολιτικά σχέδια.[6] Ο όρος, άλλωστε, είναι τόσο ασαφής, ώστε να εκτείνεται σημασιολογικά από τη μη βίαιη συνύπαρξη έως την ύπαρξη ενός κοινού οράματος για το μέλλον και μιας κοινής ερμηνείας για το παρελθόν. Αυτό που είναι σαφές, ωστόσο, στην ελληνική περίπτωση, είναι ότι κανένας από τους νόμους για την αναγνώριση και την αποκατάσταση που εφάρμοσαν διαφορετικές κυβερνήσεις δεν έχαιρε της υποστήριξης όλων των πολιτικών δυνάμεων. Ασαφή, όμως, παραμένουν εξίσου και τα υποκείμενα της συμφιλίωσης. Η συμφιλίωση, όπως χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα με τον επιθετικό προσδιορισμό «εθνική», υποδήλωνε πως υπήρχε ένα έθνος το οποίο έπρεπε να θεραπευτεί από τη διχόνοια, και όχι δύο ή περισσότερες πολιτικές κοινότητες που όφειλαν να ξεπεράσουν τις διαιρέσεις του παρελθόντος.[7]

Η «εθνική συμφιλίωση» ως λήθη

ΣΤΙΣ 23 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1974, δύο μήνες μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο ΑΝ 509/1947 καταργείται και η κομμουνιστική Αριστερά αποκτά νόμιμη παρουσία μετά από 27 χρόνια.[8] Δύο ημέρες μετά, η Αριστερά διεκδικεί τη συμβολική της νομιμοποίηση μέσω της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.[9] Το αίτημα αναγνώρισης της Αντίστασης εκφράζεται με καθαρά συμφιλιωτικούς όρους: «Δεν ξύνουμε πληγές, δεν ξαναφέρνουμε σήμερα παλιούς λογαριασμούς. Δεν ζητούμε σήμερα ευθύνες από εκείνους που συντέλεσαν στην ακατανόητη και άδικη ανατροπή των αξιών που δημιούργησε η Εθνική Αντίσταση. [...] Ν' αναγνωρισθεί η Εθνική Αντίσταση. Ν' αποκατασταθούν πλήρως και ολοκληρωτικά οι αγωνιστές της».[10] Η Αριστερά αξίωνε

vallaro - Kostis Kornetis (επιμ.), *Rethinking Democratisation in Spain, Greece and Portugal*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2019, σ. 73-75.

6. Peter Siani-Davies - Stefanos Katsikas, «National Reconciliation After Civil War: The Case of Greece», *Journal of Peace Research*, τ. 46 (2009), σ. 572.

7. Andrew Schaap, *Political Reconciliation*, Routledge, Λονδίνο 2005, σ. 4.

8. ΝΔ 59/1974, «Περί συστάσεως και επαναλειτουργίας πολιτικών κομμάτων», 23.9.1974.

9. «Χαιρετιστήριο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. Προς την εργατική τάξη, την αγροτιά, τους εργαζόμενους, όλο το λαό», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25.9.1974, σ. 1.

10. Γρηγόρης Φαράκος, «Η Εθνική Αντίσταση ξαναζεί», εφ. *Ριζοσπάστης*, 27.9.1974, σ. 1.

εκ νέου την πολιτική της νομιμοποίηση ως συνεπή εκφραστή της βούλησης του έθνους, καθώς η αναγωγή της σε πατριωτική δύναμη δεν επήλθε αυτόχρημα με τη νομιμοποίησή της. Μέσα από μια ιδιόμορφη ταυτολογία για την ενσωμάτωση της ίδιας στο πολιτικό σύστημα έπρεπε να επιτευχθεί η ένταξη της ιστορίας της εαμικής Αντίστασης στην εθνική ιστορία.[11] Σε αυτό το πλαίσιο, η κομμουνιστική Αριστερά συνέχισε να τοποθετείται αμυνόμενη στο πεδίο του αντιπάλου, έχοντας ως απόλυτη προτεραιότητα την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων.

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1974 συγκροτείται η Νέα Δημοκρατία, ένα νέο κόμμα που, σύμφωνα με τον ιδρυτή της Κωνσταντίνο Καραμανλή, «αγνοεί τις διενέξεις και τους διχασμούς του παρελθόντος –που τόσα δεινά επισώρευσαν στον τόπο μας– και προσανατολίζεται στα ευρύτερα δυνατά σχήματα ενότητας».[12] Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός αναδεικνύεται το νέο ιδεολογικό στίγμα της παράταξης για την προστασία της δημοκρατίας από τον κομμουνισμό και τον φασισμό.[13] Η συλλογιστική του Κ. Καραμανλή διαπνεόταν από μια πολιτική στρατηγική και εκλογική τακτική, η οποία υπαγόρευε μια πολιτικά αναγκαία μετατόπιση προς το Κέντρο, χωρίς όμως τη δημιουργία μιας σαφούς διαχωριστικής γραμμής με την άκρα Δεξιά. Η σχετική αποχουντοποίηση και το δημοψήφισμα για το πολιτειακό αποτέλεσαν ένα σχετικά ανώδυνο τρόπο για να επικυρώσει η Ν.Δ. την απόστασή της από την Δικτατορία και από το προδικτατορικό παρελθόν. Ωστόσο, με την καταδίκη της Δικτατορίας και τη στάση ουδετερότητας που είχε κρατήσει έναντι του πολιτειακού ζητήματος[14] διέτρεχε τον κίνδυνο να απωλέσει ένα μέρος του δεξιού ακροατηρίου.[15]

Η Ν.Δ. επιχείρησε, λοιπόν, να υπερβεί τον εσωτερικό ιδεολογικό διχασμό και να διαφυλάξει την εσωτερική της συνοχή, όχι μέσω της αποκήρυξης του παρελθόντος της,[16] αλλά κρατώντας μια επαμφοτερίζουσα στάση αναφορικά

11. Χάγκεν Φλάισερ, «Ντόπια και ξένη κατοχή: ορισμένες επισημάνσεις», στο Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα, 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. XIII-XIX.

12. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα & Κείμενα*, τ. 8, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 173.

13. Παύλος Τζερμιάς, *Ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» του Κ. Καραμανλή (1907-1998). Μια διαλεκτική διερεύνηση με πυξίδα την κοινωνική δικαιοσύνη*, Σιδέρης, Αθήνα 2007, σ. 172-208· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 477-542.

14. Ο Κ. Καραμανλής κατά την προεκλογική περίοδο του δημοψηφίσματος απαγόρευσε στους βουλευτές του την εμφάνισή τους στις περιφέρειές τους, ιδιαίτερα σε εκείνες που ο βασιλικός θεσμός είχε ευρεία αποδοχή, όπως η Λακωνία. Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Η Μεταπολίτευση στο Στρατό», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15 (2013), σ. 21.

15. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 74.

16. Αυτό υποστηρίζουν ο Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 57-59, καθώς και ο Γιώργος Αντωνίου

με το παρελθόν της δεκαετίας του 1940. Αν και ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής απέφευγε να κάνει δηλώσεις για το παρελθόν,[17] δεν απέτρεπε κορυφαία στελέχη της κυβέρνησής του να εκφράζουν έναν άτεγκτο αντικομμουνισμό, μεταδίδοντας διφορούμενα νοήματα, τα οποία στόχευαν στην ιδεολογική συσπείρωση ενός ευρύτερα δεξιού ακροατηρίου. Άλλωστε, παρά τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της παραδοσιακής Δεξιάς με την εισαγωγή νέου πολιτικού προσωπικού, η ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας αποτελείτο αποκλειστικά από πρώην μέλη της ΕΡΕ που είχαν άμεση εμπλοκή στα ταραχώδη γεγονότα της δεκαετίας του 1940.

Η συντηρητική παράταξη ήταν έτοιμη να αποδεχτεί τη θεσμική νομιμοποίηση της Αριστεράς, αλλά όχι και τη συμβολική της, την ενσωμάτωσή της στο έθνος. Παρά την καθεστωτική αλλαγή και την απονομιμοποίηση, σε μεγάλο βαθμό, των ιστορικών ιδεολογικών συντεταγμένων του μετεμφυλιακού κράτους, η Νέα Δημοκρατία επιδείκνυε σοβαρές αντιστάσεις στην αποδέσμευσή της από τον γόρδιο δεσμό της εθνικοφροσύνης. Η αναγνώριση του πατριωτικού ρόλου της Αριστεράς εξακολουθούσε να ισοδυναμεί για τη δεξιά παράταξη με «εθνική αμνήστευσις εκείνων που επεδίωξαν την υποδούλωσιν και προσάρτησιν εθνικών εδαφών εις ομόρους χώρας».[18] Ο Εμφύλιος ήταν παρών και αυτοί που τον βίωσαν, από την πλευρά των νικητών, ουδέποτε θα συγχωρούσαν «εκείνους που πήραν τα όπλα κατά της πατρίδας»,[19] γι' αυτό και οι συνέπειες των πράξεών τους όφειλαν να διατηρηθούν στο ακέραιο.

Σύμφωνα με το άρθρο 111 του Συντάγματος, παρ. 4, η ισχύς των συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων που αποτέλεσαν το πλέγμα των έκτακτων μέτρων του εμφυλίου πολέμου θα έληγε στις 11 Δεκεμβρίου 1975. Ενώ δεν χρειαζόταν, λοιπόν, καν νόμος για την κατάργησή τους, μία εβδομάδα πριν η κυβέρνηση πέρασε νομοσχέδιο που τα καταργούσε, αλλά διατηρούσε τις νομικές τους συνέπειες (στέρηση ιθαγένειας, παρεμπόδιση επιστροφής πολιτικών προσφύγων, διώξεις για λιποταξία, ανυποταξία κ.ά.). Ταυτόχρονα, οι διατάξεις του Συντάγματος σχετικά με την προληπτική εκτόπιση με δικαστική απόφαση και την προϋπόθεση της «πίστης» στο Σύνταγμα και «αφοσίωση στην πατρίδα» για την πρόσληψη και σταδιοδρόμηση στη δημόσια διοίκηση εμπλουτίστηκαν με το ΠΔ 390/1975, το οποίο θέσπιζε μια νέα δήλωση «ελέγχου πί-

---

και η Ελένη Πασχαλούδη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει», *ό.π.*, σ. 280 και 285.

17. Ελένη Πασχαλούδη, «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης -Ηλίας Νικολακόπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75*, ό.π., σ. 117-133.

18. Ευάγγελος Αβέρωφ, υπουργός Εθνικής Άμυνας, «Συνεδρίαση ΝΗ΄, Τρίτη 20 Ιανουαρίου 1976», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 3, σ. 2030.

19. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1148.

στεως προς το δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας» για την πρόσληψη στο Δημόσιο.[20]

Η «εθνική συμφιλίωση» για τη Νέα Δημοκρατία σήμαινε επί της ουσίας μονόπλευρη λήθη του αριστερού παρελθόντος, ώστε να μη διαταραχθεί το δικό της νομιμοποιητικό και κανονιστικό ιστορικό ερμηνευτικό σχήμα για το παρελθόν. Όπως δήλωνε ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Αναστάσιος Μπάλκος, «η λήθη δεν μπορεί να είναι μονόπλευρος. Λήθη δεν είναι ηλιθιότης. Ούτε η αμνηστία συνεπάγεται αμνησίαν».[21] Για τη Ν.Δ., «η λήθη επισήμως έχει συντελεστεί από τη στιγμή που η κυβέρνηση νομιμοποίησε το ΚΚΕ. [...] Το ΚΚΕ εξακολουθεί συστηματικά να προκαλεί και να εμφανίζει την παλαιά του δράση ως δόξα του κόμματος. Με την επίσημη και έντονη προβολή αυτής της δράσεως επιδιώκει τη δικαίωσή του. Σε αυτή τη συμπεριφορά δεν είναι δυνατόν να μην αντιδράσουν εκείνοι που έχουν αντίθετες απόψεις».[22]

Η πρωταρχική διαφορά έγκειτο, βέβαια, στο ότι αυτές οι «αντίθετες απόψεις», συγκεκριμένες προσλήψεις της δεκαετίας του 1940, παρέμεναν θεσμοποιημένες από τη μετεμφυλιακή περίοδο κι έπειτα, ενώ οι «αριστερές απόψεις» εξακολουθούσαν να βρίσκονται θεσμικά αποκλεισμένες. Για τη Ν.Δ., άλλωστε, η Εθνική Αντίσταση είχε αναγνωριστεί, «επομένως δεν υφίστατο θέμα αναγνωρίσεως άλλης Εθνικής Αντιστάσεως».[23] Για τη δεξιά παράταξη, η περίοδος 1940-1949 εξακολουθούσε να λογίζεται ως μια ενιαία περίοδος που θεμελίωσε την «ελευθερία» και τη «δημοκρατία» –κεντρικές έννοιες της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης–[24] απέναντι στην προσπάθεια του ΚΚΕ να καταλάβει βίαια την εξουσία.[25]

Για αυτό διατηρούσε και ενίσχυε ένα εμφυλιοπολεμικό εορτολόγιο που διατυμπάνιζε τον αντικομμουνιστικό θρίαμβο: Μελιγαλάς, Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, Γράμμος-Βίτσι, καθώς και πλήθος τοπικών εμφυλιο-

20. ΠΔ 390/1975, ΦΕΚ Α΄/118, 18 Ιουνίου 1975, «Περί του καθορισμού του τύπου και του περιεχομένου της υπεύθυνης δηλώσεως των υποψηφίων προς διορισμόν ή πρόσληψιν εις Δημοσίας τινάς επιχειρήσεις και επιχειρήσεις κοινής ωφελείας εφ' ων επεξετάθησαν διά του υπ' αριθ. 263/75 Π. Δ/τος αι διατάξεις του άρθρου 2 του Ν. Δ/τος 64/74». Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, *ό.π.*, σ. 691· «Πιστοποιητικό φρονημάτων ζητάει η ΔΕΗ», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 12.12.1980, σ. 5.

21. Δηλώσεις του Α. Μπάλκου στην επέτειο του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, «Μνημόσυνο πάλι με συμμοριτολογία», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 5.12.1977, σ. 1.

22. «Όλοι μιλούμε για λήθη... Τα κόμματα εκφράζουν για πρώτη φορά τη γνώμη τους», εφ. *Τα Νέα*, 9.12.1978, σ. 12.

23. Ιωάννης Κατσαδήμας, υφυπουργός Εθνικής Άμυνας, «Συνεδρίαση ΠΖ΄, Παρασκευή 27 Φεβρουαρίου 1976», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 3045.

24. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., σ. 208.

25. Δηλώσεις του Ευ. Αβέρωφ στον εορτασμό της 29ης Αυγούστου, «Αν δεν υπήρχε η νίκη του 1949 δεν θα είχαμε σήμερα Δημοκρατία», εφ. *Η Ακρόπολη*, 29.8.1980, σ. 10.

πολεμικών επετείων.[26] Η ενσωμάτωση της κομμουνιστικής Αριστεράς όφειλε να πραγματωθεί χωρίς να διαταράξει αυτό το εθνικό συνεχές.

Η σύμπραξη για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ της Μεταπολίτευσης, ωστόσο, η ευρύτερη Αριστερά έθεσε σαν πρωταρχικό της στόχο την ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης ως κεντρικό ορόσημο σε αυτό το εθνικό συνεχές. Η εικόνα της μετεμφυλιακής Δεξιάς που παρουσίαζε ένα μέρος της Ν.Δ., προσέφερε ανέλπιστη βοήθεια στο ΠΑΣΟΚ για να οικοδομήσει την αντιδεξιά του εικόνα. Από τις εκλογές του 1977 και έπειτα, το ΠΑΣΟΚ καθιερώνεται ως ο κατεξοχήν αντιδεξιός πόλος εξουσίας, συγκροτώντας την ιδεολογική του ταυτότητα πάνω σε πάγια αιτήματα της Αριστεράς και κυρίως στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Η κοινή διεκδίκηση της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτ., ΕΔΑ, ΕΚ/ΝΔ) επέτρεψε μία σχετική ώσμωση του πολιτικού χώρου της Κεντροαριστεράς, συγκροτώντας την ιστορική βάση του αντιδεξιού στρατοπέδου.[27] Παρά, δηλαδή, τις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, η διάκριση Δεξιά-αντιδεξιά συνέχισε να κωδικοποιεί διαφοροποιημένα συστήματα αντιλήψεων, τα οποία ιστορικά σηματοδότησαν διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με ζητήματα δημοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, προσδιορίζοντας τους πολιτικούς και συμβολικούς άξονες του πολιτικού συστήματος. Επρόκειτο, ωστόσο, για την αντιπαράθεση Δεξιάς-αντιδεξιάς, όπως αυτή είχε μορφοποιηθεί στη δεκαετία του 1960 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών και όχι Δεξιάς-Αριστεράς, γεγονός που άφηνε μεγάλα περιθώρια πολιτικών ελιγμών στο ΠΑΣΟΚ. Το απλοποιημένο αυτό δίπολο αντανακλούσε την επιλεκτική και διφορούμενη συμπύκνωση των διαιρέσεων του παρελθόντος.[28]

26. Ενδεικτικά βλ. τους επίσημους εορτασμούς στις 8 Φλεβάρη στο Καρπενήσι για την επέτειο της «εκδίωξης των κομμουνιστοσυμμοριτών το 1949», στις 31 Μαρτίου στο Λιτόχωρο για την έναρξη του Εμφυλίου και στο Κλήμα Δωρίδος για το ετήσιο μνημόσυνο του συνταγματάρχη Δημήτριου Ψαρρού. Για την αντικομμουνιστική μνήμη και τις «γιορτές μίσους» βλ. Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 215-249.

27. Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στην Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 159-216.

28. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 205.

Απέναντι στη διαιρετική μνήμη του εμφυλίου πολέμου, η ευρύτερη Αριστερά αντέτασσε το ενωτικό πρόταγμα του αντιστασιακού παρελθόντος ως νέα βάση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος. Εντούτοις, η μετατόπιση από τον Εμφύλιο στην Αντίσταση, από τον Γράμμο στον Γοργοπόταμο, δεν συντελέστηκε σε αυτή την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο.[29] Αντιθέτως, η μετατόπιση αυτή ήταν μια μακρά και επίπονη διαδικασία που, από κρατική-θεσμική άποψη ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του 1980, αλλά συνέχισε να παραμένει υπό αμφισβήτηση στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο.

Σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης αποτέλεσε κατεξοχήν σημείο συσπείρωσης, αλλά και διχασμού του ευρύτερου αριστερού χώρου. Τόσο η κομμουνιστική Αριστερά όσο και το Κέντρο βάσιζαν, σε μεγάλο βαθμό, την πολιτική τους ταυτότητα στην κληρονομιά της Αντίστασης.[30] Η Αντίσταση αποτελούσε καταστατικό στοιχείο της ταυτότητας της κομμουνιστικής Αριστεράς,[31] ενώ το 1979, η Κεντρική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ τόνιζε την ομοιότητα μεταξύ του ΕΑΜ και του ίδιου, ως γνήσιες λαϊκές δυνάμεις που αγωνίζονταν για παρόμοιους στόχους.[32] Βουλευτές της ευρύτερης Αριστεράς έθεταν επανειλημμένα με επερωτήσεις τους στη Βουλή το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και κατάργησης του νόμου της Δικτατορίας, μαζί με τα δημοτικά συμβούλια που πρόσκειντο στην Αριστερά και τις οργανώσεις βετεράνων της εαμικής Αντίστασης.[33]

Το ζήτημα ανακινήθηκε για πρώτη φορά από το ΚΚΕ στις 20 Φεβρουαρίου 1975, θέτοντας το θέμα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων,[34] ενώ τον Ιούνιο του 1976 το ΚΚΕ, η ΕΔΑ και το ΠΑΣΟΚ κατέθεσαν κοινό σχέδιο νόμου «Περί καταργήσεως του ΝΔ 179/1969, ως ετροποποιήθη και τροποποιήσεως του ΑΝ 971/1949».[35] Ταυτόχρονα, όμως, η κοινή διεκδίκηση της κλη-

29. Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη, η μετατόπιση αυτή έλαβε χώρα μετά το 1974. Γιάννης Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 29.

30. Λαμπρινή Ρόρη, «Από το δωσίλογο Μητσοτάκη στη νέα Βάρκιζα του ’89: η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 293-309· Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, *ό.π.*

31. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 77.

32. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 169-170.

33. Την περίοδο 1975-1981 κατατέθηκαν 17 επερωτήσεις σχετικά με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης προερχόμενες κατά βάση από τους βουλευτές της ΕΚ/ΝΔ, του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ, και από διάφορους δήμους και εαμικά σωματεία.

34. «Συνεδρίαση ΛΘ΄, Πέμπτη 20 Φεβρουαρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 1, σ. 901-904.

35. Βουλή των Ελλήνων, Αρχείον της Βουλής, Περίοδος Α΄ Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, Σύνοδος Γ΄, 4.10.1976-30.9.1977, Προτάσεις νόμων, Εισηγητική έκθεση στο σ.ν. «Περί καταργή-

ρονομιάς της Αντίστασης τριχοτομούσε αυτό τον όμορο χώρο και δημιουργούσε ευνοϊκές συνθήκες για έναν σκληρό εσωτερικό ανταγωνισμό, καθώς εκλαμβανόταν ως προσπάθεια μονοπώλησής της. Ενδεικτικά, ήδη από το 1975, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτ. γιόρταζαν ξεχωριστά τον εορτασμό της ίδρυσης του ΕΑΜ σε μια προσπάθεια αποκλειστικής οικειοποίησής της κληρονομάς του.[36]

Η δημιουργία της «Επιτροπής Πρωτοβουλίας Αντιστασιακών Οργανώσεων 1941-1944» τον Σεπτέμβρη 1976, η οποία λίγους μήνες αργότερα θα μετονομαζόταν σε Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944», δεν κατόρθωσε να ενοποιήσει αυτόν τον όμορο χώρο. Η Κίνηση πρόβαλε τον υπερκομματικό της χαρακτήρα: «μια Κίνηση καθαρά εθνική που περικλείνει στις γραμμές της αγωνιστές απ' όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις της εποχής της Κατοχής, που σήμερα είναι τοποθετημένοι πολιτικά στη Δεξιά, το Κέντρο ή στην Αριστερά».[37] Πράγματι, στην Κίνηση συμμετείχαν 36 αντιστασιακοί, ανάμεσά τους ο Κομνηνός Πυρομάγλου, πρώτος πρόεδρος της Κίνησης, και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, από 12 αντιστασιακές οργανώσεις: το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ, την Εθνική Αλληλεγγύη, την ΕΠΟΝ, τον ΕΔΕΣ, την ΕΚΚΑ, την ΠΕΑΝ, την Ιερά Ταξιαρχία, το Εθνικό Κομιτάτο, την Εθνική Δράση, τον ΕΣΑΣ και την Τρίαινα.[38] Η σύγκλιση μεταξύ Εθνικού Κομιτάτου –μιας μεταξικής αντικομμουνιστικής οργάνωσης αναγνωρισμένης με το ΝΔ 179/1969–[39] και εαμικών αποκτούσε εξέχουσα συμβολική σημασία, καθώς υπέσκαπτε τις κληρονομημένες κατοχικές και μετεμφυλιακές διαιρέσεις. Τέτοιου είδους ενωτικά σχήματα είχαν υπάρξει και στη δεκαετία του 1960 με πρωτοβουλίες της ΕΔΑ και σε συμφωνία με τις καταστατικές αρχές της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας Αντιστασιακών (FIR). Η καταλυτική εμπειρία της Δικτατορίας ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τη δημιουργία τέτοιων σχηματισμών.

Η νέα μεταπολιτευτική συνθήκη έδωσε, ταυτόχρονα, ώθηση σε νέα συλλογικά υποκείμενα, όπως στις γυναίκες, να εμφανιστούν στον δημόσιο χώρο και να διεκδικήσουν με δυναμισμό την πολιτική τους ορατότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, δίπλα στην Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944» κάνει την εμφάνισή της και η Κίνηση «Η Γυναίκα στην Αντίσταση». Η Κίνηση μέσα

σεως του ΝΔ 179/1969, ως ετροποποιήθη και τροποποιήσεως του ΑΝ 971/1949», σ. 1-2.

36. «Η ΕΔΑ δεν μετέχει στον εορτασμό του ΕΑΜ. Εκφράζει οδύνη», εφ. *Τα Νέα*, 26.9.1975, σ. 16.

37. ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, κ. 6, φ. 30, Υπ. Διακηρύξεις, ανακοινώσεις, εκκλήσεις της Κίνησης, 1977-1979, «Διακήρυξη της Κινήσεως Ενωμένη Εθνική Αντίσταση προς όλα τα κόμματα, 5.10.1977».

38. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1940-1944: Κίνηση Συμφιλίωσης», *Δελτίο Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, τ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 272.

39. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 31 ΕΟΕ Εθνικόν Κομιτάτον.

από τη συνεργασία της με άλλες γυναικείες οργανώσεις, όπως η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), με αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, καλλιτέχνες και διανοούμενους είχε ως στόχο την ανάδειξη του ρόλου και την εμπειρία της γυναίκας στην Αντίσταση και το μετασχηματισμό των γυναικών μέσα από τη συμμετοχή και τη δράση τους στον αντιστασιακό αγώνα. Η Κίνηση συγκέντρωσε και δημοσίευσε γυναικείες μαρτυρίες από την Κατοχή και την Αντίσταση,[40] εξέδωσε σε δίσκο τραγούδια των γυναικών στις Φυλακές Αβέρωφ, κατέγραψε οπτικοακουστικά αγωνίστριες του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, ανέλαβε πρωτοβουλίες για τη συγκέντρωση αρχειακού υλικού, συμμετείχε σε ομιλίες και συνέδρια και έκανε παρεμβάσεις μαζί με άλλες γυναικείες οργανώσεις για το νέο οικογενειακό δίκαιο.

Εντούτοις, παρά τον υπερκομματικό τους χαρακτήρα και τις ενωτικές τους πρωτοβουλίες, οι Κινήσεις είχαν πολιτικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των μελών τους προερχόταν από το ΚΚΕ Εσωτ., γεγονός που έκανε τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΠΑΣΟΚ να θεωρούν πως ελέγχονταν από το τελευταίο. Βέβαια, οι περισσότερες συσσωματώσεις αντιστασιακών συνδέονταν ή αποτελούσαν μετωπικά σχήματα συγκεκριμένων πολιτικών σχηματισμών, όπως η Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΕΑ) η οποία συνδεόταν με το ΚΚΕ, ο Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης (ΠΣΑΕΕΑ) με το ΚΚΕ Εσωτ. και η Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 (ΠΟΑΕΑ) με το ΠΑΣΟΚ. Και όπως συνέβαινε και στη δεκαετία του 1960, κάθε σχήμα εκλάμβανε τα άλλα ως αντίπαλα και διασπαστικά.

Η ανακοίνωση της Κίνησης σχετικά με τη διοργάνωση κοινής επετειακής εκδήλωσης για τα 35 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ, στο γήπεδο του Παυιωνίου στη Νέα Σμύρνη στις 11 Νοεμβρίου 1976, με κεντρικό ομιλητή τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις όχι μόνο στο χώρο της Δεξιάς αλλά και στο ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Αμφότεροι κατήγγειλαν την προσπάθεια μονοπώλησης της Αντίστασης, ενώ η Ν.Δ. επέκρινε τη «γελοιοποίησή» της από τις «φατρίες της Αριστεράς» λόγω της κομματικής της εκμε-

40. Κίνηση «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, Αθήνα 1982.

Φωτογραφία από τη συγκέντρωση της Κίνησης «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944» στο γήπεδο του Πανιωνίου, 1976

τάλλευσης και απαγόρευσε στα μέλη της να λάβουν μέρος στην εκδήλωση. Εν τέλει, ο Π. Κανελλόπουλος αναγκάστηκε να ανακαλέσει τη συμμετοχή του.[41]

Η «κομματικοποίηση», «κομματική εκμετάλλευση», «καπηλεία» και «μονοπώληση» της Αντίστασης χρησιμοποιήθηκαν εν είδει επιχειρήματος και αντεπιχειρήματος από όλες τις πολιτικές δυνάμεις. Οι εν λόγω λέξεις έχουν μια μακριά προϊστορία στο λόγο για την Αντίσταση και σχετίζονται με το γεγονός ότι η Αντίσταση όφειλε να παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο ως εθνική και εντελώς «απολιτική», έχοντας μονάχα εθνικές και όχι πολιτικές στοχεύσεις. Οποιαδήποτε, λοιπόν, προσπάθεια ανάδειξης της Αντίστασης από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ Εσωτ. και το ΠΑΣΟΚ χαρακτηριζόταν από τη Ν.Δ. ως «εθνικώς απαράδεκτη καπηλεία της Αντίστασης», ενώ ο εσωτερικός τους ανταγωνισμός οδηγούσε στη «γελοιοποίησή» της. Από την άλλη, οποιαδήποτε μονομερής απόπειρα προαγωγής της αντιστασιακής κληρονομιάς από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ Εσωτ. ή το ΠΑΣΟΚ θεωρείτο από τα υπόλοιπα κόμματα πράξη μονοπώλησης της Αντίστασης.

Μετά τη λήξη της εκλογικής συνεργασίας των δύο κομμουνιστικών κομμάτων υπό το σχήμα της Ενωμένης Αριστεράς στις εκλογές του 1974, η κομματική διαπάλη μεταξύ ΚΚΕ και ΚΚΕ Εσωτ. έλαβε συγκρουσιακές διαστάσεις,

41. «Καταγγέλλεται: Ύβρίζει η ΝΔ την Εθν. Αντίσταση και αποκαλεί φατρίες τα κόμματα της Αριστεράς», εφ. *Τα Νέα*, 8.10.1976, σ. 1, 12· «Η κυβέρνηση βάλλει ενάντια στην Εθνική Αντίσταση. Ο Π. Κανελλόπουλος δεν θα μετάσχει», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9.10.1976, σ. 1.

καθώς λόγω της διάσπασης του 1968, αμφότερα τα κομμουνιστικά κόμματα διεκδικούσαν την αποκλειστική εκπροσώπηση της ιστορίας του κόμματος.[42] Αντιστοίχως, το ΠΑΣΟΚ, στην προσπάθειά του να οικειοποιηθεί την Αντίσταση, επιχειρούσε να την αποσυνδέσει από τα ιστορικά της συμφραζόμενα και κυρίως από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, η αναγνώριση θα έπρεπε να εκπληρώνει τις εξής προϋποθέσεις: «α) τη δυνατή μεγαλύτερη εκπροσώπηση αντιστασιακών οργανώσεων που πάλεψαν ενάντια στον ξένο και ντόπιο φασισμό, β) τη δυνατή πλατύτερη παρουσία των οργανωμένων δυνάμεων του πολιτικού φάσματος σε ισότιμη βάση, που με την καθημερινή τους πρακτική ενσαρκώνουν τον αντιφασιστικό αγώνα, και γ) την αποσύνδεση όλης αυτής της εθνικά κορυφαίας προσπάθειας από στενά κομματικά πλαίσια, οικειοποίησης και σκοπιμότητας που δρουν ανασταλτικά και διασπαστικά στην απαιτούμενη καθολική συσπείρωση».[43]

Παρά, ωστόσο, τις όποιες διαστάσεις απόψεων, τα αιτήματα που συνένωναν τον χώρο της ευρύτερης Αριστεράς ήταν πλείστα και καίρια: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης μέσω του ενιαίου και καθολικού σχήματος της Εθνικής Αντίστασης και ο απρόσκοπτος μαζικός επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων –δύο αιτημάτων αλληλένδετων, καθώς οι πολιτικοί πρόσφυγες θεωρούνταν αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης–, η κατάργηση του ΝΔ 179/1969 της Δικτατορίας, καθώς και των κρατικών «εορτών μίσους» που επιτελούσαν επισήμως οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της Ν.Δ. Για την αντιπολίτευση, τα εκκρεμή αυτά ζητήματα ήταν εμπόδια για τον οριστικό εκδημοκρατισμό της χώρας.[44] Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ωστόσο, η διεκδίκηση της συμπερίληψης της εαμικής Αντίστασης στην εθνική ιστορία έλαβε συγκρουσιακές διαστάσεις.

42. «...Οι αγωνιστές του ΕΑΜ σε αυτές τις εκλογές θα πρέπει να δώσουν το παρών υπερψηφίζοντας το ΚΚΕ», «Συνεπείς στα ιδανικά του ΕΑΜ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20.9.1981, σ. Β8· «[...] Οι άνθρωποι που πρωτοστάτησαν στο έργο του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ βρίσκονται στο ίδιο χαράκωμα με το κόμμα αυτό», «ΕΑΜ τα 40 χρόνια μιας άσβεστης λαμπάδας», εφ. *Η Αυγή*, 13.9.1981, σ. 5. Βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά» και Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 173-175 και σ. 130-131, αντίστοιχα.

43. «Κοινό εορτασμό της επετείου ζητεί το ΠΑΣΟΚ», εφ. *Τα Νέα*, 29.9.1976, σ. 3.

44. Νικόλαος Καλούδης (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Παρασκευή 10 Φεβρουαρίου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 1, σ. 1032-1033.

45. Δήλωση του Γεωργίου Παπακωνσταντίνου (Ν.Δ.) κατά τη συζήτηση της πρότασης της αντιπολίτευσης περί κατάργησης του ΝΔ 179/169 και τροποποίησης του ΑΝ 971/1949. «Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1179.

Αναμοχλεύοντας εκ νέου τα πάθη

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ Ν.Δ., η συμπερίληψη της εαμικής Αντίστασης στην εθνική ιστορία συνεπαγόταν «αναμόχλευση των παθών».[45] Η αναμόχλευση των παθών ως ποινικό αδίκημα, με βάση τον παρωχημένο ΑΝ 942/1946,[46] χρησιμοποιήθηκε από τις πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της Ν.Δ. για να απαγορεύσουν και να ποινικοποιήσουν τη συμμετοχή αναγνωρισμένων σωματείων της εαμικής Αντίστασης στις εθνικές επετείους της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου.[47] Οι νομάρχες έστελναν σχετικές εγκυκλίους στην τοπική αυτοδιοίκηση, η οποία βρισκόταν υπό ασφυκτικό κυβερνητικό έλεγχο. Η απόφαση συνοδευόταν συχνά από τη διαταγή για «μαχητική» αντιμετώπιση από την πλευρά των οργάνων της δημοσίας τάξης κάθε απόπειρας αντισταστιακών οργανώσεων να συμμετάσχουν στις παρελάσεις, με βάση το ψευδές επιχείρημα πως δεν είχαν νομική υπόσταση. Σε περίπτωση που οι δήμαρχοι δέχονταν τη συμμετοχή των εαμικών σωματείων, οι κυβερνητικές και στρατιωτικές αρχές αποχωρούσαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας.[48] Εκατοντάδες δήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι, πρόεδροι κοινοτήτων και αντιστασιακοί υπέστησαν αστυνομική βία, καθώς και ποινικές και πειθαρχικές διώξεις με βάση τον ΑΝ 942/1946.

Αντιστοίχως, σε μια ανεπιτυχή προσπάθεια να αναχαιτιστεί η πολιτιστική τάση των νέων να εξυμνούν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, υπό δίωξη βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις και τα αντάρτικα τραγούδια, το σήμα της FIR, καθώς και οι ταινίες που είχαν ως θεματική την Αντίσταση. Εντούτοις, ο νόμος χρησιμοποιήθηκε σε μεμονωμένες περιπτώσεις και εναντίον της άκρας Δεξιάς, δίνοντας υπόσταση στο ιδεολογικό σχήμα του «αριστεροχουντισμού»,[49] στην εξίσωση δηλαδή της βίας από ακροδεξιές εξτρεμιστικές ομάδες και αριστερές, οι οποίες θεωρούνταν πως έπληττα εξίσου τη μεταπολιτευτική δημοκρατία.[50]

Ταυτόχρονα, η αναμόχλευση των παθών ως πολιτικός όρος εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται εκτενέστατα στον πολιτικό λόγο τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς, καθώς αμφότερες ερμήνευαν τις επιτελεστικές μνημονικές πρα-

46. Το 1974, ο Άρειος Πάγος, ύστερα από ερώτημα της κυβέρνησης Καραμανλή, αποφάνθηκε πως αν και ο σκοπός του ΑΝ 942/1946 έλειψε, εντούτοις αυτή η έλλειψη δεν σήμαινε και την κατάργησή του. «Ένας νόμος του Σοφούλη που τον... θυμήθηκαν οι "αποστάτες" ξανάγινε "της μόδας"! Ο ΑΝ 942/46», περ. *Αντί*, τ. 34, 13.12.1975, σ. 51.

47. Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη - Μάγδα Φυτιλή, «Αναμοχλεύοντας τα πάθη», *ό.π.*, σ. 67-92.

48. Βλ. ενδεικτικά «Προσβολή των αγώνων του λαού της Κρήτης», εφ. *Τα Νέα*, 28.6.1978, σ. 5.

49. Δημήτρης Μπελαντής, *Αναζητώντας τον «εσωτερικό εχθρό». Διαστάσεις της αντιτρομοκρατικής πολιτικής*, Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 2004, σ. 137-141.

50. «Ασκήθηκε δίωξη για τη συγκέντρωση των χουντικών», εφ. *Η Καθημερινή*, 28.11.1979, σ. 3· «Απαγορεύεται το Γρίβα μ' σε θέλει ο βασιλιάς», εφ. *Τα Νέα*, 11.1.1980, σ. 16.

κτικές της άλλης πλευράς ως διχαστικές. Η αναμόχλευση των παθών αποτέλεσε κεντρικό επιχείρημα της Δεξιάς για την απόρριψη της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων. Το 1976 ο υπουργός Εθνικής Άμυνας Ευάγγελος Αβέρωφ αρνήθηκε να καταργήσει το ΝΔ 179/1969 και να αναγνωρίσει την Εθνική Αντίσταση, «το να αλλάξω τον νόμο διά να έχει ευπρεπεστέραν εμφάνισιν το έχω υπό μελέτη. Το να αλλάξω τον νόμον ριζικά διά να αναγνωρίσω και άλλες κατηγορίες που να έχουν επιτελέσει έργον αντιστάσεως δεν είμαι διατεθειμένος να το κάνω [...] διότι θα ανοίξει μια συζήτησις δυσάρεστος για την ηρεμία των πνευμάτων, η οποία θα αναμοχλεύσει πάθη τα οποία έχουν κοιμηθή από ετών».[51] Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιούσε η Ν.Δ. στη Βουλή σε οποιαδήποτε πρόταση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.[52]

Ωστόσο και η κομμουνιστική Αριστερά έκανε χρήση του ίδιου επιχειρήματος για να επικρίνει τη Δεξιά. Θεωρούσε πως με την τέλεση «γιορτών μίσους» και την άρνηση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης αναμοχλεύει τα πάθη. Η Αριστερά εγκαλούσε τη Ν.Δ. για αναζωπύρωση του κλίματος μισαλλοδοξίας και αναμόχλευση των παθών του παρελθόντος, αναφορικά με τον εορτασμό της ημέρας των Ενόπλων Δυνάμεων την 29η Αυγούστου, «ημέρα ένδοξης νίκης στο Γράμμο και στο Βίτσι», τα μνημόσυνα που διοργανώνονταν κάθε δεύτερη Κυριακή του Δεκέμβρη «επί σκοπώ αποτίσεως φόρου τιμής εις τα θύματα των κομμουνιστών», και με κάθε εορτασμό τοπικής επετείου που συνδεόταν με διχαστικά γεγονότα. Επιπλέον, η κυβέρνηση κατηγορείτο πως αρνείται να ευθυγραμμιστεί με το «ώριμο και παλλαϊκό» αίτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, και πως η εν λόγω απόρριψη συντελούσε στην αναμόχλευση των παθών, «η μη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης είναι μια πηγή ανωμαλίας, [...] για μας αναμόχλευση των παθών αποτελεί η μη αναγνώριση όλης της Εθνικής Αντίστασης».[53]

Η Εθνική Αντίσταση στη Βουλή

ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1975-1981, το κοινοβούλιο αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο όπου, με αφορμή την αναγνώριση, εκφράζονταν αντιτιθέμενες πεποιθήσεις, αξίες και ταυτότητες, διαμορφωμένες στη βάση των κληρονομημένων διαιρέσεων του Εμ-

51. «Συνεδρίαση ΝΗ΄, Τρίτη 20 Ιανουαρίου 1976», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 3, σ. 2030.

52. «Συνεδρίαση Ρ΄, Παρασκευή 18 Απριλίου 1980», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 4, σ. 4184· «Συνεδρίαση ΝΡΘ΄, Παρασκευή 26 Ιουνίου 1981», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 1, σ. 7469.

53. Κωνσταντίνος Κάππος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1190.

φυλίου. Οι εκλογικές επιδιώξεις και στρατηγικές των κομμάτων, όπως και η ιστορική τους ταυτότητα, επανάφεραν στο προσκήνιο τις πολιτικές ταξινομήσεις και τα αντίπαλα ερμηνευτικά σχήματα του Εμφυλίου. Τις περισσότερες φορές, άλλωστε, ο διαξιφισμός επί της ιστορίας κατέληγε στον εμφύλιο πόλεμο, θυμίζοντας έντονα σε πάθος και οξύτητα την εικόνα και το κλίμα των συνεδριάσεων της Βουλής του 1946. Ενδεικτικά, όταν ο βουλευτής του ΚΚΕ Κώστας Λουλές, πρώην Ακροναυπλιώτης, αναφέρθηκε στο προσωπικό του βίωμα –στα 28 χρόνια φυλακής και εξορίας–, ο βουλευτής της Ν.Δ. Δημήτριος Χατζηδημητρίου, παλιό στέλεχος της ΕΡΕ, τον διέκοψε για να τον ρωτήσει «για πόσους φόνους» και «πόσους είχε σκοτώσει».[54]

Κατά βάση, οι βουλευτές της Ν.Δ. υπενθύμιζαν σε κάθε ευκαιρία τον «προδοτικό» ρόλο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, «είναι ντροπή για τη Βουλή να συζητά γι' αυτούς τους δολοφόνους [τους οπαδούς του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ]»,[55] «...αντί αντιστάσεως κατά του εχθρού [το ΕΑΜ] επροτίμησεν αντίστασιν κατά των Ελλήνων, κατά των Ψαρού και του Ζέρβα»,[56] «...το ΕΑΜ και οι άλλες υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ εαμογενείς αντιστασιακές οργανώσεις, πολύ σύντομα παρεξέκλιναν και εξετράπησον από το σκοπό τους, να απελευθερώσουν τη χώρα και φιλοδόξησαν να διαδεχθούν τον κατακτητή στην εξουσία, με μεθόδους που δεν υστερούσαν σε τίποτα των αγριοτήτων του κατακτητή. Έτσι επεδόθησαν σε έναν εθνοκτόνο και προδοτικό αγώνα»,[57] καθώς και τα εγκλήματά του, «έχομεν τα βάραθρα του Φενεού, την Πηγάδα του Μελιγαλά, τα διυλιστήρια της Ούλεν, το Περιστέρι και τα απανταχού της Ελλάδος πεδία μαρτυρίων των μυριάδων Ελλήνων πατριωτών θυμάτων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».[58]

Ταυτόχρονα, η δεξιά παράταξη διατυμπάνιζε πως εκείνη ήταν «η πλευρά η οποία υπερήσπισεν άλλοτε την προσβαλλόμενη δημοκρατίαν»,[59] και πως το πραγματικό ζητούμενο ήταν «ποιος άρχισε πρώτος χειρών αδίκων», ποιοι «έστρεψαν τα όπλα κατά του εννόμου καθεστώτος».[60] Η πλειοψηφία των βου-

54. «Συνεδρίαση Ξ΄, Τρίτη 4 Απρίλη 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 3, σ. 2247.

55. Στυλιανός Παπαδάκης (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΛΑ΄, Πέμπτη 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, 1977, σ. 1196.

56. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, υπουργός Προεδρίας, «Συνεδρίαση ΛΒ΄, Πέμπτη 31 Αυγούστου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 4, σ. 983.

57. Γεώργιος Ρόδιος, υφυπουργός Εθνικής Άμυνας «Συνεδρίαση ΝΡΘ΄, Παρασκευή 26 Ιουνίου 1981», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 1, σ. 7462.

58. Κωνσταντίνος Σερεπίσος (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1182.

59. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1149.

60. Αλέξανδρος Αβραμίδης, υφυπουργός Εθνικής Άμυνας, «Συνεδρίαση Ρ΄, Παρασκευή 18 Απριλίου 1980», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 4, σ. 4182.

λευτών της Ν.Δ. προέβαινε σε ιστορική αποτίμηση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 παραθέτοντας αντικρουόμενα και αμφιλεγόμενα ιστορικά στοιχεία, συνοδευόμενα από αποσπάσματα από λόγους πολιτικών της εποχής, όπως των Γεώργιου Παπανδρέου, Κομνηνού Πυρομάγλου, Γεώργιου Καρτάλη, Θεμιστοκλή Σοφούλη, Κωνσταντίνου Τσάτσου, Παναγιώτη Κανελλόπουλου και Εμμανουήλ Τσουδερού. Η αντικομμουνιστική αποτίμηση της κατοχικής δράσης του ΕΑΜ από τον Γεώργιο Παπανδρέου χρησίμευσε ιδιαιτέρως στη Ν.Δ., καθώς, όπως διακήρυττε ο Ευ. Αβέρωφ, «όταν λοιπόν ο Γεώργιος Παπανδρέου έχει αυτήν την γνώμην, είναι περίεργον να πιστεύετε, ότι είναι δυνατόν εγώ να συνηγορήσω υπέρ της αναγνωρίσεως αυτής της δήθεν Εθνικής Αντίστασης».[61]

Στον αντίποδα, η αντιπολίτευση υπογράμμιζε πως «δεν υπάρχουν πια τα μίση και τα πάθη της περιόδου του εμφυλίου πολέμου»,[62] και πως «το μέλλον μιας πραγματικά ελεύθερης και δημοκρατικής Ελλάδος δεν μπορεί και δεν πρέπει να στηριχθεί στα υστερικά βιώματα ενός απαίσιου και τραγικού για τον τόπο εμφυλίου πολέμου»,[63] καταγγέλλοντας τους βουλευτές της Ν.Δ. πως θυμίζουν «...βρικόλακες του μίσους, των ημερών του εμφυλίου πολέμου».[64] Για την αντιπολίτευση, η μονοπώληση των ευσήμων του πατριωτισμού από τη Δεξιά ήταν άκρως προβληματική: «...μήπως βγήκε από τη δική μας παράταξη ένας Τσολάκογλου; Μήπως από μας βγήκε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, που ήταν ομογάλακτο με το καθεστώς εναντίον του οποίου υποχρεώθηκε τελικά να στραφεί;»[65]

Κατά βάση, το ΠΑΣΟΚ υιοθετούσε πιο επιθετικούς τόνους από την κομμουνιστική Αριστερά, καθώς δεν το βάραινε το ιστορικό φορτίο της δεκαετίας του 1940. Οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ παρουσίαζαν τη Ν.Δ. ως μια οργανική συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους της Δεξιάς, μια γενεαλογία πολιτικού αποκλεισμού βασισμένη στην κληρονομιά του δοσιλογισμού: «Το μεταπολεμικό κράτος θεμελιώθηκε στον τάφο της Εθνικής Αντίστασης και στα σπέρματα της εθνικής μειοδοσίας. [...] Η πολιτική ηγεσία της Δεξιάς στήριξε την σταδιο-

61. «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Παρασκευή 10 Φεβρουαρίου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 1, σ. 1033. Ο Ευ. Αβέρωφ αναφέρθηκε στο εξής απόσπασμα από την *Απελευθέρωσις των Αθηνών*: «Όσοι σωθούν από την αιμοβόρον μανίαν του κατακτητού, κινδυνεύουν από την εθνοκτόνον μανία των κομμουνιστικών οργανώσεων...».

62. Γρηγόρης Φαράκος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1145.

63. Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς (ΕΚ/ΝΔ), «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1147.

64. Λεωνίδας Κύρκος (ΚΚΕ εσωτ.), «Συνεδρίαση ΝΡΘ΄, Παρασκευή 26 Ιουνίου 1981», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 1, σ. 7468.

65. Λεωνίδας Κύρκος (ΚΚΕ εσωτ.), Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1194.

δρομία της από το 1950 και μετά στην υποστήριξη των αντεθνικών στοιχείων».[66] Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εθνικό και το «αντεθνικό» ανανοηματοδοτούταν εκ νέου, αντιστρέφοντας τις εμφυλιοπολεμικές σημασιοδοτήσεις.

Ταυτόχρονα, όμως, το ΠΑΣΟΚ, έχοντας ως στόχο την οικειοποίηση και πολιτική κεφαλαιοποίηση της Αντίστασης, καταλόγιζε ιστορικές ευθύνες και σε μέρος της ηγεσίας του ΚΚΕ,[67] αντιτασσόταν στη μονοπώληση της Αντίστασης και διακήρυττε πως η Αντίσταση ήταν καθολική, ομόθυμη και πολιτικά άχρωμη.[68] Το ΚΚΕ, τουναντίον, διεκδικούσε τους «απαράγραπτους τίτλους τιμής στη δημιουργία του έπους της Εθνικής Αντίστασης»,[69] και διακήρυττε πως «η δύναμη και η συμβολή της Αντίστασης ήταν εκείνη που υποχρέωσε όχι μόνον την Κυβέρνηση του Εξωτερικού, αλλά και τους ξένους προστάτες της κυβέρνησης εκείνης, να καλέσουν την Εθνική Αντίσταση για να συζητήσουν μαζί της».[70] Εν αντιθέσει, η ΕΔΑ και το ΚΚΕ Εσωτ. προωθούσαν έναν πιο συμφιλιωτικό λόγο βασισμένο στην κοινή πεποίθηση πως οι συνέπειες του Εμφυλίου όφειλαν να αρθούν και στη σύγκλιση Αριστεράς-Δεξιάς μέσα στη Δικτατορία: «η Αντίσταση δεν ήταν υπόθεση ούτε δεξιών ούτε αριστερών, αλλά υπόθεση όλων των Ελλήνων».[71]

Πολύτιμος σύμμαχος της Αριστεράς στην προσπάθεια αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης ήταν ο ανεξάρτητος βουλευτής, συνεργαζόμενος με τη Ν.Δ., Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Για τον Π. Κανελλόπουλο, όπως και για ένα μέρος της Δεξιάς, η τραυματική εμπειρία της Δικτατορίας με την ισοπεδωτική της συμπεριφορά απέναντι στο κάθε απόχρωσης πολιτικό προσωπικό υπήρξε καταλυτική.[72] «Η Δικτατορία μας έκανε να αναγνωρίσουμε και τον πατριωτισμό των άλλων», θα δηλώσει το 1980.[73] Αν και η εμπειρία της Δι-

66. Ηλίας Χατζοπλάκης (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΛΒ΄, Πέμπτη 31 Αυγούστου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 4, σ. 980.

67. Ιωάννης Παπασπύρου (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΜΕ΄, Παρασκευή 21 Δεκεμβρίου 1979», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 3, σ. 1550.

68. «Για την Εθνική Αντίσταση. Κοινό εορτασμό της επετείου ζητεί το ΠΑΣΟΚ με συμμετοχή όλου του λαού», εφ. *Τα Νέα*, 29.9.1976, σ. 3.

69. «Διακήρυξη της ΚΕ του ΚΚΕ για τα 40 χρόνια του ΕΑΜ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1.3.1981, σ. 3.

70. Νικόλαος Καλούδης (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Παρασκευή 10 Φεβρουαρίου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 1, σ. 1033.

71. Ηλίας Ηλιού (ΕΔΑ), «Συνεδρίαση ΜΕ΄, Παρασκευή 21 Δεκεμβρίου 1979», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 3, σ. 1546.

72. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010, σ. 135, 142· Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική πίεση-δυναμικές ενέργειες», στο Γιάννης Βούλγαρης κ.ά., *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 78, 87.

73. «Συνεδρίαση Ρ΄, Παρασκευή 18 Απριλίου 1980», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 4, σ. 4177.

κτατορίας δεν είχε επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα στο σύνολο της δεξιάς παράταξης, οδήγησε τον Π. Κανελλόπουλο να αποσυνδέσει την Εθνική Αντίσταση από τον Εμφύλιο και να πρωτοστατήσει στο αίτημα αναγνώρισης της εαμικής Αντίστασης.

Ο ίδιος εκφώνησε, άλλωστε και τον επικήδειο στην κηδεία του ιστορικού ηγέτη του ΚΚΕ/ΚΚΕ Εσωτ. και ιδρυτικού μέλους της Κίνησης, Μήτσου Παρτσαλίδη, στις 25 Ιουνίου του 1980, σε μια κίνηση με ιδιαίτερη συμβολική αξία.[74] Στην κηδεία του δήλωσε: «...όπως στη δικτατορία του Μεταξά, έτσι και στη δικτατορία της 21ης Απριλίου συμπαραταχθήκαμε πάλι. [...] Συμπαραταχθήκαμε και θυμηθήκαμε τότε ότι είχαμε συμπαραταχθεί, παρ' όλες τις διαφορές, παρά το γεγονός των διαφορετικών οργανώσεων –και πράγματι η δική σου η οργάνωση ήταν η πιο μεγάλη, το ΕΑΜ–, παρά τις διαφορές, είχαμε συμπαραταχθεί στον αγώνα κατά των κατακτητών και το θυμηθήκαμε τότε».[75]

Ο Π. Κανελλόπουλος αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα για το πώς το συναισθηματικό προσωπικό βίωμα του Εμφυλίου μπορεί να μετασχηματιστεί σε ένα αποστασιοποιημένο αφήγημα χωρίς την αποκήρυξη των ιδεολογικών θέσεων. Σε ερώτηση που του υπέβαλε η Μαρία Ρεζάν το 1984, σχετικά με τον σεβασμό που έχαιρε στον χώρο της Αριστεράς, ο Π. Κανελλόπουλος απάντησε πως «με ικανοποιεί υπό την έννοια ότι κι εκείνοι με τους οποίους βρέθηκα σε απόσταση όχι μόνο ιδεολογική αλλά σε απόσταση πεδίου μάχης, γιατί είχαμε τον εμφύλιο πόλεμο το 1947 με 1949, με ικανοποιεί ότι κι αυτοί εδώ και κάμποσο καιρό αισθάνονται ότι δεν βρίσκομαι ηθικά σε απόσταση από αυτούς».[76]

Με την εξαίρεση του Π. Κανελλόπουλου, οι πιο ακραίες τοποθετήσεις από την πλευρά της Δεξιάς προέρχονταν από τους βουλευτές εκείνους που είχαν άμεση εμπλοκή στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, όπως ο Ευ. Αβέρωφ, ο αντιστράτηγος Αναστάσιος Μπάλκος, αγωνιστής του ΕΔΕΣ, ο Ιωάννης Κατσα-

74. «Η κηδεία Παρτσαλίδη μετατράπηκε σε πανεθνική συμπαράταξη για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», εφ. *Η Αυγή*, 24-26.6.1980, σ. 1.

75. «Π. Κανελλόπουλος: Γιατί τάχα δεν φτάσαμε σε συμφωνία;», περ. *Αντί*, τ. 155, 4.7.1980, σ. 19.

76. Συνέντευξη Π. Κανελλόπουλου στη Μαρία Ρεζάν, 1984, https://www.youtube.com/watch?v=tX5GK3PNu5U.

δήμας, πρώην αξιωματικός και διοικητής τάγματος του ΕΔΕΣ, ο Κωνσταντίνος Σερεπίσος, επίσης παλαιός μαχητής του ΕΔΕΣ, ο Στυλιανός Παπαδάκης ο οποίος έλαβε μέρος στη Μάχη της Κρήτης κ.ά. Εντούτοις, και μέσα στο κόμμα της Ν.Δ. δεν έλειπε ο αντίλογος. Οι βουλευτές της, Αλεξάνδρα Μαντζουλίνου, Ιωάννης Μάργαρης, Εμμανουήλ Μπάιλας και Αθανάσιος Μίχας, τέως αντιπρόεδρος της Βουλής, στήριζαν το αίτημα της αντιπολίτευσης για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και κατάργησης του χουντικού νόμου απασχόλησε σε αυτήν την περίοδο το Κοινοβούλιο 19 φορές. Βασικό αίτημα της αντιπολίτευσης, συμπεριλαμβανομένης της ΕΚ/ΝΔ / ΕΔΗΚ με την εξαίρεση των βουλευτών της Στυλιανού Χούτα[77] –αναγνωρισμένου αρχηγού της αντιστασιακής οργάνωσης ΕΔΕΣ Βάλτου– και Χρήστου Γραμματίδη[78] –μέλους του ΕΔΕΣ–, αποτελούσε η κατάργηση του ΝΔ 179/169 και η τροποποίηση των περιοριστικών διατάξεων του ΑΝ 971/1949. Σε αυτή την πρώτη φάση, τόσο η αντιπολίτευση όσο και οι συσσωματώσεις μετρίαζαν τις αξιώσεις τους. Στην κοινή πρόταση νόμου που είχαν προετοιμάσει οι εαμικές συσσωματώσεις και κατέθεσε η αντιπολίτευση τον Ιούνιο 1976, πέρα από την κατάργηση του ΝΔ 179/1969, ζητούσαν, επίσης, την απαλοιφή των προϋποθέσεων εκείνων οι οποίες ήταν άσχετες με την ύπαρξη ή μη αντιστασιακής δράσης και άπτονταν πολιτικών θεμάτων για τα οποία είχαν εκδηλωθεί οξύτατες διαφωνίες. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ΑΝ 971/1949 οι αντιστασιακές οργανώσεις όφειλαν να έχουν συμμορφωθεί με τις διαταγές και τις οδηγίες του ΣΣΜΑ και των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων, να έχουν τηρήσει πιστά τα προς το εθνικό συμφέρον συναφθέντα σύμφωνα, και να μην έχουν παρακούσει τη διαταγή της νόμιμης κυβερνήσεως περί διάλυσης.[79]

Η κριτική, λοιπόν, στον ΑΝ 971/1949 περιορίστηκε στην εξάλειψη των περιοριστικών πολιτικών του κριτηρίων. Τουναντίον, η αντιπολίτευση δεν έθιξε το γεγονός πως με τον ΑΝ 971/1949 είχαν αναγνωριστεί και δωσιλογικές οργανώσεις ή/και οργανώσεις με ανύπαρκτη δράση. Ενδεχομένως, η στάση αυτή να σχετίζεται αφενός με το ότι ο ΑΝ 971 είχε ψηφιστεί από μία εκλεγμένη κυβέρνηση –του Θεμιστοκλή Σοφούλη– και όχι από μια δικτατορική όπως το

77. Σύμφωνα με τον Στυλιανό Χούτα, ο οποίος είχε παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ΑΝ 971/1949, η προσπάθεια προβολής του ΕΑΜ ισοδυναμούσε με παραχάραξη της ιστορίας και αναμόχλευση των παθών. Σε άλλη περίπτωση δήλωσε, πως αν αναγνωριστεί ο ΕΛΑΣ, τότε μπορούν να ζητήσουν αναγνώριση και οι δικτάτορες, άποψη η οποία αποδοκιμάστηκε από την ΕΔΗΚ. «Παρασύρεται η κυβέρνηση από δυνάμεις της ανωμαλίας», εφ. *Τα Νέα*, 17.3.1976, σ. 14.

78. Σύμφωνα με την ΠΕΣΕΑ, οι μοναδικοί της σύμμαχοι ενάντια στην προσπάθεια κατάργησης του ΝΔ 179/1969 και αναγνώρισης των «αρχιεγκληματιών» του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ήταν ο Ευ. Αβέρωφ, ο Ι. Κατσαδήμας, ο Σ. Χούτας και ο Χ. Γραμματίδης, εφ. *Εθνική Αντίστασις* (Ιωάννινα), αρ. φ. 207, 30.11.1976, σ. 1.

79. ΑΝ 971/1949, άρθρα 1, 2, 3 και 4.

ΝΔ 179/1969 και άρα δεν είχε απαξιωθεί όπως ο νόμος του 1969, και αφετέρου με το γεγονός πως μια τυχόν ανακίνηση του ζητήματος εξαρχής, όχι μόνο θα προκαλούσε σφοδρές αντιδράσεις, αλλά και θα άνοιγε μια τρομερά περίπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία. Αντιθέτως, η αντιπολίτευση αξίωνε την ολοκληρωτική κατάργηση των σχετικών νομοθετημάτων της Δικτατορίας που αποτελούσαν «ύβριν διά την Εθνικήν Αντίστασιν». Κατ' αυτόν τον τρόπο, όλες οι στρεβλώσεις από τις κρατικές πολιτικές αναγνώρισης που είχαν διαρκέσει σχεδόν μισό αιώνα αποδόθηκαν συλλήβδην στη Δικτατορία.

Η κοινή πρόταση νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ της Εθνικής Αντίστασης που κατέθεσαν από κοινού, το 1976, το ΚΚΕ, το ΠΑΣΟΚ και η ΕΔΑ συζητήθηκε στις 25 Αυγούστου 1977, έχοντας τη στήριξη και της ΕΔΗΚ. Εν τέλει, απορρίφθηκε από την κυβερνητική πλειοψηφία. Ο νόμος προέβλεπε την κατάργηση του ΝΔ 179/1969, την τροποποίηση των διατάξεων του ΑΝ 971/149 και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Ο Γεώργιος Παπακωνσταντίνου, ως εισηγητής της πλειοψηφίας, τοποθετήθηκε εξαρχής κατά της αναγνώρισης διότι «θα έχωμεν έξαψιν των παθών και των ιδεολογικών πεποιθήσεων του Ελληνικού Λαού και θα δημιουργηθή ένα κοινωνικό πρόβλημα».[80] Ενώ η αντιπολίτευση προσπαθούσε να αποσυνδέσει το ζήτημα της Εθνικής Αντίστασης από τον Εμφύλιο, οι βουλευτές της Ν.Δ. προέβησαν σε εμφυλιοπολεμικά κηρύγματα προκαλώντας ιδιαίτερη οξύτητα και πόλωση. Ενδεικτικά, ο βουλευτής και παλαιός μαχητής του ΕΔΕΣ Κωνσταντίνος Σερεπίσος υπογράμμιζε πως το έθνος και ο λαός ουδέποτε θα συγχωρήσουν τους εγκληματίες του εμφυλίου πολέμου.[81]

Η αντιπολίτευση αντέτεινε την εκκρεμότητα της αναγνώρισης που όφειλε να αρθεί διότι έθετε την Ελλάδα σε αντίθετη τροχιά από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, την καθολικότητα της Αντίστασης και το γεγονός πως ο ΑΝ 971/1949 ήταν επηρεασμένος από τα βιώματα του Εμφυλίου, θέτοντας φραγμούς και όρους που ήταν ανεξάρτητοι από την πραγματική Αντίσταση. Ταυτόχρονα, υποστήριζε πως ο νόμος της Δικτατορίας είχε αναγνωρίσει τους συνεργάτες των κατακτητών, εκείνους που η ελεύθερη κυβέρνηση είχε αποκηρύξει και καταδικάσει. Τα Τάγματα Ασφαλείας, ο Αντών Τσαούς, ο Γρηγόρης Σούρλας, ο Μαγγανάς και ο Μιχάλαγας επιστρατεύονταν από την αντιπολίτευση σε κάθε ευκαιρία για να απονομιμοποιήσουν τον νόμο της Δικτατορίας. Τα Τάγματα Ασφαλείας δεν είχαν, ωστόσο, αναγνωριστεί ως αντιστασιακή οργάνωση, καθώς σύμφωνα το ΝΔ 179/1969 εξαιρούνταν εκείνοι που είχαν

80. «Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1181.

81. *Στο ίδιο*, σ. 1181-1189.

δράσει ως μέλη τακτικών μονάδων των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας.[82] Η αναγνώρισή τους είχε γίνει με έμμεσους τρόπους. Πράγματι, όμως, είχαν αναγνωριστεί δωσιλογικές και παραστρατιωτικές οργανώσεις που είχαν δράση κατά τη μεταβαρκιζιανή περίοδο και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Η επιμονή της αντιπολίτευσης δεν είχε να κάνει μόνο με το τι συνέβη την περίοδο της Δικτατορίας αλλά, κυρίως, με το ότι οι αναγνωρίσεις με βάση το ΝΔ 179/1969 συνεχίζονταν από τη ΔΕΠΑΘΑ με απόλυτη κανονικότητα.

Η εφαρμογή του νόμου της Δικτατορίας στη Μεταπολίτευση

ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1974 εκκρεμούσαν στη ΔΕΠΑΘΑ 70.000 υποθέσεις προς αναγνώριση. Σύμφωνα με τη ΔΕΠΑΘΑ, η όλη διαδικασία θα μπορούσε να περατωθεί σε διάστημα τριών χρόνων.[83] Στις 3 Μαΐου 1976 εκκρεμούσαν πια 500 αιτήσεις αγωνιστών, οι οποίες θα ολοκληρώνονταν μέσα στο 1976.[84] Ταυτόχρονα, ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Ευ. Αβέρωφ διαβεβαίωνε πως πραγματοποιείται αναθεώρηση των αναγνωρισμένων εθνικών αγωνιστών με αυστηρά κριτήρια,[85] ενώ οι εθνικόφρονες βετεράνοι και οι συσσωματώσεις τους πίεζαν για παράταση της προθεσμίας καταβολής των δικαιολογητικών. Εν τέλει, δόθηκε μια μικρή παράταση στην προθεσμία για κάποιους μήνες το 1978, από τις 18.5.1978 μέχρι τις 31.12.1978,[86] ενώ οι Επιτροπές Κρίσης, με αυτεπάγγελτο τρόπο ή με την υποβολή νέων αιτήσεων, δεν σταμάτησαν το έργο τους.

Την περίοδο 1974-1980 οι Επιτροπές Κρίσης του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας εξακολουθούσαν να αναγνωρίζουν μέλη δωσιλογικών και παραστρατιωτικών ένοπλων οργανώσεων, όπως των Εθνικιστών Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας (Σούρλας) με δράση την περίοδο 1942-1949, Κέντρου Μεσσηνίας και Ένοπλου Τμήματος ΜΑΥ Κύμης με δράση την περίοδο 1945-1946, Εθνικών Αντικομμουνιστικών Ομάδων Κυνηγών Λακωνίας (ΕΑΟΚ), Πετροπούλου και Μεταβατικού Αποσπάσματος Μεσσηνίας (ΜΑΜ) Καμαρινέα με δράση την περίοδο 1946-1948, Μυστρά με δράση την περίοδο 1947-1948, και Μικτού Αποσπάσματος Ζάρα με δράση την περίοδο 1946-1949. Μάλιστα, το 1974, 1978 και 1979 αναγνωρίστηκαν για πρώτη φορά οι παρακρατικές οργανώσεις Αραπα-

82. ΝΔ 179/1969, άρθρο 1, παρ. 1.

83. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημέρωσις παραδίδοντος-παραλαμβάνοντος επί της λειτουργίας του 1ου Τμήματος, 13.1.1975.

84. Στο ίδιο, Ενημέρωσις παραδίδοντος-παραλαμβάνοντος επί της λειτουργίας του 1ου Τμήματος, 3.5.1976.

85. «Συνεδρίαση ΝΗ΄, Τρίτη 20 Ιανουαρίου 1976», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 3, σ. 2030.

86. Υπουργική απόφαση «Περί παρατάσεως και επαναλήψεως των εργασιών της κατ' άρθρον 13 του ΝΔ 179/1969 Επιτροπής Κρίσης», ΦΕΚ Β΄/434, 10.5.978.

ντώνη με ένοπλη δράση την περίοδο 1945-1946, Πάρνωνος (β) με δράση την περίοδο 1946-1947 και Μεγαλοπόλεως Αρκαδίας με δράση την περίοδο 1946-1949. Επιπρόσθετα, το 1975 η ΔΕΠΑΘΑ επικύρωσε την αναγνώριση της Εθνικής Πατριωτικής Ένωσις Νέων (ΕΠΕΝ) με δράση την περίοδο 1945-1948.[87]

Ποιες ήταν, όμως, αυτές οι οργανώσεις και με ποια κριτήρια αναγνωρίστηκαν ως αντιστασιακές; Κατά βάση επρόκειτο περί παρακρατικών οργανώσεων που αναγνωρίστηκαν επί Δημοκρατίας αν και είχαν απορριφθεί επί Δικτατορίας. Η ένοπλη οργάνωση Αραπαντώνη ήταν μια παρακρατική βασιλική αντικομμουνιστική οργάνωση με δράση στη Λακωνία. Σύμφωνα με τη συνοπτική έκθεση δράσης που υπέβαλε ο φερόμενος ως οπλαρχηγός της οργάνωσης Σταύρος Αραπαντώνης (20.9.1969), κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας Γυθείου, όπως και οι υπόλοιποι άνδρες της ομάδας. Ο Αραπαντώνης ανέφερε πως οι άνδρες του, οι οποίοι έφεραν ψεύτικες γενειάδες, επισκέπτονταν τα 16 χωριά του Δήμου Τυρνάσου και Έλους και σε κάποια εμφανίζονταν ως απόσπασμα Χιτών, ενώ σε άλλα ως «αρχισυμμορίτες» με σκοπό τον εκφοβισμό των κατοίκων. Λόγω των ανωτέρω ενεργειών του, ο Σ. Αραπαντώνης καταδικάστηκε ερήμην σε πολυετή φυλάκιση. Σύμφωνα με την έκθεση, η οργάνωση μετείχε σε διώξεις και συμπλοκές με κομμουνιστές. Μέσα στα διάφορα αποδεικτικά στοιχεία που κατέθεσε ο Αραπαντώνης ήταν και επιστολές του σε εφημερίδες, όπου υπερασπιζόταν με θέρμη το καθεστώς της 21ης Απριλίου.

Η Επιτροπή Κρίσης (12.4.1973) είχε απορρίψει, ωστόσο, την αίτησή του. Αφενός διότι η συμμετοχή του στα Τάγματα Ασφαλείας και μετέπειτα στις Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου (ΜΑΥ) θεωρείτο στρατιωτική υπηρεσία και άρα ενέπιπτε στις διατάξεις της παρ. 1 του άρθρου 1 του ΝΔ 179/1969, και αφετέρου, διότι θεωρήθηκε πως δεν είχε επιδείξει αξιόλογη εθνική δράση την περίοδο 1945-1946. Σύμφωνα, άλλωστε, με την εισηγητική έκθεση της Επιτροπής Κρίσης, κατά το έτος 1945 δεν υπήρξε δράση των «Κ/Σ» στην περιοχή. Εντούτοις, μετά από ενστάσεις του Αραπαντώνη και τη διενέργεια ένορκης διοικητικής εξέτασης, η Επιτροπή Κρίσης (3.8.1974) ανακάλεσε το πρακτικό που απέρριπτε το αίτημα του Αραπαντώνη και τον αναγνώρισε ως αυτοτελή οπλαρχηγό (β΄ κατηγορίας) της ΕΑΟ Τυρνάσου-Έλους Λακωνίας για την περίοδο 1945-1946. Σύμφωνα με τη νέα εισηγητική έκθεση, η οργάνωση είχε αναπτύξει εθνική δράση συμβάλλοντας στην προστασία της περιοχής από τις επιθέσεις των κομμουνιστών.[88] Η αναγνώριση επικυρώθηκε με απόφαση ΥΕΘΑ

87. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, «Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/69», Ιούνιος 1980, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ.

88. Στο ίδιο, Φάκελος 65 ΕΑΟ Ανωγείων Λακωνίας, 66 ΕΑΟ Μυστρά, 67 ΕΑΟ Ομάς Αντιστάσεως Λεωνιδίου, 68 ΕΑΟ Εθνικό Αντικομμουνιστικό Απόσπασμα Μεσσηνίας, 69 ΕΑΟ Απόσπασμα Τσέκερη, 70 Σ. Αραπαντώνη.

(17.12.1974),[89] ενώ στον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 1979 στην Αερόπολη, ο διευθυντής της ΔΕΠΑΘΑ απένειμε στον Σ. Αραπαντώνη το αντίστοιχο μετάλλιο και δίπλωμα.[90]

Για την οργάνωση Πάρνωνος (β) –η Δικτατορία είχε αναγνωρίσει το 1973 την οργάνωση Πάρνωνος (α) με δράση την περίοδο της Κατοχής, το 1943– τα μόνα στοιχεία που βρέθηκαν στη ΔΕΠΑΘΑ ήταν το όνομα του αυτοτελή οπλαρχηγού της (α΄ κατηγορίας), Δημήτρη Μπραντίτσα, η περίοδος δράσης της και η απόφαση ΥΕΘΑ.[91] Η οργάνωση Μεγαλοπόλεως Αρκαδίας, σύμφωνα πάντοτε με τον φάκελό της, ήταν μία παρακρατική αντικομμουνιστική οργάνωση που έδρασε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου στην περιοχή της Μεγαλόπολης και Γορτυνίας Αρκαδίας. Το 1947 συγκρούστηκε πολλές φορές με τον καπετάνιο των «Κ/Σ» Πέρδικα (Δημήτρη Γιαννακούρα) και εκτέλεσε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο όρος Μαίναλο συνεργαζόμενη με τη Χωροφυλακή. Η Επιτροπή Κρίσης είχε απορρίψει, ωστόσο, την αίτηση αναγνώρισης του φερόμενου ως αρχηγού της Ανδρέα Αγγελόπουλου. Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση της Επιτροπής (28.12.1973), η αίτηση απορρίφθηκε αφενός λόγω έλλειψης αποδεδειγμένης αξιόλογης δράσης και αποδεικτικών στοιχείων και αφετέρου διότι η αναφερόμενη δράση φεροταν τελεσθείσα υπό την ιδιότητα του αρχηγού της ως επικεφαλής τμήματος ΜΑΥ και άρα η δράση του χαρακτηριζόταν ως στρατιωτική υπηρεσία. Στον φάκελο της οργάνωσης δεν υπάρχει η εισηγητική που να προτείνει την αναγνώριση το 1978, οπότε δεν γνωρίζουμε σε ποια επιχειρήματα βασίστηκε, εν τέλει, η αναγνώρισή της.[92]

Η Εθνική Πατριωτική Ένωσις Νέων (ΕΠΕΝ) ήταν μια αντικομμουνιστική παραστρατιωτική οργάνωση νεολαίας που έδρασε στην Έδεσσα κατά τη μεταβαρκιζιανή περίοδο και την περίοδο του Εμφυλίου. Σύμφωνα με τη συνοπτική έκθεση δράσης της οργάνωσης (12.10.1969), η ΕΠΕΝ συγκροτήθηκε στην Έδεσσα τον Μάρτιο του 1945. Ιδρυτικά της μέλη υπήρξαν τα μέλη και στελέχη των κατοχικών εθνικών οργανώσεων (ΥΒΕ) και ΠΑΟ, ενώ η οργάνωση ουσιαστικά υπήρξε συνέχεια των ανωτέρω οργανώσεων. Η Δικτατορία αναγνώρισε την οργάνωση, καθώς θεωρήθηκε πως προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην καταστολή του «κομμουνιστοσυμμοριτισμού». Εντούτοις, ύστερα από

89. Στο ίδιο, «Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/69», Ιούνιος 1980, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ, Απόφαση ΥΕΘΑ 1315/17-12-1974 (ΦΕΚ 483/90/889448/Β΄).

90. «Απονομή διπλωμάτων εις αγωνιστάς της Λακωνίας», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, αρ. φ. 234, 30.4.1979, σ. 4.

91. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, «Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/69», Ιούνιος 1980, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ, Απόφαση ΥΕΘΑ 4.483/14/532129/23-10-1978-954/14-11-1978 (Τ. Β΄).

92. Στο ίδιο, Φάκελος 122 ΕΑΟ Μεγαλοπόλεως Ανδρέας Αγγελόπουλος· «Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων Εθνικής Αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/69», Ιούνιος 1980, ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ, Απόφαση ΥΕΘΑ 18/16-1-1979, Φ. 483/16532804/8-12-1978 (Τ. Β΄),

καταγγελίες ιδιωτών κατοίκων της Σκύδρας, αλλά και δημοσιεύματος στην εφημερίδα *Βραδυνή* («Διπλώματα δι' Εθνικήν Αντίστασιν», 23.10.1973), όπου καταγγελλόταν πως οι αναγνωρισθέντες ήταν ανήλικοι εκείνη την εποχή, διενεργήθηκε ένορκη διοικητική εξέταση και η Επιτροπή Κρίσης επανεξέτασε την προηγούμενη απόφασή της περί αναγνώρισης. Η νέα Επιτροπή Κρίσης, αυτή τη φορά επί Δημοκρατίας (23.5.1975), αποφάσισε πως οι διάφορες καταγγελίες εις βάρος της οργάνωσης τυγχάνουν ψευδείς, ανυπόστατες και συνιστούν συκοφαντική δυσφήμιση εις βάρος της οργάνωσης, αναγνωρίζοντας εκ νέου τις πολύτιμες υπηρεσίες της στον αγώνα κατά των «Κ/Σ».[93]

Συνολικά, από τις 7.9.1974 μέχρι και τις 11.9.1980, αναγνωρίστηκαν από τη ΔΕΠΑΘΑ 8.957 άτομα ως μέλη αντιστασιακών οργανώσεων.[94] Η αναγνώριση, ως έμπρακτη κρατική πολιτική, απέκλειε από το έθνος τους νικητές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ηττημένους του Εμφυλίου, ενώ δεν δίσταζε να συμπεριλάβει όλους εκείνους που αντιστάθηκαν στον κομμουνισμό ακόμη κι αν είχαν συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής ή/και είχαν οργανώσει παραστρατιωτικά σώματα κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Η ρήξη με το μετεμφυλιακό καθεστώς, αλλά ακόμη και με τη Χούντα, στο πεδίο της θεσμικής συλλογικής μνήμης εξακολουθούσε να παραμένει ζητούμενο.

Οι βουλευτές του ΚΚΕ, Κώστας Λουλές, Νίκος Κεπέσης, Κώστας Βασάλος και Νίκος Καλούδης, κατήγγειλαν ότι στις τελευταίες αναγνωρίσεις ατόμων ως αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο και η κράτησή τους από τον ΕΛΑΣ.[95] Πρώην αντιστασιακοί αναγκάζονταν να προσφύγουν στο Συμβούλιο Επικρατείας για να δικαιωθούν, καθώς το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης απέρριπτε εκ νέου τις αιτήσεις τους με βάση τα κριτήρια που είχε εγκαθιδρύσει η Δικτατορία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του πρώην βουλευτή Πειραιώς της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) και υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας Σταύρου Μπίρη.

Ο πρώην υπουργός είχε αναγνωριστεί το 1952, με τον ΑΝ 971/1949 ως μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της Οργάνωσης Μυστικού Τύπου (ΟΜΕΤ) Κρήτης, μιας οργάνωσης που δραστηριοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην έκδοση παράνομου Τύπου και τη μεταφορά πληροφοριών με έδρα τον Κυπαρισσέ Ρεθύμνου.[96] Ο Σ. Μπίρης προσέφυγε στο ΣτΕ στις 15 Μαρτίου

93. Στο ίδιο, Φάκελος 49 ΕΑΟ ΕΔΕΣ Θεσσαλίας-Τρικάλων, 50 ΕΠΕΝ Εδέσσης, Φάκελος 20 ΕΔΕΣ Πρεβέζης, ΕΔΕΣ Κεφαλληνίας, ΕΟΕ ΕΔΕΣ Ηλείας, ΕΔΕΣ Μεσολογγίου, ΕΔΕΣ Ερμιόνιδος, ΕΔΕΣ Παρνασσίδος, ΕΠΕΝ Εδέσσης.

94. Στο ίδιο, Εγκύκλιοι: 1974: 11-55-82-175-176-177-179-210-211-213-214-226-227, 1975: 10-12-34, 1976: 9-15-34-37-45-49-59, 1977: 19, 1978: 18, 1979: 45-51-64, 1980: 49.

95. «Δεν καταργούνται τα διατάγματα της Χούντας για την Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 4.5.1979, σ. 20.

96. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 100 ΕΟΕ ΟΜΕΤ.

1973, ενώ η υπόθεσή του εξετάστηκε στις 17 Νοεμβρίου 1975. Προγενέστερα, στις 17 Ιανουαρίου 1975, η ΔΕΠΑΘΑ με έγγραφό της στο ΣτΕ είχε υπερασπιστεί τη διαγραφή του, προκαλώντας θύελλα αντιδράσεων.[97] Το ΣτΕ, με την υπ. αριθμ. 3398/1975 απόφασή του, ακύρωσε τη διαγραφή του Σ. Μπίρη, με το επιχείρημα πως η μετακατοχική του δράση δεν ενέπιπτε στην έννοια της «αντεθνικής δράσης» –ήταν βουλευτής νόμιμου πολιτικού κόμματος, ενώ η αντικυβερνητική δραστηριότητα μετά την 21.4.1967 δεν μπορούσε να θεωρηθεί «αντεθνική». Μετά την ακυρωτική απόφαση, ο Ευ. Αβέρωφ διευκρίνισε πως από τις 24.3.1973 κι έπειτα όσα άτομα είχαν κατηγορηθεί είτε ως μέλη της ΕΚ, είτε για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, είτε ως απότακτοι, αποχαρακτηρισθέντες κλπ. είχαν υποβάλει ένσταση στη ΔΕΠΑΘΑ και είχαν δικαιωθεί, ενώ ο Σ. Μπίρης είχε προτιμήσει να προσφύγει στο ΣτΕ.[98]

Στο ΣτΕ, εντούτοις, δεν κατέφευγαν μόνο εκείνοι που είχαν απορριφθεί ως «αντεθνικώς δράσαντες», αλλά όσοι εν γένει διαφωνούσαν με τις αμετάκλητες αποφάσεις της ΔΕΠΑΘΑ. Μια τέτοια περίπτωση ήταν του Παναγιώτη Ρογκάκου. Το ΣτΕ με την υπ. αριθμ. 193/1974 απόφαση απέρριψε την προσφυγή κατά της απορριπτικής απόφασης της οργάνωσης του Τάγματος Αφανών Ηρώων και της αναγνώρισής του ως αρχηγού της οργάνωσης Μίδας 614. Το Τάγμα Αφανών Ηρώων είχε ιδρυθεί από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ιερόθεο και στην οργάνωση μπορούσαν να συμμετάσχουν όσοι είχαν πάρει μέρος σε αποστολές στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπως οι Π. Ρογκάκος, Ιωάννης Τσιγάντες, Παύλος Γύπαρης, Εμμανουήλ Κελαϊδής (επιτελάρχης Στρατιωτικής Διοικήσεως Κρήτης από τον Οκτώβριο 1944 μέχρι τον Φεβρουάριο 1945 μεταξύ άλλων) και οι Κρητικοί Εμμανουήλ Μπαντουβάς, Καπετάν Σατανάς, Καπετάν Πετρακογιώργης κ.ά.[99] Το αίτημα αναγνώρισης της οργάνωσης είχε απορριφθεί και με τους δύο νόμους, ενώ το ΣτΕ επιβεβαίωσε την απόρριψη δεδομένου πως η οργάνωση δεν είχε κάποια δράση στην Ελλάδα. Το ΣτΕ επίσης απεφάνθη πως αρχηγός της οργάνωσης Μίδας 614 υπήρξε ο Ιωάννης Τσιγάντες και πως μετά τον θάνατό του τον διαδέχτηκε ο Σπύρος Κώτσης, ενώ ο Π. Ρογκάκος βρισκόταν τότε στη Μέση Ανατολή.[100]

Καίριας σημασίας υπήρξε η απόφαση του ΣτΕ περί ακύρωσης του βασιλικού διατάγματος του 1971, σύμφωνα με το οποίο είχε αναγνωριστεί η δια-

97. «Αντεθνικός», εφ. *Το Βήμα*, 19.11.1975, σ. 1, 2.

98. «Η υπόθεση Μπίρη», εφ. *Το Βήμα*, 20.11.1975, σ. 2.

99. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος Εκθέσεις μη αναγνωρισθέντων οργανώσεων.

100. Στο ίδιο, Φάκελος 18 ΕΟΠΔ Μίδας, ΕΟΠΔ ΟΑΓ· Πρακτικά Πρωτότυπα από 1 έως 16, Πρακτικά Πρωτότυπα από 58 έως 88· Δ14 Πίνακες Α΄ και Β΄ Μίδας 614 (Δ/σα Επιτροπή)· «Συζήτηση στο Συμβούλιο Επικρατείας για οργανώσεις της Εθνικής Αντιστάσεως, εφ. *Το Βήμα*, 30.1.1974, σ. 5.

βόητη για τη δράση της μετά τη Συνθήκη της Βάρκιζας, οργάνωση του Γρηγόρη Σούρλα, Εθνικιστές ΝΑ Θεσσαλίας, ως αντιστασιακή με αρχηγό της τον ίδιο. Ο Κομνηνός Πυρομάγλου είχε προσφύγει κατά της αναγνώρισης το 1971. Σύμφωνα με την υπ. αριθμ. 3277/1974 απόφαση του ΣτΕ του Νοεμβρίου 1974, οι Επιτροπές Κρίσης όφειλαν να παίρνουν υπόψη τους την ηθική προσωπικότητα των αναγνωριζόμενων, καθώς ο Γ. Σούρλας είχε επικηρυχτεί το 1946 ως ληστής από το ελληνικό κράτος. Υπέρ του Γ. Σούρλα τοποθετήθηκε ο πρώην υπουργός της Δικτατορίας και αρχηγός του Ελληνικού Πολιτιστικού Κινήματος (ΕΠΟΚ) Ιωάννης Ξυδόπουλος, ο οποίος δήλωσε πως οι πράξεις του Γ. Σούρλα καλύπτονταν από την αμνηστία που είχε δοθεί τότε, «αλλά είναι σημείο των καιρών να ενεργούν οι αμνηστίες μονομερώς».[101]

Στις 12 Δεκεμβρίου 1974 ο Γ. Σούρλας αιτήθηκε την επανεξέτασή του από τη ΔΕΠΑΘΑ. Από το 1975 μέχρι το 1978 το ζήτημα απασχόλησε τη ΔΕΠΑΘΑ, η οποία με αλλεπάλληλα πορίσματα προσπάθησε να πετύχει την εκ νέου αναγνώρισή του. Για το διάστημα αυτό ορίστηκε Συμβούλιο Αρχηγού για την οργάνωση, όπως προβλεπόταν για τις περιπτώσεις που ο αρχηγός είχε πεθάνει ή δεν ήταν σε θέση να εκπροσωπήσει την οργάνωση. Παρ' όλα αυτά, η εισήγηση για εκ νέου αναγνώριση του Γ. Σούρλα φαίνεται ότι δεν έγινε δεκτή από την πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, πιθανόν λόγω της δημόσιας κατακραυγής που είχε δημιουργήσει το ζήτημα.[102]

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η απόφαση του ΣτΕ με υπ. αριθμ. 1463/1978, σύμφωνα με την οποία η διάταξη του άρθρου 19 παρ. 2 του ΝΔ 179/1969 κρίθηκε αντισυνταγματική. Η προτίμηση για προαγωγή των υπαλλήλων που είχαν την ιδιότητα του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης, σύμφωνα με το ΣτΕ, αντέκειτο προς την αρχή της ισότητας και δεν δικαιολογούσε την προτίμηση μετά την πάροδο τόσων δεκαετιών για τη διενέργεια προαγωγών εντός της δημοσίας υπαλληλικής ιεραρχίας, δεδομένου μάλιστα ότι η διενέργεια προαγωγών επέβαλε τη χρησιμοποίηση καθαρά υπηρεσιακών και αξιολογικών κριτηρίων για τη διασφάλιση της ορθής και ευρύθμου λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών. Η εν λόγω απόφαση προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις από την εθνικόφρονα οργάνωση βετεράνων του ΕΔΕΣ, την Πανελλήνια Ένωση Συνδέσμων Εθνικής Αντιστάσεως (ΠΕΣΕΑ): «Με απόφασιν του Συμβουλίου Επικρατείας, μετά μίαν δεκαετίαν, καταργούνται οι διατάξεις (του 179/69) και τινάζεται στον αέρα πλέον».[103]

Σύμφωνα με την ΠΕΣΕΑ, «η Δικτατορία αν έφτιαξε καινούργιο νόμο, το

101. «Συζήτηση περί Σούρλα στο Συμβούλιο της Επικρατείας», εφ. *Το Βήμα*, 2.10.1974, σ. 5.

102. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 35 ΕΑΟ ΝΑ Θεσσαλίας Γρ. Σούρλας, Φάκελος 35Α ΕΑΟ ΝΑ Θεσσαλίας Γρ. Σούρλας, ΕΣ Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας, Φάκελος 44 ΕΑΟ Εθνικιστών Νοτιοανατολικής Θεσσαλίας Σούρλα, Φάκελος 44Α Φάκελος Σούρλα.

103. Εφ. *Εθνική Αντίστασις*, αρ. φ. 232, 20.2.1979, σ. 1.

μόνο που πρόσφερε, κι ήταν σημαντικό είναι οι συντάξεις, η δικαίωση του αίματος που οι πολιτικοί ούτε το σκέφτηκαν, ούτε το σεβάστηκαν».[104] Εντούτοις, οι εθνικόφρονες βετεράνοι εξακολουθούσαν να έχουν πολλαπλά αιτήματα: να δοθεί παράταση προθεσμίας υποβολής δικαιολογητικών για την αναγνώριση των αγωνιστών, να αναγνωριστεί ως συντάξιμος ο χρόνος υπηρεσίας στην Εθνική Αντίσταση από όλα τα ασφαλιστικά ταμεία και όχι μόνο από το Δημόσιο, να αναγνωριστούν και τα νέα «αμούστακα» παιδιά, να επεκταθούν οι διατάξεις της παρ. 2 του άρθρου 19 –προαγωγή κατά προτίμηση– στους δημοσίους υπαλλήλους α΄ και γ΄ κατηγορίας, να απονεμηθεί τιμητική μηνιαία σύνταξη στους άπορους αρχηγούς και οπλαρχηγούς των οργανώσεων, καθώς και να ρυθμιστεί το ζήτημα της γεωργικής και κτηνοτροφικής αποκατάστασης των ακτημόνων αγωνιστών και το ζήτημα της στέγης.[105] Αντίστοιχα, οι βετεράνοι εθνικόφρονες κατήγγειλαν πως η ΔΕΠΑΘΑ λειτούργησε στα «κουφά», καθώς τους ενημέρωσε για την επαναλειτουργία της Επιτροπής Κρίσης αγωνιστών 26 ημέρες πριν λήξει η λειτουργία της.[106]

Εν γένει για την ΠΕΣΕΑ –συσσωμάτωση ακροδεξιάς πολιτικής ταυτότητας–, η αναγνώριση του «ελασίτικου στρατού και του κομμουνιστοσυμμορίτη πάντοτε στην υπηρεσία του διεθνούς κομμουνισμού και του πανσλαβισμού», ο επαναπατρισμός των «διαφυγόντων στο παραπέτασμα συμμοριτών», καθώς και η «γιορτή του εγκλήματος», δηλαδή ο εορτασμός της επετείου του ΕΑΜ, σηματοδοτούσαν ότι «οι βρικόλακες των ερυθρών οργανώνονταν για τον τέταρτο γύρο»,[107] «όπως τότε και σήμερον αι σκοτεινές δυνάμεις, αι δυνάμεις του υλισμού και της διαφθοράς, της βίας και του ολέθρου, της προδοσίας και του εγκλήματος ανασυνταχθείσαι κινούνται οργανωμένως και μεθοδικώς προς εγκατάστασιν του πλέον τυραννικού καθεστώτος βίας».[108] Η ΠΕΣΕΑ, μέσα από την αρθρογραφία του μηνιαίου οργάνου της Ένωσης, την *Εθνική Αντίστασις*, αναπαρήγαγε έναν ακραία αντικομμουνιστικό λόγο που γύρναγε τον αναγνώστη πίσω στην εποχή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, επιδεικνύοντας σοβαρές αντιστάσεις στην αποδοχή του νέου δημοκρατικού μεταπολιτευτικού πλαισίου.

Στον αντίποδα, τόσο οι συσσωματώσεις εαμικών αντιστασιακών όσο και η νεοϊδρυθείσα Κίνηση, με ψηφίσματα, εκδηλώσεις, εκδόσεις και την άσκησης πίεσης προς τα κόμματα προωθούσαν το αίτημα της «επίσημης αναγνώρισης

104. Στο ίδιο, «Μια γνωμοδότηση», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, αρ. φ. 207, 30.11.1976, σ. 1.

105. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημέρωσις παραδίδοντος-παραλαμβάνοντος επί της λειτουργίας του 1ου Τμήματος, 3.5.1976.

106. «Η ΔΕΠΑΘΑ επιβεβαιώνει ότι η Επιτροπή κρίσεως λειτούργησε στα «κουφά»!!!», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, αρ. φ. 231, 31.12.1978, σ. 5.

107. Στο ίδιο, αρ. φ. 193, 10.10.1975.

108. Στο ίδιο, «Πρωτοχρονιάτικος χαιρετισμός», αρ. φ. 208, 31.12.1976, σ. 1.

από την Πολιτεία της Εθνικής Αντίστασης, των αγώνων και των θυσιών τους για την απελευθέρωση της χώρας και την παροχή ηθικών και υλικών αμοιβών σε όσους αγωνίστηκαν κατά την χιτλερική Κατοχή εναντίον των κατακτητών».[109] Οι οργανώσεις προσπαθούσαν να ενδυναμώσουν τα αιτήματά τους μέσω της σύνδεσής τους με την FIR,[110] μια σύνδεση που είχε ήδη επιτευχθεί στην περίπτωση της ΠΕΑΕΑ από το 1964. Σε αυτό το πλαίσιο, η Σύνοδος της FIR στην Αθήνα τον Μάρτιο του 1977, αποκτούσε ιδιαίτερη συμβολική σημασία, καθώς λόγω του κύρους και της δυναμικής της θεωρείτο πως θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράγοντας πίεσης προς το ελληνικό κράτος ώστε να προωθηθεί το αίτημα για καθολική αναγνώριση. Πράγματι, η FIR εξέφρασε τη συμπαράστασή της στον αγώνα των ελλήνων αντιστασιακών για αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από το κράτος και την επιστροφή όλων των πολιτικών προσφύγων.[111]

Η υποτίμηση της Αντίστασης

ΒΑΣΙΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΤΩΝ ΒΕΤΕΡΑΝΩΝ της Αντίστασης και της αντιπολίτευσης ήταν πως η Αντίσταση κατά του ναζισμού αποτέλεσε τίτλο τιμής για όλους τους λαούς της Ευρώπης, ενώ η Ελλάδα, με «το μεγαλύτερο αντισταστιακό κίνημα της Ευρώπης, συγκρινόμενου μόνο με εκείνου της Γιουγκοσλαβίας», αποτελούσε μοναδική εξαίρεση. «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα ανύψωνε και διεθνώς το κύρος της χώρας που τόσο μεγάλη ήταν η συμβολή της στον αντιφασιστικό πόλεμο του 1939-1945».[112] Πράγματι, στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, δεν κατέστη δυνατή μια συναινετική συλλογική ιστορική αφήγηση γύρω από τον αγώνα του ελληνικού λαού ενάντια στα στρατεύματα κατοχής, ώστε να αναδειχθεί σε νομιμοποιητική βάση του μεταπολεμικού κράτους. Ο Εμφύλιος, ο Ψυχρός Πόλεμος, η μετεμφυλιακή δομή του κράτους και η Δικτατορία επισκίασαν την Αντίσταση ενάντια στον φασισμό, αναδεικνύοντας την πάλη ενάντια στον κομμουνισμό. Όπως εύγλωττα το εξέφρασε ο Λεωνίδας Κύρκος στη συζήτηση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης στις 25 Αυγούστου 1977:

109. Άρθρο 2, Καταστατικό της ΠΕΑΕΑ, σωματείου αναγνωρισμένου με την υπ. αριθμ. 1544/64 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθήνας. Το καταστατικό τροποποιήθηκε με την υπ. αριθμ. 1200/78 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθήνας.

110. ΑΣΚΙ, Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου, κ. 6, φ. 30, Ύπ. Εισερχόμενη και εξερχόμενη αλληλογραφία με τη FIR. 13.9.1978-7.11.1978, «Επιστολή Αποστόλου προς FIR, Αύγουστος 1978».

111. «Την αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως ζητεί η FIR», εφ. *Το Βήμα*, 30.3.1977, σ. 2.

112. Ασημίνα Γιάννου (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΠΖ΄, Παρασκευή 27 Φεβρουαρίου 1976», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 3, σ. 3043.

«για να καταργήσετε την δική μας Αντίσταση, ήσασταν υποχρεωμένοι να αρνηθείτε την δική σας Αντίσταση».[113]

Οι δεξιές κυβερνήσεις, τόσο μεταπολεμικά όσο και μεταπολιτευτικά, μετατόπιζαν το βάρος της ιστορικής τους αφήγησης στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο του 1940-1941 και στην έναρξή του, στην 28η Οκτωβρίου, ενώ απέφευγαν τις αναφορές στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944.[114] Η αδράνεια των περισσότερων προπολεμικών πολιτικών, η αμφίσημη στάση πολλών εκπροσώπων της παραδοσιακής αστικής τάξης, η συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής και κυρίως η πρωτοκαθεδρία του ΚΚΕ την περίοδο της Αντίστασης λειτουργούσαν αποτρεπτικά για την ανάδειξη της Εθνικής Αντίστασης. Οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, εξαιρώντας και ποινικοποιώντας το μεγαλύτερο αντιστασιακό κίνημα, αναγκάστηκαν να υποβαθμίσουν τη σημασία της και να εφεύρουν εναλλακτικές αντιστάσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, το επίσημο κράτος επιχείρησε να παρουσιάσει την μη εαμική Αντίσταση ως αντίστοιχης σημασίας και βεληνεκούς με εκείνη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ – κυρίως εκείνη του ΕΔΕΣ μέσα από τον εικονικό πολλαπλασιασμό των οργανώσεών του σε ολόκληρο τον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο.

Εντούτοις, η απόπειρα αυτή ήταν εξαρχής καταδικασμένη σε αποτυχία. Παρά τις προσπάθειες «αποεαμοποίησης του πληθυσμού»,[115] η εαμική τομή είχε αφήσει τα ίχνη της στην ελληνική κοινωνία, ενώ η κομμουνιστική Αριστερά, τουλάχιστον από το 1956 και μετά, δεν σταμάτησε ποτέ να τη διεκδικεί ως αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής ιστορίας. Απέναντι σε αυτήν τη διεκδίκηση, η Δεξιά δεν μπορούσε παρά να επιρρίπτει στο ΚΚΕ κατηγορίες περί εθνικής μειοδοσίας για να υποβαθμίσει τη συμβολή του στον αντιστασιακό αγώνα, να εξάρει θεσμικά τον αγώνα του ΕΔΕΣ[116] και να προάγει την απόκρουση της ιταλικής εισβολής από τον ελληνικό στρατό, το έπος του 1940, στο πιο σημαντικό ιστορικό γεγονός για το ελληνικό έθνος: «ορόσημο και

113. «Συνεδρίαση ΛΑ΄, Πέμπτη 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, 1977, σ. 1193.

114. Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σ. 77.

115. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο John O. Iatrides κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 571-575.

116. Το 1976, ο διευθυντής της ΔΕΠΑΘΑ, μαζί με τους βουλευτές της Ν.Δ. Ν. Αθανασίου και Κ. Σερεπίσο, τίμησαν την επέτειο της 23ης Ιουλίου 1942 στην Αθήνα με τρισάγιο στον τάφο του Ν. Ζέρβα, ενώ στην επέτειο της μάχης της Μενίνας παρέστη και η ηγεσία του στρατού με εκπρόσωπο τον Σ. Γκίκα. Το 1978, στεφάνι εκ μέρους της κυβέρνησης για την έξοδο του Ζέρβα στο βουνό, στις 23 Ιουλίου 1942, κατέθεσε ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης, Ι. Κατσαδήμας πρώην αξιωματικός και διοικητής τάγματος του ΕΔΕΣ, ο οποίος είχε λάβει μέρος στη μάχη της Μενίνας.

επιβεβαίωση της ιστορικής συνέχειας της φυλής, αλλά και ως αποφασιστική συμβολή στη συμμαχική νίκη».[117] Το 1979, μάλιστα, κι ενώ η συμμετοχή των εαμικών οργανώσεων στους εορτασμούς της 28ης Οκτωβρίου ήταν απαγορευμένη, τα δύο κρατικά τηλεοπτικά δίκτυα, η ΕΡΤ και η ΥΕΝΕΔ, παρουσίασαν δοξαστικές εκπομπές για τον Ιωάννη Μεταξά –τον «γρανίτινο βράχο που προστάτευσε τη χώρα», ενώ «ο λαός έχασε το θάρρος του όταν πέθανε»– ξεσηκώνοντας θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση.[118]

Με το βλέμμα στραμμένο στην Ισπανία

Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ με την ισπανική, λόγω της κοινής εμφύλιας εμπειρίας αλλά και της σχεδόν συγχρονικής μετάβασης στη Δημοκρατία, αποτέλεσε κοινό μοτίβο στο λόγο όλων των πολιτικών παρατάξεων. Πάγιο επιχείρημα της αντιπολίτευσης ήταν πως «στην Ισπανία, έπειτα από δικτατορία μισού αιώνα, έκλεισαν τα πάθη από της πλευράς του Εμφυλίου και έχει ανεγερθεί κοινό μνημείο των πεσόντων στον εμφύλιο πόλεμο».[119] Πράγματι, στην Ισπανία οι πολιτικές δυνάμεις είχαν φτάσει σε μια συμφωνία περί λήθης του παρελθόντος, ωστόσο, αυτή η σιωπή ήταν αποτέλεσμα του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ των φρανκικών μεταρρυθμιστικών δυνάμεων. Η μετάβαση είχε πραγματοποιηθεί με τέτοιο τρόπο που απαιτούσε ρητά το «κλείσιμο» όλης της προηγούμενης ιστορίας. Αν ήταν απαραίτητη η πολιτική αποκαθήλωση του φρανκικού καθεστώτος, εξίσου απαραίτητη ήταν η «αλλαγή σελίδας», ώστε να εξαλειφθεί οποιαδήποτε πηγή προστριβών μεταξύ εκείνων που έφεραν εις πέρας τη μετάβαση. Η αποσιώπηση του παρελθόντος προκρίθηκε, λοιπόν, ως εγγυητής της κοινωνικής ειρήνης.

Ωστόσο, ακόμη κι αν δεν θεσπίστηκαν μέτρα συμβολικής αποκατάστασης και οι αριστερές μνήμες[120] συνέχισαν να παραμένουν αποκλεισμένες από τη

117. Δηλώσεις του πρωθυπουργού Γεώργιου Ράλλη, «Πανηγυρικά θα γιορτασθεί η 40ή επέτειος της 28ης Οκτωβρίου», εφ. *Η Αυγή*, 31.8.1980, σ. 1.

118. «Δημιουργείται πολιτικό ζήτημα με την υμνολόγηση του Μεταξά και την απαγόρευση του Μπρεχτ. Πρόκληση στο δημοκρατικό αίσθημα του ελληνικού λαού», εφ. *Τα Νέα*, 1.11.1979, σ. 2.

119. Δημήτριος Χονδροκούκης (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Ρ΄, Παρασκευή 18 Απριλίου 1980», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 4, σ. 4185. Πανομοιότυπο επιχείρημα εξέφρασε ο Κωνσταντίνος Λουλές (ΚΚΕ) και ο Ευστάθιος Παναγούλης (ΠΑΣΟΚ) κατά την ψήφιση του Ν 1285/1982, στη «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982» και στη «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», αντιστοίχως.

120. Η ένταση των εσωτερικών συγκρούσεων στο στρατόπεδο των ηττημένων, η ήττα και κυρίως η αναζήτηση ευθυνών για την ήττα οδήγησαν σε πλήθος συγκρουσιακών ερμηνειών και μνημονικών σχημάτων στον χώρο της ευρύτερης ισπανικής Αριστεράς. Βλ., για παράδειγμα, τις τρεις σχεδόν αντιθετικές ερμηνείες του πολέμου: του ρεπουμπλικάνου προέδρου της Β΄ Δημο-

δημόσια σφαίρα, οι πρώτες ισπανικές μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις προέβησαν στην υλική αποκατάσταση των ηττημένων του Εμφυλίου. Κατά φαινομενικά παράδοξο τρόπο, στην Ισπανία, η αποσύνδεση της υλικής επανόρθωσης των ηττημένων από την ηθική, επέτρεψε την άμεση υιοθέτηση μέτρων υλικής αποκατάστασης και οδήγησε σε μια σχετική ομαλοποίηση και εξίσωση των δικαιωμάτων μεταξύ νικητών και ηττημένων. Τουναντίον, στην Ελλάδα δεν κατέστη δυνατόν να υιοθετηθούν αντίστοιχα μέτρα σε αυτή την περίοδο, καθώς το πρωτεύον ήταν το ηθικό διακύβευμα, δηλαδή, η αναγνώριση, η οποία θα επέφερε στη συνέχεια και την υλική αποκατάσταση.

Ταυτόχρονα, η αναφορά των αριστερών βουλευτών στο κοινό μνημείο των πεσόντων, δηλαδή στην Κοιλάδα των Πεσόντων, ήταν ιστορικά εσφαλμένη. Η Κοιλάδα των Πεσόντων συνιστούσε μέχρι πρότινος το ιδιαίτερο μαυσωλείο του Φράνκο και τον μεγαλύτερο μαζικό τάφο της Ισπανίας και ολόκληρης της Ευρώπης. Εκεί κείτονταν θαμμένοι ο ίδιος αλλά και ο «πρωτομάρτυρας» του Εμφυλίου, Χοσέ Αντόνιο Πρίμο δε Ριβέρα, ιδρυτής της Φάλαγγας. Το μνημείο οικοδομήθηκε από χιλιάδες πολιτικούς κρατουμένους –ο ακριβής αριθμός των οποίων παραμένει άγνωστος, αν και υπολογίζεται γύρω στις 20.000– με τη μορφή καταναγκαστικής εργασίας. Ήταν, δηλαδή, οι ηττημένοι και οι ιδεολογικοί τους επίγονοι εκείνοι που υπέστησαν την ταπείνωση της οικοδόμησης του τάφου των νικητών.

Αρχικά, ο Φράνκο δεν είχε την παραμικρή πρόθεση να συμπεριλάβει στην Κοιλάδα νεκρούς του αντίπαλου στρατοπέδου. Ωστόσο, πολλοί συγγενείς πεσόντων από φρανκικές οικογένειες δεν έδωσαν τη συγκατάθεσή τους για τη μετακομιδή των λειψάνων των οικείων τους στο μαυσωλείο. Το καθεστώς χρειαζόταν, όμως, νεκρούς για να γεμίσει την τεράστια κρύπτη και έτσι θάφτηκαν εκεί και κάποιοι δημοκρατικοί –«καθολικοί κόκκινοι». Έτσι, λόγω εξωγενών συνθηκών, από το 1959 και μετά το μνημείο απέκτησε ένα πιο «συμφιλιωτικό» χαρακτήρα, δίνοντας έμφαση στο θρησκευτικό στοιχείο. Ωστόσο, η Κοιλάδα των Πεσόντων δεν έγινε ποτέ μνημείο για όλους τους πεσόντες και από τις δύο πλευρές, αλλά ένα μνημείο αφιερωμένο στη διαιώνιση της νίκης του Φράνκο στον Εμφύλιο.[121]

κρατίας Manuel Azaña (*Causas de la guerra de España*), του αναρχικού Abad de Santillán (*Por qué perdimos la guerra. Una contribución a la historia de la tragedia española*) και της «Πασιονάρια» (*Guerra y revolución en España*). Enrique Moradiellos, «Ni gesta heroica, ni locura trágica: nuevas perspectivas históricas sobre la guerra civil», *Ayer*, τ. 50 (2003), σ. 17.

121. Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολιτευτικές ιστορίες στα χρόνια της κρίσης: Ελλάδα, Ισπανία», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Ηλίας Νικολακόπουλος -Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75*, ό.π., σ. 105-116, και της ίδιας, «Ο χαμένος ρομαντισμός του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Κόκκινος - Παναγιώτης Κιμουρτζής - Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 281-301.

Η άμεση επίλυση του προβλήματος της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων στην Ισπανία χρησιμοποιήθηκε, επίσης, από την αντιπολίτευση για να πιέσει την κυβέρνηση. Εντούτοις, οι βουλευτές της Ν.Δ. αντέτειναν πως «το Κ.Κ. Ισπανίας [σε αντίθεση με το ΚΚΕ] αναγνώρισε τη μεταπολίτευση, αναγνώρισε το βασιλιά και έγινε νομιμόφρων»[122] και πως η διαφορά με την Ισπανία έγκειτο στο ότι «εκεί ουδείς των αντιμαχόμενων συνεφώνει διά την μείωσιν του ισπανικού εδάφους».[123] Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο Φράνκο θεωρούσε τους αντιπάλους του μια «ξένη φυλή».[124] Οι αντίπαλοι θεωρούνταν και σε αυτή την περίπτωση «ερυθροί»,[125] «αλλοεθνείς προδότες που συνωμότησαν προς όφελος της Σοβιετικής Ένωσης με στόχο να γίνουν δορυφόρος της».[126]

Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου

ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ της Εθνικής Αντίστασης ως απαραίτητο μέτρο εκδημοκρατισμού και άρσης των εμφυλιοπολεμικών διακρίσεων ήταν άμεσα συναρτώμενο με το αίτημα επιστροφής των πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου, καθώς, σύμφωνα με το ΚΚΕ, επρόκειτο για «Έλληνες πολίτες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης».[127] Η αποσύνδεση των πολιτικών προσφύγων από τις διχαστικές συνδηλώσεις του Εμφυλίου και η σύνδεσή τους με την Εθνική Αντίσταση εξυπηρετούσε την ένταξή τους σε ένα ενωτικό και συμφιλιωτικό πρόταγμα. Παρότι, το άρθρο 111, παρ. 5 του Συντάγματος του 1975 όριζε την επανάκτηση της ιθαγένειας όσων την έχασαν από το 1949 και έπειτα, η απόδοση της ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες ρυθμιζόταν από ειδικές επιτροπές που αποφάσιζαν ξεχωριστά για την κάθε αίτηση επαναπατρισμού, ενώ πάγιο αίτημα των πολιτικών προσφύγων ήταν να επιτραπεί ο

122. Πανουργιάς Πανουργιάς (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΡΙΑ΄, Τετάρτη 27 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5673.

123. Κωνσταντίνος Σερεπίσος (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΛΑ΄, 25 Αυγούστου 1977», *Πρακτικά Συνεδριάσεων τμήματος διακοπών εργασιών της Βουλής*, Θέρος 1977, τ. 1, σ. 1189.

124. Santos Juliá, «De guerra contra el invasor a guerra fratricida», στο Santos Juliá (επιμ.), *Víctimas de la guerra civil*, Temas de Hoy, Μαδρίτη 2004, σ. 17.

125. Για την αναπαράσταση του «εσωτερικού εχθρού» ως «ερυθρού» βλ. Francisco Sevillano, *Rojos. La representación del enemigo en la guerra civil*, Alianza Editorial, Μαδρίτη 2007.

126. «La fusta del Komitern», εφ. *La Gaceta Regional*, 14.1.1937, σ. 1. Το φάντασμα του κομμουνιστικού κινδύνου διέτρεχε την Ισπανία από το 1917, μετατράπηκε σε εμμονή κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Πρίμο ντε Ριβέρα και αναζωπυρώθηκε στα χρόνια της Β΄ Δημοκρατίας: «Η Ρωσία κέρδισε τις εκλογές» [του Φεβρουαρίου του 1936] έγραφε ένα φυλλάδιο γραμμένο από τον Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα τον Μάρτιο 1936. Βλ. Santos Juliá, «Memoria, historia y política de un pasado de guerra y de dictadura», στο Santos Juliá (επιμ.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Taurus Historia, Fundación Pablo Iglesias, Μαδρίτη 2006, σ. 29.

127. Γρηγόρης Φαράκος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1145.

ελεύθερος επαναπατρισμός όλων χωρίς διακρίσεις. Από το 1974 ώς το 1979 επαναπατρίστηκαν 17.500 πολιτικοί πρόσφυγες, ενώ εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο εξωτερικό άλλοι 45.000.[128]

Η κυβέρνηση τασσόταν κατά του ομαδικού επαναπατρισμού για δύο λόγους. Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αβραμίδη, υφυπουργό Εθνικής Άμυνας, μια μαζική επιστροφή των «καλόπιστων πολιτικών φυγάδων» θα δημιουργούσε «αναμόχλευση των παθών».[129] Πανομοιότυπο επιχείρημα είχε χρησιμοποιήσει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής το 1962, όταν υιοθετήθηκε το Νομοθετικό Διάταγμα 4234, σύμφωνα με το οποίο «Έλληνες υπήκοοι, δράσαντες ή δρώντες αντεθνικώς και διαμένοντες εις το εξωτερικόν, μέλη διαλυθέντων κομμάτων», κηρύχθηκαν έκπτωτοι της ελληνικής ιθαγένειας και απαγορεύθηκε η επιστροφή τους στην Ελλάδα.[130] Για την κυβέρνηση, οι πολιτικοί πρόσφυγες δεν συνδέονταν με την Εθνική Αντίσταση, αλλά με τον Εμφύλιο. Δεν επρόκειτο περί αγωνιστών της Αντίστασης, αλλά «περί ανθρώπων που εστρέφοντο κατά του δημοκρατικού κράτους, κατά του δημοκρατικού τρόπου ζωής και εστρέφοντο ουχί κατά των εχθρών αλλά κατά των Ελλήνων»,[131] περί «ατόμων μειωμένης εθνικής συνείδησης που συνεργάστηκαν με ξένη δύναμη για την απόσπαση ελληνικών εδαφών».[132]

Κατά δεύτερο λόγο, η κυβέρνηση ανησυχούσε για «τη διατήρηση της πληθυσμιακής ομοιογένειας» της χώρας.[133] Οι πολιτικοί πρόσφυγες ήταν επικίνδυνοι και ανθέλληνες πρωτίστως λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων, ωστόσο, οι σλαβομακεδονικής καταγωγής πρόσφυγες κρίνονταν επιπρόσθετα επικίνδυνοι λόγω της εθνικότητάς τους. Στον αντίποδα, η αντιπολίτευση τασσόταν στο πλευρό των πολιτικών προσφύγων, ενώ οι σύλλογοι τους με υπομνήματα και εκκλήσεις προς τον Προέδρο της Δημοκρατίας, τον πρωθυπουργό, τα πολιτικά κόμματα, τους δήμους και τις κοινότητες, τις συνδικαλι-

128. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η Αποκατάσταση των Ελλήνων Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων*, Έλλα, Λάρισα 2002, σ. 46.

129. «Συνεδρίαση Ρ΄, Παρασκευή 18 Απριλίου 1980», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 4, σ. 4182.

130. Χριστίνα Βαμβούρη, «Ζητήματα επαναπόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας και περιουσιών στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου», *Peri Istorias*, τχ. 5 (2020), σ. 118. Ο Εμφύλιος εντατικοποίησε το μέτρο της στέρησης της ιθαγένειας με το ΛΖ΄ Ψήφισμα του 1947. Ωστόσο, το μέτρο της στέρησης της ιθαγένειας αλλογενών που εγκαταλείπουν το ελληνικό έδαφος χωρίς πρόθεση παλιννόστησης υπήρχε από το 1927 και ενσωματώθηκε στον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας του 1955 στο άρθρο 19, ο οποίος ίσχυε μέχρι το 1998. Βλ. Δημήτρης Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Δύο αιώνες ιθαγένειας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2019.

131. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1148.

132«Εμμονή στην μισαλλοδοξία και τον αντικομμουνισμό», εφ. *Ριζοσπάστης*, 16.4.1980, σ. 3.

133. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΛΔ΄, Παρασκευή 28 Νοεμβρίου 1975», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1149.

Εκδήλωση τιμής και μνήμης στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής κατά τη Μεταπολίτευση

στικές και πολιτιστικές οργανώσεις έθεταν επιτακτικά το αίτημα της οριστικής λύσης του ζητήματος της επιστροφής τους.[134]

Θα αναγνωριστεί και θα είναι «ντάλα μεσημέρι»

ΣΤΗ ΝΕΑ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ, το αίτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και άρσης των μετεμφυλιακών καταλοίπων είχε αποκτήσει νέα δυναμική, κερδίζοντας σε μεγάλο βαθμό την αποδοχή της κοινής γνώμης. Οι αναφορές στον δημόσιο λόγο, τόσο στο Κοινοβούλιο όσο και στον Τύπο, ήταν πλείστες και πυκνές, καθώς απολάμβαναν την ενεργή διεκδίκηση της αντιπολίτευσης, της τοπικής αυτοδιοίκησης και των αντιστασιακών συσσωματώσεων. Ωστόσο, οι ρήξεις που το επίσημο κράτος ήταν έτοιμο να αποδεχθεί δεν συμβάδιζαν με τις κοινωνικές προσδοκίες. Ο λόγος και οι πρακτικές της Νέας Δημοκρατίας φάνταζαν αναχρονιστικές μέσα σε ένα πλαίσιο έντονων δημοκρατικών και κοινωνικών διεκδικήσεων και πολιτικής συμμετοχής. Παρά τις

134. «Πολιτικοί πρόσφυγες. 30 χρόνια μακριά από την πατρίδα. Δεν ζητάμε ελεημοσύνη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 22.4.1979, σ. 3.

αναμφίβολες ρήξεις που έλαβαν χώρα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, οι εκκρεμότητες που παρέμεναν ήταν πολλές και καίριες. Η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης, η οποία σήμαινε συνάμα και αναγνώριση του πατριωτικού ρόλου και χαρακτήρα του ΚΚΕ, ήταν μία από αυτές.

Ο Ευάγγελος Αβέρωφ, το 1978, δήλωνε κατηγορηματικά πως «[η κατοχική δράση του ΕΑΜ] δεν ήτο εθνική αντίστασις. Δεν το πιστεύουμε. Και γι' αυτό δεν θα την αναγνωρίσουμε ποτέ».[135] Στις 20 Σεπτέμβρη 1981, ένα μήνα πριν την πανηγυρική νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές, ο Ανδρέας Παπανδρέου διακήρυξε στη Λάρισα, «με τις άσβεστες μνήμες από την Εθνική Αντίσταση», πως πρώτιστο πολιτικό και εθνικό καθήκον και από τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ θα ήταν να ανοίξει διάπλατα τις πόρτες για να επιστρέψουν οι πολιτικοί πρόσφυγες και τα παιδιά τους, να αναγνωρίσει την Εθνική Αντίσταση και να καταστρέψει τους φακέλους πολιτικών φρονημάτων.[136] Μία εβδομάδα αργότερα, η αντιπολίτευση, αυτή τη φορά ενωμένη υπό την Πανελλήνια Επιτροπή Γιορτασμού των 40 χρόνων του ΕΑΜ, διοργάνωσε εορταστική εκδήλωση για την 40ή επέτειο της ίδρυσης του ΕΑΜ στο Σπόρτινγκ.[137] Η αλλαγή του πολιτικού κλίματος υπέρ των ηττημένων του Εμφυλίου ήταν φανερή. Η ρήση του Κ. Λουλέ, το 1978, πως η Εθνική Αντίσταση θα αναγνωριστεί «και θα είναι ντάλα μεσημέρι»[138] δεν θα αργούσε να γίνει πραγματικότητα.

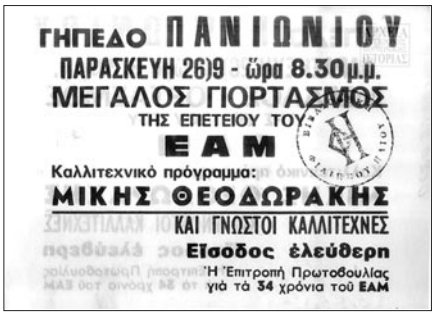

135. «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Παρασκευή 10 Φεβρουαρίου 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 1, σ. 1033.

136. «Ανδρέας: Ντροπή! Συγχωροχάρτι Ράλλη στη Χούντα», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 21.9.1981, σ. 1. Στο «Συμβόλαιο με το Λαό-Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής ΠΑΣΟΚ», Απρίλιος 1981, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ορίζεται ως αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας.

137. «Τα 40 χρόνια του ΕΑΜ», εφ. *Τα Νέα*, 28.9.1981, σ. 16.

138. «Συνεδρίαση Ξ΄, Τρίτη 4 Απρίλη 1978», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 3, σ. 2247.

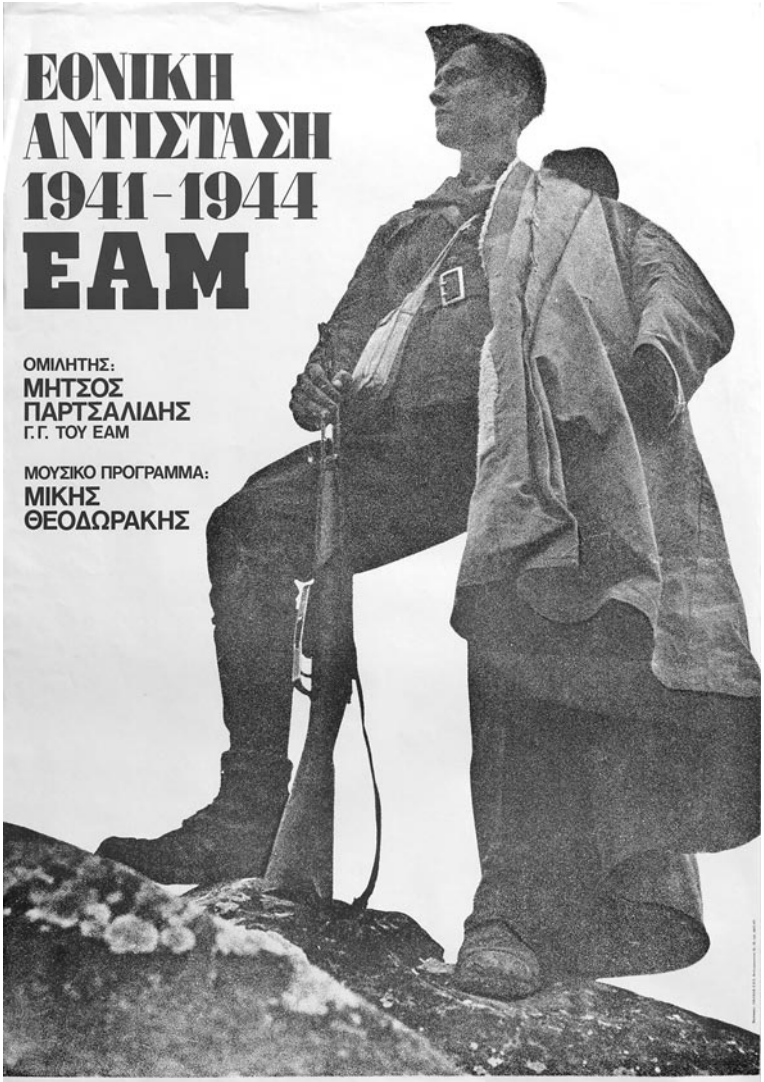

Γήπεδο Πανιωνίου · Παρασκευή 26 Σεπτ. Ώρα 8.30 Είσοδος Ελεύθερη

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ ΓΙΑ ΤΑ 34 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΑΜ

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

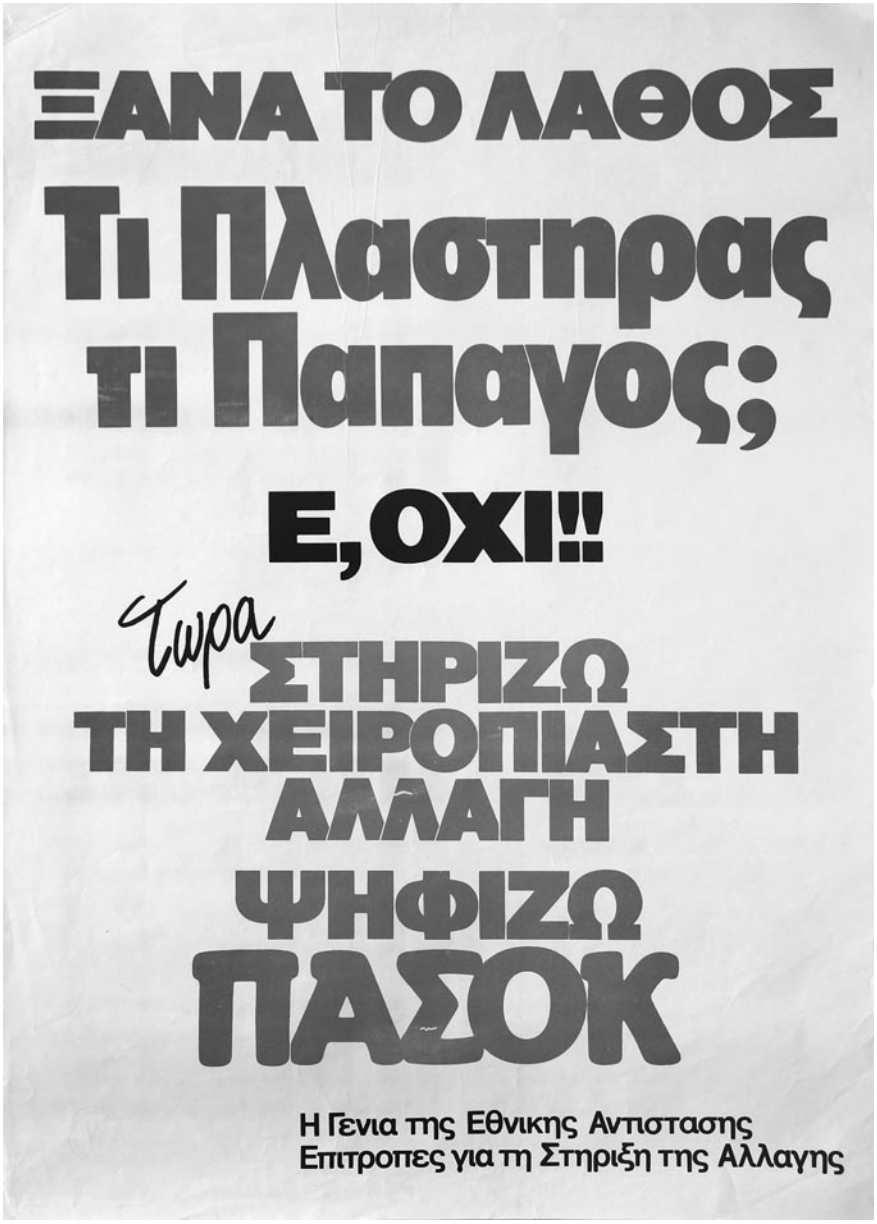

Αφίσα του ΠΑΣΟΚ, 1981

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ «ΕΧΘΡΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» (1981-1989)

Μάγδα Φυτιλή

Προς μια «αλλαγή» μνημονικού παραδείγματος

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 18ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1981 απέκτησαν έναν ισχυρό συμβολισμό, καθώς την 18η Οκτωβρίου του 1944 ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε εκφωνήσει τον περίφημο λόγο της Απελευθέρωσης. Ο φιλικά προσκείμενος στο ΠΑΣΟΚ Τύπος εκμεταλλεύτηκε αυτό το γεγονός για να παρουσιάσει τη νίκη του ΠΑΣΟΚ ως «συμφιλίωση», αλλά ταυτόχρονα και ως μεταφορά της απαλλαγής από τους σύγχρονους κατακτητές, εν προκειμένω από τη Δεξιά.[1] Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία σηματοδότησε, από την πρώτη στιγμή, την προσπάθεια μιας ρηξικέλευθης «αλλαγής» της θεσμικής συλλογικής μνήμης μέσα από την υιοθέτηση μιας διαφορετικής ανάγνωσης της μεταπολεμικής ιστορίας.[2]

Οι σοσιαλιστές νίκησαν, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ισπανία ένα έτος μετά, ακριβώς επειδή προσέφεραν την προοπτική μιας ευρύτατης κοινωνικής ανανέωσης και «εθνικής συμφιλίωσης» μετά από χρόνια αυταρχικών καθεστώτων και εμφυλίων πολέμων.[3] Πράγματι, οι ηττημένοι του Εμφυλίου, οι οποίοι είχαν μετατραπεί σε παρίες για τριάντα ολόκληρα χρόνια, τώρα εντάσσονταν πλέον με όρους ισοτιμίας στο πολιτικό σύστημα. Οι υπερήλικες πια παλιοί αντάρτες ζητούσαν τον επαναπατρισμό τους από την υπερορία, μία σύνταξη και την αναγνώριση της προσφοράς τους στην Εθνική Αντίσταση.[4]

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προλείανε σταδιακά και προσεκτικά το έδαφος για τη νομοθετική επίλυση του ζητήματος της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης

1. «Ανδρέας: Νίκη, αλλαγή-συμφιλίωση», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 19.10.1981, σ. 1· «Σήμερα τελείωσε ο Εμφύλιος και οι ξένοι καταχτητές εγκαταλείπουν τη χώρα», εφ. *Αυριανή*, 19.10.1981, σ. 1.

2. Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα», στο Γιάννης Βούλγαρης κ.ά., *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, ό.π., σ. 119.

3. Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή ήπειρος*, *ό.π.*, σ. 322-323.

4. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 420.

μέσα από την υιοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων, προσπαθώντας να αποσοβήσει ταυτόχρονα τις αντιδράσεις. Αρχικά, επέτρεψε στα εαμικά σωματεία να πάρουν μέρος στον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου και στη συνέχεια κατάργησε τις «γιορτές μίσους», δηλαδή τους κρατικούς εορτασμούς διχαστικών γεγονότων. Στη θέση τους προέκρινε τη θεσμοποίηση ενός ενωτικού ιστορικού συμβάντος, την επέτειο της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοπόταμου από τον ΕΛΑΣ, τον ΕΔΕΣ και τους άγγλους σαμποτέρ. Σταδιακή ήταν και η επίλυση της ηθικής αναγνώρισης και υλικής αποκατάστασης των αγωνιστών, μέσα από τη διαμόρφωση μιας δαιδαλώδους και συνάμα αποσπασματικής νομοθεσίας.

Αν και αρχικά οι νέες πολιτικές μνήμης που προωθούσε το ΠΑΣΟΚ έχαιραν της στήριξης της κομμουνιστικής Αριστεράς, δεδομένου πως εκπλήρωναν πάγια αιτήματά της, σταδιακά, οι σχέσεις τους επιδεινώθηκαν. Η ένταση προήλθε, κατά βάση, από τη μετατροπή της αριστερής κληρονομιάς σε εθνική κληρονομιά, με την επακόλουθη υποτίμηση της κομμουνιστικής συνιστώσας. Αντιθέτως, ενώ η Νέα Δημοκρατία αρχικά εξέφρασε δυσανάλογες αντιδράσεις, με το πέρασμα του χρόνου και την αλλαγή ηγεσίας άρχισε να αποδέχεται το νέο εθνικό αφήγημα για το παρελθόν, χωρίς όμως να αποκηρύξει βασικά στοιχεία της ιστορικής της ταυτότητας.

Η νέα κυβέρνηση, τέσσερις μόλις μέρες μετά τις εκλογές, ενόψει της επετείου της 28ης Οκτωβρίου, εξήγγειλε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και συνάμα την αποτροπή οποιασδήποτε κομματικοποίησης.[5] Κατά αυτόν τον τρόπο, το ΠΑΣΟΚ απαντούσε αφενός στις κατηγορίες που εξαπέλυε η Ν.Δ. περί κομματικής εκμετάλλευσης και αφετέρου έθετε τα όριά του στην προσπάθεια της κομμουνιστικής Αριστεράς να αναδείξει την πρωτοκαθεδρία της στον αντιστασιακό αγώνα. Η *Καθημερινή*, θετική απέναντι στο αίτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, έκανε έκκληση σε όλα τα κόμματα «να ξεπεράσουν κάθε τάση για φατριασμό και μονοπώληση του πανεθνικού έπους». Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, η αναγνώριση της Αντίστασης δεν κατέστη δυνατή στο παρελθόν λόγω της ιδιοτελούς και σκόπιμης εκμετάλλευσης των ψυχώσεων του Εμφυλίου από τη μια πλευρά και της ανεδαφικής μονοπώλησης του αγώνα από την άλλη.[6] Στον αντίποδα, ο *Ριζοσπάστης* κατήγγειλε πως μία από τις βασικές επιδιώξεις των μεγάλων συγκροτημάτων του Τύπου, όπως η *Καθημερινή*, ήταν η προσπάθεια αποχρωματισμού της Εθνικής Αντίστασης υπό το σύνθημα της αποκομματικοποίησης.[7]

5. «Ο κ. Α. Παπανδρέου εξήγγειλε: Αναγνωρίζεται η Εθνική Αντίσταση – Λογοκρισία – Φρονήματα: Τέλος», εφ. *Τα Νέα*, 23.10.1981, σ. 1, 9.

6. «Η Εθνική Αντίσταση υπόθεση του Έθνους και της Ιστορίας...», εφ. *Η Καθημερινή*, 18.8.1982, σ. 4.

7. «Να αποκατασταθεί η Αντίσταση στο πραγματικό της νόημα», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20.11.1981, σ. 3.

Η κατάθεση στεφάνων, για πρώτη φορά επίσημα, από τους εκπροσώπους των οργανώσεων της Εθνικής Αντίστασης στον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου θεωρήθηκε ως η de facto αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Εντούτοις, οι αντιστασιακές οργανώσεις δεν μπορούσαν και πάλι να καταθέσουν στεφάνια, παρά μόνο αν καλούνταν από τους ίδιους τους δημάρχους ή τους κοινοτάρχες. Σε αντίθετη περίπτωση, οι δημοτικές αρχές ήταν υπεύθυνες για την κατάθεση στεφάνων εκ μέρους της Εθνικής Αντίστασης.[8] Στόχος ήταν η αποφυγή συνθημάτων που μπορούσαν να θεωρηθούν κομματικά. Η απουσία εκπροσώπων της Ν.Δ. θεωρήθηκε μελανό σημείο στις εορταστικές ενωτικές εκδηλώσεις.

Η τομή στις πολιτικές μνήμης που επιχειρούσε το ΠΑΣΟΚ συνέπεσε με την επιστροφή της Ν.Δ. σε ακροδεξιά στερεότυπα, την περίοδο 1981-1984, υπό την ηγεσία Ευ. Αβέρωφ.[9] Εμμένοντας σε μία σκληρή εμφυλιοπολεμική ρητορική, σε ανακοίνωσή της η ΝΔ ανέφερε πως «είναι λυπηρό ότι ο εορτασμός φέτος επιχειρείται να γίνει, με τη συγκατάθεση μάλιστα του επίσημου κράτους, αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από ένα κόμμα που κατά σύστημα αγνόησε την εποποιία του 1940 και τη θυμήθηκε πολύ αργότερα για εντελώς άλλους σκοπούς».[10]

Λίγες ημέρες μετά τον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου, ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Γεννηματάς με τηλεγράφημά του στις νομαρχίες ζήτησε την αναβολή, μέχρι την οριστική κατάργησή τους, των εορτασμών –μνημόσυνων με πολιτικό χαρακτήρα– που αναμόχλευαν τα πολιτικά πάθη, επιτρέποντας μόνο την τέλεση θρησκευτικών μνημόσυνων από συγγενείς νεκρών σε θρησκευτικούς χώρους. Η εν λόγω κατάργηση στόχευε ρητά στην «εθνική συμφιλίωση και λήθη».[11] Η λήθη προκρίθηκε αναφορικά με τον εμφύλιο πόλεμο και τις επετειακές του εκδηλώσεις, ενώ η «εθνική συμφιλίωση» θα λάμβανε χώρα με την επικείμενη αναγνώριση της ενωτικής Εθνικής Αντίστασης. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση αποσυνέδεσε την ημέρα που ήταν αφιερωμένη στο στρατό από την επέτειο της νίκης στον Γράμμο (29 Αυγούστου 1949).[12]

8. «Οι αντιστασιακές οργανώσεις θα καταθέσουν στεφάνια μόνον όπου κληθούν από δημάρχους», εφ. *Το Βήμα*, 27.10.1981, σ. 1· «Το πρώτο στεφάνι για την Εθνική Αντίσταση κατέθεσε χθες ο κ. Μπέης», εφ. *Το Βήμα*, 28.10.1981, σ. 7.

9. Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και Ηρώστρατοι», *ό.π.*, σ. 29-39.

10. «Η φετινή 28η Οκτωβρίου γιορτή ενότητας - Τιμήθηκε η Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 29.10.1981, σ. 3.

11. Οι «γιορτές μίσους» καταργήθηκαν με τη 241 πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, «Περί καταργήσεως των "επετειακών εκδηλώσεων" του Εμφυλίου και οργανώσεως εκδηλώσεως για την εθνική συμφιλίωση και λήθη», ΦΕΚ Α΄/328, 23.11.1981· «Με συμβολική πράξη, τέρμα στις μνήμες του Εμφυλίου. Εθνική συμφιλίωση, ομοψυχία και λήθη κήρυξε η κυβέρνηση», εφ. *Το Βήμα*, 7.11.1981, σ. 1.

12. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980», *ό.π.*, σ. 332.

Η Ν.Δ. αντέδρασε έντονα στις πολιτικές μνήμης του ΠΑΣΟΚ, υπερασπιζόμενη την πολιτική κληρονομιά της μετεμφυλιακής Δεξιάς σε όλες της τις εκφάνσεις. Σε ανακοίνωσή της υπογράμμισε πως, «η λήθη επιτυγχάνεται μόνο όταν όλες οι πλευρές ειλικρινά την επιθυμούν και όχι όταν η προβολή της γίνεται για μονόπλευρη εκμετάλλευση». Η Ν.Δ. τασσόταν κατά της κατάργησης, διότι «η τέλεση μνημόσυνων ή εορτών δεν θα έπρεπε να εμποδισθεί χάρης της διατηρήσεως της εθνικής μνήμης και αποδόσεως τιμής σε εκείνους που θυσιάσθηκαν για τη διάσωση της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας στη χώρα μας. Δεν πρέπει να λησμονείται πως η δημοκρατική Ελλάδα υπάρχει σήμερα μόνο χάρη στη θυσία εκείνων. [...] Ατυχώς πολιτικές παρατάξεις, εφημερίδες και άλλοι παράγοντες καταβάλλουν συνεχείς προσπάθειες για να εμφανίσουν δικαιολογημένες τις πράξεις εκείνων που αποπειράθηκαν να καταλύσουν το κράτος και τη δημοκρατία».[13]

Η Ν.Δ. έθεσε και στη Βουλή το ζήτημα της απαγόρευσης των «εορτών μίσους». Ο Ηλίας Βουγιουκλάκης εξέφρασε την αγανάκτησή του για την κατάργηση της «μεγάλης και ιερής μάχης» στο Σύνταγμα Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, όπου «ολιγάριθμοι μαχηταί της ελευθερίας πολέμησαν γενναία και κατόρθωσαν να διατηρήσουν την Ελλάδα ελεύθερη, ανεξάρτητη, δημοκρατική και ακέραια [...] απέναντι σε εκείνους που επιδίωκαν, ένα και μόνο, πώς θα κατακτήσουν την εξουσία διά της βίας και των όπλων», ενώ καταλόγιζε στο ΠΑΣΟΚ πως με την απόφαση αυτή «ετέθη εκτός της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους».[14] Στην ίδια εμφυλιοπολεμική λογική, το Ενιαίο Εθνικιστικό Κίνημα (ΕΝΕΚ) απέστειλε ψήφισμα στη Βουλή, διαμαρτυρόμενο για την κατάργηση των εορτών που θυμίζουν την «προδοσία του ΚΚΕ». Η εξαγγελία της αναγνώρισης της Αντίστασης χαρακτηριζόταν από το ακροδεξιό κόμμα, «συστηματική παραχάραξη της ιστορίας που αποσκοπεί στην αναγνώριση φονιάδων και προδοτών», γι' αυτό ζητούσε και από τη Ν.Δ. να δώσει μάχη για να μην διαστρεβλωθεί η Ιστορία.[15]

Τρίτο βήμα της νέας κυβέρνησης ήταν ο εορτασμός με επίσημη κυβερνητική παρουσία, για πρώτη φορά στη Μεταπολίτευση, της επετείου του Γοργοπόταμου. Η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση εκπροσωπήθηκε από τον υπουργό Συγκοινωνιών Ευάγγελο Γιαννόπουλο, ο οποίος τόνισε ότι η παρουσία του ήταν μια έκφραση της απόφασης της κυβέρνησης να αναγνωρίσει την Εθνική Αντίσταση, και από τον δήμαρχο Αθηναίων Δημήτρη Μπέη. Η επιλογή των προσώπων

13. «ΝΔ: Ναι στη λήθη, αλλά όχι στην μονόπλευρη πολιτική εκμετάλλευση», εφ. *Η Καθημερινή*, 9.11.1981, σ. 1.

14. «Συνεδρίαση ΛΑ΄, Τρίτη 26 Ιανουαρίου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 1, σ. 921.

15. «Συνεδρίαση Η΄, Πέμπτη 3 Δεκεμβρίου 1981», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 1, σ. 143.

δεν ήταν τυχαία. Ο Ευ. Γιαννόπουλος συμμετείχε για ένα σύντομο διάστημα στον εφεδρικό ΕΛΑΣ,[16] ενώ ο Δ. Μπέης συνελήφθη στα Δεκεμβριανά και στάλθηκε από τους Άγγλους στο στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα στην Αίγυπτο. Λίγες ημέρες μετά, η παράταξη της Ν.Δ. συμμετείχε μαζικά ως αντιστάθμισμα στο μνημόσυνο του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη.[17]

Το νομοσχέδιο, όμως, για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης καθυστερούσε, καθώς η κυβέρνηση έπρεπε να διαβουλευτεί με τις αντιστασιακές οργανώσεις και να επιλύσει κρίσιμα και περίπλοκα ζητήματα για την αναγνώριση, όπως τον τύπο της αναγνώρισης, την απονομή υλικών αμοιβών στους αγωνιστές, την αποκατάσταση των αγωνιστών που ανήκαν σε ειδικές κατηγορίες και τη διαδικασία της αναγνώρισής τους. Η εν λόγω αργοπορία και η παραπομπή για ψήφιση στο θερινό τμήμα, και όχι στην ολομέλεια της Βουλής, ερμηνεύονταν από το ΚΚΕ ως υποβάθμιση του νόμου και υπαναχώρηση της κυβέρνησης για να περιοριστούν οι αντιδράσεις της «δωσίλογης» Δεξιάς.[18]

Παρότι οι εαμικές συσσωματώσεις πίεζαν για έναν κοινό νόμο που θα ρύθμιζε τόσο την ηθική όσο και υλική αποκατάσταση των αγωνιστών, τελικά, η κυβέρνηση αποφάσισε να τις αποσυνδέσει. Στόχος της κυβέρνησης ήταν η προώθηση ενός νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ενώ η συνταξιοδοτική αποκατάσταση όσων διώχθηκαν για πολιτικούς λόγους από τις θέσεις τους από την Κατοχή μέχρι και τη Δικτατορία θα ρυθμιζόταν με μεταγενέστερο νόμο, ο οποίος θα δικαίωνε την «κατατρεγμένη γενιά» και θα εξάλειφε τις εναπομείνασες διακρίσεις.[19]

Το κυβερνητικό νομοσχέδιο για την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης κατατέθηκε στις 29 Απριλίου 1982, λαμβάνοντας θετικές αντιδράσεις από την Αριστερά.[20] Ο εισηγητής της Ν.Δ., Π. Πανουργιάς, δήλωσε ότι η Νέα Δημοκρατία δεν το αποδεχόταν όπως ήταν διατυπωμένο και, συνεπώς, δεν θα συμμετείχε στη συζήτηση, αλλά θα εξέθετε τις απόψεις της στην Ολομέλεια. Η Αριστερά ερμήνευσε τη στάση αυτή ως μια προσπάθεια απόκρυψης των εσωκομματικών διαφωνιών, δεδομένου πως κάποιοι από τους βουλευτές της

16. Η επίκληση της συμμετοχής του Ευ. Γιαννόπουλου στην Εθνική Αντίσταση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από το ΚΚΕ. Βλ. ενδεικτικά Θεόδωρος Κατριβάνος, «Μύθος η συμμετοχή Γιαννόπουλου στην Αντίσταση 1941-1944», εφ. *Ριζοσπάστης*, 30.10.1998, σ. 9.

17. «Προκλητική εμφάνιση εξτρεμιστών χθες στου Μακρυγιάννη», εφ. *Η Καθημερινή*, 4.12.1981, σ. 1.

18. «Εθνική ανάγκη η άμεση ψήφιση του ν.σ. για τους αντιστασιακούς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.8.1982, σ. 9.

19. «Σύνταξη για όλους που διώχθηκαν από 1941 ώς 1974. Δικαιώνεται η κατατρεγμένη γενιά», εφ. *Το Βήμα*, 1.8.1982, σ. 1, 2.

20. «Συνεδρίαση ΠΓ΄, Πέμπτη 29 Απριλίου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 4, σ. 3265· «Μετά 40 χρόνια αναγνωρίζεται η Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 29.4.1982, σ. 1, 7.

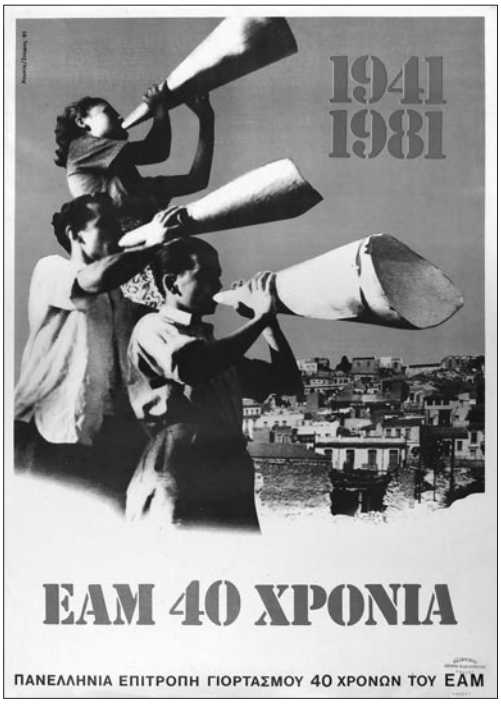

Ν.Δ. ήταν θετικοί απέναντι στο αίτημα αναγνώρισης.[21]

Ενόψει της επικείμενης αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και της διευθέτησης της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων, το ΚΚΕ έθεσε, επίσης, το ζήτημα της άρσης των δυσμενών συνεπειών του εμφυλίου πολέμου, ένα ζήτημα ανοιχτό καθ' όλη τη δεκαετία του 1980· ένα αίτημα, πάνω στο οποίο βασίστηκε ώς έναν βαθμό, η εφήμερη κυβερνητική σύμπραξη κομμουνιστικής Αριστεράς και Δεξιάς το 1989. Σύμφωνα με τον υφυπουργό Οικονομικών Δημήτρη Τσοβόλα, η κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να προωθήσει γενική διάταξη νόμου με την οποία θα απαλείφονταν όλοι οι χαρακτηρισμοί που είχαν αποδοθεί στις παρατάξεις που συμμετείχαν στον Εμφύλιο, μαζί με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την αποκατάσταση των υπαλλήλων που διώχτηκαν για πολιτικούς λόγους.[22]

Ταυτόχρονα, με τη διενέργεια μιας σειράς επετειακών εκδηλώσεων, όπως ο επίσημος γιορτασμός της 39ης επετείου της μάχης του Φαρδύκαμπου από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, η απότιση φόρους τιμής στα θύματα της σφαγής των Καλαβρύτων, τα αποκαλυπτήρια της χάλκινης πλάκας στην Ακρόπολη για το κατέβασμα της σημαίας από τον Μανώλη Γλέζο και τον Λάκη Σάντα και την εβδομάδα Εθνικής Αντίστασης με εκδηλώσεις στο λόφο Φινόπουλου, η Εθνική Αντίσταση άρχισε να αναδεικνύεται ως ορόσημο στην εθνική ιστορία.[23]

21. «Διχάζει τη ΝΔ και η Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 12.5.1982, σ. 12.

22. Σχετική επερώτηση κατέθεσαν οι Κώστας Λουλές, Κώστας Βασάλος, Κώστας Κάππος και Αντώνης Αμπατιέλος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΟΓ΄, Πέμπτη 1 Απριλίου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 3, σ. 2779.

23. «Για πρώτη φορά γιορτάσθηκε επίσημα η νίκη του ΕΛΑΣ στο Φαρδύκαμπο», εφ. *Τα Νέα*, 21.4.1982, σ. 5· «Τα Καλάβρυτα τιμούν την Εθνική Αντίσταση», εφ. *Η Αυγή*, 13.8.1982, σ. 1· «Τιμήθηκαν χθες Μανώλης Γλέζος και Απ. Σάντας. Στο πρόσωπό μας τιμάται η Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 31.5.1982, σ. 3· «Μία εβδομάδα γεμάτη Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 18.6.1982, σ. 3. Την έναρξη κήρυξε ο υπουργός Συγκοινωνιών Ευ. Γιαννόπουλος. Κατατέθηκαν στεφάνια από το ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ Εσωτ., ΕΔΗΚ και ΚΟΔΗΣΟ· «Άρχισε το επταήμερο για την Εθνική Αντίσταση», εφ. *Το Βήμα*, 22.6.1982, σ. 7.

Ο Νόμος 1285/1982

Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 1285/1982, «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944»,[24] ήταν καρπός μιας περίπλοκης διαδικασίας, δεδομένου ότι η κυβέρνηση όφειλε να πάρει υπόψη της τόσο τον πρώτο κύκλο αναγνώρισης όσο και το νέο πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο. Ο νόμος υπήρξε προϊόν διαβούλευσης της κυβέρνησης με τα κόμματα και τις συσσωματώσεις αντιστασιακών, ενώ σημαντικές προσθήκες έγιναν ακόμη και κατά τη διάρκεια των τριών ιστορικών συνεδριάσεων της Βουλής (17, 18 και 19 Αυγούστου 1982). Ο νόμος ψηφίστηκε στις 23 Αυγούστου από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ.[25]

Ο Ν 1285/1982 αποτελεί τον βασικό νόμο σύμφωνα με τον οποίο έλαβε χώρα ο τρίτος κύκλος αναγνώρισης των αντιστασιακών οργανώσεων στη Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία. Η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε αναμφίβολα ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της δεκαετίας του 1980. Ο νόμος έκλεισε επί της ουσίας το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης από το κράτος με την αναγνώριση του μεγαλύτερου φορέα Αντίστασης, του ΕΑΜ, και των υπολοίπων εαμικών οργανώσεων και έβαλε τέρμα στην αμφισβήτηση του πατριωτικού και αντιστασιακού ρόλου των αντάρτικων και λοιπών ομάδων αριστερού πολιτικού προσανατολισμού.

Ο 1285 προέβη, επίσης, στην εκκαθάριση και τροποποίηση της παλαιότερης περιοριστικής νομοθεσίας. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε, σε αυτό το πλαίσιο, η ανασημασιοδότηση του έθνους. Σύμφωνα με τον ΑΝ 971/1949, «αντεθνικώς δράσαντες» ήταν στην πράξη εκείνοι που είχαν πάρει μέρος στην εαμική Αντίσταση ή/και «έδρασαν αντεθνικώς βραδύτερο», επέδειξαν, δηλαδή, κάποια αριστερή δράση μεταγενέστερα. Αντιθέτως, το έθνος πλέον συνδεόταν με ολόκληρο τον «Λαό», ενώ εκτός έθνους «αντεθνικοί δράσαντες» ήταν μόνο οι συνεργασθέντες με τους κατακτητές, «οι ελάχιστοι, η βρώμικη εξαίρεση ενός πάλλευκου κανόνα».[26]

Ο 1285 είναι, επίσης, ο μοναδικός νόμος που αναγνωρίζει ρητά οργανώσεις. Οι δύο προηγούμενοι νόμοι έθεταν τις προϋποθέσεις αναγνώρισης, ενώ η αναγνώριση των οργανώσεων επαφιόταν στις Επιτροπές Κρίσης του στρατού. Εντούτοις, εφόσον το διακύβευμα του νόμου ήταν η ρητή αναγνώριση του

24. ΦΕΚ Α΄/115, 20.9.1982. Το ΚΚΕ είχε προτείνει αλλαγή του τίτλου του νόμου, «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την αποκατάσταση των αγωνιστών της», τροπολογία που δεν έγινε δεκτή.

25. Η Βουλή τότε ήταν τρικομματική, ενώ υπήρχαν και αρκετοί συνεργαζόμενοι με τα τρία κόμματα.

26. Χρήστος Φωτίου (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 646.

ΕΑΜ, ο νόμος αναγνώρισε εξαρχής ποιες οργανώσεις έφεραν εις πέρας τον αντιστασιακό αγώνα, αλλάζοντας συλλήβδην την αρχιτεκτονική της αναγνώρισης. Η διατύπωση του νομοθετικού κειμένου ήταν αρκετά σαφής ώστε να ενσωματώνει τις «οργανώσεις που έλαβε μέρος η συντριπτική πλειοψηφία του Ελληνικού Λαού»,[27] και αρκετά αφαιρετική, ώστε να αναδεικνύει ως μοναδικό φορέα Αντίστασης τον «ελληνικό Λαό» εν γένει.

Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους νόμους, ο νόμος του 1982 είχε εξισωτικό και όχι ιεραρχικό χαρακτήρα. Δεν αναγνωρίζονταν πλέον αρχηγοί, οπλαρχηγοί κτλ. με βάση τον φάκελο της οργάνωσης, αλλά μόνο μέλη οργανώσεων με προσωπική αίτηση του κάθε αγωνιστή/αγωνίστριας. Οι ατομικές αναγνωρίσεις αγωνιστών που ανήκαν στις ήδη αναγνωρισμένες από τον νόμο οργανώσεις έγιναν την περίοδο 1983-2006, με μια παύση της διαδικασίας αναγνώρισης τα έτη 1990-1995. Ο συνολικός αριθμός των αναγνωρισμένων αντιστασιακών με το Ν 1285/1982 δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, καθώς στη ΔΕΠΑΘΑ υπάρχουν ενημερωτικά σημειώματα με διαφορετικά στοιχεία. Μία εκ νέου καταμέτρηση των στοιχείων που διαθέτει η ΔΕΠΑΘΑ δεν κατέστη δυνατή διότι λείπουν αρκετοί εγκύκλιοι αναγνωρίσεων. Με βάση, όμως, αυτά τα διάσπαρτα σημειώματα, ένας ασφαλής αριθμός που μπορεί να συναχθεί είναι 350.000-400.000.[28] Ο αριθμός αυτός, ωστόσο, δεν αναφέρεται μόνο στους αναγνωρισθέντες από εαμικές οργανώσεις, αλλά σε όλους τους εκ νέου αναγνωρισθέντες με το Ν 1285/1982, που ανήκαν σε πάνω από 50 αντιστασιακές οργανώσεις. Στον νόμο υπήρχαν, επίσης, προβλέψεις για μεταγενέστερα μέτρα σε υλικό επίπεδο, όπως η καταβολή συντάξεων στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.[29]

Ο νόμος νοηματοδοτούσε την Εθνική Αντίσταση με μια διασταλτική ερμηνεία: κάθε Έλληνας και κάθε Ελληνίδα που αγωνίστηκε οργανωμένα σε ομάδες εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944 ή έδρασε ατομικά με οποιονδήποτε τρόπο εναντίον τους ή βοήθησε με κάθε τρόπο τους Συμμάχους και το Συμμαχικό Αγώνα, υπό την προϋπόθεση πως δεν συνεργάστηκε με τους κατακτητές (άρθρο 1). Είναι, λοιπόν, ο πρώτος νόμος που εννοιολογεί με έναν συμπεριληπτικό τρόπο το έθνος και την Αντίσταση, που κάνει ρητή αναφορά στις γυναίκες και θέτει την προϋπόθεση της μη συνεργασίας με τους κατακτητές.

Υποκείμενο της Αντίστασης είναι πλέον ολόκληρο το έθνος, ο Λαός εν γένει. Μέσα από τις παρεμβάσεις τους, οι βουλευτές τόνισαν τον παλλαϊκό χαρακτήρα της Αντίστασης, σε αντίθεση με τη συνεργασία, η οποία παρουσιαζό-

27. Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944, σ. 1.

28. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 4.2.1994.

29. Άρθρο 11.

ταν ως έργο ελαχίστων. Είναι, ταυτόχρονα, ο πρώτος νόμος που αναγνωρίζει την πολύπλευρη συνεισφορά των γυναικών στην Αντίσταση.[30] Κατά τη διάρκεια της ψήφισης του νόμου, πολλοί βουλευτές απέμειναν την εύφημο μνεία στις επώνυμες και ανώνυμες γυναίκες, στη μαζική και δυναμική δραστηριοποίησή τους, στη συμμετοχή τους σε πολιτικές διαδικασίες και στην «επανάσταση των συνειδήσεων» που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της Αντίστασης.[31] Είναι, επίσης, ο πρώτος νόμος που αποκλείει ρητά τους συνεργασθέντες. Για πρώτη φορά η ελληνική νομοθεσία περί αναγνώρισης ευθυγραμμιζόταν με τις αντίστοιχες νομοθετικές πρωτοβουλίες άλλων ευρωπαϊκών κρατών, θέτοντας πλέον με σαφήνεια ως ικανή συνθήκη αποκλεισμού τον δωσιλογισμό. Και πάλι, όμως, ο δωσιλογισμός εμφανιζόταν ως μια δράση χωρίς δράσαντες, εφόσον η Αντίσταση θεωρείτο παλλαϊκή.

Οι εαμικές συσσωματώσεις, η κομμουνιστική Αριστερά αλλά και μεμονωμένοι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, όπως ο Παναγιώτης Κοντογεώργης –ο οποίος πρότεινε τα χρήματα που δόθηκαν στις οικογένειες των δωσιλόγων να επιστραφούν στο Δημόσιο και να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση μνημείου στον Γοργοπόταμο– και ο Ιωάννης Καραμπάτσας, αιτήθηκαν τη συμπερίληψη των δωσιλόγων στην κατηγορία των κατακτητών.[32] Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά ο βουλευτής του ΚΚΕ Κώστας Λουλές στη Βουλή, «χάριν της ομοψυχίας δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι υπήρχαν συνεργάτες».[33] Αντιστοίχως, οι εαμικές συσσωματώσεις στήριζαν την πρόταση τόσο για λόγους αποκατάστασης της ιστορικής αλήθειας και διαπαιδαγώγησης των νέων γενεών όσο και για να μην αποκλειστούν πολλοί αγωνιστές που είχαν τραυματιστεί ή σκοτω-

30. Βλ. ενδεικτικά Κίνηση Η Γυναίκα στην Αντίσταση, *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό.π.· Janet Hart, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Λονδίνο 1996· Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Κουκκίδα, Αθήνα 2013.

31. Γεώργιος Δαβιδόπουλος (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», σ. 662· Ευάγγελος Γιαννόπουλος, υπουργός Συγκοινωνιών, «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», σ. 686· Δημήτρης Διαμαντίδης (ΠΑΣΟΚ), Αιμιλία Σακελλαριάδου-Ύψηλάντη (ΚΚΕ), Μιλτιάδης Παπαϊωάννου (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 699, σ. 703, σ. 715.

32. «Πώς θα γίνει ουσιαστική η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Προτάσεις του Συνδέσμου Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης για το νομοσχέδιο της αναγνώρισης», εφ. *Η Αυγή*, 11.8.1982, σ. 5· Κωνσταντίνος Λουλές (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», σ. 649· Παναγιώτης Κοντογεώργης (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», σ. 691· Ιωάννης Καραμπάτσας (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 701.

33. «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 700.

θεί σε μάχες με δωσίλογους. Εντούτοις, η κυβέρνηση απέρριψε το αίτημα, με το επιχείρημα πως «ένα κράτος που βασίζεται στο λαό, που στέλνει μήνυμα εθνικής συμφιλίωσης, δεν μπορεί και δεν πρέπει να στέκεται εκδικητικά πάνω σε πολίτες. Δεν είναι δυνατόν να τιμωρήσουμε οικογένειες, όποιοι και αν ήταν οι πατεράδες τους».[34]

Ο νόμος όριζε, επίσης, το πεδίο που αναπτύχθηκε η Εθνική Αντίσταση: το έδαφος της κατεχόμενης τότε Ελλάδας, της Δωδεκάνησου και της Μέσης Ανατολής. Μετά από εισήγηση του Κ. Λουλέ, έγινε δεκτή και η προσθήκη «τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, καθώς και ο εναέριος και θαλάσσιος χώρος, όπου έδρασαν ελληνικά πλοία και αεροπλάνα» (άρθρο 2). Ο χρόνος διεξαγωγής της Αντίστασης –διαφορετικός για κάθε περιοχή της χώρας ανάλογα με την ημερομηνία απελευθέρωσής της– αποτέλεσε, επίσης, επίδικο (άρθρο 3). Τόσο οι εαμικές συσσωματώσεις όσο και το ΚΚΕ ζητούσαν να εξακολουθήσει να ισχύει η 12.3.1945, αφενός διότι η ημερομηνία αυτή ίσχυε για τους αγωνιστές που είχαν αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949 και συνεπώς η αλλαγή της ημερομηνίας θα επέφερε διαχωρισμούς κι ένα καθεστώς αντισυνταγματικής ανισότητας στη μεταχείριση των αντιστασιακών, και αφετέρου διότι ο αγώνας των ναυτεργατών ή/και ο εγκλεισμός σε στρατόπεδα συγκέντρωσης συνεχίστηκε μέχρι το 1945. Η κυβέρνηση δεν έκανε, ωστόσο, δεκτή την τροπολογία, διότι ήθελε να αποσυνδέσει την Αντίσταση από μεταγενέστερες πολιτικές εξελίξεις και κυρίως τα Δεκεμβριανά.

Στην περίπτωση της Κρήτης προστέθηκε και η ημερομηνία έναρξης του αντιστασιακού αγώνα, ώστε να συμπεριληφθεί η Μάχη της Κρήτης. Η ημερομηνία απελευθέρωσης της Αθήνας προκάλεσε αντιπαραθέσεις, καθώς οι βουλευτές του ΚΚΕ και οι ανεξάρτητοι Μ. Γλέζος και Π. Κανελλόπουλος υποστήριζαν πως θα έπρεπε να γιορτάζεται στις 12 και όχι στις 18 Οκτώβρη, όπως πρέσβευε η κυβέρνηση. Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Γ. Γεννηματά, εφόσον ο νόμος αναφερόταν στην ημερομηνία λήξης της Αντίστασης και όχι στην Απελευθέρωση, ήταν αδύνατο να μην συμπεριληφθεί η μάχη της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι, η οποία έλαβε χώρα στις 13 Οκτώβρη 1944.[35] Είναι προφανές, βέβαια, πως η 18η Οκτωβρίου επιλέχτηκε ακριβώς διότι ήταν η ημέρα που έφτασε στην Αθήνα η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και ο Γεώργιος Παπανδρέου εκφώνησε τον πανηγυρικό λόγο της Απελευθέρωσης.

Το άρθρο 4 επανάφερε σε ισχύ τον ΑΝ 971/1949 με τις τροποποιήσεις που αποτυπώθηκαν στα άρθρα 5 με 8, τα οποία κατηγοριοποιούσαν ειδολογικά

34. Γεώργιος Γεννηματάς, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 691.

35. «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 707.

τις αντιστασιακές οργανώσεις σε «Εθνικές Ανταρτικές Ομάδες» (ΕΑΟ), «Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς» (ΕΟΠΔ) και «Εθνικές Οργανώσεις Εσωτερικού» (ΕΟΕ). Η τροποποίηση έγκειτο στην αφαίρεση της προϋπόθεσης της συμμόρφωσης με τις διαταγές της νόμιμης κυβέρνησης, η οποία φωτογράφιζε την περίοδο των Δεκεμβριανών και λειτουργούσε ως νομικό έρεισμα για τον αποκλεισμό του ΕΑΜ.

Οι βουλευτές του ΚΚΕ μαζί με τον Μ. Γλέζο αιτούνταν να απαλειφθεί και η διάταξη, σύμφωνα με την οποία οι οργανώσεις όφειλαν να έχουν αναγνωριστεί και ενταχθεί στο Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής. Αμφότεροι τόνιζαν πως ο αγώνας είχε αρχίσει από την πρώτη στιγμή που μπήκαν οι Γερμανοί, ενώ η κρίση από «μη Έλληνα πρόσβαλε τον Έλληνα και τον πατριωτισμό του».[36] Η κυβέρνηση το απέρριψε, αλλά υπαναχώρησε στο δεύτερο αίτημα του ΚΚΕ, το οποίο έχαιρε της στήριξης και του Π. Κανελλόπουλου – η ημερομηνία έναρξης δράσης των οργανώσεων θα ήταν ανεξάρτητη από την αναγνώρισή τους από το ΣΣΜΑ. Η Αντίσταση εξακολουθούσε να παρουσιάζεται συντονισμένη με τα κέντρα του συμμαχικού αγώνα στη Μέση Ανατολή και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, ένα αφήγημα που είχε διαμορφωθεί ήδη από το 1949 και που η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν σκόπευε να το αλλάξει καθώς της απέδιδε πανευρωπαϊκή αίγλη.

Ο νόμος, με το άρθρο 9, αναγνώριζε για πρώτη φορά ρητά τις οργανώσεις Εθνικής Αντίστασης: (α) όλες τις εαμικές οργανώσεις –Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ), Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΛΑΣ), Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό (ΕΛΑΝ), ΕΛΛΗΝΟΠΟΥΛΑ, Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ), Ομοσπονδία Ελληνικών Ναυτεργατικών Οργανώσεων (ΟΕΝΟ)– καθώς και τις ήδη αναγνωρισμένες οργανώσεις Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών (ΕΟΕΑ), Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων (ΕΔΕΕ), Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ),[37] Ιερά Ταξιαρχία και Πανελλήνια Ένωση Αγωνιζόμενων Νέων (ΠΕΑΝ), όπως και την Εφέδρων Αξιωματικών Πατριωτική Οργάνωση (ΕΑΠΟ), η οποία αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά· (β) όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις Κρήτης, και γ) όλες τις οργανώσεις που είχαν αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949. Με το μεταγενέστερο νόμο 1583/1985 προστέθηκαν και (δ) οι ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις που συγκροτήθηκαν στη Μέση Ανατολή.

36. Κωνσταντίνος Λουλές (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», σ. 649· Μανώλης Γλέζος (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 708-709.

37. Το 1985 η Ν.Δ. ζήτησε να συμπεριληφθεί στις οργανώσεις που αναγνωρίζονταν ρητά με τον Ν 1285/1982 και το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων. «Συνεδρίαση ΡΙΒ΄, Πέμπτη 28 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5733.

Η ρητή αναφορά στο ΕΑΜ και στις ποικίλες εαμικές οργανώσεις αποτελούσε στην πραγματικότητα την ουσία του νόμου, δεδομένου πως ήταν οι μοναδικές αποκλεισμένες μέχρι εκείνη τη στιγμή οργανώσεις. Πέρα από τη σημαντική συμβολή τους στον αντιστασιακό αγώνα, η αναφορά στον ΕΔΕΣ και στις συνδεδεμένες οργανώσεις του, όπως και στην ΕΚΚΑ και στην ΠΕΑΝ, είναι σαφές πως εξυπηρετούσε λόγους πολιτικής ισορροπίας. Η ΠΕΑΝ, παραδείγματος χάριν, συνδεόταν με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, καθώς ένα μέρος των στελεχών της διατηρούσε στενούς δεσμούς με τον τελευταίο και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα (ΕΕΚ).[38]

Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά η οργάνωση Εφέδρων Αξιωματικών Πατριωτική Οργάνωση (ΕΑΠΟ), η οποία είχε συγκροτηθεί από τον Γεώργιο Σερπάνο. Ο Γ. Σερπάνος υπήρξε βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας το 1950 με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΚ), το 1964 με την ΕΚ και το 1977, 1981 και 1985 με το ΠΑΣΟΚ. Σύμφωνα με τον φάκελο της οργάνωσης, τα μέλη της πήραν μέρος στην υπαλληλική απεργία του Απριλίου 1942 και στη μεγάλη κινητοποίηση των αντιστασιακών οργανώσεων και του αθηναϊκού λαού κατά της πολιτικής επιστράτευσης που ανήγγειλαν οι Γερμανοί. Η οργάνωση εξέδιδε την εφημερίδα *Ελληνική Σημαία* και ραδιοφωνικό δελτίο ειδήσεων, ενώ συνεργαζόταν στενά με τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών Άγγελο Έβερτ και τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, κατόπιν εντολής της κυβέρνησης Καΐρου, προμηθεύοντας με πλαστές ταυτότητες τους αξιωματικούς που έφευγαν για τη Μέση Ανατολή.

Επί πρωθυπουργίας Γ. Παπανδρέου, ο Γ. Σερπάνος υπήρξε για ένα διάστημα εκπρόσωπος της εξόριστης κυβέρνησης στην Ελλάδα και γενικός γραμματέας της τριμελούς κυβερνητικής επιτροπής (Κ. Τσάτσος, Ε. Εμμανουηλίδης, Γ. Ζέβγος) μέχρι την άφιξη της κυβέρνησης Παπανδρέου. Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με το εάν η οργάνωση είχε καταθέσει στοιχεία για να αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949. Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ο Γ. Σερπάνος εκτοπίστηκε μαζί με άλλους 13 βουλευτές στη νήσο Φολέγανδρο. Μετά τη Μεταπολίτευση, μέσα από τις τάξεις του ΠΑΣΟΚ, ο βουλευτής ζητούσε την καθολική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την αναγνώριση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, την επαναπρόσληψη των απολυθέντων από τη Δικτατορία υπαλλήλων, την καταστροφή των φακέλων και την επαναφορά των απότακτων από την Δικτατορία αξιωματικών.[39]

38. ΔΕΠΑΘΑ. Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 20 ΕΟΠΔ ΠΕΑΝ, Φάκελος 24 ΠΕΑΝ. Για την ΠΕΑΝ βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ 1941-1945. Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζόμενων Νέων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2005.

39. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος Εφέδρων Αξ/κων Πατριωτική Οργάνωση ΕΑΠΟ· Γεώργιος Σερπάνος (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 669-670.

Η αναφορά στο «ΕΑΜ της θάλασσας», στην ΟΕΝΟ και στην εν γένει συμβολή των ελλήνων ναυτεργατών στο αντιστασιακό κίνημα κατέστη εφικτή ύστερα από εισήγηση του βουλευτή του ΚΚΕ Αντώνη Αμπατιέλου.[40] Μετά την αγόρευση του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Ιωάννη Παπαδονικολάκη περί των αντιστασιακών οργανώσεων της Κρήτης –οι οποίες «στο σύνολό τους ήταν οργανώσεις που δεν μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε σαν ψευδοοργανώσεις, όπως συνέβη στην υπόλοιπη Ελλάδα, όταν ολόκληρες οργανώσεις ή μέρος αυτών είχαν συνεργαστεί και με τις ξένες δυνάμεις κατοχής»– συμπεριλήφθηκαν ρητά και οι αντιστασιακές οργανώσεις της Κρήτης.[41] Πράγματι, στην Κρήτη δεν είχε υπάρξει ζήτημα αναγνώρισης δωσιλογικών οργανώσεων, ωστόσο, η αναγνώριση είχε συναντήσει πολλά προσκόμματα λόγω της διαφιλονικούμενης αρχηγίας ή περιοχής δράσης από πολλές μικρές οργανώσεις, οφειλόμενη στη μεγάλη ιδιοτυπία που παρουσίασε η Αντίσταση κατά του κατακτητή στην Κρήτη.[42]

Αντίστοιχα, ο Π. Κανελλόπουλος ζήτησε τη ρητή συμπερίληψη της Ιεράς Ταξιαρχίας και της ΥΒΕ. Η Ιερά Ταξιαρχία ήταν μια αστική οργάνωση νεολαίας με τόπο δράσης την Αθήνα και μέλη, κυρίως, φοιτητές και φοιτήτριες ανωτάτων σχολών, ενώ ο Π. Κανελλόπουλος και το κόμμα του αποτέλεσαν, όπως και στην περίπτωση της Στρατιάς Σκλαβωμένων Νικητών, του Ομήρου, και της ΠΕΑΝ, την έμμεση πολιτική της αναφορά ή, τουλάχιστον, μέρους των στελεχών της.[43] Σύμφωνα με τον Π. Κανελλόπουλο, η προσπάθεια δημιουργίας αντιστασιακής οργάνωσης που έκανε τον Ιούνιο 1941 πήρε δύο μορφές, την ΠΕΑΝ και την Ιερά Ταξιαρχία. Μέλος της Ιεράς Ταξιαρχίας ήταν, επίσης, ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης Γεώργιος Αλέξανδρος Μαγκάκης.

Ο Π. Κανελλόπουλος ζήτησε επίσης τη ρητή συμπερίληψη της ΥΒΕ, αναγνωρίζοντας, βέβαια, πως η μεταγενέστερη μετατροπή της σε ΠΑΟ δημιουργούσε προβλήματα.[44] Η ΥΒΕ ήταν μία αντικομμουνιστική οργάνωση, συγκροτηθείσα από αξιωματικούς, η οποία έδρασε στη Δυτική Μακεδονία από το 1941 έως το 1942. Το καλοκαίρι του 1942 μετονομάστηκε σε Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση. Η οργάνωση αναγνωρίστηκε ως ξεχωριστή οργάνωση από την ΠΑΟ με τον δεύτερο κύκλο αναγνώρισης της Δικτατορίας. Το «πρόβλημα» με

40. Βλ. ενδεικτικά Κώστας Στεφανάτος, *Ναυτεργάτες*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981· Κωνσταντίνος Τσουμάνης, *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία και το Ναυτεργατικό Κίνημα (1939-1945)*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001.

41. «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 712.

42. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρακτικά από 1-16, Πρακτικόν υπ' αριθ. 1, 23.2.1949.

43. Στο ίδιο, Φάκελος 34 ΕΟΕ Ιερά Ταξιαρχία.

44. «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 710-711.

την ΠΑΟ –αναγνωρισμένη με τον πρώτο κύκλο αναγνωρίσεων το 1950 και μάλιστα με το πρώτο πρακτικό– στο οποίο αναφερόταν ο Π. Κανελλόπουλος, ήταν πως ένα κομμάτι της οργάνωσης διατηρούσε, από το 1943, σχέσεις με τον δωσιλογικό μηχανισμό διοίκησης και τους Γερμανούς μέσω του συνταγματάρχη Αθανάσιου Χρυσοχόου.[45] Εν τέλει, η κυβέρνηση αποδέχτηκε τη ρητή μνεία στην Ιερά Ταξιαρχία, αλλά απέρριψε τη συμπερίληψη της ΥΒΕ/ΠΑΟ.

Η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να διατηρήσει τον ΑΝ 971/1949 με κάποιες τροποποιήσεις και να δεχτεί εκ νέου όλες τις οργανώσεις που είχαν αναγνωριστεί με τα βασιλικά διατάγματα που είχαν εκδοθεί σε εκτέλεσή του. Ο ΑΝ 971/1949 αφενός ήταν «ένας νόμος που στέκεται»[46] και αφετέρου η απόφαση να συμπεριληφθούν και οργανώσεις όπως η ΠΑΟ ενείχε πολιτική σκοπιμότητα. Στην πράξη, ωστόσο, η απόφαση αυτή αντέκειτο, σε κάποιες περιπτώσεις, στο άρθρο 1 του νόμου, σύμφωνα με το οποίο προϋπόθεση ήταν η μη συνεργασία με τους κατακτητές. Η αντίφαση αυτή δημιούργησε εντάσεις και σύγχυση την ώρα της αναγνώρισης των αγωνιστών από τις Επιτροπές Κρίσης.

Το ΠΑΣΟΚ, όμως, δεν επιθυμούσε ούτε να ξεκινήσει εκ του μηδενός τη διαδικασία αναγνώρισης οργανώσεων που θα προκαλούσε σίγουρα προβλήματα, ούτε να διαγράψει καμία οργάνωση, παρά μόνο εκείνες που είχε αναγνωρίσει ο νόμος της Δικτατορίας: «Χωρίς να τις εξαιρούμε, δεχόμαστε αυτό που η Ιστορία έχει αποδεχτεί, αυτό που έχει αποδεχτεί ο παλαιότερος νόμος και αυτό μάλιστα το έχουμε κάνει σε συνεννόηση με τις αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά δεν τις ονοματίζουμε, αυτές ειδικά που μπορεί να δημιουργήσουν κάποιο πρόβλημα. Και σ' αυτές ακόμη τις οργανώσεις που υπάρχουν προβλήματα, μέσα εκεί δεν έπαψαν να υπάρχουν αγωνιστές που έδωσαν μάχες μέχρι το τέλος».[47] Η τροπολογία του ΚΚΕ περί ανάκλησης, κατάργησης ή τροποποίησης κάποιων ΒΔ δεν έγινε δεκτή. Σύμφωνα με την κυβέρνηση, υπήρχε η δυνατότητα «να αποχαρακτηρίζουμε πρόσωπα τα οποία πράγματι έδρασαν αντίθετα προς την Εθνική Αντίσταση, αλλά δεν είναι δυνατόν να διχάσουμε ξανά ολόκληρη αυτή την ιστορική περίοδο».[48]

Το άρθρο 10 όριζε ως ημερομηνία εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης την επέτειο της μάχης του Γοργοπόταμου και την ανέγερση μνημείου στον χώρο, «στο κορυφαίο ιστορικό παράδειγμα Εθνικής Ενότητας, Εθνικής Ομοψυχίας,

45. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 52 ΠΑΟ/ΥΒΕ Αριστοτέλης· Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τ. Β΄, *ό.π.*, σ. 116, 133.

46. Γεώργιος Γεννηματάς, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 675.

47. Γεώργιος Γεννηματάς, «Συνεδρίαση ΚΒ΄, Πέμπτη 19 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 710.

48. *Στο ίδιο*, σ. 713.

Εθνικής Συμφιλίωσης», παρά την αντίθετη άποψη των εαμικών συσσωματώσεων και του ΚΚΕ. Το ΚΚΕ και τα σωματεία αντέτειναν πως η Αθήνα αποτελούσε τον πιο κατάλληλο χώρο για να στηθεί το μνημείο και να γίνεται ο εορτασμός, καθώς σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τα αντίστοιχα μνημεία είχαν ανεγερθεί στις πρωτεύουσες. Επιπρόσθετα, τόνιζαν πως η Αθήνα υπήρξε σύμβολο ενότητας και ηρωισμού και με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιζόταν μεγαλύτερη συμμετοχή στον εορτασμό. Το ΠΑΣΟΚ επέμεινε με το επιχείρημα ότι ο Γοργοπόταμος αποτελούσε το κατεξοχήν σύμβολο εθνικής ενότητας και πως ο αγώνας δόθηκε και στην ελληνική επαρχία, «η Ελλάδα δεν είναι Αθήνα».[49]

Το 1984 το Υπουργείο Πολιτισμού προκήρυξε έναν καλλιτεχνικό διαγωνισμό για το μνημείο, τον οποίο κέρδισε ο γλύπτης Γιώργος Ζογγολόπουλος σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Αλέξανδρο Τομπάζη. Το κυρίως μνημείο-γλυπτό θα αποτελείτο από μία διάφανη σφαίρα μνημειακής κλίμακας διαμέτρου 16 μέτρων και ύψους 18, η οποία θα τοποθετείτο πάνω στο λόφο. Σύμφωνα με τον Γ. Ζογγολόπουλο, η σφαίρα θα αποτελούσε μεταφορά της έννοιας της ομόψυχης ενότητας του ελληνικού λαού, αποφεύγοντας τους κινδύνους μιας μελοδραματικής αναπαράστασης.[50] Εντούτοις, τόσο οι αντιδράσεις στη βράβευση όσο και το υπέρογκο κόστος του έργου φαίνεται πως λειτούργησαν αποτρεπτικά για την ανέγερση του μνημείου.

Τέλος, το άρθρο 11 όριζε τους δικαιούχους της αποκατάστασης: (α) οι γονείς και οι σύζυγοι των νεκρών στις μάχες με τα στρατεύματα κατοχής και των θυμάτων αντιποίνων από τους κατακτητές –ενώ οι εαμικές συσσωματώσεις ζητούσαν να προστεθούν και τα τέκνα και οι αδελφές που έχαιραν ανάγκη προστασίας–· (β) οι τραυματίες και οι ανάπηροι στις μάχες με τα στρατεύματα κατοχής· (γ) οι όμηροι· (δ) όσοι φυλακίστηκαν και κλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό· (ε) οι αξιωματικοί, ανθυπασπιστές και μόνιμοι οπλίτες όλων των Όπλων και των Σωμάτων Ασφαλείας, οι υπάλληλοι του δημοσίου, άμισθοι ή έμμισθοι δημόσιοι λειτουργοί, υπάλληλοι ΝΠΔΔ, Οργανισμών Κοινής Ωφέλειας, Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Τραπεζών, κληρικοί και ναυτικοί που απολύθηκαν ή εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση, καθώς και όσοι σκοτώθηκαν ή εκτελέστηκαν κατά την άσκηση του καθήκοντος· (στ) επίσης, οι μαθητές και οι τελειόφοιτοι

49. Γεώργιος Γεννηματάς, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 674. Βλ. και Ραϋμόνδος Αλβανός, «Γοργοπόταμος. Σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης, σημάδι της ιδεολογικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 90-91.

50. «Μνημείο Αντίστασης χωρίς μελοδραματισμό», εφ. *Τα Νέα*, 8.2.1985, σ. 6.

των παραγωγικών σχολών των Ένοπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας που λόγω της συμμετοχής τους στην Αντίσταση δεν τους επιτράπηκε να συνεχίσουν τις σπουδές τους ή να ενταχθούν στο στράτευμα όπως οι υπόλοιποι της τάξης τους· (ζ) οι εκπαιδευτικοί που λόγω αντιστασιακής δράσης δεν τους επιτράπηκε ο διορισμός. Με ειδικό νόμο θα ρυθμίζονταν συνταξιοδοτικά θέματα των παραπάνω κατηγοριών. Μέχρι την ψήφιση του νέου νόμου συνέχιζε να ισχύει το ΝΔ 412/1970 της Δικτατορίας, το οποίο ρύθμιζε τα συνταξιοδοτικά θέματα των ανάπηρων αγωνιστών και των οικογενειών τους.

Το άρθρο 13 καταργούσε ρητά το άρθρο 4, παρ. 1 του ΑΝ 971/1949 που όριζε τους Γενικούς Αρχηγούς, το άρθρο 5, παρ. 1 που όριζε τους Οπλαρχηγούς, το άρθρο 6, παρ. 1 που όριζε τους Αρχηγούς ή μέλη Διοικουσών Επιτροπών ΕΟΠΔ και ΕΟΕ, το άρθρο 7 που όριζε τη συγκρότηση των Επιτροπών Κρίσης και το άρθρο 8 που όριζε τα απαιτούμενα υποβληθέντα δικαιολογητικά. Παρότι η ΠΕΑΕΑ επιθυμούσε τη διατήρηση της παραπάνω ιεράρχησης των αγωνιστών ώστε να εφαρμοστεί ανάλογα για την αναγνώριση διοικητών μονάδων, καπετάνιων και πολεμιστών του ΕΛΑΣ, μελών διοικουσών επιτροπών, γραμματέων και μελών του ΕΑΜ, η κυβέρνηση προέβη στην κατάργησή τους, καθώς δεν ήθελε να προβεί σε μια ιεραρχική διάκριση μεταξύ των αγωνιστών. Το άρθρο καταργούσε, επίσης, το ΝΔ 179/1969 και τα συνδεόμενα ΝΔ 936/1971 και ΝΔ 1099/1972, καθώς και τα βασιλικά διατάγματα που είχαν εκδοθεί κατά εφαρμογή τους, ενώ διατηρούσε σε ισχύ το συνταξιοδοτικό ΝΔ 412/1970.

Η «εθνικοποίηση» της εαμικής Αντίστασης

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ για την ψήφιση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της «ενιαίας» Εθνικής Αντίστασης ξεκίνησε στις 17 Αυγούστου, ημέρα ιστορικής σημασίας, ημέρα επετείου του Μπλόκου της Κοκκινιάς. Η κυβέρνηση συμμετείχε ταυτόχρονα στις εκδηλώσεις στο Μπλόκο με τον υπουργό Εργασίας Ευ. Γιαννόπουλο, την υπουργό Πολιτισμού Μ. Μερκούρη και τον υφυπουργό Εσωτερικών Σ. Παναγούλη.[51] Ρητός σκοπός του νόμου, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση, ήταν η «αποκατάσταση της εθνικής μνήμης και της ιστορικής αλήθειας». Με άλλα λόγια, η ανατροπή του κυρίαρχου μέχρι τότε θεσμικού αφηγήματος για τη δεκαετία του 1940 και τον ρόλο της Αριστεράς.

Το ΠΑΣΟΚ με το νομοσχέδιο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης κατάφερε με έναν αριστοτεχνικό τρόπο να κατευθύνει τη μνήμη της Αντίστασης, ένα ανοιχτό πολιτικό και ιδεολογικό διακύβευμα μέχρι τότε, προς ένα θεσμικό τρόπο έκφρασης. Η Αντίσταση που αναγνωρίζεται είναι εθνική, πατριωτική-λαϊκή, ενιαία, αδιαίρετη και καθολική. Το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και η ΕΠΟΝ

51. «Τιμή στους ήρωες της Κοκκινιάς», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 23.8.1982, σ. 2.

τοποθετούνται στο ίδιο βάθρο με τον ΕΔΕΣ, την ΕΚΚΑ, το 5/42, την ΠΕΑΝ και κάθε ανοργάνωτο και αυθόρμητο έλληνα πολίτη.[52] Εντούτοις, και αυτή η εννοιολόγηση του έθνους και της Αντίστασης δεν ήταν απαλλαγμένη από στρεβλώσεις.

Στην πραγματικότητα, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ «εθνικοποίησε» την εαμική Αντίσταση, εντάσσοντάς την σε ένα πατριωτικό ερμηνευτικό σχήμα με μοναδικό υποκείμενο το έθνος. Τα διακριτά πολιτικά χαρακτηριστικά της Αντίστασης, η κομμουνιστική της συνιστώσα, οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές προσδοκίες και στοχεύσεις της και, πολύ περισσότερο, οι δύσκολες πλευρές της, οι εσωτερικές συγκρούσεις της Κατοχής και ο δωσιλογισμός υποβαθμίζονταν. Η εθνικοποίησή της οδήγησε στον αποχρωματισμό της Αντίστασης και των ανθρώπων που αγωνίστηκαν σε αυτήν, καθώς απώλεσαν τα ταξικά, ιδεολογικά και πολιτικά τους χαρακτηριστικά.[53]

Παρ' όλο που κατά τη διάρκεια της Αντίστασης ξέσπασαν οι πρώτες εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940, η Αντίσταση συνέχιζε να αποτελεί το πιο πρόσφορο σημείο αναφοράς, το οποίο μπορούσε να μετασχηματιστεί σε ενωτικό εθνικό αφήγημα. Στο πλαίσιο των νέων κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών που διαμορφώνονταν στη δεκαετία του 1980, η μνήμη της Αντίστασης, ο ηρωικός αγώνας ολόκληρου του ελληνικού λαού εναντίον του ξένου κατακτητή αποτελούσε τη βάση μιας νέας επίσημης μνήμης.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η εθνικοποιημένη Αντίσταση εντάχθηκε στο συνεχές της εθνικής ιστορίας. Το ΠΑΣΟΚ αναγνώρισε το ΕΑΜ και τους εαμίτες χωρίς, όμως, τα κόμματά τους. Αναγνώρισε το «εθνικό» ΕΑΜ, το ΕΑΜ όλων. Ένα ΕΑΜ που, κοντολογίς, δεν υπήρξε ποτέ.[54] Ωστόσο, στο νέο αυτό αφήγημα της Αντίστασης υπήρχε χώρος για όλους –ανεξαρτήτως ιδεολογικής τοποθέτησης–, και έτσι η αναγνώριση συνάντησε θερμή αποδοχή από ευρύτατα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Στο νέο μεταπολιτευτικό πλαίσιο, η Εθνική Αντίσταση μαζί με το Πολυτεχνείο μπορούσαν να αποτελέσουν τους νέους καταγωγικούς «μύθους» της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Πράγματι, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης αξιολογούταν πολύ θετικά από το κοινωνικό σύνολο και μάλιστα θετικότερα από τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ από τη Ν.Δ., η οποία αποτέλεσε σαφώς σημαντικότερη τομή για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.[55]

52. Ανδρέας Παπανδρέου, «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 635.

53. Φίλιππος Ηλιού, «Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 159-168.

54. Γιώργος Καρράς, «Λήθη αλαλάζουσα», περ. *Ο Πολίτης*, τ. 53, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1982, σ. 17.

55. Βλ. Public Issue: «Η ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στη Μεταπολίτευση», Ιούλιος 2014.

Από το 1982 και μετά, η Εθνική Αντίσταση αρχίζει να αποκτά δεσπόζουσα θέση στη συλλογική μνήμη και στη δημόσια ιστορία. Είναι η εποχή όπου καθιερώνεται η πολιτική και κοινωνική ταυτότητα του «αντιστασιακού», ενσαρκωμένη στις ηρωικές μορφές και θυσίες του αρχέτυπου «αγωνιστή» μέσα από την αναφορά στη συλλογικότητα του αριστερού κινήματος,[56] με την καθιέρωση της επετείου του Γοργοπόταμου, την ανέγερση μνημείων και τις ονοματοδοσίες δρόμων αφιερωμένων στην Αντίσταση,[57] τις εκδηλώσεις των οργανώσεων των αγωνιστών της, τον πολλαπλασιασμό των παραρτημάτων των αντιστασιακών σωματείων και την αύξηση της δύναμής τους,[58] την έκδοση μαρτυριών και δοκιμίων από τους πρωταγωνιστές της με κεντρική θέση εκείνη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.[59]

Επρόκειτο στην ουσία για μια αλλαγή μνημονικού παραδείγματος. Με καθυστέρηση 38 χρόνων, η Ελλάδα αρχίζει να βιώνει τη δική της εκδοχή του αντιφασιστικού πατριωτικού μύθου που είχε κυριαρχήσει το 1945 στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.[60] Αυτός ο θεμελιώδης «μύθος» της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας δημιουργήθηκε σε μια εποχή όπου η Δυτική Ευρώπη αμφισβητούσε τους «λειτουργικούς μύθους του αντιφασισμού»,[61] που είχαν διευκολύνει την εθνική ανάκαμψη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτοί οι «μύθοι» είχαν ήδη τεθεί υπό αμφισβήτηση στη δεκαετία του 1960 και του 1970 από νέες και πιο περίπλοκες αναγνώσεις του φασισμού και της ναζιστικής βίας, και μαζί με τον ψυχροπολεμικό αποκλεισμό των κομμουνιστών είχαν οδηγήσει στην αντικατάσταση του παρτιζάνου με το αθώο θύμα ως τον νέο πρωταγωνιστή της συλλογικής μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[62]

56. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (1996), σ. 258.

57. Βασίλης Δαλκαβούκης, «Η Μεταπολίτευση στους δρόμους. Μνήμη, ιδεολογία και πολιτική με αφορμή τη μετεξέλιξη των οδονυμίων (1974-2012)», στο Μάνος Αυγερίδης - Έφη Γαζή - Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 40-53.

58. Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει», *ό.π.*, σ. 210.

59. Ιάσονας Χανδρινός, «Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 207.

60. Peter Lagrou, «Victims of Genocide and National Memory», *ό.π.*, σ. 194-195.

61. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, *ό.π.*, σ. 61.

62. Charles F. Delzell, «The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography», *The Journal of Modern History*, τ. 47 (1975), σ. 66-96· Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*, Le Seuil, Παρίσι 1987· Richard Bosworth, *Explaining Auschwitz and Hiroshima: History Writing and the Second World War, 1945-1990*, Routledge, Λονδίνο 1993· Regula Ludi, *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012, σ. 43, 200· Ben Mercer, «Specters of Fascism: The Rhetoric of Historical Analogy in 1968», *The Journal of Modern History*, τ. 88 (2016), σ. 96-129.

Τρεις ιστορικές συνεδριάσεις

17 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1982, 18:30 μ.μ. Τα θεωρεία της Βουλής είχαν γεμίσει από νωρίς ασφυκτικά από κόσμο. Παρόντες ήταν και όλοι οι βουλευτές, παρότι συνεδρίαζε το Δεύτερο Τμήμα Διακοπής Εργασιών της Βουλής. Η αίθουσα των συνεδριάσεων ήταν έτοιμη για να καλυφθεί τηλεοπτικά η ιστορική συνεδρία. «Ξαφνικά, όμως, και σε μια στιγμή, μόλις κάθισαν όλοι στη θέση τους, άκρα σιωπή απλώθηκε σ' όλη την αίθουσα. Λες και τη σιγή αυτή την είχαν επιβάλει οι ψυχές των μαρτύρων και όλων των ηρωικών νεκρών της Εθνικής Αντίστασης, που κείνη την ώρα είχαν έλθει αόρατες και πετούσαν μέσα στην αίθουσα, για να παρακολουθήσουν την ιστορική συζήτηση και να γιορτάσουν τη δικαίωση του αγώνα τους, που για σαράντα ολόκληρα χρόνια ώς τότε περίμεναν». Με αυτή τη συγκινησιακή φόρτιση περιέγραψε το σκηνικό της έναρξης της πρώτης ιστορικής συνεδρίας ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Κώστας Παπαγεωργίου, ο οποίος υπήρξε διορισμένος γραμματέας της ΠΕΕΑ για τη λαϊκή παιδεία στην Ελεύθερη Ελλάδα.[63]

Η συζήτηση στη Βουλή θεωρήθηκε ιστορικής σημασίας και επενδύθηκε με ιδιαίτερα συναισθηματικούς και αξιακούς τόνους.[64] Κατά βάση, οι ομιλίες των βουλευτών περιστράφηκαν γύρω από τέσσερα βασικά μοτίβα. Σύμφωνα με το πρώτο, η Εθνική Αντίσταση ήταν ενιαία, καθολική και αδιαίρετη, βασισμένη στην «ομοθυμία ολόκληρου του Λαού». Ο Α. Παπανδρέου τόνιζε πως η Αντίσταση ήταν «αυθόρμητη ή οργανωμένη, μαζική ή ατομική, μα οπωσδήποτε ενιαία», και ο Χ. Φλωράκης πως «είναι έργο όλων των αντιστασιακών οργανώσεων».[65] Όλες ανεξαρτήτως οι αντιστασιακές οργανώσεις πρόσφεραν τεράστιες υπηρεσίες στην Αντίσταση και στον συμμαχικό αγώνα: «Η Αντίσταση υπήρξε καθολική και κανείς δεν έχει το δικαίωμα να τη μονοπωλεί και να την κομματικοποιεί».[66] Σύμφωνα με τον Μ. Γλέζο, «όλοι οι Έλληνες πρόσφεραν. Ελάχιστοι ήσαν οι προδότες. Ελάχιστοι ήσαν οι συνεργάτες των κα-

63. Κώστας Παπαγεωργίου, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944. Χρονικό από τα πρακτικά της Βουλής*, Αθήνα 1984, σ. 49-50. Βλ. και Ευάγγελος Γιαννόπουλος, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών-Ιταλών και Βουλγάρων καταχτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Αθήνα 1999.

64. Για τη συζήτηση βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Εισαγωγή-ιστορικός σχολιασμός», *ό.π.*, σ. 9-35, και Ελένη Στριφτόμπολα, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο», *ό.π.*, σ. 239-252.

65. Α. Παπανδρέου - Χ. Φλωράκης, «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 635, σ. 640.

66. Δημήτριος Διαμαντίδης, Βασίλειος Αγοραστής, Ιωάννης Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 650-651, σ. 654, σ. 656, σ. 662, αντίστοιχα.

τακτητών».[67] Με τα ίδια ακριβώς λόγια είχε νοηματοδοτήσει και ο στρατηγός Ντε Γκωλ τη γαλλική Αντίσταση το 1945. Όλοι οι Γάλλοι είχαν αντισταθεί με την εξαίρεση μιας «χούφτας αθλίων».[68]

Ταυτόχρονα, η Εθνική Αντίσταση αποτελούσε ιστορική συνέχεια των παραδόσεων του έθνους, «θυμίζει τις πιο ένδοξες στιγμές της μακραίωνης Ελληνικής ιστορίας».[69] Η Εθνική Αντίσταση ήταν ο φυσικός απόγονος του 1821, «ο Άρης Βελουχιώτης είναι η συνέχεια του Κολοκοτρώνη και του Καραϊσκάκη»,[70] σε μια λογική παράλληλων βίων των δύο μεγάλων επαναστάσεων του έθνους. Το ιστορικό παράδειγμα του 1821 κατέλαβε περίοπτη θέση διότι προσέφερε ένα ιστορικό ανάλογο για την υπέρβαση των κατοχικών συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου, «η ιστορία των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων στη χώρα μας, αλλά και σε όλη την Ευρώπη, είναι γεμάτη από συγκρούσεις. [...] Μήπως άραγε και το 1821 δεν ακολούθησαν διχασμοί και διαστρεβλώσεις; [...] Ο Λαός, όμως, ξεπέρασε τους διχασμούς. Οι συγκρούσεις σωστά ξεχάστηκαν ή καταχωρήθηκαν στο περιθώριο της ιστορίας για να απασχολούν τους ιστοριοδίφες».[71] Γι' αυτό και οι μνήμες του Εμφυλίου θα έπρεπε αν όχι να σβήσουν, να παραμεριστούν, ώστε να αποσυνδεθεί η Αντίσταση από τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο.

Τρίτος βασικός άξονας ήταν η παραδοχή και αναγνώριση πως η μεταπολεμική συγκρότηση του ελληνικού κράτους είχε οδηγήσει στην ανατροπή θεμελιακών ηθικών αξιών, «το Ελληνικό Κράτος αγνοούσε πεισματικά τη θυσία των νεκρών, [...] αναγνώριζε σαν Εθνική Αντίσταση αυτούς που πρόδιδαν τα παλικάρια».[72] «Και ενώ στην Ευρώπη ο αγώνας ενάντια στη φασιστική και ναζιστική κατοχή αναγνωρίστηκε, τιμήθηκε και προβάλλεται σαν τίτλος ύψιστης εθνικής τιμής, στην Ελλάδα η συμμετοχή στις μεγαλύτερες και μαζικότερες αντιστασιακές οργανώσεις θεωρήθηκε πράξη, για την οποία οι αγωνιστές εξοντώθηκαν, τιμωρήθηκαν, ταπεινώθηκαν, σύρθηκαν στα μπουντρούμια των φυλακών και στα στρατόπεδα εξορίας. Ενώ παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις επιβραβεύτηκε ο δοσιλογισμός και η υποτέλεια».[73] Γι' αυτό, έστω και

67. Στο ίδιο, σ. 660.

68. Jean Paul Cointet, *Expier Vichy: l'épuration en France, 1943-1958*, Perrin, Παρίσι 2008, σ. 8.

69. Γεώργιος Μαύρος (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 644.

70. Γεώργιος Γεννηματάς, υπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 673.

71. «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 636

72. *Στο ίδιο*, Ανδρέας Παπανδρέου, σ. 635.

73. Χρήστος Φωτίου (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρα-*

ύστερα από τόσα χρόνια, αποτελούσε χρέος της πολιτείας να αποδώσει τιμή σ' αυτούς που ξεχάστηκαν, σ' αυτούς που εξαιρέθηκαν, σ' αυτούς που διώχτηκαν. «Η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας δεν οδηγεί στην αναμόχλευση των παθών, αλλά στην αποκατάσταση της εθνικής τιμής και αξιοπρέπειας».[74]

Τέλος, η αναγνώριση δεν αφορούσε μόνο το παρελθόν, αλλά ήταν και ένα χρήσιμο ηθικό παράδειγμα για το παρόν και το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας. Ήταν μια «πράξη υψίστης εθνικής σημασίας [...] μια πράξη εθνικής διδαχής και φρονηματισμού. Αποτελεί μια ηθική αμυντική θωράκιση της χώρας. Δεν είναι δυνατό να καλούμε τον Ελληνικό Λαό να υπερασπιστεί την εθνική του ανεξαρτησία και ακεραιότητα και από την άλλη να διώκουμε την Εθνική Αντίσταση και να επιβραβεύουμε τον δοσιλογισμό και την υποτέλεια».[75] Η επίσημη αναγνώριση της Αντίστασης από το κράτος «θα βοηθήσει τη νεολαία στη διαπαιδαγώγησή της με τα ιδανικά της Εθνικής Αντίστασης για εθνική ανεξαρτησία, για λαϊκή κυριαρχία, για ανάπτυξη ανεξάρτητη, αυτοδύναμη».[76]

Σε αυτές τις τρεις ιστορικές συνεδριάσεις της Βουλής, οι βουλευτές που ανήκαν στη γενιά της Αντίστασης είχαν το δικαίωμα ανοχής του χρόνου για να αναπτύξουν ελεύθερα το προσωπικό τους βίωμα. Αν και η ενωτική χροιά στο λόγο του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου ήταν κεντρικής σημασίας –«Δεν ήλθαμε εδώ σήμερα για να δικάσουμε, πολύ περισσότερο δεν ήλθαμε για να διχάσουμε», αλλά «για να ξαναδώσουμε στο Λαό μας την εθνική μνήμη»–,[77] όλοι οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ απέμειναν εύφημο μνεία στο ΕΑΜ με πρωταγωνιστή τον Ευάγγελο Γιαννόπουλο.

Η μεγάλη πλειοψηφία των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ που τοποθετήθηκε, άλλωστε, επικαλείτο τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ και στις συναφείς οργανώσεις του: ο Δημήτριος Διαμαντίδης, εισηγητής της πλειοψηφίας, έζησε το μπλόκο της Κοκκινιάς και κατέληξε όμηρος σε γερμανικό στρατόπεδο, ο Βασίλειος Αγοράστης ήταν στα Αετόπουλα, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος ήταν μέλος του λόχου ΕΛΑΣ/ΕΠΟΝ των σπουδαστών Λόρδος Μπάιρον, ο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου είχε διοριστεί από την ΠΕΕΑ γραμματέας για τη λαϊκή παιδεία, ο Αθανάσιος Γκολφινόπουλος ήταν επονίτης, ο Ευ. Γιαννόπουλος συμμετείχε στον εφεδρικό ΕΛΑΣ, ο Θεμιστοκλής Λούλης ήταν μέλος του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ο Νικόλαος

κτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 645. Το ίδιο υποστήριξαν και οι Ανδρέας Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Λουλές (ΚΚΕ), Δημήτριος Διαμαντίδης, Ιωάννης Παπαδόπουλος, Ευάγγελος Πεντάρης, Μανώλης Γλέζος, Αθανάσιος Γκολφινόπουλος, Χρήστος Μπασαγιάννης, Ευστάθιος Παναγούλης (ΠΑΣΟΚ).

74. *Στο ίδιο*, Χαρίλαος Φλωράκης (ΚΚΕ), σ. 640.

75. *Στο ίδιο*.

76. Κωνσταντίνος Κάππος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΚΑ΄, Τετάρτη 18 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 675.

Παπαϊωάννου ήταν πρώην καπετάνιος του ΕΛΑΣ, ο Αχιλλεύς Κολιούσης γιος εαμίτη πολιτικού πρόσφυγα, όπως και ο Παναγιώτης Κοντογεώργης.

Αν και το νομοσχέδιο παρουσιάστηκε ως μια κίνηση για την επίτευξη της «εθνικής συμφιλίωσης», το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης εξέφρασε δυσανάλογες αντιδράσεις. Κεντρικό επιχείρημα της ομιλίας Αβέρωφ ήταν πως η κυβέρνηση με το νομοσχέδιο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης δίνει «στο ΚΚΕ συγχωροχάρτι και βραβείο για την αντεθνική του δράση επί Κατοχής».[78] Η απόδοση πατριωτικού πρόσημου στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κονιορτοποιούσε το βασικό επιχείρημα της εθνικοφροσύνης και συμπαρέσυρε μαζί του το δεξιό κλασικό σχήμα των «τριών γύρων».

Ο Ευ. Αβέρωφ, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί ακρίτως τη δεξιά εμφυλιοπολεμική αντικομμουνιστική κληρονομιά, επιστράτευσε ολόκληρη την ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος από το 1920 μαζί με τον Λένιν. Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης απαρίθμησε μια σειρά «αμφιλεγόμενων» ζητημάτων για την Αριστερά, όπως τη μεταβολή της στάσεως του ΚΚΕ στον Β΄ ΠΠ μετά την επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ, την πολιτική περί αυτονόμησης της Μακεδονίας και Θράκης, καθώς και τα εγκλήματα εναντίον πατριωτών Ελλήνων. Ανέτρεξε, επίσης, σε αποσπάσματα από βιβλία του Γεωργίου και Ανδρέα Παπανδρέου τα οποία φέρονται να αποδίδουν ευθύνες στο ΚΚΕ για τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο, δικαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον μετεμφυλιακό εξοστρακισμό των κομμουνιστών. Παράλληλα, το επιχείρημα της «αναμόχλευσης των παθών» χρησιμοποιήθηκε για άλλη μια φορά για να δικαιολογήσει την αρνητική στάση της Ν.Δ.

Ταυτόχρονα, ο Ευ. Αβέρωφ κατήγγειλε την πολιτική εργαλειοποίηση της μνήμης της Αντίστασης από το ΠΑΣΟΚ, ενόψει της υποτιθέμενης συνεργασίας ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ στις επικείμενες δημοτικές εκλογές. Αν και για το ΠΑΣΟΚ η επίκληση της Αντίστασης λειτουργούσε προφανώς και ως ένα εργαλείο προσεταιρισμού των εαμογενών ψηφοφόρων, εντούτοις, η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στις εν λόγω εκλογές μάλλον αποσκοπούσε στον περιορισμό της επιρροής του ΚΚΕ παρά σε μια εκλογική συνεργασία. Αυτό φαίνεται, άλλωστε, από την άρνηση του ΠΑΣΟΚ στην πρόταση συνεργασίας του ΚΚΕ και από την παράλληλη εξασφάλιση της επίσημης στήριξης των υποψηφίων του από «τις λοιπές δημοκρατικές δυνάμεις» (ΚΚΕ Εσωτ., ΕΔΑ, ΕΔΗΚ).[79]

Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης αντιπρότεινε πως πρέπει να τιμηθούν οι ατομικές πράξεις αντιστάσεως, δηλαδή, όσοι αγωνιστές έκαναν

77. «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 635

78. *Στο ίδιο*, σ. 636.

79. Το ΚΚΕ είχε προσφερθεί να υποστηρίξει τους υποψηφίους του ΠΑΣΟΚ σε Αθήνα και Πειραιά με αντάλλαγμα την κοινή στήριξη του δικού του υποψηφίου Θ. Γιαννούση στη Θεσσαλονίκη.

«πραγματική» Αντίσταση ως άτομα κι όχι οι οργανώσεις ως σύνολα. Ο Αβέρωφ επανάφερε τη μεταπολεμική πρόσληψη για το ΕΑΜ, όπου στην περίπτωση που δεν ήταν απολύτως καταδικαστέο, αναγνωριζόταν μια σαφής διάκριση μεταξύ κομμουνιστικής ηγεσίας και βάσης.[80] Η διάκριση αυτή εξηγούσε, εν μέρει, και τη μαζικότητα του ΕΑΜ, με τα «αποπλανημένα» πλήθη που ακολούθησαν την εαμική ηγεσία, πίσω από την οποία κρυβόταν το ΚΚΕ. Την ίδια διάκριση είχε χρησιμοποιήσει, άλλωστε, και ο κεντρώος χώρος στη δεκαετία του 1950 και του 1960. Φυσικά, το αίτημα αυτό δεν έγινε αποδεκτό στην εν λόγω συγκυρία, διότι το επίδικο ήταν η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης μέσα από μια ενωτική λογική. Οι βουλευτές της Ν.Δ., με εξαίρεση τον Π. Κανελλόπουλο, αποχώρησαν από τη συζήτηση ως ένδειξη διαμαρτυρίας και ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης δεσμεύτηκε να καταργήσει τον νόμο όταν θα επέστρεφε στην εξουσία.

Για τον Χ. Φλωράκη, «η αποχώρηση έχει μια λογική και μια συνέπεια. Γιατί η άρχουσα τάξη, τα συμφέροντα της οποίας πολιτικά εκφράζει το κόμμα της Ν.Δ., ήταν απούσα από την Εθνική Αντίσταση, ενώ ένα σημαντικό τμήμα της συνεργάστηκε με τον κατακτητή».[81] Η δεξιά παράταξη ταυτιζόταν στον λόγο της Αριστεράς με τον δωσιλογισμό ήδη από τη δεκαετία του 1940 και 1950.[82] Μάλιστα, στη δεκαετία του 1960 δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο βουλευτές της ΕΔΑ να επιτίθετο σε βουλευτές της ΕΡΕ με δωσιλογικό παρελθόν, με πιο γνωστό τον διαπληκτισμό μεταξύ των Ηλία Ηλιού, Αντώνη Μπριλλάκη και Γρηγόρη Λαμπράκη εναντίον του Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου, συναρχηγού της δωσίλογης οργάνωσης Εθνικός Ελληνικός Στρατός (ΕΕΣ), αναγνωρισμένης με τον ΑΝ 971/1949.[83] Ωστόσο, η εν λόγω κατηγορία στη μετεμφυλιακή εποχή αποτελούσε κυρίως μια μορφή άμυνας στις κατηγορίες που εξαπέλυε το μετεμφυλιακό κράτος εναντίον της Αριστεράς.

Η Ένωση Κέντρου ήταν εκείνη που ενέτεινε τη μομφή προς την ΕΡΕ ότι απείχε από τον αντιστασιακό αγώνα, μετά τον Ανένδοτο και κυρίως μετά τις εκλογές του 1963. Η ΕΚ προσπαθούσε να υπονομεύσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, τις διαιρέσεις της εθνικοφροσύνης και να αναδείξει τις αντιφάσεις της. Σε αυτό το πλαίσιο κατηγορούσε την ΕΡΕ πως παρείχε καταφύγιο στους δωσίλογους.[84]

80. Βαγγέλης Τζούκας, «"Ο Εμφύλιος μέσα τους". Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητα», στο Βασίλης Δαλκαβούκης κ.ά. (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 404.

81. «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 640

82. *Το ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα, 1945-1949*, τ. 6, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σ. 268-273.

83. Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη*, *ό.π.*, σ. 266-269.

84. Με αφορμή τον διαπληκτισμό στη Βουλή μεταξύ του Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου (ΕΡΕ)

Στις μεταπολιτευτικές συνθήκες, η εν λόγω ταύτιση γίνεται κοινό κτήμα του αντι-δεξιού μετώπου, καθώς τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΠΑΣΟΚ εξαπέλυαν συχνά κατηγορίες περί δωσιλογισμού στη Ν.Δ.

Επιστρέφοντας στη συζήτηση του 1982, ο Α. Παπανδρέου, ακόμη πιο δηλωτικός από τον Χ. Φλωράκη, επέρριψε στον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης και στο κόμμα του πως «εσείς δώσατε την Εθνική Αντίσταση στο Κομμουνιστικό Κόμμα».[85] Τα κραταιά σύμβολα της εθνικοφροσύνης άρχισαν να αποσυντίθενται. Η στάση της Ν.Δ. θεωρήθηκε μία «παραφωνία», μία εξαίρεση. Η τοποθέτηση της Ν.Δ. αντέκειτο στο πλειοψηφικό ρεύμα της εποχής, καταδικάστηκε από όλα τα υπόλοιπα κόμματα, βρήκε μικρή κοινωνική απήχηση και θεωρήθηκε, κατά βάση, ασήμαντο γεγονός κοινοβουλευτικής τακτικής και επίλυσης εσωτερικών προβλημάτων. Η ακραία στάση της αξιωματικής αντιπολίτευσης προσέφερε, όμως, ανέλπιστη βοήθεια στο ΠΑΣΟΚ, στην προσπάθειά του να εγκολπωθεί τους εαμογενείς ψηφοφόρους, ύστερα και από την υποστήριξη επιφανών στελεχών του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΔΣΕ προς το ΠΑΣΟΚ, όπως ο Μάρκος Βαφειάδης και ο Αλέξανδρος Ρόσιος (Ύψηλάντης), και συνέβαλε στη θριαμβευτική επάνοδό του στην εξουσία το 1985.

Αντιδράσεις και ανταγωνισμοί

Ο ΕΥ. ΑΒΕΡΩΦ ΕΠΕΛΕΞΕ την πολιτική γραμμή της μετωπικής πόλωσης με το ΠΑΣΟΚ και κατέφυγε σε έναν απαρχαιωμένο αντικομμουνισμό, αφενός για να διατηρήσει την ενότητα και τη συνοχή της παράταξης και, αφετέρου, για να ενσωματώσει την ακροδεξιά συνιστώσα στους κόλπους του κόμματος. Οι επέτειοι του Εμφυλίου αποτέλεσαν το πιο πρόσφορο έδαφος για την επίδειξη των εμφυλιοπολεμικών περγαμηνών της Ν.Δ. Το 1982, η ηγεσία Αβέρωφ, πιστή στην καταψήφιση του νομοσχεδίου για την Εθνική Αντίσταση, έκανε αισθητή την παρουσία της σε όλες τις επονομαζόμενες «γιορτές μίσους». Λίγες μέρες μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η Νέα Δημοκρατία παρείχε πλήρη πολιτική κάλυψη στην επέτειο της «νίκης της ελευθερίας» και κάλεσε σε μαζική συμμετοχή των βουλευτών της στις επετειακές εκδηλώσεις στον Γράμμο και στο Βίτσι. Εντούτοις, περισσότεροι από 65 βουλευτές της Ν.Δ. εκδήλωσαν την έμπρακτη αντίθεσή τους.[86]

και του Δημήτρη Παπαδόπουλου (ΕΚ) στις 8.8.1962, η εφημερίδα *Ελευθερία* δημοσίευσε μια σειρά άρθρων-αποκαλύψεων για τον Παπαδόπουλο με τίτλο «ΔΩΣΙΛΟΓΟΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕ». Βλ. εφ. *Ελευθερία* από τις 13.12.1964 μέχρι τις 6.2.1965.

85. «Συνεδρίαση Κ΄, Τρίτη 17 Αυγούστου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής Θέρους 1982, σ. 639.

86. Παραβρέθηκαν 36 βουλευτές και 50.000 άτομα. Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης», *ό.π.*, σ. 231. Διαφώνησαν οι Γ. Ράλλης, Κ. Παπακωνστα-

Γελοιογραφία του ΚΥΡ αναφορικά με την άρνηση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης από τη Ν.Δ., Ελευθεροτυπία, *21.8.1982, σ. 7*

Στη συνέχεια, η Ν.Δ. έδωσε δυναμικά το παρών και στο μνημόσυνο του Μελιγαλά,[87] ενώ επιχείρησε να επιβάλει στα στελέχη της την υποχρεωτική συμμετοχή στην επέτειο του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη.[88] Λίγες μέρες πριν τον εορτασμό του Γοργοπόταμου, ο Αναστάσιος Μπάλκος έθεσε στη Βουλή το ζήτημα της αποχής του επίσημου κράτους από τα μνημόσυνα στον Γράμμο, Βίτσι, Μακρυγιάννη και από τις επετείους της Φιλιππιάδας –την έξοδο του Ν. Ζέρβα στα βουνά– και της μάχης της Μενίνας. Αντιθέτως, υποστήριξε πως οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι της Πρέβεζας «ξεσήκωσαν κόσμο» για να παραστεί στην επέτειο της σφαγής της Παργινόσκαλας,[89] «του μοναδικού εγκλήματος του ΕΔΕΣ». Ο Α. Μπάλκος έθετε το ερώτημα, «και αφού δεν εορτάζουμε τον Ζέρβα γιατί θα εορτάσουμε τον Βελουχιώτη στο Γοργοπόταμο;» Ο Γ. Γεννηματάς ανταπάντησε πως το κράτος κρατάει ίσες αποστάσεις και γι' αυτό δεν παρέστη ούτε στη Μενίνα ούτε στην Παργινόσκαλα.[90]

Φυσικά, η Ν.Δ. απείχε από τον εορτασμό του Γοργοπόταμου στις 25.11.1982, εκτιμώντας πως μνημόνευση της επετείου αποτελεί αντικείμενο κομματικής

ντίνου, Κ. Μητσοτάκης και Κ. Στεφανόπουλος και το σύνολο σχεδόν των «κεντρογενών» πλην του Δ. Θεοχαρίδη.

87. Παρέστησαν οι βουλευτές της Ν.Δ., Ν. Αναστασόπουλος, Α. Καλαντζάκος, Α. Σαμαράς και ο Α. Παπαδόγκονας, «20.000 λαού στο μνημόσυνο του Μελιγαλά», εφ. *Η Ακρόπολη*, 21.9.1982, σ. 1.

88. Με ένα πρωτόκολλο το οποίο τελικά αποσύρθηκε μετά την υπογραφή λιγότερων από 40 βουλευτών, «Κομφούζιο στη ΝΔ για τη "γιορτή" στου Μακρυγιάννη-αποσύρθηκε το πρωτόκολλο», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 3.12.1982, σ. 1.

89. Για τη σφαγή της Παργινόσκαλας βλ. Μιχάλης Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου Σουλίου*, Αθήνα 1987· Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Εστία, Αθήνα 2013, σ. 50.

90. «Συνεδρίαση ΚΣΤ΄, Παρασκευή 19 Νοεμβρίου 1982», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 1151-1152.

εκμετάλλευσης: «η ΝΔ τιμά την καθολική αντίσταση του λαού κατά των κατακτητών αλλά έχει διακηρύξει την ανάγκη της εθνικής ομοψυχίας, που διαταράσσεται όταν η λήθη είναι μονόπλευρη. Έτσι η ΝΔ δεν θα συμμετάσχει στις εκδηλώσεις στο Γοργοπόταμο, συνεπής προς την πάγια γραμμή της να μην μετέχει σε δραστηριότητες που είναι αντικείμενο κομματικής εκμεταλλεύσεως και παραποιήσεως της ιστορικής αλήθειας».[91]

Επιπρόσθετα, η Ν.Δ. επικαλέστηκε την άρνηση συμμετοχής της οργάνωσης των παλιών αγωνιστών του ΕΔΕΣ και των αντιπροσώπων του Τάγματος Ψαρρού ως ενισχυτική της απόφασής της να μη μετέχει στον εορτασμό. Ο Σύνδεσμος Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Ναπολέων Ζέρβας, ο οποίος είχε διαφωνήσει με την αναγνώριση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, διοργάνωσε μάλιστα αντι-εκδήλωση την ίδια μέρα στο Κάραβελ για να τιμήσει τον Ν. Ζέρβα. Μοναδικές εξαιρέσεις, ο Γ. Ράλλης και ο Π. Κανελλόπουλος, οι οποίοι διαχώρισαν δημόσια τη θέση τους. Ο Γ. Ράλλης αποδοκίμασε την απόφαση της ηγεσίας του κόμματος να μη μετάσχει στον εορτασμό του Γοργοπόταμου, ενώ ο Π. Κανελλόπουλος έλαβε μέρος και κατέθεσε στεφάνι.[92]

Ταυτόχρονα, ο εσωτερικός ανταγωνισμός για την αποκλειστική εκπροσώπηση της παρακαταθήκης της Αντίστασης στον χώρο της ευρύτερης Αριστεράς έπαιρνε όλο και πιο συγκρουσιακές διαστάσεις,[93] θυμίζοντας την ένταση μεταξύ ΕΔΑ και ΕΚ αναφορικά με την κληρονομιά της Αντίστασης το 1964. Η 41η επέτειος της ίδρυσης του ΕΑΜ γιορτάστηκε για άλλη μια φορά «διπλά», στο γήπεδο του Πανιωνίου με εκπροσώπους του ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ Εσωτ. και της ΕΔΑ, και στην πλατεία Εθνικής Αντίστασης-Δημαρχείου (πρώην πλατεία Κοτζιά) από το ΚΚΕ. Αντίστοιχα, στην επέτειο της 28ης Οκτωβρίου, εκπρόσωποι της ΠΕΑΕΑ κατήγγειλαν πως διάφοροι νομάρχες δεν τους επέτρεψαν να κα-

91. «Δεν μετέχουν στον Γοργοπόταμο ΝΔ και 5/42 του Ψαρρού», εφ. *Η Ακρόπολη*, 23.11.1982, σ. 1, 7.

92. «Βαθύ ρήγμα στη ΝΔ προκαλεί η Εθνική Αντίσταση», εφ. *Τα Νέα*, 26.11.1982, σ. 1, 16.

93. Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα», *ό.π.*, σ. 161-186.

ταθέσουν στεφάνι, ενώ διατυπώθηκαν και έντονα παράπονα για τα προγράμματα που αφιέρωσε η τηλεόραση για την 28η Οκτώβρη και την Εθνική Αντίσταση, καθώς δεν υπήρξε καμία αναφορά στο ΚΚΕ και στο ΕΑΜ.

Παρόλα αυτά, ο πρώτος εορτασμός του Γοργοπόταμου μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης υπήρξε ενωτικός για την Αριστερά, αν και το γεγονός πως η ελληνική κυβέρνηση είχε προσκαλέσει τον Κρίστοφερ Γούντχαουζ, μαζί με τον Έντι Μάγιερς, καθώς και ολόκληρη τη βρετανική αντιπροσωπεία προκάλεσε την αντίθεση του Κομμουνιστικού Κόμματος. Η αγανάκτηση για την παρουσία στον εορτασμό «αυτών που δίχασαν τον λαό μας» αποτυπώθηκε σε μια σειρά αφιερωμάτων σχετικά με τους άγγλους προσκεκλημένους.[94]

Το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ των πολιτικών προσφύγων επιλύθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1982. Με κοινή υπουργική απόφαση των αρμόδιων υπουργών Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης, Γ. Γεννηματά και Γ. Σκουλαρίκη, αποφασίστηκε ο ελεύθερος επαναπατρισμός και η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες «στα πλαίσια της πολιτικής της κυβέρνησης για εθνική συμφιλίωση και ομοψυχία». Σύμφωνα με την απόφαση, μπορούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα όλοι οι Έλληνες το γένος που κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου 1946-1949 και λόγω αυτού κατέφυγαν στην αλλοδαπή ως πολιτικοί πρόσφυγες, έστω και αν αποστερήθηκαν της ελληνικής ιθαγένειας.[95]

Παρά το γεγονός ότι η απόφαση αυτή διευκόλυνε τη διαδικασία επαναπατρισμού, εγκαθίδρυσε μια διάκριση εθνοτικής καταγωγής, καθώς εξαιρούσε όλους τους αποκαλούμενους «μη Έλληνες το γένος» έλληνες πολίτες. Η εν λόγω εξαίρεση αφορούσε, εν προκειμένω, τους σλαβόφωνους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, που αποτελούσαν γύρω στο 35% του συνόλου των πολιτικών προσφύγων.[96] Οι Σλαβόφωνοι δεν επιτρέπονταν να γυρίσουν ούτε για να παραστούν στην κηδεία ενός αγαπημένου προσώπου.[97] Η εν λόγω διάκριση είχε συμπεριληφθεί και σε προγενέστερους μετεμφυλιακούς νόμους προκειμένου

94. «Συνωμότης ο προσκαλεσμένος στο Γοργοπόταμο Νεοζηλανδός Έντμοντ», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23.11.1982, σ. 7· «Οι Άγγλοι προσκαλεσμένοι και η Εθνική μας Αντίσταση», εφ. *Ριζοσπάστης*, α΄ μέρος, 24.11.1982, σ. 3· β΄ μέρος, 25.11.1982, σ. 3.

95. Υπουργική απόφαση 106841/1982, ΦΕΚ Β΄/1, 5.1.1983.

96. Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του εμφυλίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 352.

97. Anastasia Karakasidou, «Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 11/1 (1993), σ. 12.

να αποτρέψει την επιστροφή μελών εθνικών μειονοτήτων.[98] Οι μεταγενέστεροι νόμοι 1539, 1540 και 1543/1985 που ρύθμιζαν ζητήματα υλικής αποκατάστασης των πολιτικών προσφύγων –αναγνώριζαν τα χρόνια εργασίας των πολιτικών προσφύγων στο εξωτερικό και διευθετούσαν το θέμα των περιουσιών τους– αναφέρονταν και πάλι σε «Έλληνες το γένος». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αναγνώριση και αποκατάσταση λειτούργησε και ως ένα εργαλείο εθνοτικού αποκλεισμού.

Η μεταγενέστερη συζήτηση του νομοσχεδίου «Ρύθμιση περιουσιών πολιτικών προσφύγων», το 1985, επεκτάθηκε, μέσα σε ένα ήδη πολωμένο πολιτικό κλίμα, στον Εμφύλιο, δημιουργώντας οξείες αντιπαραθέσεις. Το επίδικο ήταν ο όρος «όσοι συμμετείχαν σε μονάδες του δημοκρατικού στρατού κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου». Το παράδειγμα της πρόσφατης συνάντησης των ιστορικών αντιπάλων Μάρκου Βαφειάδη-Θρασύβουλου Τσακαλώτου[99] «που έδωσαν τα χέρια και έριξαν λήθη», το οποίο χρησιμοποίησε ο Δημήτριος Βραδέλης, εισηγητής του ΠΑΣΟΚ, δεν βοήθησε να καταλαγιάσουν τα πνεύματα.

Για τους βουλευτές της Ν.Δ., ο χαρακτηρισμός της «κομμουνιστικής ανταρσίας ως δημοκρατικό στρατό» αποτελούσε ανεκδιήγητη πρόκληση. «Αυτοί οι άνθρωποι πήγαν εκεί με κάποια αποστολή, να οργανώσουν τον εμφύλιο πόλεμο. Και αυτή η δικαιολογία αποτελεί τη βάση για να τους δώσουμε πίσω τα χωράφια, τα ακίνητά τους;». Ο βουλευτής της Ν.Δ. Παναγιώτης Κούτας, ακόμη πιο δηλωτικός, δεν δεχόταν καν τον όρο εμφύλιο, καθώς επρόκειτο περί «συμμοριτοπολέμου εκείνων οι οποίοι σήκωσαν τα όπλα εναντίον της χώρας την οποία βιαίως ηθέλησαν να περιαγάγουν υπό τον έλεγχο της Σοβιετικής προστασίας». Ο Π. Κούτας αναρωτιόταν, «και αν αυτόν τον χαρακτηρίζετε δημοκρατικό τότε την Πολιτεία που αμυνόταν εναντίον αυτών των ένοπλων στρατών πως θα τους ονομάσετε; Φασίστες;»[100]

98. Βλ., για παράδειγμα, το νομοθετικό διάταγμα 3423/1955, «Περί τροποποιήσεως των διατάξεων περί Ποινικού Μητρώου και άλλων τινών διατάξεων». Οι Σλαβόφωνοι ήταν υπό διωγμό, ήδη από το 1945, όταν με τη Συντακτική Πράξη 6/45 εκατοντάδες Σλαβόφωνοι καταδικάστηκαν σε εξοντωτικές ποινές για συνεργασία με τους Βουλγάρους από τα Ειδικά Δικαστήρια Δωσιλόγων, όταν την ίδια στιγμή πρωτοκλασάτα στελέχη του δωσιλογισμού στη Βόρεια Ελλάδα είχαν γλυτώσει τη θανατική ποινή. Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 228.

99. Ο Μ. Βαφειάδης και ο Θ. Τσακαλώτος συναντήθηκαν για πρώτη φορά στις 23.5.1984, ύστερα από πρωτοβουλία του δημοσιογράφου Π. Μακρή στην ιταλική τηλεόραση. Στις 8.11.1984 ξανασυναντήθηκαν στην ΕΡΤ1. Η συμφιλιωτική προσπάθεια μάλλον συγκίνησε, αν και πυροδότησε κάποιες μεμονωμένες αντιδράσεις. Η τελευταία «συνάντησή» τους, έλαβε χώρα στην κηδεία του Θ. Τσακαλώτου, όπου ο Μ. Βαφειάδης κατέθεσε ένα κόκκινο γαρίφαλο ως ένδειξη σεβασμού. «Κηδεύτηκε χθες ο στρατηγός της συμφιλίωσης Θρασύβουλος Τσακαλώτος. Κόκκινο γαρίφαλο απ' τον Βαφειάδη...», εφ. *Απογευματινή*, 18.8.1989, σ. 1.

100. Παναγιώτης Κούτας, Δημήτρης Θεοχαρίδης (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση, ΧΒ΄, Πέμπτη 28 Φεβρουαρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 1, σ. 4865, σ. 4885.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η απόδοση ευθυνών για τον Εμφύλιο. Οι βουλευτές της Ν.Δ. επέρριπταν την ευθύνη αποκλειστικά στο ΚΚΕ, ενώ οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ αλλά και του ΚΚΕ επισείαν τις ευθύνες για τη διολίσθηση στον Εμφύλιο στους «ξένους». Ο Εμφύλιος εξακολουθούσε, δηλαδή, να προσλαμβάνεται ως μια παράλογη τραγωδία, ως μια εποχή κατατρεγμών και τυφλής βίας εναντίον των αντιστασιακών δυνάμεων, αποτέλεσμα της ένοπλης εμπλοκής των άγγλων ιμπεριαλιστών, οι οποίοι στέρησαν από τον ελληνικό λαό τους καρπούς της αντιφασιστικής νίκης.[101] Βασικό επιχείρημα της Ν.Δ. ήταν, επίσης, πως η εξάλειψη των κατάλοιπων του Εμφυλίου ήταν μονόπλευρη, καθώς οι «συμμοριόπληκτοι» δεν είχαν αποζημιωθεί μέχρι τότε, ενώ επικροτούσε, την εισαγωγή του όρου «Έλληνες το γένος». Το ΚΚΕ, αντίθετα, διαμαρτυρόταν για την προσθήκη του όρου και πρόσαπτε στην κυβέρνηση πως φέρνει το νομοσχέδιο, όπως και εκείνο για τη συνταξιοδότηση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, για προεκλογικούς σκοπούς.

Μνήμες και πολιτικές

Ο ΝΟΜΟΣ 1285/1982 αποτέλεσε το τέλος μια πορείας, αλλά και την αρχή μιας περιόδου διαχείρισης του παρελθόντος που περιλάμβανε νέες φωνές αλλά και νέες σιωπές. Το ζήτημα της αναγνώρισης και αποκατάστασης αποτέλεσε την απαρχή μιας καινούριας διαπραγμάτευσης της μνήμης της Αντίστασης και του Εμφυλίου και ενός νέου κύκλου αναγνώρισης που διήρκεσε μέχρι το 2006. Το κράτος έπρεπε να διαχειριστεί τόσο την αναγνώριση των αγωνιστών όσο και την υλική αποκατάστασή τους, ταυτόχρονα με την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου. Οι ιστορικές ταυτότητες των κομμάτων μαζί με συγκυριακές πολιτικές σκοπιμότητες, εκλογικές τακτικές και κρατικές οικονομικές διαθεσιμότητες καθόρισαν, εν τέλει, τις πολιτικές αναγνώρισης και αποκατάστασης που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας.

Με απαρχή το 1983, μία σειρά εκδηλώσεων έλαβε χώρα σε ολόκληρη τη χώρα. Τιμήθηκαν τα 40 χρόνια από την ίδρυση της ΕΠΟΝ, αποτάθηκε φόρος τιμής στους 22 εκτελεσμένους στο μπλόκο της Καλλιθέας, κατατέθηκαν στεφάνια στο σπίτι-κάστρο του Υμηττού και στην οδό Μπιζανίου 10, πραγματοποιήθηκε προσκύνημα στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής και εκδήλωση στην Ακρόπολη για την 39η επέτειο της απελευθέρωσης της Αθήνας, ανεγέρθηκαν αναμνηστικές πλάκες για την απεργία της 22ης Ιούλη 1943 στο κτίριο της Τράπεζας της Ελλάδας και για την ίδρυση της ΕΠΟΝ στο σπίτι της οδού Δουκίσης Πλακεντίας 3, όπως και μνημεία στη Μέρλιν και στον Λόφο του Στρέφη. Παρότι συχνά ξέσπαγαν αντιπαραθέσεις συνθημάτων μεταξύ του ΚΚΕ

101. Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα...*, *ό.π.*, σ. 109-111.

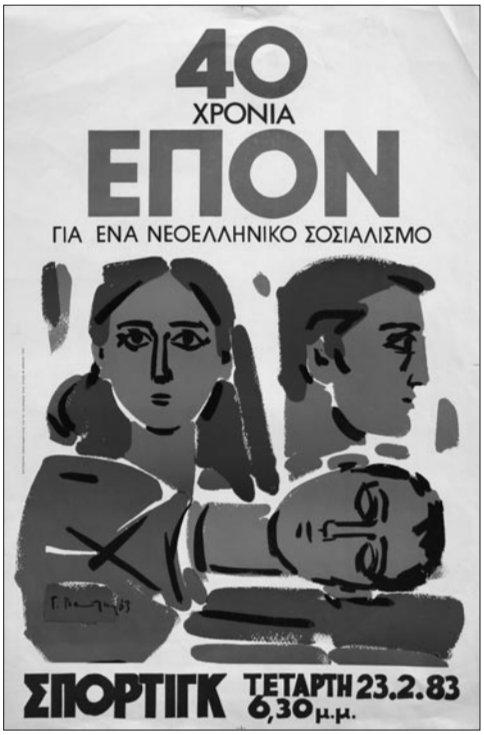

και του ΠΑΣΟΚ,[102] τόσο η επέτειος της ίδρυσης του ΕΑΜ όσο και του Γοργοπόταμου γιορτάστηκαν με ενωτικό πρόσημο.[103]

Η Νέα Δημοκρατία άρχισε μεν να αποδέχεται σταδιακά το νέο εθνικό αφήγημα συμμετέχοντας στον Γοργοπόταμο,[104] ωστόσο, δεν σταμάτησε ποτέ να διεκδικεί τη δεξιά συλλογική μνήμη. Ο Κ. Καραμανλής, σχολιάζοντας τις πολιτικές μνήμης του ΠΑΣΟΚ, ανέφερε πως «τα πάθη γίνονται οξύτερα όταν τα τροφοδοτούμε με συνεχή και άσκοπη αναμόχλευση του παρελθόντος»,[105] οι βουλευτές της Ν.Δ. διαμαρτύρονταν στη Βουλή για τον τρόπο διδασκαλίας της Εθνικής Αντίστασης στα σχολεία,[106] ενώ η συμμετοχή της Ν.Δ. στον Γοργοπόταμο δεν λειτούργησε αποτρεπτικά για την απότιση φόρου τιμής στους ήρωες του Γράμμου και του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, καθώς «είχε την ίδια σημασία που έχει και η εκδήλωση του Γοργοποτάμου».[107]

102. «Ο λαός τίμησε τους 3 ηρωικούς επονίτες», εφ. *Τα Νέα*, 30.5.1983, σ. 3.

103. «Γιορτή ενότητας η επέτειος του ΕΑΜ», εφ. *Τα Νέα*, 27.9.1983, σ. 3· «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δήλωσε για την επέτειο του Γοργοποτάμου: ο πανεθνικός τρόπος του εορτασμού ενισχύει την ομοψυχία του έθνους. Το ενωτικό πνεύμα χαρακτηρίζει τα μηνύματα και τις ομιλίες», εφ. *Η Καθημερινή*, 26.11.1983, σ. 1, 3.

104. Σύμφωνα με τον Μιλτιάδη Έβερτ (Ν.Δ.), «εκείνοι οι Έλληνες που εξετελέσθηκαν από τον κατακτητή δεν έβλεπαν ούτε κόμματα ούτε δόγματα. Πίστευαν μόνο στην Ελευθερία», «Συνεδρίαση ΛΣΤ΄, Παρασκευή 25 Νοεμβρίου 1983», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 2, σ. 1850.

105. Δηλώσεις Κ. Καραμανλή στην Καλαμάτα όπου παρέστη στον εορτασμό της Υπαπαντής (1-2.2.1983). Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα & Κείμενα*, τ. 12, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 264.

106. Βασίλειος Μπεκίρης (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΡΒ΄, Τρίτη 29 Μαρτίου 1983», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 6, σ. 5248· Χρήστος Φωτόπουλος (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΡΙΖ΄, Τρίτη 19 Απριλίου 1983», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 7, σ. 6008.

107. Απάντηση του εκπροσώπου της Ν.Δ., Ιωάννη Μπούτου, «Παλλαϊκός γιορτασμός της Εθνικής Αντίστασης», εφ. *Ριζοσπάστης*, 26.11.1983, σ. 1.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση της *Καθημερινής*, η οποία εξέφραζε την κεντρώα συνιστώσα της Ν.Δ. Αν και η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και η κατάργηση των επετείων αναγόμενων στις εμφύλιες συγκρούσεις αποτιμώνταν ως θετικά βήματα, σκληρή κριτική ασκείτο σε «μία ορισμένη πλευρά που θεωρεί λήθη την επαναφορά της μισαλλοδοξίας από την ανάποδη σαν να ξαναβρισκόμαστε περίπου στους μετεμφυλιακούς χρόνους αλλά με νικήτρια και καθεστώς, την μερίδα που είχε τότε ηττηθεί. [...] Αλλά αυτό δεν είναι λήθη. Είναι αναμόχλευση παθών». Ταυτόχρονα, όμως, οι «αντιεκδηλώσεις» του συντηρητικού χώρου επικρίνονταν διότι δημιουργούσαν «αθέλητα και ανεπιθύμητα κίνδυνο συμπλησιάσματος με τους χουντικούς».[108]

Η υλική αποκατάσταση των αγωνιστών θεωρήθηκε απαραίτητο βήμα για την ολοκλήρωση της συμβολικής και εξαγγέλθηκε από την πρώτη στιγμή, με προσωπική δέσμευση του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου.[109] Η απονομή υλικών αμοιβών στους αγωνιστές θα μετατραπεί, ωστόσο, σε ένα ακανθώδες ζήτημα. Οι παλινωδίες των διαδοχικών κυβερνήσεων εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τη μακρά διάρκεια αυτού του τρίτου κύκλου αναγνώρισης έως το 2006. Καθυστερήσεις, νόμοι που διευθετούσαν μερικώς τα ανοιχτά ζητήματα, περίπλοκες και χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες, παρατυπίες και καταστρατηγήσεις, τεχνικά και οικονομικά προβλήματα και εκλογικές σκοπιμότητες συνέθεταν τον ιδιόμορφο καμβά της ηθικής και υλικής αποκατάστασης των αγωνιστών.

Τόσο το ΚΚΕ όσο και οι εαμικές συσσωματώσεις πίεζαν την κυβέρνηση με συνεχείς επερωτήσεις και υπομνήματα στη Βουλή να προβεί στην υλική αποκατάσταση των αγωνιστών, καθώς η ηθική και η υλική αποκατάσταση θεωρούνταν αδιάσπαστες. Σύμφωνα με τον βουλευτή του ΚΚΕ Κώστα Λουλέ: «Δεν μπορείς να τις χωρίσεις, γιατί πλήρης ηθική αποκατάσταση είναι αδιανόητη χωρίς τη στοιχειώδη αντιμετώπιση των δραματικών πραγματικά υλικών αναγκών των αγωνιστών που προέκυψαν από τις προσφορές τους και τις διώξεις που υπέστησαν από τη συμμετοχή τους σ' αυτόν τον αγώνα. [...] Ακόμα περισσότερο, η ηθική αυτή αποκατάσταση στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης είναι αδιανόητη, όταν οι αγωνιστές της ΕΑΜικής Εθνικής Αντίστασης αποτελούσαν τον κορμό, τη ραχοκοκαλιά της Εθνικής Αντίστασης, εξακολουθούν να στερούνται τα ευεργετήματα, που απόκτησαν όλοι οι άλλοι που πήραν μέρος στην Εθνική Αντίσταση. Και απόκτησαν τα ευεργετήματα αυτά ακόμα κι άνθρωποι –λυπάμαι που θα το πω αυτό, αλλά δεν μπορώ να μη το θυμάμαι και να μη το πω– που συνεργάστηκαν με τον κατακτητή. [...] Και ακόμα, θέλω να τονίσω την ανάγκη για την, όσο το δυνατόν, γρηγορότερη

108. «Να μη παρασυρθεί», εφ. *Η Καθημερινή*, 31.8.1983, σ. 5.

109. «Συντάξεις στους αντιστασιακούς», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 19.8.1982, σ. 1.

υλοποίηση αυτής της απόφασης. Απ' αυτούς τους αγωνιστές έχει πεθάνει η μεγάλη πλειοψηφία. Ζουν πάρα πολύ λίγοι! Και σε ηλικία μεγάλη».[110]

Η αναγνώριση αναδείχθηκε, κατά αυτόν τον τρόπο, σε κρίσιμο εργαλείο κοινωνικής πρόνοιας και διαμόρφωσε, σε μεγάλο βαθμό, τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιλαμβανόταν την Εθνική Αντίσταση. Για τις οργανώσεις βετεράνων, η πραγματική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης συνεπαγόταν την υλική αποκατάσταση των αγωνιστών της. Ήταν ζήτημα ηθικής δικαιοσύνης μετά τη σκληρή καταστολή που είχαν υποστεί ακριβώς λόγω της συμμετοχής τους σε αυτήν: «οι αγωνιστές τού τότε δεν ζητάνε συντάξεις για το "τότε" αλλά για τα όσα τους αφαίρεσαν μετέπειτα».[111] Ταυτόχρονα, ήταν θέμα ισότητας, δεδομένου ότι οι αναγνωρισμένοι αγωνιστές με τους παλαιότερους νόμους εξακολουθούσαν να λαμβάνουν παροχές και ευεργετήματα, καθώς η κατάργηση του ΝΔ 179/1969 ήταν συμβολική και σε καμία περίπτωση αναδρομική.

α. Προεδρικό Διάταγμα 379/1983

ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΔΗΛΩΣΕΙΣ του υφυπουργού Οικονομικών Δ. Τσοβόλα περί ψήφισης ενός νέου νομοσχεδίου μέσα στο 1982 που θα ρύθμιζε το πρόβλημα της οικονομικής αποκατάστασης των θυμάτων της Εθνικής Αντίστασης,[112] τα ευεργετήματα των δικαιούχων αποκατάστασης αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης ρυθμίστηκαν με το Προεδρικό Διάταγμα 379 το 1983, ενώ η συνταξιοδότηση των αγωνιστών με το νόμο 1543 το 1985. Το σχέδιο του ΠΔ 379/1983 δημοσιεύτηκε στις 6.6.1983, λαμβάνοντας σημαντικές επικρίσεις από τα αντιστασιακά σωματεία.[113]

Εν τέλει, το ΠΔ, το οποίο δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 1983, ενσωμάτωσε κάποια από τα αιτήματα των αντιστασιακών. Κατά βάση, επέκτεινε τα ευεργετήματα του ΑΝ 971/1949 στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και καθόρισε τη διαδικασία αναγνώρισης της ιδιότητας του αγωνιστή/αγωνίστριας Εθνικής Αντίστασης, όπως και τη σύσταση και λειτουργία των Πρωτοβάθμιων και Δευτεροβάθμιων Επιτροπών Κρίσης. Με κοινές υπουργικές αποφάσεις των υπουργών Εθνικής Άμυνας και Εσωτερικών καθορίστηκαν τα απαραίτητα δικαιολογητικά και οι λεπτομέρειες της λειτουργίας των Επιτροπών Κρίσης.[114]

110. «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Τρίτη 15 Νοεμβρίου 1983», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 2, σ. 1430.

111. Επιστολή Θύμιου Πολυζώη, ελασίτη, «Το νόημα της ερώτησης για τους Αντιστασιακούς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 14.12.1983, σ. 9.

112. «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης: Σύνταξη σ' ανάπηρους και χήρες αγωνιστών – Ρυθμίσεις για όσους έχασαν τη δουλειά τους στην κατοχή μελετά η κυβέρνηση», εφ. *Η Αυγή*, 19.8.1982, σ. 1.

113. «Ευεργετήματα για όλους τους αντιστασιακούς», εφ. *Τα Νέα*, 6.6.1983, σ. 5.

114. Απόφαση 84300, ΦΕΚ Β΄/621, 27.10.1983 και απόφαση 84300, ΦΕΚ Β΄/145, 14.3.1984.

Τα κύρια ευεργετήματα που απένειμε το ΠΔ 379/1983 ήταν: τιμητικές διακρίσεις σε όλους τους αντιστασιακούς –απονομή διπλώματος και μεταλλίου σύμφωνα με το μεταγενέστερο ΠΔ 341/1984–, εξομοίωση των ανάπηρων αντιστασιακών με τα θύματα και τους αναπήρους του πολέμου 1940-1941, αναγνώριση της υπηρεσίας στην Αντίσταση ως στρατιωτική υπηρεσία Ζώνης επαφής, βαθμολογική αποκατάσταση των στρατιωτικών που απομακρύνθηκαν ή εγκατέλειψαν τις τάξεις τους για να μετάσχουν στην Αντίσταση, υπηρεσιακές μεταβολές για τους δημοσίους υπαλλήλους, ακύρωση των ποινικών ή πειθαρχικών ποινών που επιβλήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής κατά στρατιωτικών ή δημοσίων υπαλλήλων, ενώ από τις ευεργετικές διατάξεις αποκλείονταν οι λιποτάκτες του πολέμου 1940-1941, όπως και οι συνεργασθέντες με τους κατακτητές.

Τα εν λόγω ευεργετήματα αφορούσαν την επαγγελματική αποκατάσταση των αγωνιστών. Το 1983 οι αντιστασιακοί ήταν υπερήλικες και πολλοί από αυτούς ανίκανοι να εργαστούν, με αποτέλεσμα να μην επωφελούνται ιδιαίτερα από αυτές τις διατάξεις. Ωστόσο, τα παιδιά τους μπορούσαν να επωφεληθούν από τον νόμο 1320 του 1983, ο οποίος έδινε πέντε επιπλέον μόρια σε κάθε άγαμο τέκνο θυμάτων και αναπήρων πολεμικής και ειρηνικής περιόδου ή αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης για την πρόσληψη στον δημόσιο τομέα.[115]

Όσον αφορά τη δικαιοδοσία για την αναγνώριση των αγωνιστών, το ΠΔ 379/1983 επέφερε ρηξικέλευθες αλλαγές. Η διαδικασία εξατομικεύτηκε και αποστρατικοποιήθηκε. Πλέον, ο κάθε αγωνιστής και η κάθε αγωνίστρια κατέθεταν προσωπική αίτηση, ενώ η δικαιοδοσία, εκτός από την περίπτωση των στρατιωτικών και αξιωματικών των Σωμάτων Ασφαλείας, πέρασε από τον στρατό στις νομαρχίες. Για πρώτη φορά συγκροτήθηκαν, επίσης, Δευτεροβάθμιες Επιτροπές Κρίσης σε περίπτωση ένστασης, οι οποίες αποφαίνονταν για λόγους νομιμότητας και ουσίας. Αν και την υψηλή εποπτεία εξακολουθούσε να την ασκεί η ΔΕΠΑΘΑ, καθώς ήταν υπεύθυνη για τις κυρώσεις των αναγνωρίσεων, ήταν οι Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Κρίσης στις νομαρχίες και στα διαμερίσματα του νομού Αττικής εκείνες οι οποίες αποφαίνονταν σε πρώτο βαθμό για την αναγνώριση της ιδιότητας του αγωνιστή Εθνικής Αντίστασης εφόσον ο κρινόμενος κατά τον χρόνο συμμετοχής του στην Αντίσταση ήταν ιδιώτης.

Η Επιτροπή Κρίσης συγκροτείτο από έναν δικαστικό λειτουργό ως πρόεδρο, έναν ανώτερο δημόσιο υπάλληλο, έναν εκπρόσωπο της τοπικής αυτοδιοίκησης και δύο πρόσωπα που έλαβαν ενεργά μέρος στην Εθνική Αντίσταση. Η σύσταση της Πρωτοβάθμιας Επιτροπής Κρίσεως κάθε νομαρχίας ή διαμερίσματος γινόταν με απόφαση του οικείου νομάρχη. Αντίστοιχα, στην έδρα της ΔΕΠΑΘΑ/ΓΕΕΘΑ κρίνονταν οι αγωνιστές που είχαν την ιδιότητα του μόνιμου

115. Άρθρο 6.

στρατιωτικού ή ανήκαν στα Σώματα Ασφαλείας και αντίστοιχα στο Υπουργείο Εσωτερικών εκείνοι που διέμεναν και εξακολουθούσαν να διαμένουν στο εξωτερικό.

Τα αντιστασιακά σωματεία άσκησαν κριτική στην κυβέρνηση τόσο για τον παραμερισμό τους από τη διαδικασία σύνταξης του ΠΔ 379/1983 όσο και για την καθυστέρησή του. Επέκριναν, επίσης, το προεδρικό διάταγμα διότι απέκλειε από τα ευεργετήματα τους αντιστασιακούς του ιδιωτικού τομέα, η συγκρότηση των Επιτροπών ήταν εξαρτημένη από την κυβέρνηση, ενώ η διαδικασία ατομικής αναγνώρισης εθεωρείτο ιδιαιτέρως πολύπλοκη και χρονοβόρα.[116] Οι εγκλήσεις αυτές ήταν βάσιμες, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια.

Κριτική στο ΠΔ ασκούσε και το ΚΚΕ αναφορικά με τη βαθμολογική αποκατάσταση, την μη προβλεπόμενη αποκατάσταση των αγωνιστών του ιδιωτικού τομέα, την απουσία γεωργοκτηνοτροφικής αποκατάστασης όπως προβλεπόταν με τον ΑΝ 971/1949, την κατάργηση του ΑΝ 1512/1950 ο οποίος ρύθμιζε τις συντάξεις θυμάτων άμαχου πληθυσμού, τον διορισμό της πλειοψηφίας των μελών των Επιτροπών Κρίσης από το κράτος με μικρή συμμετοχή εκπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων και τον περιορισμό άσκησης διοικητικών ένδικων μέσων των ενδιαφερόμενων.[117]

Οι αντιστασιακές οργανώσεις ζητούσαν, ταυτόχρονα, να κατατεθεί και να ψηφιστεί από τη Βουλή το συνταξιοδοτικό νομοσχέδιο για την υλική τους αποκατάσταση, ενώ διαμαρτύρονταν διότι δεν είχαν κληθεί να συμμετάσχουν στην κατάρτιση του νομοσχεδίου που, σύμφωνα με τον Δ. Τσοβόλα, βρισκόταν ήδη στο Ελεγκτικό Συνέδριο και πολύ σύντομα θα κατετίθετο στη Βουλή.[118] Εκατοντάδες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης πραγματοποίησαν στις 28.11.1984 πορεία προς τη Βουλή ζητώντας την άμεση κατάρτιση του νομοσχεδίου και την αποκατάσταση των αγωνιστών του ιδιωτικού τομέα, την απονομή ευεργετημάτων στους αγρότες αγωνιστές αντίστοιχων με εκείνων που είχαν δοθεί στους αγωνιστές άλλων αντιστασιακών οργανώσεων, τη μέριμνα της πολιτείας για τους νεκρούς και τους ανάπηρους του εμφυλίου πολέμου και τα θύματα της σύγκρουσης του Δεκεμβρίου του 1944, «θυμάτων της Εθνικής Αντίστασης αφού είχαν πολεμήσει σαν ελασίτες».[119]

116. «Αντίσταση: Όχι άλλες ταλαιπωρίες και αμφισβητήσεις. Οι παρατηρήσεις των αντιστασιακών σωματείων για το σχέδιο προεδρικού διατάγματος-Να αναγνωριστεί και στην πράξη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.7.1983, σ. 4· «Αντιστασιακοί - ΚΚΕ: Μέσα στο '84 να ολοκληρωθεί η αποκατάσταση – "Ανακρίβειες", "λεπτομέρειες" και απαράδεκτοι υπαινιγμοί», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20.11.1983, σ. 4.

117. Κωνσταντίνος Λουλές (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΚΗ΄, Τρίτη 15 Νοεμβρίου 1983», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 2, σ. 1431-1432.

118. «Τώρα δικαιώνονται. 20.000 αντιστασιακοί θα αποκατασταθούν συνταξιοδοτικά και διοικητικά», εφ. *Τα Νέα*, 21.6.1984, σ. 5.

119. «Πορεία αγωνιστών», εφ. *Τα Νέα*, 29.11.1984, σ. 24.

β. Νόμος 1543/1985

Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 1543/1985 «Συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αποκατάσταση των αγωνιστών που διώχτηκαν για τα "κοινωνικά τους φρονήματα" και συνταξιοδότηση των αγωνισθέντων κατά της δικτατορίας και άλλες διατάξεις» προκάλεσε νέα οξύτητα και πόλωση στο κοινοβούλιο, μεγαλύτερη ίσως από εκείνη του 1982. Για άλλη μια φορά η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από τον εμφύλιο πόλεμο και εκτραχύνθηκε. Η συζήτηση στη Βουλή έγινε μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα έντονης πολιτικής πόλωσης που δύο μήνες αργότερα θα αποτυπωνόταν στις εκλογές.

Οι εκλογές του 1985 έχουν καταγραφεί ως οι περισσότερο ιδεολογικά φορτισμένες της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, καθώς η πολιτική διαίρεση έλαβε τη μορφή μιας σύγκρουσης μεταξύ «δύο κόσμων».[120] Οι πολιτικές διαιρέσεις επενδύθηκαν με ιστορικές αντιπαλότητες και η ιστορία εν γένει χρησιμοποιήθηκε ως πλαίσιο νοηματοδότησης της εκλογικής αναμέτρησης. Τις παραμονές των εκλογών, στις 10 Μαΐου 1985, η *Αυριανή* δημοσίευσε ως πρωτοσέλιδο φωτογραφία του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη ανάμεσα σε δύο γερμανούς στρατιώτες, υπονοώντας πως στην Κατοχή είχε υπάρξει συνεργάτης των Ναζί. Το ακραίο αυτό παράδειγμα προπαγάνδας συνάντησε τα πολωμένα πολιτικά συναισθήματα της εποχής και σημείωσε εξαιρετική κυκλοφοριακή επιτυχία.[121]

Λίγες μέρες μετά τις εκλογές, ο Κ. Μητσοτάκης ισχυρίστηκε ότι το δεξιό καθεστώς που ακολούθησε τον εμφύλιο πόλεμο ήταν πιο δημοκρατικό και μετριοπαθές από το σημερινό καθεστώς του ΠΑΣΟΚ, το οποίο εκπροσωπεί την ηττημένη Αριστερά στον Εμφύλιο, και πως «σήμερα οι νικημένοι του εμφυλίου πολέμου παρουσιάζονται νικητές».[122] Για τη Ν.Δ., η αναγνώριση και αποκατάσταση των εαμιτών και η αναγνώριση του πατριωτικού ρόλου της Αριστεράς δεν αποτελούσε απλώς μια προσπάθεια της κομμουνιστικής Αριστεράς να αποκτήσει έναν προσίδιο χώρο στην εθνική πολιτική σκηνή, αλλά την ανατροπή των πολιτικών αξιών του μετεμφυλιακού κράτους.

Ωστόσο, λίγο αργότερα, ο Κ. Μητσοτάκης επιχείρησε να αποσυνδεθεί από την εμφυλιοπολεμική αβερωφική ρητορική και να διεκδικήσει μερίδιο στην «εθνική συμφιλίωση». Παρά την αρνητική της στάση το 1982, η Ν.Δ. με το πέρασμα των χρόνων συνειδητοποιούσε πως η αποχή της από την επέτειο της Εθνικής Αντίστασης τόνιζε τη διαιρετική τομή Δεξιά-αντιδεξιά που προωθού-

120. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Των εκλογών τα πάθη. Ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ού αιώνα*, Το Βήμα, Αθήνα 2012, σ. 172.

121. «Σάλος από τη φωτογραφία... Δεν θυμάμαι λέει τώρα ο κ. Μητσοτάκης», εφ. *Τα Νέα*, 11.5.1985, σ. 1.

122. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», *ό.π.*, σ. 212· Δηλώσεις Κ. Μητσοτάκη, «Η ΝΔ αναλύει τα αίτια και τους συντελεστές που διαμόρφωσαν το αποτέλεσμα των εκλογών», εφ. *Η Καθημερινή*, 16-17.6.1985, σ. 5.

σε το ΠΑΣΟΚ και αυτό εκ του εκλογικού αποτελέσματος λειτουργούσε εις βάρος της. Από το 1986 άρχισε να προσεγγίζει την κομμουνιστική Αριστερά με στόχο την εξουδετέρωση της πολιτικής κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ, βαπτίζοντας αυτό το άνοιγμα «εθνική συμφιλίωση». Συμβολική αξία είχε, σε αυτό το επίπεδο, η συστράτευση με τη Ν.Δ. προσωπικοτήτων του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου, όπως ο Μίκης Θεοδωράκης.

Παράλληλα, ο Κ. Μητσοτάκης χρησιμοποίησε το ενιαίο σχήμα της Εθνικής Αντίστασης για να εντάξει τη δεξιά παράταξη μέσα σε αυτό. Με ένα ιδιαίτερα έξυπνο τρόπο κεφαλαιοποίησε τη δική του προσωπική συμβολή στην Αντίσταση εναντίον των κατακτητών στην Κρήτη ως αντιπροσωπευτικής της δεξιάς παράταξης. Ο Κ. Μητσοτάκης είχε αναγνωριστεί το 1952 ως μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της Εθνικής Οργάνωσης Κρήτης (ΕΟΚ) Χανίων που είχε ιδρυθεί ως αντίρροπο στο ΕΑΜ.[123] Τον Δεκέμβριο του 1985, μάλιστα, βράβευσε την Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944» στο πλαίσιο μιας ημερίδας με θέμα «Η Εθνική Αντίσταση στις πόλεις κατά των κατακτητών» με ομιλητές τους Θέμη Μαρίνο (μέλος της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής, εκ των σαμποτέρ του Γοργοποτάμου, ανοιχτά προσκείμενο στον ΕΔΕΣ), Στέφανο Δούκα (απόστρατο ταξίαρχο, μέλος της ΕΚΚΑ-5/42, στέλεχος της ΚΥΠ προδικτατορικά, πρώτο διευθυντή του Πολεμικού Μουσείου επί Δικτατορίας) και τον δημοσιογράφο Γιώργο Καράγιωργα.[124]

Ωστόσο, η νέα ανάγνωση της Αντίστασης στην οποία προέβη το κόμμα δεν ήταν απαλλαγμένη από εμφυλιοπολεμικά κατάλοιπα. Ο Κ. Μητσοτάκης όφειλε να περάσει τις συμπληγάδες των επετείων του Γοργοπόταμου και του Μακρυγιάννη, καθώς η υπέρβαση της μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής παράδοσης της ιστορικής Δεξιάς συναντούσε σοβαρά προσκόμματα στο εσωτερικό του κόμματος. Ενδεικτικά, στην επέτειο του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη, το 1984, όταν ο νέος πρόεδρος της Ν.Δ. εισήλθε στη Μητρόπολη, οι οπαδοί και τα στελέχη της τον υποδέχτηκαν με το σύνθημα «Αβέρωφ-Αβέρωφ».[125]

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, προερχόμενος ο ίδιος από τον κεντρώο χώρο, προσπάθησε αφενός να βρει μια επαφή με το αριστερό ακροατήριο και αφετέρου να διατηρήσει αρραγές το εσωκομματικό μέτωπο. Η παρουσία του Κ. Μητσοτάκη στον Γοργοπόταμο αντισταθμιζόταν από τη συμμετοχή του στο μνημόσυνο στου Μακρυγιάννη, «γιατί το Κίνημα του Δεκεμβρίου ήταν η ουσιαστική αρχή του εμφυλίου πο-

123. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 99 ΕΟΚ Χανίων, 100 ΕΟΕ ΟΜΕΤ, 101 ΕΟΕ Σητείας.

124. «Η αυριανή εκδήλωση της ΝΔ στο Κάραβελ. Η Εθνική Αντίσταση στις πόλεις κατά των κατακτητών», εφ. *Η Καθημερινή*, 8-9.12.1985, σ. 7, 15.

125. «Με συνθήματα υπέρ του κ. Αβέρωφ έγινε χθες δεκτός ο κ. Μητσοτάκης!», εφ. *Το Βήμα*, 2.12.1984, σ. 10.

λέμου. [...] Δεν παραιτούμαστε ούτε από την ιστορική αλήθεια, από τις αντιλήψεις μας γύρω από την περίοδο εκείνη, από τις ιδέες μας. Ζητούμε όμως οι μνήμες του παρελθόντος να πάψουν να σκιάζουν το μέλλον μας».[126]

Το 1986 ο Κ. Μητσοτάκης με ένα τέχνασμα, την πρόταση για καθιέρωση της 3ης Δεκεμβρίου ως «ημέρας εθνικής περισυλλογής και ενότητας των Ελλήνων», προσπάθησε να μετεξελίξει οριακά την πολιτική νοηματοδότηση της επετείου χωρίς την αναπροσαρμογή της ιστορικής της πρόσληψης, να μετατρέψει μια διχαστική επέτειο καίριας σημασίας για τη δεξιά παράταξη σε ενωτική, σε ένα γεγονός καθοριστικής σημασίας για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας: «Η ΝΔ τιμά τους νεκρούς της μάχης των Αθηνών. Τιμά τους ανθρώπους που πρόσφεραν τη ζωή τους για να μπορούμε σήμερα να ζούμε ελεύθερα και δημοκρατικά. Το νόημα της θυσίας των μαχητών εκείνων δεν ήταν ασφαλώς η διαιώνιση του μίσους και του διχασμού. Ήταν ακριβώς το αντίθετο. Ήταν ένα μήνυμα προς όλους μας για το πού μπορεί να οδηγήσει ο διχασμός και η καταστρεπτική πολιτική της βίας. Οι μαχητές της μάχης των Αθηνών ήθελαν να δώσουν σε μας και στα παιδιά μας τη δυνατότητα να ζήσουμε με ελευθερία και δημοκρατία, μονιασμένοι για να προκόψει ο τόπος. Η ΝΔ σαν κυβέρνηση θα καθιερώσει την 3η Δεκεμβρίου σαν ημέρα εθνικής περισυλλογής και ενότητας των Ελλήνων. Έτσι όλοι θα έχουμε κάνει το χρέος μας απέναντι σε αυτούς που έπεσαν».[127]

Το ΠΑΣΟΚ έφερε το νομοσχέδιο για τη συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών και αγωνιστριών της Εθνικής Αντίστασης στη Βουλή δύο μήνες πριν τις εκλογές, αναμένοντας και τα αντίστοιχα εκλογικά οφέλη. Πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να ψηφιστεί το συνταξιοδοτικό νομοσχέδιο σε τρείς συνεδριάσεις λόγω του κατεπείγοντος του χαρακτήρα –αφορούσε ηλικιωμένους και ανάπηρους–, ωστόσο, λόγω αντίθεσης της Ν.Δ. συμφωνήθηκε να συζητηθεί σε τέσσερις με την τακτική διαδικασία. Στην πρώτη συνεδρίαση-παρουσίαση του νομοσχεδίου, ο Αλέξανδρος Ακριβάκης, εισηγητής της πλειοψηφίας, έπλεξε το εγκώμιο στην παράταξή του για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ενώ παράλληλα επιτέθηκε στη Ν.Δ. για την απουσία της και τη «θλιβερή παραφωνία» από την αναγνώριση το 1982. Ταυτόχρονα, καταλόγισε στις δεξιές κυβερνήσεις «κομματική εμπάθεια» για την άρνηση τους να αποκαταστήσουν διοικητικά και συνταξιοδοτικά τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και της Δικτατορίας.[128]

126. «Τρεις επέτειοι ένα μήνυμα», εφ. *Η Καθημερινή*, 13.11.1987, σ. 5.

127. Βλ. Μάγδα Φυτιλή, «Η μνήμη των Δεκεμβριανών ως πολιτικό διακύβευμα στη δεκαετία του 1980: "Ημέρα εθνικής περισυλλογής ή ηρωικής αντίστασης;"», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά., *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 281-304.

128. «Συνεδρίαση ΡΖ΄, Τετάρτη 20 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5561-5563.

Στη δεύτερη συνεδρίαση, ο Παύλος Σαρλής, εισηγητής της μειοψηφίας, τόνισε το αντιστασιακό παρελθόν του προέδρου της Ν.Δ., Κ. Μητσοτάκη, και σημείωσε πως το κόμμα του είναι καταρχήν σύμφωνο για την παροχή σύνταξης στους παθόντες αγωνιστές και αγωνίστριες της Εθνικής Αντίστασης και του αντιδικτατορικού αγώνα. Η Ν.Δ. αναγνώριζε πλέον την καθολική Αντίσταση και γι' αυτό συμμετείχε, άλλωστε, στις εκδηλώσεις στον Γοργοπόταμο. Όσον αφορά το νομοσχέδιο, η διαφωνία έγκειτο στην έκφραση «[οι δημόσιοι υπάλληλοι] απολύθηκαν λόγω των δημοκρατικών τους πεποιθήσεων». Κατά τον Π. Σαρλή, «επρόκειτο προφανώς περί λάθους, γιατί αν δεν είναι λάθος, τότε δηλώστε μας κύριε Υπουργέ, ποιες από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις του εμφυλίου πολέμου η Κυβέρνηση θεωρεί ως δημοκράτες και ποια παράταξη θεωρεί ως μη δημοκράτες;».[129]

Σε πιο υψηλούς τόνους, ο αντιστράτηγος Αναστάσιος Μπάλκος, διοικητής του 1/24 τάγματος ανταρτών του ΕΔΕΣ, διακήρυττε πως η Εθνική Αντίσταση «ούτε ενωμένη υπήρξε, ενίοτε δε ούτε εθνική ούτε αντίσταση ήτο». Σύμφωνα με τον Α. Μπάλκο, «αυτοί που πολέμησαν εναντίον Ελλήνων δεν θα πρέπει να συνταξιοδοτηθούν. [...] Επιζητείται η αμοιβή των αγωνισθέντων κατά της Δημοκρατίας και η συνταξιοδότησή τους με δαπάνες της ίδιας της Δημοκρατίας!».[130] Όσον αφορά τις Επιτροπές Κρίσης, διατεινόταν πως οι περισσότεροι νομάρχες είναι μαρξιστές –«και είναι γνωστό ότι οι μαρξιστές διαπνέονται από ασυνήθη εμπάθεια»–, γεγονός που προκαλούσε αμφιβολίες για το αδιάβλητο της διαδικασίας. Ο λόγος δίωξης, οι δημοκρατικές πεποιθήσεις των αγωνιστών, ήταν για τον Α. Μπάλκο «αντιδημοκρατικές και ολοκληρωτικές πεποιθήσεις», αφού απέβλεπαν στην ανατροπή της δημοκρατίας με τη δικτατορία του προλεταριάτου. Τέλος, ζητούσε να ληφθεί μέριμνα για τους φονευθέντες κατά τα Δεκεμβριανά και για τους φονευθέντες από τον Δημοκρατικό Στρατό.

Στην ίδια λογική, ο αντιστράτηγος Πανουργιάς Πανουργιάς, αν και επικροτούσε τα μέτρα της κυβέρνησης περί γενίκευσης των ηθικών και οικονομικών μέτρων για όλους ανεξαιρέτως τους αγωνιστές, δεν αποδεχόταν να συμπεριληφθούν «εμμέσως, κρυφίως και υπούλως στους αγωνιστάς της ελευθερίας και της Δημοκρατίας εκείνοι που εις διαφόρους εποχάς είτε κατά την Κατοχή, είτε κατά τα Δεκεμβριανά εγκλημάτισαν παντιοτρόπως. Και οπωσδήποτε εκείνοι οι οποίοι κατά την περίοδο 1946-1949 ανέβηκαν στο βουνό».[131]

Η συζήτηση εκτραχύνθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο βουλευτής της Ν.Δ. Ισα-

129. «Συνεδρίαση ΡΗ΄, Τετάρτη 21 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5577.

130. Στο ίδιο, σ. 5588-5589.

131. «Συνεδρίαση ΡΙΑ΄, Τετάρτη 27 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5673.

άκ Λαυρεντίδης –ο οποίος είχε πολεμήσει στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και ήταν μέλος της Οργάνωσις Αντιστάσεως Γένους (ΟΑΓ), ενός δικτύου δολιοφθοράς– έφτασε να υποστηρίξει πως «ο Μιχάλαγας βρέθηκε στην ανάγκη να πάρει ξένα όπλα για να πολεμήσει ξένους. [...] δικαίωμα του καθενός ήταν να πάρει όπλα ακόμη και από τον σατανά για να αποτρέψει βέβαιον κίνδυνο».[132] Το εν λόγω επιχείρημα, η συνεργασία με τον κατακτητή ως επώδυνη μεν αλλά απόλυτα αναγκαία επιλογή, καθώς μέσω αυτής ήταν εφικτή η προμήθεια των απαραίτητων μέσων, των όπλων, με στόχο την αντιμετώπιση της εαμικής παράταξης, αποτέλεσε ιστορικά ένα από τα κατεξοχήν μεθοδολογικά εργαλεία της ένταξης του κατοχικού δωσιλογισμού στο σχήμα της μετεμφυλιακής εθνικοφροσύνης.[133]

Αντιστοίχως, ο βουλευτής της Ν.Δ. Δημήτριος Χονδροκούκης, ο οποίος είχε πολεμήσει στην Αλβανία και στη Μέση Ανατολή, στο ερώτημα που έθεσε με αφορμή την παραγωγή από την ΕΡΤ δώδεκα επεισοδίων για την Εθνική Αντίσταση, σημείωνε πως τα επεισόδια πλαστογραφούσαν βάναυσα την πραγματική ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, καθώς οι συγγραφείς και οι σκηνογράφοι ήταν πασίγνωστοι Εαμοελασίτες κομμουνιστές, ενώ «αποτελεί προσβολή και πρόκληση νεκρών και ζώντων να παρουσιάζονται καπετάνιοι του ΕΛΑΣ με βαμμένα χέρια από ελληνικό αίμα και σφιχταγκαλιασμένοι με τους ΕΝΟΦίτες, ΝΟΦίτες και ΟΧΡΑΝίτες σαν συνεργάτες της Εθνικής Αντίστασης».[134]

Η στάση της Ν.Δ. ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τα αιτήματα και το νέο αφήγημα που προωθούσε το ΚΚΕ. Πρωταρχικό αίτημα του ΚΚΕ ήταν πλέον η άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου και η αποκατάσταση όσων πολέμησαν στον Εμφύλιο, οι οποίοι αφήνονταν εκτός νόμου. Σύμφωνα με τον Κώστα Λουλέ, η Εθνική Αντίσταση δεν δύνατο να διαχωριστεί από τα μεταγενέστερα ιστορικά γεγονότα, «αν χωρίσεις το κεφάλι από το σώμα, τότε δεν υπάρχει ούτε κεφάλι ούτε σώμα».[135]

Το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης με την συνεπικουρία και την πλειοδοσία της κομμουνιστικής Αριστεράς. Στη βάση αυτή, το ΚΚΕ δεν δίστασε για στρατηγικούς λόγους να προβεί στην προβολή του πατριωτικού μύθου μιας «παλλαϊκής» Αντίστασης, περιορίζοντας τις ιστορικές αναφορές στην κομμουνιστική συνιστώσα και τονίζοντας τα ενωτι-

132. Στο ίδιο, σ. 5675.

133. Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη*, *ό.π.*, σ. 401.

134. Ο Δ. Χονδροκούκης αναφερόταν στο «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ για την Εθνική Αντίσταση σε σενάριο των Πέτρου Ανταίου και Αντώνη Βογιάζου και ιστορική έρευνα από τους Νίκο Σβορώνο, Χάγκεν Φλάισερ, Οντέτ Βαρών, Πηνελόπη Παπαστράτη κ.ά. «Φλας από τη Βουλή: Κραυγές εμφυλίου!», εφ. *Τα Νέα*, 23.11.1985, σ. 11.

135. «Συνεδρίαση ΡΙΒ΄, Πέμπτη 28 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5724.

κά χαρακτηριστικά της Αντίστασης. Εντούτοις, αν και η αναγνώριση δικαίωσε ηθικά την Αριστερά μέσα από την αναγνώρισή της ως πατριωτική δύναμη, την ίδια στιγμή αποδυνάμωσε την πολιτική της απήχηση.[136] Η υιοθέτηση από το ΠΑΣΟΚ, σε ένα συμβολικό και διακηρυκτικό επίπεδο, του πολιτικού προγράμματος του ΕΑΜ και η πραγματοποίηση πάγιων αιτημάτων της Αριστεράς παγίδευσαν αμφότερα τα κομμουνιστικά κόμματα σε μια σχέση ομηρίας με το ΠΑΣΟΚ.

Στη συγκυρία του 1985, το ΚΚΕ είχε κάθε λόγο να προβάλλει τον ιστορικό του ρόλο σε μια προσπάθεια όχι μόνο να αποδυναμώσει το αριστερό προφίλ του ΠΑΣΟΚ αλλά και να χειραφετηθεί από την εκλογική κηδεμονία που του ασκούσε το κυβερνών κόμμα, να πάψει να αποτελεί τον εκλογικό αιμοδότη της νίκης του ΠΑΣΟΚ.[137] Η μήτρα της εαμικής αντίστασης είχε εξαντλήσει πλέον τη δυναμική της. Το ΚΚΕ καταλόγιζε στο ΠΑΣΟΚ πολιτική εργαλειοποίηση και αποχρωματισμό της Εθνικής Αντίστασης και γι' αυτό και απείχε από τον εορτασμό του Γοργοποτάμου, διοργανώνοντας ξεχωριστό εορτασμό.

Η δυναμική των πολιτικών αντιπαραθέσεων είχε μεταφερθεί πλέον στο τελετουργικό πεδίο του Γοργοπόταμου.[138] Η συμμετοχή τόσο του ΚΚΕ όσο και των υπολοίπων κομμάτων στον εορτασμό εξαρτιόταν καθαρά από την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Επί παραδείγματι, το 1986 ο εορτασμός ήταν ενωτικός με την ταυτόχρονη παρουσία των Α. Παπανδρέου, Κ. Μητσοτάκη και Χ. Φλωράκη, ενώ το 1987 όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης απείχαν, διότι είχε απαγορευτεί στους εκπροσώπους τους να χαιρετίσουν με σύντομο λόγο στον εορτασμό. Παρά το γεγονός πως από το 1988 και έπειτα οι αντιστασιακές οργανώσεις ανέλαβαν την οργάνωση του εορτασμού, ο διπλός εορτασμός συνεχίστηκε.

Στις κατηγορίες που εξαπέλυε το ΠΑΣΟΚ περί μονοπώλησης της Αντίστασης και του ενδιαφέροντος για τους αντιστασιακούς, το ΚΚΕ ανταπαντούσε πως «εμείς ηγηθήκαμε στην Εθνική Αντίσταση, αποτελέσαμε τη ραχοκοκαλιά της, εσείς απλώς την αναγνωρίσατε».[139] Για το ΚΚΕ, «συμφιλίωση» δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση «αποσιώπηση και παραγραφή της ιστορίας».[140]

136. Giorgos Antoniou - Eleni Paschaloudi, «Remembering the Greek Resistance», *ό.π.*, σ. 63.

137. «Κύρια δύναμη της Αντίστασης το ΚΚΕ», εφ. *Τα Νέα*, 5.5.1985, σ. 24· «Σκληρή κριτική του ΚΚΕ στο ΠΑΣΟΚ», εφ. *Τα Νέα*, 7.5.1985, σ. 3· Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 320.

138. Για την επέτειο του Γοργοπόταμου βλ. Ελένη Πασχαλούδη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 415-435.

139. Κωνσταντίνος Κάππος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΛΣΤ΄, Τετάρτη 20 Νοεμβρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 4, σ. 1541.

140. Κωνσταντίνος Κάππος, «Συνεδρίαση ΡΗ΄, Τετάρτη 21 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5586-5587.

Στην πρόταση του Π. Κανελλόπουλου περί ανέγερσης ηρώου ως απόδειξη της ομόθυμης αναγνώρισης της Αντίστασης από όλα τα κόμματα με στόχο τη «συμφιλίωση και τη συγχώρεση», το ΚΚΕ αντέτεινε πως δεν μπορεί να συμφωνήσει να γίνει ένα μνημείο «που θα συμβολίζει και αυτούς που έπεσαν για προοδευτικές ιδέες και αυτούς που έπεσαν για αντιδραστικές ή συντηρητικές ιδέες».[141]

Στο μόνο που συμφωνούσαν ΚΚΕ και Ν.Δ. ήταν πως το νομοσχέδιο αποτελούσε προϊόν προεκλογικής δημαγωγίας. Λίγο πριν τις εκλογές του 1985, 315 αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης με επικεφαλής τον Μάρκο Βαφειάδη υπέγραψαν διακήρυξη με την οποία καλούσαν το λαό να ψηφίσει υπέρ της «Αλλαγής». Στη διακήρυξή τους τόνιζαν πως παρά τα λάθη, τις αδυναμίες και τις καθυστερήσεις κατά την πρώτη τετραετία ΠΑΣΟΚ «ότι ονειρευτήκαμε άρχισε να συντελείται».[142]

Ο νόμος 1543/1985 επέλυε το ζήτημα της υλικής αποκατάστασης των αγωνιστών-θυμάτων της Εθνικής Αντίστασης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δίνοντας έμφαση στις διώξεις που υπέστησαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα μετεμφυλιακά και κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας. Πράγματι, οι εαμίτες αγωνιστές δεν αναγνωρίζονταν καν ως πολίτες, καθώς τους είχαν αφαιρεθεί πλήθος πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Ταυτόχρονα, στο ίδιο πλαίσιο αναγνωρίστηκε ως υπηρεσία υπέρ της πατρίδας ο αγώνας κατά της Δικτατορίας, ενώ αποκλείστηκαν και πάλι από τις ευεργετικές διατάξεις οι συνεργασθέντες. Οι «Έλληνες το γένος» πολιτικοί πρόσφυγες και οι απόγονοί τους, επίσης, επωφελήθηκαν από τις διατάξεις του νόμου μέσα σε μια ευρύτερη αν και άρρητη προσπάθεια αποκατάστασης των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου.

315 αγωνιστές καλούν το λαό να ψηφίσει ΠΑΣΟΚ

ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ με την οποία καλούν το λαό να ψηφίσει υπέρ της Αλλαγής «για τη συνέχιση και ολοκλήρωσή της», υπέγραψαν 315 αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης με επικεφαλής τον Μάρκο Βαφειάδη.

Στη διακήρυξή τους, οι 315 αγωνιστές τονίζουν ότι παρά τα λάθη, τις αδυναμίες και τις καθυστερήσεις, κατά την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ «ό,τι ονειρευτήκαμε άρχισε να συντελείται». Προσθέτουν δε ακόμη ότι οι προσεχείς εκλογές θα κρίνουν αν θα συνεχιστεί η πορεία της Αλλαγής ή αν θα ήχουμε «ολέθριο πισωγύρισμα». Παράλληλα τονίζουν ότι οι απόψεις «τι ΠΑΣΟΚ, τι Δεξιά» ή «πραγματική αλλαγή» δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και δε συντελούν στην αναγεννητική πορεία της χώρας.

Η διακήρυξη

Το πλήρες κείμενο της διακήρυξης των 315 αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης έχει ως εξής:

«Συναγωνιστές,

Σαράντα ολόκληρα χρόνια οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης που με αυτοθυσία και πάθος για τη λευτεριά της πατρίδας μας, στα 1941-44, συντελέσαμε μέσα από τις γραμμές του θρυλικού ΕΑΜ και ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ στη δημιουργία του νεότερου έπους, προδομένοι και κατατρεγμένοι, κρατήσαμε ψηλά τα ιδανικά της Εθνικής μας Αντίστασης, για Εθνική Ανεξαρτησία, Δημοκρατία και Κοινωνική Δικαιοσύνη.

»Τα ιδανικά μας αυτά τα πήραν οι νεότερες γενιές των Ανένδοτων, των Λαμπράκηδων, του 1-1-4, του Πολυτεχνείου, της Αλλαγής και σήμερα τα κάνουν πράξη.

»Είναι ιστορική - εθνική πράξη η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, πράξη που τιμά την Εθνική Αντίσταση, αλλά και την κυβέρνηση της Αλλαγής.

»Ο ελληνικός λαός τέσσερα χρόνια τώρα παίρνει βαθιά ανάσα. Η κυβέρνηση αλλού με μικρότερα, αλλού με μεγάλα βήματα, προχωρεί αταλάντευτα στην υλοποίηση του προγράμματος της Αλλαγής. **Είναι φυσικό να υπάρχουν λάθη, αδυναμίες, καθυστερήσεις.** Όσες επιφυλάξεις και αν έχει κανείς για την ορθότητα ή όχι ορισμένων επιλογών, όσο κι αν μπορούμε να σταθούμε κριτικά σε ορισμένα, δικαιολογημένα και μη, λάθη της, το βέβαιο είναι ότι έχει δρομολογηθεί σταθερά η πορεία της Αλλαγής προς την κατεύθυνση της εκπλήρωσης των πόθων και των ορμάτων μας.

εφ. Τα Νέα, *21.4.1985, σ. 1*

141. Κωνσταντίνος Κάππος, «Συνεδρίαση ΡΙΑ΄, Τετάρτη 27 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, σ. 5672.

142. «315 αγωνιστές καλούν τον λαό να ψηφίσει ΠΑΣΟΚ», εφ. *Τα Νέα*, 21.4.1985, σ. 1, 13· «Κοντά στο ΠΑΣΟΚ. Ο Βαφειάδης και οι άλλοι αντιστασιακοί στηρίζουν την κυβέρνηση», εφ. *Τα Νέα*, 23.5.1985, σ. 28-29.

Ο νόμος όριζε υπό ποίες προϋποθέσεις οι ανάπηροι αναγνωρισμένοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και οι οικογένειές τους δικαιούνταν σύνταξη, πώς αποδεικνυόταν το πάθημα και η σχέση του με τη δράση στην Αντίσταση, ποιοι φορείς ήταν υπεύθυνοι για την εξέταση του δικαιώματος σύνταξης –Πρωτοβάθμιες Υγειονομικές Επιτροπές– καθώς και τα απαιτούμενα δικαιολογητικά που έπρεπε να κατατεθούν. Παράλληλα, αποκαθιστούσε διοικητικά και συνταξιοδοτικά τους δημόσιους λειτουργούς, υπαλλήλους, εκπαιδευτικούς, αξιωματικούς, ανθυπασπιστές, υπαξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων και τα κατώτερα όργανα της Χωροφυλακής, της Αστυνομίας Πόλεων, του Πυροσβεστικού και Λιμενικού Σώματος, καθώς και τους μαθητές παραγωγικών σχολών των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας που αγωνίστηκαν στην Εθνική Αντίσταση και εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση ή σε εγκατάλειψη της θέσης τους λόγω κοινωνικών φρονημάτων.

Ο νόμος αποκαθιστούσε, επίσης, συνταξιοδοτικά όσους αγωνίστηκαν κατά της Δικτατορίας και τραυματίστηκαν, όπως και ειδικές κατηγορίες αναπήρων και θυμάτων άμαχου πληθυσμού. Συμπλήρωνε τον Ν 1285/1982, προσθέτοντας ότι οι έφεδροι σε εφεδρεία αξιωματικοί και ανθυπασπιστές των Ενόπλων Δυνάμεων οι οποίοι εξέπεσαν του βαθμού τους λόγω της συμμετοχής τους στην Εθνική Αντίσταση, αποκαθίσταντο στον βαθμό τους. Επίσης, σύμφωνα με τον νόμο, προσλαμβάνονταν στο Υπουργείο Γεωργίας μέχρι 200 μισθωτοί επαναπατρισθέντες «Έλληνες το γένος» πολιτικοί πρόσφυγες και οι απόγονοί τους.

Το ΚΚΕ και οι εαμικές συσσωματώσεις κατέκριναν τον νόμο λόγω της μερικής επίλυσης της αποκατάστασης, ενώ με συνεχείς επερωτήσεις στη Βουλή πίεζαν την κυβέρνηση να επιληφθεί του ζητήματος. Τα εκκρεμή ζητήματα προς ρύθμιση ήταν: η αποκατάσταση των αγωνιστών που έδρασαν στην Μέση Ανατολή και των ιδιωτικών υπαλλήλων –που αποτελούσαν τον κύριο όγκο των αγωνιστών–, όπως και των έκτακτων δημοσίων υπαλλήλων, η τροποποίηση της διάταξης που αφορούσε τους υπαλλήλους που απολύθηκαν με τη συντακτική πράξη 59/1945 και η συμπλήρωση και τροποποίηση της διάταξης που αφορούσε τους μη διορισθέντες εκπαιδευτικούς λόγω των κοινωνικών τους φρονημάτων, η απόρριψη επέκτασης των ευεργετημάτων του ΑΝ 971/1949 περί βιώσιμου κλήρου, καθώς και του ΝΔ 4089/1960 περί γεωργικής και κτηνοτροφικής αποκατάστασης.

Κριτική ασκήθηκε, επίσης, στην αποκατάσταση των τριών βαθμών στους δημοσίους υπαλλήλους και στρατιωτικούς, στην άρνηση εξομοίωσης των αναπήρων αγωνιστών με τους ανάπηρους του πολέμου 1940-1941, στο γεγονός πως οι συνεργασθέντες εξακολουθούσαν να λαμβάνουν συντάξεις, στην κατάθεση στεφάνων στις εθνικές γιορτές από εκπροσώπους της αυτοδιοίκησης και όχι από τις αντιστασιακές οργανώσεις και στη χρονοβόρα διαδικασία που

ακολουθείτο για την αναγνώριση της ιδιότητας και την τεκμηρίωση των προϋποθέσεων για αναπηρία και συνταξιοδότηση. Η απάντηση της κυβέρνησης ήταν πως η αποκατάσταση των αντιστασιακών θα ήταν σταδιακή, επικαλούμενη κυρίως δημοσιονομικούς λόγους.

γ. Ένοπλες Δυνάμεις Μέσης Ανατολής

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΘΗΚΗΣ των Ενόπλων Δυνάμεων που εθελοντικά συγκροτήθηκαν στη Μέση Ανατολή αποτέλεσε το έναυσμα για νέες οξύτατες συζητήσεις στη Βουλή. Το θέμα προέκυψε διότι, αν και η Μέση Ανατολή συμπεριλαμβανόταν στο πεδίο Αντίστασης (Ν 1285/1982), οι Επιτροπές Κρίσης είχαν δισταγμούς και αποφαίνονταν αναρμοδιότητα στην περίπτωση αγωνιστών με αντιστασιακή δράση στην Μέση Ανατολή. Η Ν.Δ. αντιδρούσε στο ζήτημα της αναγνώρισης των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής, τονίζοντας πως «αυτοί οι οποίοι εσήκωσαν τα όπλα τότε κατά του ελληνικού στρατού δεν πρέπει επ' ουδενί λόγο να συμπεριληφθούν σαν δικαιούμενοι συντάξεως, σαν Εθνική Αντίσταση».[143]

Αντιθέτως, το ΚΚΕ υποστήριζε πως οι άνθρωποι αυτοί αφού πρώτα αγωνίστηκαν, έβαλαν την άνοιξη του 1944 κάποια ζητήματα, ενώ «δεκάδες αξιωματικοί στην Μέση Ανατολή καταδικασμένοι για απείθεια, αποκαταστάθηκαν, σταδιοδρόμησαν στο στρατό και αποτέλεσαν τον πυρήνα του ΙΔΕΑ και κατόπιν της Χούντας. Αυτοί αποκαταστάθηκαν, έφτασαν στα ανώτατα αξιώματα και οι άλλοι επειδή ζητούσαν κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας κλείστηκαν στα σύρματα και σήμερα στερούνται τα στοιχειώδη».[144] Εν τέλει, η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ προσέθεσε την εν λόγω τροπολογία στο Ν 1285/1982.

δ. Προνοιακή πολιτική

ΟΙ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΩΝ πίεζαν συνεχώς την κυβέρνηση να επιλύσει τα εκκρεμή ζητήματα και να επιταχύνει τις διαδικασίες, επισημαίνοντας πως η αποκατάστασή τους καρκινοβατούσε. Ο Ν 1543/1985 στη συνέχεια συμπληρώθηκε με: (α) τον νόμο 1648/1986, ο οποίος παρείχε προστασία σε μια ευρεία κατηγορία πολεμιστών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου και μειονεκτούντων προσώπων μέσα από την αναγκαστική πρόσληψή τους σε ποσοστό 4% σε κάθε επιχείρηση και οργανισμό δημόσιας ωφέλειας,[145] (β) τον

143. Αναστάσιος Κρικέλης (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΜΔ΄, Δευτέρα 2 Δεκεμβρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 1918.

144. Κωνσταντίνος Κάππος (ΚΚΕ), «Συνεδρίαση ΜΣΤ΄, Τετάρτη 4 Δεκεμβρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 2027.

145. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως εκτός από τους λιποτάκτες και συνεργασθέντες, από τα ευεργετήματα αποκλείονταν, επίσης, όσοι είχαν πάρει μέρος στο πραξικόπημα ανατροπής

νόμο 1735/1987, ο οποίος έδινε επιπλέον μόρια στα παιδιά των αντιστασιακών, κατά προτίμηση των αναπήρων, για τον διορισμό τους στο Δημόσιο, (γ) τον νόμο 1813/1988 που επέλυσε το ζήτημα των ανασφάλιστων αγωνιστών και των αγωνιστών που ήταν συνταξιούχοι του ΟΓΑ, πρώην γεωργοί ή/και ανασφάλιστοι υπερήλικες χορηγώντας τους πολιτική σύνταξη, ένα επιπλέον ποσό με τη μορφή επιδόματος – μία προσαύξηση, δηλαδή, της κύριας σύνταξης των δικαιούχων, όπου αυτή υπήρχε. Με τον τελευταίο αυτό νόμο δόθηκαν 58.000 πολιτικές συντάξεις.

Με διάταξη του μεταγενέστερου νόμου 1859/1989, αποκλείονταν όσοι είχαν συνεργαστεί κατά το χρονικό διάστημα από 21 Απριλίου 1967 έως 23 Ιουλίου 1974 με το τότε δικτατορικό καθεστώς ή είχαν διατελέσει δήμαρχοι ή πρόεδροι κοινοτήτων ή διορισμένοι δημοτικοί ή κοινοτικοί σύμβουλοι. Οι βουλευτές της Ν.Δ. έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη διάταξη που ανέφερε πως αποκλείονταν όσοι «συγκαλυμμένα» υπηρέτησαν τη Δικτατορία, καθώς, σύμφωνα με την άποψή τους, «όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι στρατιωτικοί πλην ελαχίστων εξαιρέσεων υπηρέτησαν την Δικτατορία».[146]

ε. Νόμος 1863/1989

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΠΕΔΙΑ όπου επικεντρώθηκε η κυβερνητική πολιτική της συγκυβέρνησης ΣΥΝ-Ν.Δ. αφορούσε τη θεσμική διαχείριση της μνήμης του Εμφυλίου, καθώς λόγω των ιστορικών της καταβολών είχε αυξημένη αρμοδιότητα διαχείρισης του συγκεκριμένου παρελθόντος. Στις 29 Αυγούστου του 1989, στην 40ή επέτειο της λήξης του εμφυλίου πολέμου, συντελέστηκε η τυπική άρση των συνεπειών του Εμφυλίου με την ψήφιση του νόμου 1863/1989 «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944-1949», ολοκληρώνοντας μια διαδικασία που είχε αρχίσει το 1982 με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Σύμφωνα με τον 1863, ο χρόνος διεξαγωγής του εμφυλίου πολέμου οριοθετείται ως η περίοδος από την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής μέχρι τις 31.12.1949 (άρθρο 1, παρ. 1), ο όρος «συμμοριτοπόλεμος» εξαλείφεται από την επίσημη ορολογία για να αντικατασταθεί από τον πολιτικά ορθό όρο «εμφύλιο πόλεμο», όπως και ο όρος «συμμορίτες» από τον «Δημοκρατικό Στρατό» (άρθρο 1, παρ. 2). Ωστόσο, η διεύρυνση του χρονικού καθεστώτος του Εμφυλίου με τη μετατόπιση της έναρξής του στο 1944 δεν θα πρέπει να

της νόμιμης κυβέρνησης της Κύπρου το 1974 και όσοι εκ του ανοίγματος του Φακέλου της Κύπρου καταδεικνυόταν πως είχαν ευθύνη ποινική, ηθική ή πατριωτική.

146. «Συνεδρίαση ΡΙΒ΄, Πέμπτη 28 Μαρτίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Δ΄, τ. 6, 5721.

σχετίζεται με το ζήτημα της κρίσιμης περιοδολόγησης του εμφυλίου πολέμου.[147] Αφορούσε αποκλειστικά και μόνο την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, όπως εύλογα δήλωνε ο τίτλος του νομοσχεδίου. Εν προκειμένω, ο νόμος κάλυπτε νομοτεχνικές αναγκαιότητες, καθώς προσπαθούσε να άρει τις συνέπειες που υπέστησαν πολλοί αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης από το εθνικόφρων κράτος μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και πριν την έναρξη του Εμφυλίου το 1946.

Όσον αφορά το ζήτημα των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, ο νόμος ακολουθεί την ίδια λογική με τον Ν 1543/1985, όπου η αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης γινόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δίνοντας έμφαση στις διώξεις που υπέστησαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα μετεμφυλιακά και κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας – σύμφωνα με τον Ν 1863/1989, «γενικότερα με την κατά διαστήματα πολιτική ανωμαλία από την απελευθέρωση και μέχρι 24 Ιουλίου 1974» (άρθρο 2). Η υλική αποκατάσταση των αναπήρων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης είχε ήδη υλοποιηθεί με τον Ν 1543/1985. Ωστόσο, το δικαίωμα σύνταξης θεμελιωνόταν μόνο για νοσήματα που επήλθαν κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης, ενώ αποκαθίσταντο διοικητικά και συνταξιοδοτικά μόνο ορισμένες κατηγορίες που απολύθηκαν μεταγενέστερα από τις υπηρεσίες τους για τα κοινωνικά τους φρονήματα (δημόσιοι λειτουργοί, υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί λειτουργοί, αξιωματικοί, ανθυπασπιστές, υπαξιωματικοί των Ενόπλων Δυνάμεων κ.ά.). Ο Ν 1863/89, σε αντιδιαστολή, παρείχε δικαίωμα σύνταξης και σε εκείνους τους αγωνιστές, καθώς και στις οικογένειές τους, που κατέστησαν διαρκώς ανίκανοι λόγω οποιουδήποτε παθήματος που οφειλόταν είτε στον εμφύλιο πόλεμο είτε στην πολιτική τους δράση μετεμφυλιακά (άρθρα 3 και 4). Ταυτόχρονα, ο νόμος υλοποιούσε και την ηθική τους αποκατάσταση με την άρση των συνεπειών των ποινών για την πολιτική τους δράση (άρθρο 2).

Το νομοσχέδιο είχε κατατεθεί για πρώτη φορά στη Βουλή το 1986 ενώ συζητήθηκε στις 26.5.1988, τέσσερις μέρες μετά την ιστορική συνάντηση Χαρίλαου Φλωράκη και Λεωνίδα Κύρκου που θα κατέληγε στο κοινό πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ τον Δεκέμβρη του 1988. Ωστόσο, η πρόταση νόμου απορρίφθηκε από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ με την αιτιολογία πως, εφόσον επρόκειτο περί συνταξιοδοτικού νομοσχεδίου, δεν μπορούσε να προέλθει από τη Βουλή αλλά μόνο από το Υπουργείο Οικονομικών. Η Ν.Δ., στη συγκυρία του 1988,

147. Αντιθέτως, ο Ν. Μαραντζίδης υποστηρίζει πως «ανέτρεπε το πάγιο σχήμα περιοδολόγησης που προώθησε συστηματικά η Αριστερά», Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα», *ό.π.*, σ. 179. Αντιστοίχως, οι Γ. Αντωνίου και Ε. Πασχαλούδη θεωρούν πως ο νόμος «αποτέλεσε μια συμβιβαστική και ενδιάμεση λύση για τη χρονολόγηση του Εμφυλίου [...] διευρύνοντας κατά δύο χρόνια τη διάρκειά του». Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει», *ό.π.*, σ. 314.

θεωρούσε πως η πρόταση νόμου δεν υπηρετούσε την «εθνική συμφιλίωση» και αναμόχλευε τα πάθη.[148]

Η Μαρία Δαμανάκη, εισηγήτρια της πρότασης νόμου, σημείωνε πως παρά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 και την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, η πλήρης αποκατάσταση των αγωνιστών δεν είχε πραγματοποιηθεί. Για το ΚΚΕ, η αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης δεν ήταν δυνατό να σταματάει στο 1944 και να μη συμπεριλαμβάνει την αποκατάσταση της ηττημένης πλευράς, η οποία υπήρξε στόχος ανελέητου διωγμού στην περίοδο από τις 3.12.1944 ώς τις 20.4.1967. Σύμφωνα με την Μ. Δαμανάκη, «δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ο δημοκρατικός στρατός υπήρξε ιστορική συνέχεια εκείνης της πλευράς, εκείνων των ιδανικών [του ΕΑΜ]».[149] Διακύβευμα του νόμου ήταν, λοιπόν, η αποδοχή και η αναγνώριση του Εμφυλίου από το επίσημο κράτος, η εξάλειψη παλαιών χαρακτηρισμών και η ισότιμη μεταχείριση της ηττημένης πλευράς μέσω της εξομοίωσής της με τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.

Η νέα πολιτική συγκυρία του 1989 ήταν πλέον πρόσφορη για την κατάθεση του νομοσχεδίου. Ο νόμος 1863/1989 αποτέλεσε μαζί με την «κάθαρση» τη βάση για την κυβερνητική σύμπραξη μεταξύ Δεξιάς και κομμουνιστικής Αριστεράς. Το γεγονός ότι η ψήφιση του νομοσχεδίου έγινε από μια κυβέρνηση την οποία στήριζαν οι ιστορικοί φορείς της μείζονος σύγκρουσης, επενδύθηκε με ιδιαίτερη συμβολική σημασία και είχε καθοριστικό ρόλο στην αποδοχή του από την κοινή γνώμη.

Παράλληλα, το νομοσχέδιο έδωσε την ευκαιρία τόσο στο ΣΥΝ όσο και στη Ν.Δ. να καταγγείλουν τις «τεχνητές διαχωριστικές γραμμές» που κατά κοινή ομολογία διατηρούσε και προωθούσε το ΠΑΣΟΚ: «Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία υπάρχει κυβέρνηση που στηρίζεται σε δυνάμεις που τόσα τις χώριζαν στο παρελθόν. [...] Μετά τη συμφωνία αυτή, κανείς δε θα μπορεί πια να διχάζει τον ελληνικό Λαό με "διαχωριστικές γραμμές", εκμεταλλευόμενος πάθη και προκαταλήψεις που έχουν τις ρίζες τους σε ιστορικά γεγονότα περασμένων δεκαετιών».[150] Βασικός στόχος ήταν, λοιπόν, να τεθεί ένα τέρμα στις διαιρέσεις του παρελθόντος που επικαλούταν το ΠΑΣΟΚ, αντλώντας πολιτική υπεραξία από την κληρονομιά της Εθνικής Αντίστασης και το σχήμα Δεξιά-αντιδεξιά.[151]

148. «Συνεδρίαση ΡΛΕ΄, Πέμπτη 26 Μαΐου 1988», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 8, σ. 6655.

149. Στο ίδιο, σ. 6653.

150. Τζανής Τζαννετάκης, πρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών, «Συνεδρίαση Δ΄, Πέμπτη 6 Ιουλίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 0015-0016.

151. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Κοινωνικές προϋποθέσεις των συμμαχικών κυβερνήσεων»,

Οι αντιστασιακές συσσωματώσεις που συνδέονταν με την κομμουνιστική Αριστερά, η ΠΕΑΕΑ και η ΠΣΑΕΕΑ, προσέδωσαν ιστορικό βάθος στην ίδρυση του ΣΥΝ, χαιρετίζοντάς τον σαν το «νέο ΕΑΜ», το οποίο δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την παραπέρα σύσφιξη της ενότητας των αντιστασιακών. Ταυτόχρονα, αμφότερα τα σωματεία κατήγγειλαν και καταδίκαζαν τις διχαστικές και διασπαστικές δραστηριότητες που εντείνονταν στον χώρο των αντιστασιακών, ιδιαίτερα εκείνες που προέρχονταν από την καθοδήγηση και διοίκηση της ΠΟΑΕΑ με την επίθεση κατά του ΣΥΝ.[152]

Το νομοσχέδιο για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου έφτασε, ωστόσο, στη Βουλή με μονάχα έξι από τα 23 άρθρα που αρχικά περιείχε. Το νομοσχέδιο δεν περιοριζόταν μόνο στην άρση των συνεπειών του Εμφυλίου 1944-1950 –είχε προταθεί το 1950 ως καταληκτική ημερομηνία–, αλλά συμπλήρωνε τη νομοθεσία για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Ο λιτός πλέον νόμος δεν πραγματευόταν εκ νέου τον Εμφύλιο, για τον οποίο ενυπήρχαν αλληλοαποκλειόμενα ερμηνευτικά σχήματα, αλλά τις συνέπειές του, αποφεύγοντας οποιαδήποτε κριτική επαναδιαπραγμάτευση των αφηγημάτων σχετικά με το πρόσφατο παρελθόν.

Ο Κ. Μητσοτάκης υποστήριξε πως «υπάρχουν σελίδες της Ιστορίας που δεν θέλει κανείς να τις διαβάσει. Τις προσπερνά. Θα επιθυμούσε να μην υπήρχαν».[153]

Την ίδια ακριβώς πατερναλιστική δικαιολογία είχε δώσει η γαλλική κυβέρνηση το 1971, όταν αρνήθηκε να προβάλει στη δημόσια τηλεόραση το διάσημο ντοκιμαντέρ για το εύρος του δωσιλογισμού στη γαλλική κοινωνία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, το *Le Chagrin et la Pitié* (Ο οίκτος και η θλίψη) του Marcel Ophüls.[154]

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το κατεξοχήν σημείο τριβής στο νομοσχέδιο, η ονομασία των δύο στρατών. Οι δύο παρατάξεις δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν ούτε καν στην ονομασία των δύο αντιμαχόμενων στρατών. Ο ΣΥΝ επιδίωξε, χωρίς επιτυχία, να ονομαστεί ο τότε κυβερνητικός στρατός «Κρατικός» ή «Τακτικός» και όχι «Εθνικός», καθώς έτσι ο αντίπαλος στρατός –ο Δημοκρατικός Στρατός– διαχωριζόταν για άλλη μια φορά από το εθνικό σώμα. Αντιδράσεις εξέφρασε και η Ν.Δ. για την αποδοχή του όρου «Δημοκρατικός» Στρατός, καθώς σύμφωνα με τη δεξιά οπτική, ο εν λόγω στρατός δεν είχε

στο Χρήστος Λυριτζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 121.

152. ΓΑΚ Σύρου, Αρχείο ΠΕΑΕΑ Παρ/τος Σύρας, Διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου της ΠΕΑΕΑ, 23-24.9.1989.

153. «Ταφόπετρα στο μίσος», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 30.8.1989, σ. 1.

154. David Close, «The Road to Reconciliation?», *ό.π.*, σ. 273.

ως στόχο την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας.[155] Ταυτόχρονα, η Ν.Δ., με αφορμή τη συμπλήρωση 45 χρόνων από τα Δεκεμβριανά, επανέφερε την πρόταση που είχε κάνει το 1986, την ανανοηματοδότηση των Δεκεμβριανών ως «ημέρα εθνικής περισυλλογής κατά την οποία να τιμώνται όλοι οι νεκροί του εμφυλίου πολέμου».

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κεφαλογιάννη, υπουργό Δημόσιας Τάξης, «ο νόμος αυτός έθεσε ουσιαστικά τέρμα και αποτέλεσε ουσιαστικά την "ταφόπετρα" στο διχασμό. Μετά από την ψήφιση του νόμου αυτού δεν μπορούσαν να υπάρχουν φάκελοι πολιτικών φρονημάτων για να θυμίζουν ένα παρελθόν που όλοι θέλουμε να ξεχασθεί».[156] Τον νόμο συνόδευσε η αποτέφρωση περίπου δεκαεφτά εκατομμυρίων[157] φακέλων πολιτικών φρονημάτων που κρατούνταν από τα Σώματα Ασφαλείας, με την υπ' αριθμόν 8504/7-14668 υπουργική απόφαση της 28ης Αυγούστου.[158]

«Θα ήταν άδικο να δοθούν οι φάκελοι σε πολίτες γιατί αυτό θα αναμόχλευε τα πάθη και θα θύμιζε στιγμές ανθρώπινης αδυναμίας»,[159] ενώ «η ιστορία των αγωνιστών είναι γραμμένη με το δικό τους αίμα και δεν χρειάζεται το μελάνι της Ασφάλειας και των παράνομων οργάνων».[160] Η τελετουργία της αποτέφρωσης αποτέλεσε ένα είδος ιδιότυπου εορτασμού του τέλους των εμφυλιοπολεμικών καταλοίπων. Το 1989, το ΠΑΣΟΚ, αλλάζοντας στάση, διακήρυξε όψιμα την ιστορική αξία των ίδιων φακέλων τους οποίους πριν από μερικά χρόνια ήθελε να κάψει. Αυτή τη φορά, παρά τη διαμαρτυρία των ιστορικών, «πρυτάνευσε η λογική των Ηροστράτων».[161]

Ο σχηματισμός της συγκυβέρνησης σηματοδότησε την τρίτη «εθνική συμφι-

155. Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόγγονα: «Εάν ο δημοκρατικός στρατός επιτύγχανε στην προσπάθειά του θα εγκαθίδρυε δημοκρατία στη χώρα μας; Άρα θα είμεθα δίκαιοι και συνεπείς προς την αλήθεια, αν σήμερα δεχθούμε τον όρο δημοκρατικός στρατός; Προφανώς όχι», «Γιατί δώσαμε τα χέρια. Οι πρωταγωνιστές της συμφιλίωσης μιλάνε στην ΑτΚ», εφ. *Απογευματινή*, 27.8.1989, σ. 10.

156. «Συνεδρίαση ΛΕ΄, Τρίτη 12 Σεπτεμβρίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 0012.

157. Αυτός ο αδιανόητος αριθμός για μια χώρα με λιγότερο από δέκα εκατομμύρια κατοίκους εξηγείται βάσει του ότι κρατούνταν ακόμη οι φάκελοι ατόμων νεκρών, όπως και από το γεγονός ότι αρκετοί πολίτες είχαν πάνω από ένα φάκελο. Βλ. Maria Couroucli - Vaggelis Karamanolakis, «Renegotiations of Twentieth-Century History Access to "Sensitive" Government Records and Archives in Greece», *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, τ. 10 (2013), σ. 136.

158. ΦΕΚ Β΄/630, 28 Αυγούστου 1989. Για τους φακέλους βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, *ό.π.*

159. Τζανής Τζαννετάκης, «Συνθήματα διχασμού στη γιορτή της συμφιλίωσης», *Απογευματινή*, 30.8.1989, σ. 9.

160. Φώτης Κουβέλης, υπουργός Δικαιοσύνης, «Συνεδρίαση ΛΕ΄, Τρίτη 12 Σεπτεμβρίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 1022.

161. Φίλιππος Ηλιού, *Οι φάκελοι*, ό.π., σ. 17.

λίωση» στον σύντομο μέχρι τότε βίο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον επίσημο κομματικό λόγο, η πρώτη «εθνική συμφιλίωση» έλαβε χώρα το 1974 με τη νομιμοποίηση της κομμουνιστικής Αριστεράς και η δεύτερη το 1982 με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.[162] Στην πράξη, βέβαια, αυτός ο πολύσημος όρος έλαβε πολύ συγκεκριμένα νοήματα. Το 1974, «εθνική συμφιλίωση» σήμαινε πως οι κομμουνιστές θεωρούνταν πια μέρος του έθνους, υπό την προϋπόθεση πως θα έριχναν στη λήθη το «αντεθνικό» τους παρελθόν. Το 1982 η «εθνική συμφιλίωση» υποδήλωνε πως το εθνικοποιημένο κομμουνιστικό παρελθόν δεν ήταν μόνο μέρος της εθνικής ιστορίας αλλά και ένδοξη στιγμή του. Το 1989, «εθνική συμφιλίωση» σήμαινε πως τόσο η Αριστερά όσο και η Δεξιά μπορούσαν να ισχυριστούν πως εκπροσωπούσαν το έθνος εξίσου, στον βαθμό που το παρελθόν τους εξαϋλώθηκε στις στάχτες της υψικαμίνου της Χαλυβουργικής στον Ασπρόπυργο.

Παρότι μέχρι το 1989 είχε υιοθετηθεί μια σειρά μέτρων τα οποία στόχευαν στην ηθική και υλική αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και των ηττημένων του Εμφυλίου, τα μέτρα αυτά ήταν αποσπασματικά. Απευθύνονταν, κάθε φορά, σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες – παραδείγματος χάριν στους αγρότες αντιστασιακούς – με βάση τόσο πολιτικές σκοπιμότητες και κομματικά συμφέροντα όσο και τη δημοσιονομική κατάσταση του κράτους. Το κράτος, σε όλες του τις εκφάνσεις διαχρονικά, επιχείρησε να ελέγξει τη διαδικασία αναγνώρισης και αποκατάστασης των αγωνιστών και να δρομολογήσει διορθωτικές παρεμβάσεις στην πολιτική, την οικονομία και την κοινωνία. Ωστόσο, διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις ευνοούσαν κατά περίπτωση διαφορετικές ομάδες αντιστασιακών, αποτρέποντας μια συνολική διευθέτηση του ζητήματος.

Ανάλογα τη χρονική συγκυρία, τα αιτήματα των αντιστασιακών ήταν, επίσης, πολύ διαφορετικά. Αν το 1950 η εκχώρηση γαιών ή/και στέγης ήταν καίρια για τον βιοπορισμό των αντιστασιακών, τη δεκαετία του 1980 το βασικό ζητούμενο για τους αντιστασιακούς, υπερήλικων πια, ήταν η συνταξιοδότηση και οι ευεργετικές διατάξεις, ώστε να εργαστούν στο Δημόσιο τα παιδιά τους. Παρά την πολύπλευρη σχετική νομοθεσία που υιοθετήθηκε, κάποιες κατηγορίες αντιστασιακών, όπως εκείνων του ιδιωτικού τομέα, έμειναν εκτός των ευεργετικών ρυθμίσεων λόγω τεχνικών και οικονομικών ζητημάτων.

Σε αυτό το πλαίσιο, στις 30.11.1989, ο Χαρίλαος Φλωράκης εξήγγειλε τη συμπληρωματική αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, μία δέσμευση τόσο της συγκυβέρνησης όσο και της οικουμενικής. Το νομοσχέδιο θα επέλυε όλες τις εκκρεμότητες για την αποκατάσταση των αγωνιστών της

162. Peter Siani-Davies - Stefanos Katsikas, «National Reconciliation After Civil War», *ό.π.*, σ. 559-575.

Εθνικής Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου.[163] Παρά, ωστόσο, τις προσωπικές υποσχέσεις του Κ. Μητσοτάκη, η νίκη της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές του 1990 και η δημιουργία αυτοδύναμης κυβέρνησης όχι μόνο δεν θα ολοκληρώσει τη διαδικασία αποκατάστασης των αγωνιστών αλλά θα την παραλύσει. Κράτος και κοινωνία θα βρεθούν αντιμέτωποι για άλλη μια φορά, με αφορμή την διακοπή της διαδικασίας αναγνώρισης και την εκ νέου επανεξέταση των αποφάσεων αναγνώρισης και συνταξιοδότησης.

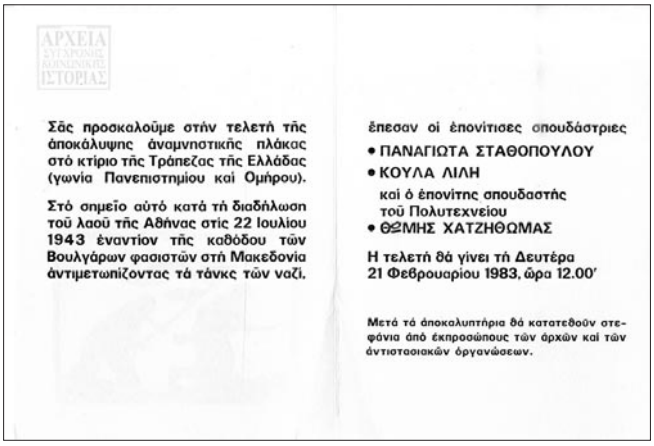
ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Σᾶς προσκαλοῦμε στήν τελετή τῆς ἀποκάλυψης ἀναμνηστικῆς πλάκας στό κτίριο τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας (γωνία Πανεπιστημίου καί Ὁμήρου).

Στό σημεῖο αὐτό κατά τή διαδήλωση τοῦ λαοῦ τῆς Ἀθήνας στίς 22 Ἰουλίου 1943 ἐναντίον τῆς καθόδου τῶν Βουλγάρων φασιστῶν στή Μακεδονία ἀντιμετωπίζοντας τά τάνκς τῶν ναζί, ἔπεσαν οἱ ἐπονίτισες σπουδάστριες

- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ
- ΚΟΥΛΑ ΛΙΛΗ

καί ὁ ἐπονίτης σπουδαστής τοῦ Πολυτεχνείου

- ΘΩΜΗΣ ΧΑΤΖΗΘΩΜΑΣ

Η τελετή θά γίνει τή Δευτέρα 21 Φεβρουαρίου 1983, ὥρα 12.00'

Μετά τά ἀποκαλυπτήρια θά κατατεθοῦν στεφάνια ἀπό ἐκπροσώπους τῶν ἀρχῶν καί τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων.

163. «Συνεδρίαση Ε΄, Πέμπτη 30 Νοεμβρίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 0030.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ: Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Μάγδα Φυτιλή

ΤΟ ΠΔ 379/1983 ΕΠΕΦΕΡΕ ρηξικέλευθες αλλαγές. Πρώτα απ' όλα, η διαδικασία της αναγνώρισης εξατομικεύτηκε. Πλέον, ο κάθε αγωνιστής και αγωνίστρια κατέθεταν προσωπική αίτηση αναγνώρισης, εκφράζοντας ελεύθερα το προσωπικό τους βίωμα. Αν και η μέχρι σήμερα έρευνα έχει επικεντρωθεί κατά βάση στην «ακατάσχετη αντιστασιολογία», πρόκειται για τα πιο προσωπικά και βιωματικά κείμενα που παρήγαγε η αναγνώριση. Οι αγωνιστές και οι αγωνίστριες εξηγούσαν το κίνητρο της συμμετοχής τους στην Αντίσταση, περιέγραφαν την πολύμορφη δράση τους στην Αντίσταση, διηγούνταν τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν και τις κακουχίες που υπέστησαν, τον κατοπινό διωγμό τους, την απόλυσή τους από την εργασία τους ή/και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν για την ανεύρεση εργασίας, το πώς οδηγήθηκαν ορισμένοι στην υπερορία και τους λόγους για τους οποίους επιζητούσαν την αναγνώριση μετά από τόσες δεκαετίες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες διεκδίκησαν την πολιτική τους ορατότητα, όχι ως ηρωικές εξαιρέσεις, αλλά ως ένα δυναμικό και αναπόσπαστο κομμάτι της Αντίστασης.

Ταυτόχρονα, η διαδικασία αναγνώρισης αποστρατικοποιήθηκε, καθώς η δικαιοδοσία πέρασε από τον στρατό στις νομαρχίες, εκτός από την περίπτωση των στρατιωτικών και αξιωματικών των Σωμάτων Ασφαλείας. Οι Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Κρίσης, μετά την εξέταση των υποβαλλόμενων δικαιολογητικών, αναγνώριζαν ή απέρριπταν στον αιτούμενο την ιδιότητα του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης. Στη συνέχεια κατάρτιζαν κατά μήνα πίνακες στους οποίους ενέγραφαν τα αναγνωρισθέντα μέλη, προσδιορίζοντας την οργάνωση που συμμετείχαν ή αν έδρασαν μεμονωμένα καθώς και τον χρόνο συμμετοχής τους στην Αντίσταση. Σε περίπτωση απορριπτικής απόφασης, οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να προσφύγουν στη Δευτεροβάθμια Επιτροπή Κρίσης εντός 60 ημερών. Οι ανωτέρω πίνακες υποβάλλονταν σε τρία αντίγραφα στη ΔΕΠΑΘΑ για να κυρωθούν με απόφαση του υπουργού Εθνικής Άμυνας. Μετά την κύ-

ρωση, ένα αντίγραφο αποστελλόταν στην οικεία νομαρχία, η οποία ύστερα από αίτηση του ενδιαφερόμενου χορηγούσε το πιστοποιητικό. Η ΔΕΠΑΘΑ/ΓΕΕΘΑ ήταν ο φορέας που θα κινούσε τη διαδικασία παροχής ευεργετημάτων σε όσους απέκτησαν την ιδιότητα του μέλους της Εθνικής Αντίστασης, ενώ το έργο των Επιτροπών θα έπρεπε να έχει ολοκληρωθεί μέσα σε δύο έτη, μέχρι το 1985 δηλαδή, με πρόβλεψη παράτασης για ένα επιπρόσθετο έτος.

Στην αίτησή τους οι αγωνιστές και οι αγωνίστριες έπρεπε να αναφέρουν το ιστορικό της συμμετοχής τους στην Αντίσταση: πότε έλαβαν μέρος, σε ποια οργάνωση ανήκαν, αν συμμετείχαν στις Ένοπλες Δυνάμεις της Μέσης Ανατολής ή αν έδρασαν ατομικά, ποιες επικίνδυνες αποστολές ή πράξεις εκτέλεσαν εις βάρος των κατακτητών και πότε, αν εξαιτίας της δράσης τους φυλακίστηκαν, κλείστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ή οδηγήθηκαν σε ομηρία. Η ανωτέρω αντιστασιακή δράση αποδεικνυόταν από επίσημα έγγραφα ή σε περίπτωση ανυπαρξίας τους από βεβαιώσεις των αντιστασιακών συσσωματώσεων και ιστορικά ντοκουμέντα, όπως φωτογραφίες, βιβλιογραφία, φιλμ, εφημερίδες, τον φάκελό τους στην Ασφάλεια κ.ά., συνοδευόμενα από επίσημες βεβαιώσεις δύο ήδη αναγνωρισμένων αντιστασιακών που ήταν σε θέση να γνωρίζουν τη δράση του αιτούντα, πιστοποιητικό στρατολογικού γραφείου τύπου Α΄ για τους άνδρες, και πιστοποιητικό δήμου ή κοινότητας για τις γυναίκες. Η προθεσμία για την υποβολή των ανωτέρω δικαιολογητικών ήταν μόλις έξι μήνες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως λόγω της έλλειψης επίσημων αποδεικτικών στοιχείων οι αγωνιστές μπορούσαν να στείλουν επίσημο αίτημα στην εκάστοτε Αστυνομική Αρχή, ώστε να σταλθούν στην Επιτροπή τα τυχόν υπάρχοντα στα αρχεία της στοιχεία για τη δράση τους στην Κατοχή. Οι φάκελοι, δηλαδή, σε αυτή την περίπτωση, μπορούσαν να λειτουργήσουν προς όφελος του άλλοτε στιγματισμένου πολίτη. Ταυ-

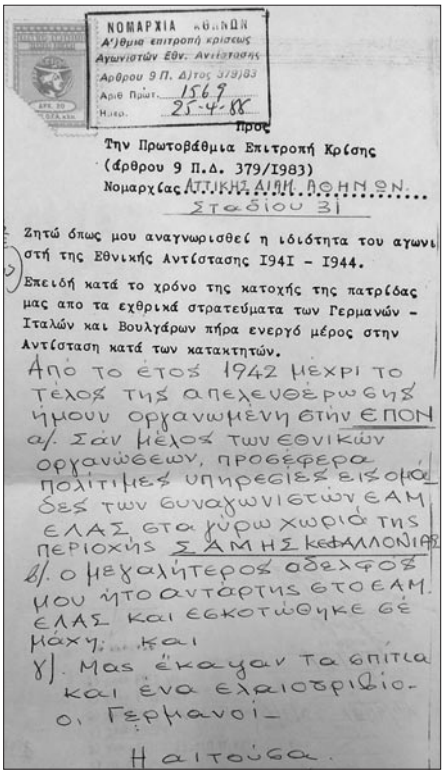

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
Α'βθμια επιτροπή κρίσεως
Αγωνιστών Εθν. Αντίστασης
Αρθρου 9 Π. Δ/τος 379/83
Αριθ Πρωτ. 1569
Ημερ. 25-4-88

Προς
Την Πρωτοβάθμια Επιτροπή Κρίσης
(άρθρου 9 Π.Δ. 379/1983)
Νομαρχίας ΑΤΤΙΚΗΣ ΔΙΜ. ΑΘΗΝΩΝ
Σταδίου 31

Ζητώ όπως μου αναγνωρισθεί η ιδιότητα του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης 1941 - 1944.

Επειδή κατά το χρόνο της κατοχής της πατρίδας μας απο τα εχθρικά στρατεύματα των Γερμανών - Ιταλών και Βουλγάρων πήρα ενεργό μέρος στην Αντίσταση κατά των κατακτητών.

Από το έτος 1942 μέχρι το τέλος της απελευθέρωσής μου οργανωμένη στην ΕΠΟΝ
α/. Σαν μέλος των εθνικών οργανώσεων, προσέφερα πολύτιμες υπηρεσίες εισόμαι δες των συναγωνιστών ΕΑΜ ΕΛΑΣ στα γύρω χωριά της περιοχής ΣΑΜΗΣ Κεφαλλονιάς
β/. ο μεγαλύτερος αδελφός μου ήτο αντάρτης στο ΕΑΜ. ΕΛΑΣ και εσκοτώθηκε σε μάχη. και
γ/. Μας έκαψαν τα σπίτια και ένα ελαιοτριβείο. Οι Γερμανοί -

Η αιτούσα.

Αίτηση αναγνώρισης αντιστασιακής ιδιότητας, Νομαρχία Αθηνών, 1988

[Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Γενικό Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Ασπρόπυργος]

τόχρονα, όμως, το ΠΑΣΟΚ διατυμπάνιζε την πρόθεσή του να προβεί στην αποτέφρωση των φακέλων. Μάλιστα το 1985, ο αρμόδιος υπουργός Γιάννης Σκουλαρίκης, πρώην μέλος της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ, κατέθεσε στη Βουλή και σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο δεν συζητήθηκε καν λόγω της προκήρυξης εκλογών.[1] Το 1989 το ΠΑΣΟΚ θα υποστηρίξει όψιμα πως δεν προχώρησε στην καύση των φακέλων για να αξιοποιηθούν από τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.[2]

Εν αντιθέσει, με τους ογκώδεις φακέλους που κατέθεταν οι αρχηγοί των οργανώσεων σύμφωνα με τον νόμο του 1949 και 1969, οι ατομικοί φάκελοι των αγωνιστών ήταν πολύ πιο λιτοί, καθώς η συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων για την αντιστασιακή τους δράση μετά από σχεδόν μισό αιώνα αποτέλεσε μια ιδιαίτερα δυσχερή υπόθεση. Μέσα από την έρευνα που έγινε στο Αρχείο της Νομαρχίας Αττικής, όπου εναπόκειται το σχετικό αρχείο, κατά βάση οι ενδιαφερόμενοι κατέθεταν: βεβαιώσεις από σωματεία αντιστασιακών, διάφορα πιστοποιητικά και απολυτήρια, καταδικαστικές αποφάσεις, βεβαιώσεις έκτισης ποινών σε φυλακές, βεβαιώσεις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στις περιπτώσεις ομηρίας και εγκλεισμού, διαγραφές από την υπηρεσία λόγω «αντεθνικών ενεργειών», απολύσεις με βάση ψηφίσματα και αποφάσεις του συμβουλίου ελέγχου νομιμοφροσύνης, αποφάσεις εκτόπισης, φωτογραφίες από την εξορία και το βουνό, αναφορές στο πρόσωπό τους σε βιβλία, και κυρίως στοιχεία από τον φάκελό τους στην Ασφάλεια. Βέβαια, για την Ασφάλεια, η συμμετοχή στις εαμικές οργανώσεις δεν συνεπαγόταν αντιστασιακή δράση: «κατά τη διάρκεια της Κατοχής υπηρέτησε στον ΕΛΑΣ, δράση κατά του κατακτητή δεν προκύπτει», «στην Κατοχή οργανώθηκε στο ΕΑΜ χωρίς δράση», κ.ά.[3]

Οι αγωνιστές εξιστορούσαν τη δράση τους στην Αντίσταση συνθέτοντας έναν πολυφωνικό καμβά αναμνήσεων και εμπειριών. Συνήθως, εξηγούσαν το κίνητρο της συμμετοχής τους στην Αντίσταση: «το καλοκαίρι του 1942 πέρασαν από το χωριό μου τον Άγιο Δημήτριο της επαρχίας Καρύστου αγωνιστές του ΕΑΜ. Μας μίλησαν και μας εξήγησαν τι είναι το ΕΑΜ, πως ιδρύθηκε και ποιος ο στόχος του. Εγώ αμέσως και χωρίς δισταγμό εντάχθηκα στην οργάνωση γιατί η οικογένεια μου από παράδοση ήταν αντιφασιστική και γιατί πίστευα ότι όλοι πρέπει να βοηθήσουμε για να φύγει ο κατακτητής. Ήμουν τότε 28 χρονών», «κινούμενος από αισθήματα αντιστάσεως κατά των δυνάμεων κατοχής της πατρίδας μου, ιδιαίτερα έντονα λόγω καταγωγής μου εκ Δωδεκανήσου η οποία ευρίσκετο υπό ιταλικήν κατοχήν από το 1915 ενετέχθη εις τα μαχητικά τμήματα του ΕΔΕΣ», «στα χρόνια της Κατοχής το σπίτι μας τά-

1. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, *ό.π.*, σ. 176-189.

2. Αθανάσιος Τσοχατζόπουλος, «Συνεδρίαση Ε΄, Παρασκευή 7 Ιουλίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 0049.

3. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

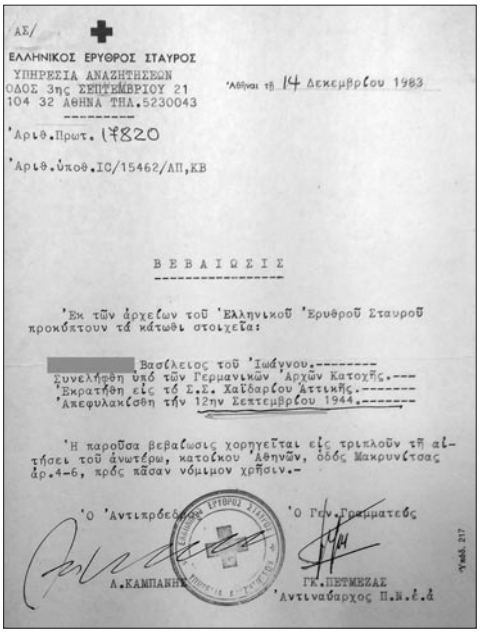

ΑΣ/

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΕΡΥΘΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ
ΟΔΟΣ 3ης ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 21
104 32 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ.5230043

Ἀθῆναι τῇ 14 Δεκεμβρίου 1983

Ἀριθ.Πρωτ. 17820

Ἀριθ.Ὑποθ.ΙΟ/15462/ΑΠ,ΚΒ

ΒΕΒΑΙΩΣΙΣ

Ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ προκύπτουν τά κάτωθι στοιχεῖα:

[redacted] Βασίλειος τοῦ Ἰωάννου.--------
Συνελήφθη ὑπό τῶν Γερμανικῶν Ἀρχῶν Κατοχῆς.---
Ἐκρατήθη εἰς τό Σ.Σ. Χαϊδαρίου Ἀττικῆς.-------
Ἀπεφυλακίσθη τήν 12ην Σεπτεμβρίου 1944.-------

Ἡ παροῦσα βεβαίωσις χορηγεῖται εἰς τριπλοῦν τῇ αἰτήσει τοῦ ἀνωτέρω, κατοίκου Ἀθηνῶν, ὁδός Μακρυνίτσας ἀρ.4-6, πρός πᾶσαν νόμιμον χρῆσιν.-

Ὁ Ἀντιπρόεδρος Ὁ Γεν.Γραμματεύς

Λ.ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΓΚ.ΠΕΤΜΕΖΑΣ
Ἀντιναύαρχος Π.Ν.ἐ.ἀ

ΥΔΑΑ 217

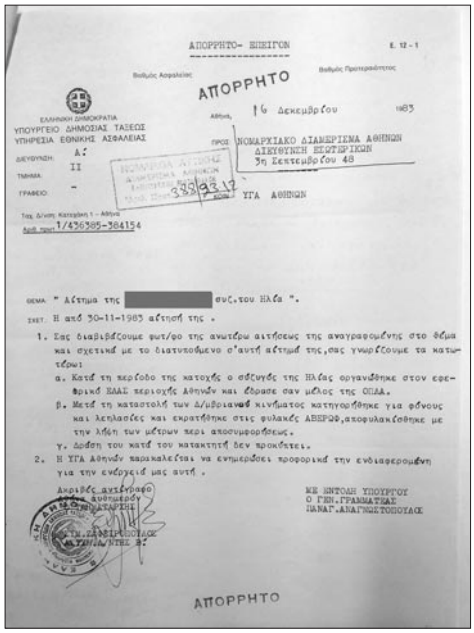

ΑΠΟΡΡΗΤΟ- ΕΠΕΙΓΟΝ

Βαθμός Ἀσφαλείας

Βαθμός Προτεραιότητος

ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΕΩΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Α΄
ΤΜΗΜΑ: ΙΙ
ΓΡΑΦΕΙΟ: -

Ἀθῆναι, 16 Δεκεμβρίου 1983

ΠΡΟΣ: ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΗ ΕΠΟΠΤΙΚΩΝ
3η Σεπτεμβρίου 48

ΥΓΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ταχ. Δ/νση: Κατεχάκη 1 - Ἀθήνα
Δελτ. πρωτ. 1/436385-384154

ΘΕΜΑ: " Αἴτημα της [redacted] συζ.του ΗΛία ".

ΣΧΕΤ. Η από 30-11-1983 αἴτησή της .

1. Σας διαβιβάζουμε φωτ/φο της ανωτέρω αιτήσεως της αναγραφομένης στο θέμα και σχετικά με το διατυπούμενο σ'αυτή αίτημά της,σας γνωρίζουμε τα κατωτέρω:
α. Κατά τη περίοδο της κατοχής ο σύζυγός της ΗΛίας οργανώθηκε στον εφεδρικό ΕΛΑΣ περιοχής Αθηνών και έδρασε σαν μέλος της ΟΣΑΑ.
β. Μετά τη κατασταλή των Δ/μβριανών κινημάτος κατηγορήθηκε για φόνους και λεηλασίες και εκρατήθηκε στις φυλακές ΑΒΕΡΩΦ,αποφυλακίσθηκε με την λήξη των μέτρων περί αποσυμπορήσεως.
γ. Δράση του κατά του κατακτητή δεν προκύπτει.
2. Η ΥΓΑ Αθηνών παρακαλείται να ενημερώσει προφορικά την ενδιαφερομένη για την ενέργειά μας αυτή .

Ακριβές αντίγραφο
Ο Αυτοτελούς Αυθημερόν
Γραφείου Κατάστασης
Ι.Ν. ΛΑΖΟΥΛΟΣ
ΑΨΥΧΑΝΤΕΣ 3.

ΜΕ ΕΝΤΟΛΗ ΥΠΟΥΡΓΟΥ
Ο ΓΕΝ.ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
ΠΑΝΑΓ.ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΡΡΗΤΟ

Βεβαίωση εγκλεισμού από τον Ερυθρό Σταυρό, 1983 (αριστερά).
Απόσπασμα από Φάκελο στην Ασφάλεια, Νομαρχία Αθηνών, 1983 (δεξιά)

[Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Γενικό Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Ασπρόπυργος]

χτηκε ολάκερο με την Εθνική Αντίσταση. Τα αδέρφια μου, ο Νίκος ήταν μέχρι τέλος στο πλάι του Άρη, ο Κώστας στον επισιτισμό, ο Γιώργος στην πολιτική οργάνωση και ο Βασίλης στην "αλληλεγγύη". Εγώ στην αρχή βοηθούσα στο ΕΑΜ και με τη σύσταση της ΕΠΟΝ έγινα μέλος της μαζί με την μικρότερη αδερφή μας Κατίνα», «όπως έκανε ένα μεγάλο μέρος των νέων τότε, έτσι κι εγώ, παράλληλα με τις σπουδές μου οργανώθηκα στο ΕΑΜ και στη συνέχεια στην ΕΠΟΝ σπουδαστών», «αρχικά ανήκα στην οργάνωση "Αδούλωτοι Έλληνες" την οποία είχε ιδρύσει ο αδελφός μου Κ. Κ. την ίδια μέρα που μπήκαν οι Γερμανοί στην Αθήνα και η οποία με στρατολόγησε ύστερα από δύο μέρες», «όλος ο οικογενειακός μου περίγυρος εμφορείται από δημοκρατικές ιδέες και πρωτοστατεί στους αγώνες για δημοκρατία, ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη», «μετά τις πρώτες εντυπώσεις και απογοητεύσεις αναζήτησα για μένα και το περιβάλλον μου κάποιες μορφές αγώνα για να επιβιώσουμε σαν άτομα και σαν Έθνος. Το κάλεσμα του ΕΑΜ με βρήκε έτοιμη», «με την ενθάρρυνση του πατέρα μου μυήθηκα τον Σεπτέμβρη του 1943 στην αντιστασιακή οργάνωση "Ιερή Ταξιαρχία"», «τον Ιούνιο 1942 βρισκόμουν στο Σιδηρ. Σταθμό Λαμίας και ένας Ιταλός στρατιώτης μου έδωσε ένα γερό χαστούκι.

Ήταν το πρώτο και τελευταίο από κατακτητή και ορκίστηκα εκδίκηση».

Οι αγωνιστές περιέγραφαν, επίσης, την πολύμορφη δράση τους στην Αντίσταση: «τοιχοκολλήσαμε με χειρόγραφες προκηρύξεις με κίνδυνο τη ζωή μας στο ζαχαροπλαστείο Μπερνίτσα στην Ομόνοια γράφοντας ότι δίδομε τα διπλάσια για τον προδότη στην επικήρυξη των Ιταλών για τον Στρατηγό Ζέρβα», «με πολύ θάρρος μοίραζε προκηρύξεις, έγραφε στους τοίχους και λόγω της δυνατής φωνής του έγινε γνωστός σαν ο "επονίτης με το χωνί"», «έλαβα μέρος εις την μάχη της Κρήτης το Μάιο του 1941 όταν έπεσαν οι Γερμανοί εις τον Αλικιανό Χανίων», «με την ενοποιημένη πια οργάνωση του ΚΚΕ για εργάτες και υπαλλήλους αναλαμβάνουμε την αυτοδιαχείριση της εταιρίας, με τη συμμετοχή και κάλυψη των ίδιων των εργοδοτών. Κρατήσαμε 8 μήνες παρά την αντίδραση της κυβέρνησης του Καΐρου για την σοβιετοποίηση της εταιρίας», «σκοπός ήταν η καθυστέρηση στην παραγωγή βαγονιών και ατμομηχανών και η τροφοδοσία των κρατουμένων στις φυλακές Βούρλων και Κάστορος», «από το σπίτι μας συνεχώς διήρχοντο πολλοί Εγγλέζοι, καθώς και Κύπριοι που με τη βοήθεια των Ελλήνων, οι οποίοι έρχονταν εκεί με διάφορα ψευδώνυμα και συνθήματα τους φυγαδεύσαμε στην Αίγυπτο, μέσω της Μονής Πρέβελη», «με την εμφάνιση στο χωριό μας των πρώτων ανταρτών, όλες οι γυναίκες αναλάβαμε υπηρεσία. Ζύμωνα, μαγείρευα, έπλεκα μάλλινα για το χειμώνα, μετέφερα τρόφιμα και πυρομαχικά, προσέφερα υπηρεσίες ως καθαρίστρια στο αναρρωτήριο του χωριού μου», «εγώ ήμουν το αόρατο μάτι, το αόρατο ταχυδρομείο. Δεν φανταζόταν ο εχθρός ότι τα μικρά παιδιά έκαναν αντίσταση», «προσέφερα τις υπηρεσίες μου στη Λαϊκή Δικαιοσύνη σαν επίτροπος του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου», «μία σημαντική πτυχή των δραστηριοτήτων μου ήταν το κρυφό σχολείο όπως το λέγαμε, όπου σε φιλικά σπίτια δίδασκα ανάγνωση και γραφή σε αναλφάβητα κορίτσια αλλά και σε ηλικιωμένες γυναίκες», «η αντίστασις κατά των κατακτητών άρχισε από τον χώρον της εργασίας μας, δηλαδή από την Αγροτικήν Τράπεζαν. Προπαγανδίζαμε αποχές και μποϊκοτάρισμα από τις εργασίες της Τραπέζης πχ. συγκέντρωση προϊόντων που τελικά θα πήγαιναν στους κατακτητάς, ειδοποιώντας σχετικώς αντάρτικας οργανώσεις», «στα χρόνια της σκλαβιάς πρόσφερα τας ιατρικάς μου υπηρεσίας δωρεάν ως φάρμακα, ιματισμόν, τρόφιμα, την συμπαράστασιν στους συναγωνιστάς και στις οικογένειές τους», «μέρες ολόκληρες πλέναμε και καθαρίζαμε τα ρούχα των ανταρτών από τις ψείρες».

Συχνά, διηγούνταν τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν και τις κακουχίες που υπέστησαν: «όταν προδόθηκε στη Γκεστάπο το Γενάρη του 1944 αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη δουλειά του στην τράπεζα. Το παιδάκι μας ήταν ενός έτους. Η ζημιά ήταν ανεπανόρθωτη», «από τις αρχές Μαρτίου 1943 πήρα μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις γραμμές της ΕΠΟΝ Αργολίδας. Για τη δράση μου αυτή συνελήφθησα στις αρχές Μαρτίου 1944 από τους γερμα-

νοτσολιάδες του Άργους. Με παραδώσανε στους Γερμανούς. Μετά από βασανιστήρια, μερικές ημέρες μετά με έβαλαν σαν όμηρο στην κλούβα της αμαξοστοιχίας που έκανε δρομολόγιο Κόρινθο-Τρίπολη», «από την πρώτη μέρα της Κατοχής όλη η οικογένειά μου, εγώ τα παιδιά μου, το σπίτι μας το διαθέσαμε για τη λευτεριά της πατρίδας μας. Ο γιος μου και η κόρη μου βγήκαν στο βουνό στον ΕΛΑΣ. Η άλλη μου κόρη ήταν στην ΕΠΟΝ. Για την ολόπλευρη αυτή συμμετοχή μας στον αντιστασιακό αγώνα οι Βούλγαροι φασίστες μας έκαψαν το σπίτι μας το καλοκαίρι του 1944», «έλαβον μέρος στο κίνημα Μ. Ανατολής εγκλεισθείς εις Στρατόπεδα συγκέντρωσης BARDIA TOBRUK», «μετά από ένα χρόνο επειδή είχαμε εντοπισθεί από τους Γερμανούς, το Μάρτιο του 1943 φυγαδευτήκαμε στη Μέση Ανατολή μέσω Τουρκίας, Χαλέπι Συρίας και στη συνέχεια στη Γάζα Παλαιστίνης», «από το Χαϊδάρι με μετέφεραν στην Γερμανία στις 25-5-1944. Στη Γερμανία κρατήθηκα στο στρατόπεδο Νόεμκαν περίπου 2 μήνες και από εκεί στο Πράους Σβάι όπου έμεινα 6 μήνες δουλεύοντας σε εργοστάσια παραγωγής βομβών», «πιάστηκα (Αύγουστος 1944) από τρομοκρατική ομάδα της ειδικής ασφάλειας σε συνεργασία με τα Τάγματα Ασφαλείας. Άγριος βασανισμός μου με επικεφαλής τον Ι. Σ.», «στο στρατόπεδο Μόσμπουργκ οι συνθήκες διαβίωσης ήταν πολύ σκληρές, δούλευαν ξυπόλητοι στα χιόνια, το φαγητό ήταν λίγο αλλά το ξύλο και η δουλειά ήταν άφθονα», «οι Γερμανοασφαλίτες με έκαναν φυτό, μου άφησαν αναπηρία 67%. Μας πρόδωσε ο Γ. Γ. που είχε καφενείο ένα τετράγωνο πιο κάτω από το σπίτι μας απέναντι από την παιδική χαρά. Όταν οι τρεις μας συναντηθήκαμε δύσκολα γνωρίσαμε τον πατέρα μας. Και εκείνος το ίδιο εμάς».

Άλλοτε εξιστορούσαν τον κατοπινό διωγμό τους: «τον Μάρτιο του 1945 κατά την διάλυσιν του ΕΛΑΣ, αποστρατευθείς, λαβών κανονικόν απολυτήριον επανήλθα εις το χωριό μου. Κατά την διάρκειαν του 1944 το σπίτι μου επυρπολήθη και όλα τα υπάρχοντα ελεηλατήθηκαν παρά των συνεργατών των Γερμανών. [...] Κατά το 1946 η οικογένειά μου διεσκορπίσθη προς αποφυγήν εκτελέσεως παρά παρακρατικών ομάδων. [...] Εις το Α΄ Τάγμα Σκαπανέων ετοποθετήθην εις τον 1ον λόχον και εν συνεχεία μετεφέρθην εις τα Γιούρα και εν συνεχεία εις Μακρόνησον», «μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας άρχισαν τα μεγαλύτερα βάσανα. Κακοποιήθηκα βάναυσα από παρακρατικούς και τρομοκράτες. Υπάρχουν ακόμα φανερές οι κακοποιήσεις στο σώμα μου», «γι' αυτή μου τη δράση, το Μάη 1945, πιάστηκα από τις παρακρατικές οργανώσεις απ' τις οποίες βασανίστηκα και κλείστηκα στα κρατητήρια στον Αστακό. Μετά εκτοπίστηκα στο νησί Ικαρία. Το 1949 μεταφέρθηκα στη Μακρόνησο και το 1950 στο νησί Άη Στράτης», «όταν άρχισε ο διωγμός της Εθν. Αντίστασης πιάσανε όλα τα παιδιά μου, εξορίες, φυλακές κι εγώ να τρέχω όλα αυτά τα χρόνια του κατατρεγμού από φυλακή σε φυλακή», «τέλος 1944 οι Γερμανοί έφυγαν. Όμως λόγω του ότι είχαν αναπτυχθεί αντίθετες οργανώσεις από δεξιούς και

πρώην συνεργάτες των Γερμανών εμείς είμαστε πάντοτε και από παντού διωγμένοι, διότι τα χαρτιά μας έφταναν παντού χαρακτηρισμένα. Ακόμα και πρόσφατα τα παιδιά μας δεν μπορούν να διοριστούν γιατί έρχονται πάντα μπροστά τα χαρακτηρισμένα μας χαρτιά», «μετά την απελευθέρωσή μου από τη φυλακή εγκαταστάθηκα μόνιμα στην Αθήνα, οι τότε συνθήκες δεν επέτρεπαν διά λόγους ασφαλείας να καθίσω στο χωριό μου», «το 1947 μεταφέρθηκα στη Μακρόνησο. Πέρασα όλα τα γνωστά βασανιστήρια και το Μάιο του 1948 καταδικάστηκα από το έκτακτο στρατοδικείο Λαυρίου στην ποινή των ισόβιων δεσμών για τα γνωστά γεγονότα του πρώτου τάγματος σαν πρωταίτιος της δήθεν στάσης. Με τη Δικτατορία εκτοπίστηκα στην Γιούρα».

Αναπόσπαστο μέρος της μαρτυρίας τους αποοτελούσαν η απόλυσή τους από την εργασία τους ή/και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν για την ανεύρεση εργασίας: «αυτό το μητρώο μου της αντίστασης μου στοίχισε γιατί δεν γινόμουν δεκτός σε καμία δημόσια υπηρεσία μολονότι είχα τα προσόντα, ήμουν πτυχιούχος και κάτοχος ξένων γλωσσών. Έπρεπε να αναζητήσω εργασία μόνο σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και να κρύβω βέβαια το "αμαρτωλό" αυτό παρελθόν μου», «όταν πέτυχα στη Φιλοσοφική Σχολή και έπρεπε να έχω ταυτότητα για την εγγραφή μου, η Ασφάλεια της Ναούσης αρνήθηκε να μου τη δώσει γιατί ήμουν κατ' αυτούς αναρχική», «δυστυχώς όμως –το σημειώνω αυτό με λύπη– αμέσως μετά την ξενική κατοχή συνελήφθη η μητέρα μου από αντάρτες της άλλης πλευράς (ΕΔΕΣ). Η μητέρα μου γλύτωσε την εκτέλεση όμως απολύθηκε της υπηρεσίας της με αποτέλεσμα να αντιμετωπίσουμε φοβερή δυστυχία. Το παρελθόν αυτό έγινε, προφανώς, η αιτία να απολυθώ κι εγώ από υπάλληλος του Υπουργείου Οικονομικών στη διάρκεια της Δικτατορίας των συντ/ρχών», «στο Ελεγκτικό Συνέδριο, αντί για υποδοχή και ανάληψη υπηρεσίας τον περίμενε μια απόφαση υποβιβασμού του κατά 3 βαθμούς με βάση τη Συντακτική Πράξη 59/1945 προφανώς λόγω της αντιστασιακής του δράσης και γενικά των πολιτικών του πεποιθήσεων. Την παραπάνω απόφαση δεν τη δέχτηκε, την θεώρησε εξευτελιστική, όπως ήταν πράγματι και εξαναγκασμό σε παραίτηση από τη θέση του».

Κάποιοι διηγούνταν το πώς οδηγήθηκαν στην υπερορία: «τον Ιανουάριο 1949 μας βγάλανε στην περιοχή Έβρου, κατόπιν συνεννοήσεως με άλλους μακρονησιώτες πήραμε τον οπλισμό και αυτομολήσαμε στο βουνό (ΔΣΕ). Μετά την οπισθοχώρηση του ΔΣΕ μπήκαμε στη Βουλγαρία και έπειτα από 35 χρόνια επαναπατρίστηκα», «αποτέλεσμα της δράσης μου υπήρξαν οι μετέπειτα διώξεις μου για να βρεθώ στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου στην Πολωνία από το έτος 1948 από την οποία επαναπατρίσθηκα το έτος 1973», «εγώ από το 1942 μπήκα στον αντιφασιστικό αγώνα. Για τη δράση μου αυτή έγινα πολιτικός πρόσφυγας στην Τσεχοσλοβακία έως το 1987 που επαναπατρίστηκα», «το 1947 μας εκτόπισαν (όλη την οικογένεια) και το 1948 βγήκα στο βουνό.

Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου έζησα στη Σοβιετική Ένωση (Τασκένδη) ως πολιτικός πρόσφυγας από τον Δεκέμβρη του 1949 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1983 που επαναπατρίστηκα», «με την εντολή του Σοφούλη μας βγάλανε από τη φυλακή το 1947. Το 1948 ήρθαν οι αντάρτες και επιστράτευσαν εμένα και τα παιδιά μου που ήταν μικρά. Πολέμησα στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή μαζί με τον άνδρα μου. Με εντολή των ανταρτών οι τραυματίες, οι άρρωστοι και οι έγκυες μπήκαμε στις Λαϊκές χώρες. Εγώ πέρασα στη Ρουμανία, στην πόλη Βραΐλα».

Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν πάντοτε στους λόγους για τους οποίους επιζητούσαν την αναγνώριση: «με το αίτημα μου τούτο δεν αποβλέπω σε οιαδήποτε άλλα οφέλη, ειμή μόνον την τιμητικήν αυτήν διάκρισιν δεδομένου ότι τυγχάνω συνταξιούχος και ήδη υπερήλιξ, δεν έχω δε και τέκνα. Το κάνω επομένως διά λόγους ηθικής τάξεως. Δεν θα έπρεπε να υστερήσω και για τον εαυτό μου και για ικανοποίηση του συζύγου μου και του εν γένει οικογενειακού μου περιβάλλοντος», «έτσι σήμερα για να πάρω μια μικρή σύνταξη, θα πρέπει να συμπληρώσω τα ελλιπή ένσημά μου στο ΙΚΑ με τον χρόνο που πρόσφερα στην Εθνική Αντίσταση, και για το σκοπό αυτό μου είναι απαραίτητο το πιστοποιητικό», «μετά την Απελευθέρωση, όπως όλοι οι αγωνιστές, βασανίστηκε και υπέφερε σαν μάνα που είχε και τα δύο παιδιά της στη φυλακή. Πέθανε πικραμένη στα χρόνια της Δικτατορίας χωρίς να προλάβει την αναγνώριση της προσφοράς της προς την πατρίδα», «εμείς διεκδικούμε το μερίδιό μας για τις ολιγότερο σημαντικές συγκριτικά πράξεις μας, αυτές που μπόρεσαν να κάνουν οι μικρές αντιστασιακές οργανώσεις της Αθήνας», «για να τιμήσω τη μνήμη του συζύγου μου παρακαλώ να αναγνωρίσετε την αντιστασιακή του ιδιότητα», «σας παρακαλώ θα ήθελα και εγώ να αναγνωριστώ ως αγωνίστρια της Εθνικής μας Αντιστάσεως για να νιώθουν και τα 3 μου παιδιά καθώς και τα εγγόνια μου για εμένα περήφανα. Νομίζω ότι δικαιούμαι να αναγνωριστώ από το κράτος μας», «μετά απ' όσα αναφέρω για την προσφορά μου στην Εθνική Αντίσταση, παρακαλώ να μου αναγνωριστεί η συμμετοχή μου σ' αυτή γιατί τα παιδιά μου έχουν ανάγκη για επαγγελματική αποκατάσταση», «άργησα να ζητήσω τη σχετική αναγνώριση και αυτό είναι λάθος μου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι έχει πάρει ο άντρας μου τη σχετική αναγνώριση και μου λέγανε πως δεν χρειάζεται άλλη. Τώρα συνειδητοποιώ πως αυτό είναι άδικο γιατί η δική μου δράση είναι εντελώς ανεξάρτητη από την του ανδρός μου», «υπέφερα πάρα πολλά και εγώ και η οικογένειά μου για τις υπηρεσίες μου εκείνες, αλλά δεν μετανιώνω και πάλι αν ήταν να ξανάρχιζα τη ζωή μου τα ίδια θα έκανα. Σας παρακαλώ να με αναγνωρίσετε σαν αγωνίστρια της Εθνικής Αντίστασης για μια ηθική αποκατάσταση γιατί όλα τα μετά την Κατοχή χρόνια με τις αριστερές μου ιδέες βρισκόμουν στο περιθώριο», «σήμερα στα βαθιά μου γεράματα με το βαθύ πόνο για το χαμό του γιου μου Γιώρ-

Γυναίκες στον ΕΛΑΣ

γου, ζητώ να μου αναγνωριστεί η ιδιότητα της αγωνίστριας της Εθνικής Αντίστασης για να τ' αφήσω σαν κληρονομιά τιμής στα εγγόνια μου».[4]

Στις παρατηρήσεις που έγραφαν τα μέλη των Επιτροπών στους πίνακες αναγράφονται πολύτιμα στοιχεία για τις συνθήκες εγκλεισμού ή/και θανάτου των αγωνιστών και αγωνιστριών: όμηρος απαγχονισθείς, όμηρος στο Χαϊδάρι και στη Γερμανία, εκτελέστηκε για αντίποινα, εκτελέστηκε στο Χαϊδάρι, εκτελέστηκε στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, εξαφανισθείς, απαγχονισθείς στο Μεγάλο Πεύκο, εκτελεσθείς από Ταγματασφαλίτες, αποβιώσας στην ομηρία, φυλακισθείς στου Αβέρωφ, όμηρος αποβιώσας στο στρατόπεδο Μαουτχάουζεν, κρατούμενος στην Ακροναυπλία, κρατούμενος στις «κλούβες του θανάτου», κρατούμενος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Κόρινθο, κρατούμενος στις φυλακές Βουλιαγμένης, όμηρος σε στρατόπεδο του Έσεν, εκτελέστηκε στο Stein Krems από τους Γερμανούς, όμηρος απανθρακώθηκε εντός τραίνου, όμηρος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Βουλγαρία, κρατούμενος στις φυλακές Χατζηκώστα, κράτηση στις φυλακές Καλαμάτας, φυλάκιση από Γερμανούς στις φυλακές Επταπυργίου Θεσσαλονίκης, εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στο Γουδί, όμηρος στην Ειδική Ασφάλεια, φυλάκιση από Γερμανούς στις φυλακές της Αγιάς, όμηρος στο ΣΣ Λαρίσης και ΣΣ Παλιάς, φυλάκιση στο Αγρίνιο, κρατούμενος στις φυλακές Μεσολογγίου, κρατούμενος στο ΣΣ

4. Όλα τα αποσπάσματα προέρχονται από ατομικούς φακέλους αγωνιστών. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 1983 Δεκέμβριος Πρακτικό 1, 2, 3, 4, 1984 Ιανουάριος Πρακτικό 6, Πρακτικό 2 12.2.1988, 1989 Ιανουάριος Πρακτικό 1, 1990 Ιανουάριος Πρακτικό 1, 1991 Πρακτικά 11, 12, Πρακτικό 7 8.7.1998, Πρακτικό 2 12.2.1998, Πρακτικό 1 11.1.2000, Πρακτικό 3 25.1.2000, Πρακτικό 9, 10, 2001, Πρακτικό Εθνικής Αντίστασης 25, 26, 27, 28, 29 2002, Πρακτικό 8 5.7.2005, Πρακτικό 11 8.11.2005, Πρακτικό 12 17.11.2005, Πρακτικό 13 24.11.2005.

Καλαβρύτων, πνίγηκε όταν το πλοίο που τον μετέφερε στην Ιταλία τορπιλίστηκε στην Αδριατική, κρατούμενος στην Ακροναυπλία και στη Λάρισα, κρατούμενος στις φυλακές Κέρκυρας, κρατούμενος στις φυλακές Πειραιώς, κρατούμενος στις φυλακές Εμπειρικείου, όμηρος ΣΣ Άουσβιτς-Μπιργκενάου, κράτηση από Γερμανούς στις φυλακές Ζαπαύτη, κρατούμενος στις φυλακές Καλαμάτας και Τρίπολης, όμηρος σε ΣΣ Βουλγαρίας και Σερβίας, κρατούμενη από τον Μάιο του 1944 ώς Σεπτέμβρη 1944 στο στρατόπεδο Μελιγαλά, κρατούμενος στις φυλακές Τριπόλεως, κ.ά.

Οι λόγοι απόρριψης της ιδιότητας του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης αφορούσαν τόσο τυπικούς όσο και λόγους ουσίας. Απορρίπτονταν κατά βάση όλες οι αιτήσεις αγωνιστών που ανήκαν σε οργανώσεις που δεν περιλαμβάνονταν ρητά στον νόμο 1285/1982 ή είχαν αναγνωριστεί με τον νόμο της Δικτατορίας. Το νεαρό της ηλικίας αποτέλεσε επίσης έναν συνήθη λόγο απόρριψης, καθώς δεν γινόταν πιστευτό πως ο αιτούμενος είχε επιδείξει αξιόλογη αντιστασιακή δράση ή/και θεωρείτο πως οι οργανώσεις εμπιστεύονταν μόνο πεπειραμένους και δοκιμασμένους αγωνιστές και όχι παιδάκια.

Άλλες φορές δεν τεκμαίρονταν ως αληθείς οι αιτήσεις ή/και οι υπεύθυνες δηλώσεις των μαρτύρων αναγνωρισμένων αντιστασιακών ή θεωρούνταν πως δεν μπορούσαν να στηρίξουν αυτοτελώς το αίτημα αναγνώρισης. Κάποιες αιτήσεις έγειραν υποψίες ότι ήταν πλαστές είτε επειδή ήταν πανομοιότυπες είτε επειδή η περιγραφή τους δεν είχε εσωτερική συνοχή. Στην περίπτωση που κρίνονταν ψευδείς, η υπόθεση μεταβιβαζόταν στον εισαγγελέα για ψευδή μαρτυρία των αγωνιστών ή/και των βεβαιούντων. Κάποιες αιτήσεις απορρίπτονταν διότι δεν υπήρχαν συγκεκριμένα ή επαρκή αποδεικτικά στοιχεία για τον εγκλεισμό ή την ομηρία των αιτούντων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πάντως, η αίτηση αναγνώρισης απορριπτόταν διότι τα αναγραφόμενα στοιχεία σχετικά με την αντιστασιακή δράση ήταν γενικά και αόριστα ή επειδή τα αποδεικτικά στοιχεία χαρακτηρίζονταν ανεπαρκή και ανακριβή.[5]

Εντούτοις, με βάση τη δειγματοληπτική έρευνα στο Αρχείο της Νομαρχίας Αττικής, φαίνεται πως τα κριτήρια αναγνώρισης και απόρριψης ήταν αρκετά υποκειμενικά, με αποτέλεσμα να επαφίονται στην προσωπική κρίση των εκάστοτε μελών των Επιτροπών. Πέρα, δηλαδή, από ιδεολογικές και κομματικές σκοπιμότητες, τα ίδια τα κριτήρια, δηλαδή τι αναγνωριζόταν κάθε φορά ως αντιστασιακή δράση, και μάλιστα «αξιόλογη», ήταν βαθιά υποκειμενικά. Ένα κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η ηλικία. Η μεταφορά ενός σημειώματος με σημαντικές πληροφορίες από ένα οκτάχρονο παιδί μπορούσε να

5. Αντιθέτως, οι Γ. Αντωνίου και Ε. Πασχαλούδη υποστηρίζουν πως για την αναγνώριση των αγωνιστών αρκούσε μια υπεύθυνη δήλωση με δύο μάρτυρες χωρίς περαιτέρω αποδεικτικά στοιχεία για τη δράση τους. Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει», *ό.π.*, σ. 306.

θεωρηθεί αντιστασιακή πράξη; Τα ίδια ερωτήματα προκύπτουν και όσον αφορά άλλες πράξεις που δεν σχετίζονταν με την ηλικία, όπως π.χ. η τροφοδοσία των ανταρτών. Τα ζητήματα αυτά δεν μπορούσε να τα λύσει ένας ψυχρός αριθμός, ένα ηλικιακό όριο στις διατάξεις του νόμου.

Πολύπλευρα προβλήματα και μεγάλες καθυστερήσεις ξεκίνησαν να παρατηρούνται εξαρχής. Πρώτα από όλα, ο αριθμός των αιτήσεων ήταν πολύ μεγάλος. Αιτήσεις αναγνώρισης δεν υπέβαλαν μόνο όσοι δεν είχαν αναγνωριστεί ποτέ, δηλαδή οι αγωνιστές των εαμικών οργανώσεων, αλλά, επίσης, οι ήδη αναγνωρισμένοι αγωνιστές από πάνω από 50 διαφορετικές αντιστασιακές οργανώσεις. Οι αναγνωρισμένοι αγωνιστές με τους δύο προηγούμενους νόμους συνέχιζαν να απολαμβάνουν τα ευεργετήματα που τους είχαν δοθεί με βάση τον ΑΝ 971/1949 και ΝΔ 179/1969, ωστόσο, για να έχουν πρόσβαση στα νέα ευεργετήματα όφειλαν να καταθέσουν εκ νέου αίτηση αναγνωρίσεως. Ενδεικτικά, το 1987 και το 1988 στο διαμέρισμα Αθηνών οι αιτούντες ανήκαν κατά βάση στον ΕΔΕΣ και όχι στο ΕΑΜ, ενώ από το τέλος του 1983 μέχρι τον Ιούνιο 1987 είχαν αναγνωριστεί 140.000 αγωνιστές από αντιστασιακές οργανώσεις όλων των ιδεολογικών αποχρώσεων.[6]

Ταυτόχρονα, αν και είχαν συσταθεί 54 Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Κρίσης στις νομαρχίες και στα διαμερίσματα της Αττικής, υπήρχε μόνο μία Επιτροπή ανά νομαρχία/διαμέρισμα, η οποία συνεδρίαζε έξι φορές τον μήνα. Κατόπιν πιέσεων, με το ΠΔ 132/1985 μπορούσε να συσταθεί πάνω από μία Επιτροπή στη ΔΕΠΑΘΑ, στη νομαρχία Θεσσαλονίκης και στα διαμερίσματα Αθηνών και Πειραιώς. Παράλληλα, είχαν συσταθεί και άλλες 12 Δευτεροβάθμιες Επιτροπές σε όλη τη χώρα. Το μεγαλύτερο, ωστόσο, πρόβλημα προερχόταν από την καθυστέρηση ή/και άρνηση της επικύρωσης των πινάκων από τη ΔΕΠΑΘΑ.[7] Ενώ οι πρώτες Επιτροπές Κρίσης ξεκίνησαν το έργο τους τον Δεκέμβρη 1983, το 1985 δεν είχε δοθεί ακόμη κανένα πιστοποιητικό αναγνώρισης στους αγωνιστές και στις αγωνίστριες της Εθνικής Αντίστασης.[8]

Βουλευτές του ΚΚΕ, συσσωματώσεις αντιστασιακών και ιδιώτες επέκριναν τις Επιτροπές Κρίσης για τον βραδύ ρυθμό της διαδικασίας, τα γραφειοκρατικά κριτήρια, τη στενή «απαράδεκτη και ανεπίτρεπτη κακή ερμηνεία» της ουσίας και της εφαρμογής των διατάξεων των νόμων, τις επανεξετάσεις που «έμοιαζαν με αποφάσεις της μετεμφυλιακής περιόδου», ενώ επεσήμαναν τις δυσχέρειες ανεύρεσης πιστοποιητικών λόγω καταστροφής των αρχείων. Οι συσσωματώσεις καταλόγιζαν επίσης στις Επιτροπές πως προέβαιναν σε ανα-

6. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 29.6.1987.

7. «Συνεδρίαση ΡΒ΄, Πέμπτη 15 Μαρτίου 1984», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 6, σ. 4990-4991.

8. «Συνεδρίαση ΜΔ΄, Δευτέρα 2 Δεκεμβρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 1915.

γνώριση προσώπων άσχετων και πολέμιων της Εθνικής Αντίστασης και πως τα μέλη τους ήταν τα ίδια επί σειρά ετών, αποτελώντας ένα απαράδεκτο κατεστημένο.[9]

Ωστόσο και η ΔΕΠΑΘΑ επέρριπτε σωρεία παραβιάσεων των διατάξεων των νόμων στις Επιτροπές Κρίσης, με αποτέλεσμα την άρνηση της επικύρωσης των πινάκων που έστελναν οι νομαρχίες. Τα περισσότερα προβλήματα προέρχονταν αφενός από την ταυτόχρονη εφαρμογή δύο πολύ διαφορετικών νόμων αναγνώρισης, του ΑΝ 971/1949 και του Ν 1285/1982, και αφετέρου από την αποκέντρωση της όλης της διαδικασίας. Η ΔΕΠΑΘΑ σε έγγραφό της, άλλωστε, παραδεχόταν πως δεν είχαν δοθεί οι απαραίτητες διοικητικές οδηγίες εφαρμογής στις Επιτροπές Κρίσης.[10]

Μία από τις παραβιάσεις στις οποίες αναφερόταν η ΔΕΠΑΘΑ ήταν πως κατά παράβαση του άρθρου 3 του Ν 1285/1982 αναγνωριζόταν χρόνος συμμετοχής στην Εθνική Αντίσταση με ημερομηνία λήξης σε χρόνο που είχε ελευθερωθεί η χώρα. Σύμφωνα με το Ν 1285/1982 ίσχυε διαφορετική ημερομηνία απελευθέρωσης για κάθε περιοχή. Εντούτοις, η ΔΕΠΑΘΑ δεν είχε εκδώσει τις απαραίτητες οδηγίες στις Επιτροπές Κρίσης, με βάση το έγγραφο από τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού που επισήμαινε την ημερομηνία απελευθέρωσης για κάθε περιοχή. Επιπρόσθετα, η ημερομηνία απελευθέρωσης που ίσχυε με τον ΑΝ 971/1949, ο οποίος βρισκόταν σε ισχύ, ήταν μεταγενέστερη, 12.3.1945.

Ταυτόχρονα, η ΔΕΠΑΘΑ κατήγγειλε πως οι Επιτροπές δεν προσδιόριζαν τον ακριβή χρόνο συμμετοχής στην Αντίσταση και στις διάφορες οργανώσεις που είχαν ενταχθεί οι αναγνωριζόμενοι κατά παράβαση του άρθρου 10 παρ. 8 του ΠΔ 379/1983. Ανέγραφαν απλώς το έτος ή τον μήνα. Επίσης, σε πολλές καταστάσεις τα στοιχεία των αναγνωρισθέντων ήταν ελλιπή ή/και εσφαλμένα. Επιπλέον, κατά παράβαση της παρ. 2 του άρθρου 5 του ΑΝ 971/1949 αναγνωρίζονταν μέλη αντάρτικων ομάδων ενώ δεν είχαν συμπληρώσει τρίμηνο υπηρεσίας σε αυτές.[11]

Η ΔΕΠΑΘΑ αναφερόταν, επίσης, στην αναγνώριση ατόμων σε μη προβλεπόμενες από τον νόμο οργανώσεις. Αυτές οι οργανώσεις ήταν, ωστόσο, στην πραγματικότητα οργανώσεις συνδεδεμένες με το ΕΑΜ, όπως τα Αετόπουλα, το ΕΑΜ Νέων, η ΕΤΑ (Επιμελητεία του Αντάρτη) και ο εφεδρικός ΕΛΑΣ. Η μη ρητή συμπερίληψή τους στο Ν 1285/1982 και η στενή ερμηνεία του νόμου

9. «Συνεδρίαση ΚΣΤ΄, Τετάρτη 6 Νοεμβρίου 1985», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 4, σ. 116-1120· «Συγκέντρωση αντιστασιακών για αποκατάσταση», εφ. *Τα Νέα*, 27.2.1985, σ. 5· «Έτσι ξεχνούμε τους ανθρώπους της Αντίστασης», εφ. *Τα Νέα*, 10.3.1986, σ. 6· Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος Θέματα Εθνικής Αντίστασης, Ψήφισμα ΠΕΑΕΑ, 20.7.1984, Ψήφισμα ΠΣΑΕΕΑ 15.9.1989.

10. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 16.7.1990.

11. Στο ίδιο, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 16.10.1984, και 9.5.1988.

από τις Επιτροπές δημιούργησε προβλήματα στη διαδικασία αναγνωρίσεως. Ένα άλλο ζήτημα ήταν η κρίση από αναρμόδιες Επιτροπές Κρίσης, καθώς σύμφωνα με το ΠΔ 379/1983 ο αιτούμενος όφειλε να κριθεί από τη νομαρχιακή επιτροπή της παλιάς ή τωρινής του κατοικίας. Η εν λόγω προσφυγή σε νομαρχιακή επιτροπή άσχετη με τον τόπο κατοικίας χρησιμοποιείτο, όπως καταγγέλθηκε, κατά βάση για τη διευκόλυνση κατάθεσης πλαστών πιστοποιητικών – στο λεγόμενο «σκάνδαλο του Καναδά».[12]

Η πιο σημαντική παράβαση, ωστόσο, εντοπίζεται στην αναγνώριση ατόμων νεαρής ηλικίας, ατόμων τα οποία είχαν γεννηθεί το 1930 και μετέπειτα. Η εν λόγω παράβαση χρησιμοποιήθηκε κατεξοχήν για να στηρίξει το ιδεολόγημα της «βιομηχανίας αντιστασιακών» το οποίο εξήγγειλε η κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη λίγα χρόνια αργότερα. Το ζήτημα της ηλικίας σχετιζόταν άμεσα με την εννοιολόγηση της Αντίστασης. Δεδομένου πως η Αντίσταση συνιστούσε μια πρωτόλεια έννοια και κατηγορία, δεν ήταν ποτέ σαφές ποιος μπορούσε να θεωρηθεί αγωνιστής της Αντίστασης και τι, αντιστασιακή πράξη. Ο μόνος νόμος που έθετε ως προϋπόθεση αναγνώρισης τη συμπλήρωση του 15ου έτους ήταν ο νόμος της Δικτατορίας, ενώ με τον ΑΝ 971/1949 είχαν επίσης αναγνωριστεί άτομα μικρότερης ηλικίας.[13]

Για κάποιους, το γεγονός ότι παιδιά 12 και 13 ετών προσέφεραν υπηρεσίες στην Αντίσταση θεωρείτο τιμή και για άλλους σκάνδαλο. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η σχετική απόφαση 7482/1989 του Πρωτοδικείου Αθήνας. Ο Χ. Π., γεννηθείς το 1933, αγωνιστής του ΕΔΕΣ-ΕΔΕΕ, προσέφυγε εναντίον της απόφασης της Δευτεροβάθμιας Επιτροπής Κρίσης καθώς του αναγνώριζε αντιστασιακή δράση για την περίοδο 1.8.1944 μέχρι 18.10.1944 και όχι από την 1.1.1942 όπως ζητούσε. Ο Χ. Π. ήταν πληροφοριοδότης, μοίραζε προκηρύξεις, ενώ το σπίτι του πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς. Το αίτημά του απορρίφθηκε με την αιτιολογία του νεαρού της ηλικίας – ήταν μόλις 8 ετών. Σύμφωνα με την Επιτροπή Κρίσης, δεν μπορούσε να έχει δράσει συνειδητά κατά των κατακτητών λόγω της νεαρής του ηλικίας. Το Πρωτοδικείο έκρινε, εντούτοις, ότι «παρά το νεαρό της ηλικίας του έδρασε ουσιαστικά και αποτελεσματικά στον αγώνα κατά των κατοχικών στρατευμάτων, επιδεικνύοντας αξιέπαινη και δικαιολογημένη ακριβώς από την μικρή του ηλικία τόλμη». Συνεκτιμήθηκε, επίσης, και το γεγονός πως ο προσφεύγων προερχόταν από οικογένεια αντιστασιακών.

Το άλλο επίμαχο ζήτημα ήταν πως η κατάργηση του νόμου της Δικτατορίας δεν έγινε με αναδρομική ισχύ και ως εκ τούτου ανέκυπταν αρκετές αμφιβολίες για το ποια δικαιώματα διατηρούνταν και ποια όχι. Το 1984, η γνωμοδό-

12. Στο ίδιο, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 5.2.1991.
13. Στο ίδιο, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 5.3.1985.

τηση της Νομικής Διεύθυνσης ΥΕΘΑ επιβεβαίωσε τη μη αναδρομική κατάργηση και τη διατήρηση των δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα βάση του ΝΔ 179/1969 διατηρούνταν, αλλά δεν μπορούσαν να θεμελιώσουν νέα ευεργετήματα, παρά μόνο εάν οι δικαιούχοι επανακρίνονταν. Άλλωστε, το ΝΔ 412/1970, το οποίο ρύθμιζε τα συνταξιοδοτικά θέματα των ανάπηρων αγωνιστών και των οικογενειών τους, διατηρείτο σε ισχύ.

Η κατάργηση του ΝΔ 179/1969, μαζί με τα βασιλικά διατάγματα που είχαν εκδοθεί κατά εφαρμογή του, σήμαινε στην πράξη την κατάργηση των αναγνωρισμένων οργανώσεων, γενικών αρχηγών, αυτοτελών αρχηγών, αυτοτελών οπλαρχηγών και διοικουσών ή εκτελεστικών επιτροπών, αλλά όχι και των ατομικών αναγνωρίσεων απλών μελών που κυρώνονταν με απόφαση του υπουργού Εθνικής Άμυνας. Σύμφωνα με τη Νομική Διεύθυνση της ΔΕΠΑΘΑ, οι αποφάσεις αναγνωρίσεως, οι οποίες δεν είχαν ως προϋπόθεση διάταγμα που καταργήθηκε, εξακολουθούσαν να ισχύουν υπό την προϋπόθεση πως τα πραγματικά περιστατικά συγκέντρωναν τις προϋποθέσεις. Με άλλα λόγια, η οργάνωση του Γ. Σούρλα Εθνικιστές ΝΑ Θεσσαλίας δεν ήταν πια αναγνωρισμένη οργάνωση, ούτε ο Γ. Σούρλας ως αρχηγός της, ωστόσο, τα μέλη της οργάνωσης διατηρούσαν την ατομική τους αναγνώριση. Η μεταγενέστερη υπ' αριθμόν 295/1991 απόφαση του ΣτΕ επιβεβαίωσε πως όλες οι αναγνωρίσεις με το ΝΔ 179/1969 θεωρούνταν έγκυρες με όλες τις εντεύθεν συνέπειες.

Στη ΔΕΠΑΘΑ υποβάλλονταν συνεχώς αιτήματα και παράπονα ιδιωτών και οργανώσεων για θέματα σχετιζόμενα με το ΝΔ 179/1969. Οι Επιτροπές Κρίσης απέρριπταν με μεγάλη ευκολία αιτήσεις αγωνιστών αναγνωρισμένων με τον χουντικό νόμο, καθώς διάχυτη ήταν η αίσθηση –και εν μέρει πραγματικότητα– πως είχαν αναγνωριστεί κατά βάση δωσίλογοι και παρακρατικές οργανώσεις του Εμφυλίου. Σύμφωνα, άλλωστε, με γνωμοδότηση της Νομικής Διεύθυνσης ΥΕΘΑ, σχετική με αξιωματικούς αναγνωρισθέντες ως αγωνιστές με το ΝΔ 179/1969 οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας, οι Επιτροπές Κρίσης της ΔΕΠΑΘΑ σε αυτή την περίπτωση είχαν δικαίωμα να ανακαλέσουν το πρακτικό αναγνωρίσεως για λόγους γενικότερου δημοσίου συμφέροντος.[14]

Εντούτοις, οι Επιτροπές απέρριπταν, επίσης, αγωνιστές αναγνωρισμένους με τον ΑΝ 971/1949 με το αιτιολογικό είτε ότι δεν συμπεριλαμβάνονταν στο Ν 1285/1982 είτε της συνεργασίας με τον κατακτητή. Με τον ΑΝ 971/1949 είχαν αναγνωριστεί 108 οργανώσεις, μεταξύ των οποίων κάποιες δοσιλογικές ή/και οργανώσεις με ανύπαρκτη δράση. Η περίπτωση της Χ είναι ενδεικτική. Η Χ ήταν μία αστική αντικομμουνιστική οργάνωση με αρχηγό τον Γεώργιο Γρίβα, μετέπειτα αρχηγό της ΕΟΚΑ στην Κύπρο, η οποία ανέπτυξε δράση κυ-

14. Στο ίδιο, Φ 483/142/485219/Σ 1885/13.11.1987./ΓΕΕΘΑ/ΔΕΠΑΘΑ/Γρ. Νομικό.

ρίως εναντίον του ΕΑΜ. Η οργάνωση, παρότι δεν είχε καταφέρει να αναγνωριστεί από την εξόριστη κυβέρνηση ή να αναπτύξει αξιόλογη δράση εναντίον των αρχών κατοχής, αναγνωρίστηκε με το πρώτο πρακτικό του ΑΝ 971/1949, όπως και με τον νόμο της Δικτατορίας.[15] Ο βαθμός συνεργασίας της Χ με τις αρχές κατοχής αποτελεί ανοιχτό ζήτημα. Ο Χάγκεν Φλάισερ σημειώνει ότι το 1943 ο Γρίβας επιχείρησε να έρθει σε συμφωνία με τη Βέρμαχτ και ότι το 1944 προμηθεύτηκε όπλα από την κατοχική κυβέρνηση.[16] Ο Ιάσονας Χανδρινός έχει δείξει ότι αν και οι περισσότεροι αξιωματικοί της οργάνωσης αρνήθηκαν να καταταγούν στα Τάγματα Ασφαλείας, απέκτησαν στενές σχέσεις με την Ειδική Ασφάλεια,[17] γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το αρχειακό υλικό που κατέθεσαν τα ίδια τα μέλη της οργάνωσης για την αναγνώρισή τους.

Οι Επιτροπές Κρίσης απέρριπταν μαζικά τις αιτήσεις παλιών αγωνιστών της Χ με το επιχείρημα ότι η οργάνωση Χ συνεργαζόταν αποδεδειγμένα με τους κατακτητές. Σύμφωνα με τις Επιτροπές, η συνεργασία τεκμηριωνόταν από τα εξής συγγράμματα: «Βρετανοί – Το αντάρτικο – Απελευθέρωση» του Φοίβου Γρηγοριάδη, «Το χρονικό της σκλαβιάς» του Χρήστου Ζαλοκώστα,[18] «Οι δοσίλογοι της Κατοχής – δίκες παρωδία – ντοκουμέντα – αποκαλύψεις – μαρτυρίες» του Νίκου Καρκάνη, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 8 του ΠΔ 379/1983 αποκλείονταν οι συνεργασθέντες με τους κατακτητές. Σε άλλες απορριπτικές αποφάσεις αναγραφόταν, επίσης, πως «τα μέλη της Χ υπήρξαν κοινοί δολοφόνοι των αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως».[19]

Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Μαχητών και Φίλων της Εθνικής Οργανώσεως Χ έστελνε συνεχώς υπομνήματα διαμαρτυρίας στις νομαρχίες, ζητώντας να επανακριθούν όλες οι απορριφθείσες αιτήσεις από τις Πρωτοβάθμιες και Δευτεροβάθμιες Επιτροπές, «οι οποίες στο σύνολόν τους αποτελούντο από εμπαθείς και νοσταλγούς της ανωμαλίας κομμουνιστάς, οι οποίοι θέλοντας να μονοπωλήσουν την Εθνικήν Αντίστασην, αποκαλούν όλους τους άλλους αγωνιστάς των Εθνικών Οργανώσεων προδότας».[20] Σε προσφυγή μέλους της Χ κατά της απορριπτικής απόφασης, τον Μάιο 1989, σημειωνόταν πως «οι Επιτροπές αποτελούνταν από εκπροσώπους των κομμουνιστικών οργανώσεων και ως εκ τούτου μη αντικειμενικές, αλλά πλήρεις μίσους και εμπάθειας που αντιτίθετο

15. Στο ίδιο, Φάκελος 18 ΕΟΕ-Χ (Γρίβας), Άγνωστος Μεραρχία, Φάκελος 41 ΕΟΕ "Χ" Γρίβας, Χ-Αθηνών, Χ-Πειραιώς, Χ-Θησείου, Πρακτικά Πρωτότυπα από 1 έως 16.

16. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, *ό.π.*, σ. 36.

17. Ιάσονας Χανδρινός, «Μια ελληνική Κου-Κλουξ-Κλαν», *ό.π.*, σ. 113.

18. Το εν λόγω βιβλίο του Χ. Ζαλοκώστα δεν εμπεριέχει, ωστόσο, καμία επικριτική αναφορά για την Χ.

19. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

20. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος Θέματα Εθνικής Αντίστασης, Υπόμνημα του Συνδέσμου προς τη Νομαρχία Δυτικής Αττικής, 29.10.1990.

προς το πνεύμα της επιδιωκόμενης σήμερον Εθνικής Συμφιλιώσεως». Επίσης, πως «η αναφορά δε εις τα κείμενα αγνώστων και στρατευμένων συγγραφέων είναι τουλάχιστον κακόβουλη και ατυχής. Εάν η Επιτροπή ήθελε πράγματι να επισημάνει πασίδηλα γεγονότα θα έπρεπε να προστρέξει εις τα λεχθέντα του πλέον αρμοδίου και επίσημου ανθρώπου της εποχής εκείνης, του τότε Πρωθυπουργού και πατρός του νυν Πρωθυπουργού, ο οποίος έχει κατονομάσει το κόμμα του εγκλήματος και της προδοσίας».[21]

Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά η οργάνωση Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.). Το 1953 αναγνωρίστηκαν, με τον ΑΝ 971/1949, ο Ε.Σ. Ολυμπίας-Τριφυλίας και ο Ε.Σ. Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας. Ο Ε.Σ. Ολυμπίας-Τριφυλίας αποτέλεσε μια ένοπλη ομάδα χαμηλόβαθμων αξιωματικών του ελληνικού στρατού που έδρασε στη βόρεια και δυτική Μεσσηνία. Είχε επαφές και με άλλες ομάδες αξιωματικών της Πελοποννήσου που επίσης έδρασαν ως Ελληνικός Στρατός, υποδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο πως όλες μαζί αποτελούσαν τη συνέχεια του εθνικού στρατού και της πολεμικής προσπάθειας του 1940-1941. Παρ' όλα αυτά, η συνεργασία μεταξύ τους υπήρξε αποσπασματική και ο συνασπισμός τους μάλλον ονομαστικός παρά μια οργανωτική πραγματικότητα. Αρχηγός του Ε.Σ. Ολυμπίας Τριφυλίας αναγνωρίστηκε ο λοχαγός Γιώργος Καραχάλιος.

Ο Ε.Σ. Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας έδρασε στα ορεινά της Αχαΐας, της Ηλείας και της Αρκαδίας την άνοιξη του 1943 και διαλύθηκε λίγους μήνες αργότερα από τον ΕΛΑΣ χωρίς να αναπτύξει δράση εναντίον των αρχών κατοχής. Ως ηγετικό της στέλεχος αναγνωρίστηκε ο Χρήστος Καραχάλιος.[22] Η Δικτατορία αναγνώρισε στη συνέχεια πλήθος τοπικών οργανώσεων του Ε.Σ.: Ε.Σ. Αχαΐας-Ηλίας-Αρκαδίας, Ε.Σ. Λακωνίας, Ε.Σ. Ολυμπίας-Τριφυλίας Ε.Σ. Αρκαδίας-Αργολιδοκορινθίας, Ε.Σ. Αρκαδίας-Κεντρικής Μεσσηνίας.[23] Το ισχυρό μέλος της Δικτατορίας, ο Ιωάννης Λαδάς, είχε μάλιστα οριστεί και μέλος του τριμελούς Συμβουλίου Αρχηγού του Ε.Σ. Αρκαδίας-Κεντρικής Μεσσηνίας. Μετά την πτώση της Δικτατορίας και την καταδίκη του Ι. Λαδά, η ΔΕΠΑΘΑ τον διέγραψε από το Συμβούλιο Αρχηγού.[24]

Οι Επιτροπές Κρίσης απέρριπταν μαζικά τις αιτήσεις παλιών αγωνιστών του Ε.Σ. είτε επειδή είχαν αναγνωριστεί από τη Δικτατορία είτε επειδή δεν

21. Στο ίδιο, Φάκελος Θέματα Εθνικής Αντίστασης, Προσφυγή του αντιστράτηγου ε.α. Ζ. Α., 10.5.1989.

22. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Πρακτικά Πρωτότυπα από 31 έως 57, Φάκελος 33 ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλλίας, Γεωργ. Καραχάλιος, ΕΣ Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας, Φάκελος 33Α ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλλίας, Γεωργ. Καραχάλιος, Φάκελος 63 ΕΑΟ + ΕΟΕ ΕΣ Τριφυλίας Ολυμπίας (Γ. Καραχάλιος).

23. Στο ίδιο, Πίναξ αναγνωρισθεισών οργανώσεων εθνικής αντιστάσεως βάσει ΝΔ 179/1969.

24. Στο ίδιο, Φάκελος 41 ΕΣ Αρκαδίας, Κεντρικής Μεσσηνίας, ΕΣ Λακωνίας, ΕΑΟ Μυστρά, ΕΑΟ Πετρόπουλου, ΤΕΛ Πατρών, ΕΑΟ Κέντρου Μεσσηνίας, ΕΑΟ Μηλιτσόπουλου, Φάκελος 60 ΕΑΟ - ΕΣ Αρκαδίας, Κεντρικής Μεσσηνίας.

είχαν επιδείξει δράση κατά των στρατευμάτων κατοχής.[25] Τα μέλη του Ε.Σ. απέδιδαν την απόρριψη σε «κομματικό πάθος» και αναρωτιόνταν αν θα έπρεπε να δολοφονήσουν Έλληνες για να αναγνωριστούν ως αγωνιστές.[26] Ο Σύλλογός τους αιτούνταν την επανάκριση αγωνιστών που δεν είχαν αναγνωριστεί ούτε καν με τους δύο προηγούμενους νόμους λόγω αναβολής και αμέλειας. Ακόμη, ζητούσαν την αλλαγή των μελών των Επιτροπών Κρίσης και την επάνδρωσή τους όχι με ιδιώτες αλλά με υπεύθυνα πρόσωπα του ελληνικού κράτους, όπως τον Πρόεδρο Πρωτοδικών, τον Διοικητή του οικείου Συντάγματος, τον Διευθυντή Στρατολογικού Γραφείου, τον Διευθυντή Νομαρχίας και τον Διοικητή Αστυνομικού Τμήματος.[27] Επίσης, αιτούνταν την κατάργηση της διάταξης που εξαιρούσε εκείνους που συνεργάστηκαν με τη Δικτατορία, την οποία «κατόρθωσαν να βάλουν οι πράκτορες του ΚΚΕ».[28]

Τουναντίον, οι Επιτροπές Κρίσης αναγνώριζαν, αν και ως μεμονωμένους αγωνιστές, μέλη του Εθνικού Κομιτάτου (ΕΚ) και της Εθνικοκοινωνικής Επανάστασης (ΕΕ), οργανώσεις οι οποίες είχαν αναγνωριστεί με το ΝΔ 179/1969. Αμφότερες ήταν μεταξικές αστικές αντικομμουνιστικές οργανώσεις βασιλοφρόνων με δράση στην Αθήνα.[29] Σύμφωνα με τον Χάγκεν Φλάισερ, η ΕΕ είχε εκδηλώσει έντονη συμπάθεια προς τα Τάγματα Ασφαλείας, ενώ όλες οι προσπάθειες συντονισμού των αντιστασιακών δυνάμεων του χώρου αυτού γίνονταν ερήμην της παραμένοντας απομονωμένη στο έσχατο δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος.[30] Η αναγνώριση μελών του Εθνικού Κομιτάτου έστω και ως μεμονωμένων είναι πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός πως παλιά του μέλη συμμετείχαν στην Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944».

Ένα άλλο πρόβλημα το οποίο αντιμετώπισε η ΔΕΠΑΘΑ ήταν το κατά πόσο ήταν δυνατή η έκδοση πιστοποιητικών αναγνώρισης για πρόσωπα που είχαν αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949 και των οποίων ο αναγνωρισμένος χρόνος δράσης είτε ήταν εκτός των ορίων που έθετε η νομοθεσία, είτε δεν επαρκούσε για τη συμπλήρωση του ελαχίστου χρόνου συμμετοχής που απαιτείτο για την αναγνώριση. Τόσο η Νομική Διεύθυνση ΥΕΘΑ με την υπ' αριθμ. 22/84 γνωμο-

25. Για τους Γιώργο Αντωνίου και Ελένη Πασχαλούδη η περίπτωση του Ε.Σ. υποδεικνύει πως δημιουργήθηκε, αν και σαφώς σε περιορισμένη κλίμακα, μια αντεστραμμένη μορφή εθνικοφροσύνης. Ωστόσο η ίδια η ΔΕΠΑΘΑ θεωρούσε ανέφικτο το αίτημα της εκ νέου επανάκρισης αγωνιστών του Ε.Σ. που δεν είχαν αναγνωριστεί ούτε με τους δύο προηγούμενους νόμους. Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, *ό.π.*, σ. 310.

26. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος Θέματα Εθνικής Αντίστασης, Υπόμνημα του Συλλόγου, 5.1.1990, Προσφυγή Α. Δ., 6.6.1990.

27. Στο ίδιο, Υπόμνημα του Συλλόγου, 20.10.1989.

28. Στο ίδιο, Υπόμνημα του Συλλόγου, 15.6.1989.

29. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 31 ΕΟΕ Εθνικόν Κομιτάτον, Φάκελος 29 ΕΔΕΣ Ευρυτανίας, 30 ΕΟΕ ΕΕ Αθηνών, 33 ΕΟΕ Ελληνικό Αίμα, 34 ΕΟΕ Ιερά Ταξιαρχία.

30. Χάγκεν Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 39.

δότησή της όσο και Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, με την υπ' αριθμ. 779/1992 απόφασή του αποφάνθηκαν πως οι ατομικές διοικητικές πράξεις βεβαιώσεως αναγνωρίζονταν ως ισχυρές, εφόσον τα βασιλικά διατάγματα δεν είχαν καταργηθεί. Επιπλέον, η προϋπόθεση της μη συνεργασίας με το δικτατορικό καθεστώς προκάλεσε αρκετές δυσχέρειες, οφειλόμενες άλλοτε στην άρνηση των δημοτικών και κοινοτικών αρχών για χορήγηση βεβαίωσης και άλλοτε στην έλλειψη σχετικών στοιχείων.[31]

Σύμφωνα με την ΔΕΠΑΘΑ, ενώ στο αρχικό στάδιο εφαρμογής του νόμου υπέβαλλαν δικαιολογητικά και αναγνωρίστηκαν οι πραγματικοί αγωνιστές με την πάροδο του χρόνου περιήλθαν πληροφορίες πως αναγνωριζόταν αριθμός ατόμων χωρίς αντιστασιακή δράση, με βάση τις προβλεπόμενες υπεύθυνες δηλώσεις και τα βεβαιωτικά σημειώματα των αντιστασιακών οργανώσεων που χορηγούνταν στους ενδιαφερόμενους «για λόγους συναισθηματισμού, ιδεολογικής ταυτότητας ή και οικονομικής συναλλαγής» – οι δηλώσεις πληρώνονταν με 3.000 δραχμές.

Με την υπ' αριθμό 84300/25 Οκτωβρίου 1983 κοινή απόφαση των υπουργών Εθνικής Άμυνας και Εσωτερικών είχε οριστεί πως «σε περίπτωση ανεπάρκειας αποδεικτικών στοιχείων των αιτούντων, συμπληρώνονται με δύο τουλάχιστον υπεύθυνες δηλώσεις από αναγνωρισμένους αγωνιστές». Οι αντιστασιακές συσσωματώσεις, οι οποίες υπερέβαιναν τις 300,[32] λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι κρίκοι, βοηθώντας τους αγωνιστές να προετοιμάσουν τις αιτήσεις τους, χορηγώντας τους και τις απαραίτητες βεβαιώσεις. Σύμφωνα, ωστόσο, με τη ΔΕΠΑΘΑ, οι συσσωματώσεις υπόσχονταν συντάξεις και ευεργετήματα που δεν προβλέπονταν από κανένα νόμο και στην προσπάθειά τους για «άγρα μελών» δεν δίσταζαν να χορηγούν ταυτότητες αγωνιστή και άλλα βεβαιωτικά σημειώματα.[33]

Πράγματι, τα σωματεία αντιστασιακών είχαν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στην όλη διαδικασία. Οι ατομικές αιτήσεις αναγνώρισης από κάποιες οργανώσεις, όπως η Χ, ο Ε.Σ. ή και ο ΕΔΕΣ, έφταναν στις Επιτροπές Κρίσης μαζικά ανά κύματα. Επί παραδείγματι, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Μαχητών και Φίλων της Εθνικής Οργανώσεως Χ, ο οποίος αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο το 1989, φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην κατάθεση δεκάδων αιτήσεων παλιών αγωνιστών της Χ τον Μάρτιο και τον Απρίλη 1989.[34] Ακριβώς το ίδιο συνέβη και με τους παλιούς αγωνιστές του Ε.Σ., οι οποίοι κατέθεσαν μαζικά αιτήσεις τον Ιανουάριο 1990, παράλληλα με τα υπομνήματα που κατέθεσε το σωματείο Σύλλογος Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.) Ολυμπίας-Τριφυλίας-Μεσσηνίας.

31. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 23.2.1989.
32. Γιώργος Αντωνίου - Ελένη Πασχαλούδη, *ό.π.*, σ. 308.
33. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 10.7.1987.
34. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

Επιπρόσθετα, οι εαμικές συσσωματώσεις, κατά βάση η ΠΕΑΕΑ, η ΠΟΑΕΑ και η ΠΣΑΕΕΑ, πρότειναν τα δύο από τα πέντε μέλη των Επιτροπών Κρίσης, ενώ προσέφεραν δωρεάν βοήθεια στους δικαιούχους αγωνιστές με τη συγκρότηση συνεργείου αποτελούμενου από έναν δικηγόρο και δύο συναγωνιστές βοηθούς.[35] Τα κατά τόπους παραρτήματα των μεγάλων αντιστασιακών σωματείων ενημέρωναν το κεντρικό σωματείο για τον αριθμό των αιτούντων και των αναγνωρισμένων αντιστασιακών, αν υπήρχε μνημείο της Εθνικής Αντίστασης ή κάποιο εχθρικό μνημείο στον χώρο τους, τη σχέση τους με την τοπική αυτοδιοίκηση, ή/και οργάνωναν προγράμματα καταγραφής όλων των αντιστασιακών σε συνεργασία με τη νομαρχιακή αυτοδιοίκηση.

Τα αντιστασιακά σωματεία έκαναν, επίσης, παρεμβάσεις όταν κρινόταν απολύτως απαραίτητο, όπως στην περίπτωση της αίτησης αναγνώρισης του πρώην νομάρχη Κυκλάδων, ο οποίος είχε διατελέσει νομάρχης κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η Διοικούσα Επιτροπή του Παραρτήματος Σύρας της ΠΕΑΕΑ θεώρησε αναγκαίο να ενημερώσει την Επιτροπή Κρίσης πως ο αιτούμενος είχε διοριστεί από την τότε προδοτική κυβέρνηση Ράλλη, τον Μάη 1944, Νομάρχης Κυκλάδων και είχε παραμείνει στη θέση αυτή μέχρι την απελευθέρωση της Σύρας. Το 1948, στον τέως Νομάρχη είχε απονεμηθεί και Μετάλλιο Εξαίρετων Πράξεων, διότι υπηρετώντας ως Νομάρχης Κυκλάδων το 1944 είχε προσφέρει στη χώρα ύψιστες υπηρεσίες όσον αφορά την ασφάλεια, την τήρηση της έννομης τάξης και την ενίσχυση των μαχόμενων δυνάμεων μέσω της παροχής πληροφοριών. Πράγματι, ο τέως Νομάρχης στην αίτησή του ανέφερε πως αφενός είχε δεχθεί το αξίωμα ύστερα από επίμονη προτροπή των πολιτικών και θρησκευτικών αρχών της Σύρας και αφετέρου πως λόγω της θέσης του είχε κινδυνεύσει για να φέρει εις πέρας την αποστολή του.

Σύμφωνα με την ΠΕΑΕΑ, το θράσος και η αναίδεια του πρώην νομάρχη δεν είχαν όρια, καθώς η αίτησή του «προσέβαλε βάναυσα τόσο τους επιζώντες αγωνιστές, αλλά προ πάντων αυτούς που έδωσαν τη ζωή τους στον τιτάνιο αυτό αγώνα κατά του ναζισμού και του φασισμού. [...] Αν ένας νομάρχης των Γερμανών κατακτητών δεν είναι συνεργάτης τους τότε ποιος είναι;».[36] Εν τέλει, η Δευτεροβάθμια Επιτροπή Κρίσης απέρριψε εκ νέου το αίτημα του κατοχικού νομάρχη. Σύμφωνα με την Επιτροπή, ο διορισμός αυτός –ανεξάρτητα αν τον διορισμό αυτό θέλησαν και ορισμένες εργατοϋπαλληλικές οργανώσεις της Σύρου και οι πολιτευτές του Νομού Κυκλάδων– και η διατήρηση του προσφεύγοντα σε αυτή τη θέση για όλο το διάστημα έγινε με τη θέληση και έγκριση των αρχών κατοχής, οι οποίες ασφαλώς δεν θα τον διατηρούσαν στο πόστο αυτό αν

35. ΓΑΚ Σύρου, Αρχείο ΠΕΑΕΑ Παρ/τος Σύρας, Φάκελος 41, Υπ. 2, Ενημερωτικό διάβημα ΠΕΑΕΑ προς τα παραρτήματα της ΠΕΑΕΑ και τις νομαρχιακές επιτροπές, 12.10.1989.

36. Στο ίδιο, Φάκελος 17, Διάβημα ΠΕΑΕΑ Παραρτήματος Σύρας προς την Πρωτοβάθμια Επιτροπή Κρίσης.

κατά τη διαχείριση της διοικητικής εξουσίας έκανε κάτι αντίθετο με τις υποδείξεις και τις επιθυμίες τους.[37]

Από την έρευνα στα σχετικά αρχεία δεν μπορεί να συναχθεί με βεβαιότητα η έκταση των καταστρατηγήσεων. Η ΔΕΠΑΘΑ δεν ασκούσε πλέον τον συνολικό έλεγχο της διαδικασίας αναγνώρισης, συνεπώς είναι αρκετά δύσκολο να είχε πλήρη εικόνα της κατάστασης. Επίσης, καταστρατηγήσεις και παρατυπίες είχαν συμβεί και με τους προηγούμενους νόμους για τους οποίους υπεύθυνη ήταν η ΔΕΠΑΘΑ. Μέχρι το 1982 η διαδικασία αναγνώρισης συνιστούσε μια εσωτερική υπόθεση του στρατού και συνεπώς ήταν απολύτως αδιαφανής. Ο μεγάλος αριθμός των αναγνωρισμένων αγωνιστών σε συνδυασμό με την αποκέντρωση της όλης διαδικασίας, τον κατακερματισμό των αρχείων –στις νομαρχίες και στη ΔΕΠΑΘΑ–, την έκδοση πιστοποιητικών από τις νομαρχίες για όλους τους ιδιώτες που αναγνωρίζονταν με το Ν 1285/1982 και από τη ΔΕΠΑΘΑ για τους στρατιωτικούς και όλους τους αναγνωρισμένους με τον ΑΝ 971/1949, είχε ως αποτέλεσμα ο έλεγχος της διαδικασίας και των στοιχείων να είναι ιδιαιτέρως δυσχερής.

Μετάλλιο αγωνιστή/ αγωνίστριας της Εθνικής Αντίστασης
[Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Γενικό Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Ασπρόπυργος]

Εν πάση περιπτώσει, οι νομαρχίες και η ΔΕΠΑΘΑ κλήθηκαν να φέρουν εις πέρας ένα ζήτημα περίπλοκο, χρονοβόρο, με έντονες ηθικές και συναισθηματικές προεκτάσεις μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα –δύο χρόνια–, μια αποστολή που φυσικά δεν κατέστη δυνατή. Για την περάτωση του έργου των Επιτροπών αλλά και για την υποβολή των δικαιολογητικών δίνονταν συνεχώς νέες παρατάσεις – η πρώτη προθεσμία έληγε στις 27.4.1984, ωστόσο, δόθηκαν διαδοχικές παρατάσεις μέχρι και τις 31.12.1989. Λόγω των μεγάλων καθυστερήσεων, με απόφαση του υπουργού Εσωτερικών δόθηκε προτεραιότητα στην εξέταση των υποθέσεων που αφορούσαν αναπήρους και άτομα τα οποία είχαν υπερβεί το 70ό έτος της ηλικίας τους ή σχετίζονταν με διαγωνισμούς του Δημοσίου και επιζητούσαν την επαύξηση της βαθμολογίας για τα παιδιά τους. Βέβαια, και πάλι το επίδικο, που ήταν η συνταξιοδότηση των αγωνιστών, δεν επιλυόταν, καθώς πρώτα έπρεπε να πραγματοποιηθεί η διαδικασία της αναγνώρισής τους. Οι αντιστασιακοί διαμαρτύρονταν πως η αποκατάστασή τους καρκινοβατούσε, πολλοί αγωνιστές πέθαιναν στο ενδιάμεσο, ενώ η συνταξιοδότηση των αναγνωρισμένων αντιστασιακών με τους δύο προηγούμενους νόμους συνεχιζόταν κανονικά.

37. Στο ίδιο, Πρακτικό 4, 1988.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ (1990-2006)

Μάγδα Φυτιλή

Περί «βιομηχανίας αντιστασιακών»

Η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, παρότι είχε αποδεχτεί σε μεγάλο βαθμό το νέο αφήγημα περί καθολικής, ενιαίας και αδιαίρετης Εθνικής Αντίστασης, ποτέ δεν αναγνώρισε την πλήρη ένταξη και πολύ περισσότερο την πρωτοκαθεδρία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ μέσα σε αυτό. Άλλωστε, διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις ευνοούσαν κατά περίπτωση διαφορετικές ομάδες αντιστασιακών και διαφορετικού είδους και ποιότητας «αντιστάσεις». Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση της Ν.Δ. επιχείρησε να υποτιμήσει την εαμική Αντίσταση και αντ' αυτού να αναδείξει την μη εαμική Αντίσταση και τα αιτήματα των παλιών αγωνιστών της. Η υποτίμηση αυτή έλαβε χώρα μέσα από την αμφισβήτηση της πρακτικής εφαρμογής της αντιστασιακής νομοθεσίας και της λογικής της αποκατάστασης και απόδοσης προνομίων στους αντιστασιακούς.

Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, τον Ιούλιο του 1989, διαβεβαίωνε πως καθ' όλη την προεκλογική περίοδο ο Ανδρέας Παπανδρέου του απηύθυνε την κατηγορία ότι θα έκοβε τις συντάξεις της Εθνικής Αντίστασης, πράγμα που δεν ήταν στις προθέσεις του καθώς είχε δεσμευτεί να τις επεκτείνει.[1] Το 1990, ωστόσο, λίγες μέρες μετά το σχηματισμό αυτοδύναμης κυβέρνησης, η Ν.Δ. ξεκίνησε να δρομολογεί την απόφαση περί περικοπής και επανεξέτασης των αναπηρικών συντάξεων μέσα από μια μεγάλη εκστρατεία δυσφήμισης της διαδικασίας αναγνώρισης και αποκατάστασης της Εθνικής Αντίστασης εντός και εκτός κοινοβουλίου.

Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Τζανής Τζαννετάκης ισχυριζόταν πως οι αναγνωρισμένοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης έτειναν να φτάσουν τον εντυπωσιακό αριθμό των 300.000, ενώ ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν και

1. «Συνεδρίαση Ε΄, Παρασκευή 7 Ιουλίου 1989», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, σ. 0028.

πλήθος ατόμων που την εποχή της Κατοχής ήταν δύο με τριών ετών. Σύμφωνα με τον Τ. Τζαννετάκη, επρόκειτο για «απαράδεκτο φαινόμενο και θράσος απερίγραπτο ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς ότι ο γερμανικός στρατός κατοχής ήταν μόνο 30.000».[2] Παράλληλα, μια μεγάλη μερίδα του Τύπου ανακοίνωνε συνεχώς διογκωμένα νούμερα των αναγνωρισμένων αντιστασιακών και των συνταξιοδοτούμενων κατά το δοκούν –παραδείγματος χάριν ότι μόλις κατατέθηκε ο νόμος 1285/1982 υπέβαλαν δικαιολογητικά για αναγνώριση 200.000 άτομα, τα οποία πήραν όλα αμέσως σύνταξη–, ενώ δεν έλειπαν και τα πικρόχολα και ειρωνικά σχόλια, όπως ότι «[οι αντιστασιακοί] κυκλοφορούν σήμερα ανάμεσά μας με πολυτελή αυτοκίνητα».

Η κυβέρνηση της Ν.Δ. κατήγγειλε πως οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ είχαν δημιουργήσει μια «βιομηχανία αντιστασιακών». Ο αριθμός των αναγνωρισμένων αγωνιστών κρίνεται ύποπτα υψηλός. Οι ενώσεις των αντιστασιακών κατηγορούνται πως μετέτρεψαν την όλη διαδικασία σε συναλλαγή, άλλοτε αναγνωρίζοντας παιδιά κάτω των 15 ετών –τους «ήρωες με τις πάνες»– και άλλοτε δίνοντας ψεύτικα πιστοποιητικά έναντι πληρωμής σε «πλαστούς ήρωες». Το 25% των αντιστασιακών φαίνεται να έκανε αντίσταση «από την κούνια τους», καθώς οι αρμόδιοι είχαν «ξεσκεπάσει» 2.450 αντιστασιακούς οι οποίοι στη διάρκεια της Κατοχής ήταν κάτω των 12 ετών. Αντίστοιχα, τα πλαστά πιστοποιητικά φέρονταν να έχουν δοθεί σε ανθρώπους που κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν ως επί το πλείστων κάτω των 15 ετών.[3]

Επιπλέον, το «σκάνδαλο του Καναδά», γνωστό από το 1987, αμαύρωνε τη διεθνή φήμη της Ελλάδας, σύμφωνα με τη ΔΕΠΑΘΑ.[4] Ο Καναδάς, βάσει εσωτερικής νομοθεσίας, χορηγούσε βοήθημα σε άπορους πολίτες που είχαν πολεμήσει στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εναντίον του Άξονα ως τακτικός στρατός, είτε ως Καναδοί είτε ως πολίτες χωρών συμμαχικών δυνάμεων, οι οποίοι αργότερα μετανάστευσαν στον Καναδά και απέκτησαν την καναδική υπηκοότητα. Το 1985, με δικαστική απόφαση, το δικαίωμα λήψης αυτού του βοηθήματος επεκτάθηκε σε μέλη αντιστασιακών οργανώσεων συμμαχικών χωρών που είχαν εν τω μεταξύ αποκτήσει την καναδική υπηκοότητα και είχαν μόνιμη δεκαετή διαμονή στον Καναδά. Μετά τη ρύθμιση αυτή, 6.100 έλληνες βετεράνοι αντιστασιακοί λάμβαναν την εν λόγω σύνταξη από το Καναδικό Γραφείο Βετεράνων. Οι δυσανάλογες πολλές αιτήσεις ομογενών αντιστασιακών οδήγησαν, ωστόσο, τις καναδικές αρχές σε έλεγχο των πιστοποιητικών αναγνώρισης που είχαν εκδοθεί στην Ελλάδα, διαπιστώνοντας πλαστογραφίες.

Ένας ολόκληρος μηχανισμός από ενδιάμεσους είχε στηθεί, οι οποίοι με τη συνέργεια στελεχών των Νομαρχιών εξέδιδαν γνήσια πιστοποιητικά, τα οποία

2. «Αγωνιστές ετών... δύο», εφ. *Τα Νέα*, 16.1.1990, σ. 7.

3. «Και... πλαστοί αντιστασιακοί!», εφ. *Το Βήμα*, 28.1.1990, σ. 37.

4. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 4.2.1994.

όμως είχαν εκδοθεί παράνομα εφόσον δεν υπήρχαν οι αντίστοιχες αιτήσεις και τα νόμιμα δικαιολογητικά. Οι Επιτροπές Κρίσης κατήγγειλαν πως κάποιες από τις αιτήσεις των ομογενών ήταν «προπαρασκευασμένες και πανομοιότυπες με τη βοήθεια καλοθελητών».[5] Ύστερα από σχετικό έλεγχο από τη ΔΕΠΑΘΑ και τις Νομαρχίες, διαπιστώθηκε πως 280 πιστοποιητικά σε σύνολο 1.600 ήταν πράγματι πλαστά.[6] Σωματεία ομογενών αντιστασιακών στον Καναδά διαμαρτύρονταν για τη μεγάλη διοικητική καθυστέρηση στον έλεγχο από τις ελληνικές αρχές, ενώ υπογράμμιζαν πως ο Καναδάς είχε αναγνωρίσει και τις μικρές ηλικίες.[7] Το «σκάνδαλο» χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον μαζί με το ηλικιακό όριο και τον μεγάλο αριθμό των αναγνωρισμένων αντιστασιακών ως βάση αιτιολόγησης για την απαξίωση των αντιστασιακών και τη μεταγενέστερη περικοπή των συντάξεων.

Ο συνολικός αριθμός των αναγνωρισμένων αντιστασιακών και των συνταξιοδοτούμενων αποτέλεσε το κατεξοχήν σημείο τριβής και έντασης μεταξύ της κυβέρνησης, της αντιπολίτευσης και των αντιστασιακών. Σκόπιμα, τόσο η κυβέρνηση όσο και η αντιπολίτευση βάπτιζαν τον αριθμό των αναγνωρισμένων με τους διαφορετικούς κύκλους αναγνώρισης ως συνταξιοδοτούμενους, ώστε να ανεβάσουν τον αριθμό των αγωνιστών που πράγματι συνταξιοδοτούνταν. Οι αντιστασιακοί χαρακτήριζαν ψευδή και αναπόδεικτα τα στοιχεία που παρουσίαζε το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης περί 300.000 αναγνωρισμένων αντιστασιακών, διαβεβαιώνοντας πως είχαν αναγνωριστεί μόλις 180.000. Επιπλέον, οι αγωνιστές που με την αναγνώρισή τους είχαν τύχει και υλικών ευεργετημάτων ήταν πολύ λιγότεροι από τους 180.000 που είχαν αναγνωριστεί συνολικά.

Συγκεκριμένα, με βάση τον νόμο 1543/1985 είχαν αποκατασταθεί και συνταξιοδοτηθεί 7.200 ανάπηροι και θύματα, 3.000 στρατιωτικοί και 4.000 δημόσιοι υπάλληλοι. Με τον νόμο 1813 συνταξιοδοτήθηκαν 1.500 ανασφάλιστοι υπερήλικες αντιστασιακοί και 58.000 συνταξιούχοι του ΟΓΑ που αύξησαν τις συντάξεις τους μέχρι το κατώτερο όριο των συντάξεων του Δημοσίου.[8] Αντίστοιχα, με τον ΑΝ 971/1949 είχαν συνταξιοδοτηθεί 7.000 ανάπηροι και θύματα και με το ΝΔ 179/1969 6.000. Σύμφωνα με τα εαμογενή σωματεία, ο αριθμός των αναγνωρισμένων αντιστασιακών του ΕΑΜ ήταν αναλογικός με τον παλλαϊκό χαρακτήρα του. Σχετικά με το ηλικιακό όριο, τόνιζαν πως οι

5. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

6. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 16.2.1995.

7. Στο ίδιο, Υπόμνημα του σωματείου London Association of Greek combatants «ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΣ 1941-1945», London Odario, Canada, 1.3.1992.

8. Οι αριθμοί συμπίπτουν με ενημερωτικό σημείωμα της ΔΕΠΑΘΑ, όπου αναφέρονται στοιχεία από το Υπουργείο Οικονομικών. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ, 10.5.1991.

Επιτροπές Κρίσης πλέον αναγνώριζαν μόνο όσους είχαν γεννηθεί πριν από το 1930 ακολουθώντας τις οδηγίες της ΔΕΠΑΘΑ. Αντιθέτως, στα ενημερωτικά έγγραφα της ΔΕΠΑΘΑ αναφερόταν πως μέχρι το 1991 είχαν αναγνωριστεί 221.249 αγωνιστές, ένας αριθμός που δεν συνέπιπτε ούτε με εκείνον της κυβέρνησης ούτε με εκείνο των σωματείων.[9]

Τον Μάιο του 1990 ο ΣΥΝ μαζί με το ΠΑΣΟΚ, πιστοί στις προεκλογικές τους δεσμεύσεις, κατέθεσαν την πρόταση νόμου για τη «Συμπλήρωση νομοθεσίας για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου»,[10] την οποία είχαν συντάξει τα σωματεία αντιστασιακών σε συνεργασία με οκτώ υπουργούς της κυβέρνησης Ζολώτα στις 6 Απρίλη 1990. Όλα τα κόμματα, συμπεριλαμβανομένης της Ν.Δ., είχαν δεσμευτεί τότε να την αντιμετωπίσουν θετικά στην επόμενη Βουλή.

Σύμφωνα με την πρόταση νόμου, η 9η Μαΐου καθιερωνόταν ως επίσημος πανελλαδικός εορτασμός της Εθνικής Αντίστασης, επεκτεινόταν σε όλους τους αγωνιστές η προσαύξηση κατά 15% της σύνταξης, αναγνωριζόταν ως συντάξιμος ο χρόνος συμμετοχής στην Εθνική Αντίσταση από τη συμπλήρωση του 12ου έτους –μέχρι τότε ίσχυε το 15ο έτος εκτός για τους βουλευτές αγωνιστές που είχε προβλεφθεί το 12ο έτος–, η προθεσμία για την αναγνώριση των αντιστασιακών παρατεινόταν μέχρι τις 31.12.1990, επαναχορηγούνταν οι συντάξεις που είχαν διακοπεί στα μέλη οικογενειών θυμάτων χωρίς να απαιτείται απορία δικαιούχων, θεμελιωνόταν η δυνατότητα χορήγησης αναπηρικής σύνταξης σε γυναίκες αγωνίστριες θύματα βιολογικών πειραμάτων σε ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, προβλεπόταν η πλήρης αποκατάσταση των υπαλλήλων, εκπαιδευτικών, δικηγόρων, στρατιωτικών αγωνιστών ή αυτών που διώχθηκαν για τα κοινωνικά τους φρονήματα, η παροχή σύνταξης ανασφάλιστου αγωνιστή στους πολιτικούς πρόσφυγες που είχαν επαναπατριστεί, εφόσον δεν καλύπτονταν από τις διακρατικές συμβάσεις, και χορηγείτο υγειονομική περίθαλψη στους ανασφάλιστους αγωνιστές.

Παράλληλα, για την εφαρμογή των διατάξεων των νόμων 1543/1985, 1813/1988 και 1859/1989, ελλείψει επίσημων εγγράφων, η δίωξη για τα κοινωνικά φρονήματα μπορούσε να αποδειχθεί με υπεύθυνη δήλωση του αιτούντος και δύο ένορκες βεβαιώσεις. Επίσης, στις ρητά αναγνωρισμένες οργανώσεις προστίθεντο το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων και το Εθνικό Κομιτάτο Νέων Πειραιώς. Τέλος, η διάταξη που απέκλειε τους συνεργασθέντες με το δικτατορικό καθεστώς, τροποποιείτο με την επισήμανση πως αφορούσε διορισθέντες δημάρ-

9. Στο ίδιο· στο ενημερωτικό σημείωμα της ΔΕΠΑΘΑ στις 5.2.1991 αναφέρονταν 200.000 αναγνωρισμένοι αγωνιστές, ενώ σε εκείνο με ημερομηνία 4.2.1994, 221.249.

10. «Συνεδρίαση ΙΓ΄, Τρίτη 15 Μαΐου 1990», σ. 197· «Συνεδρίαση ΙΕ΄, Παρασκευή 18 Μαΐου 1990», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 1, σ. 266.

χους σε δήμους με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους κατά την απογραφή του 1971.[11]

Οι εν λόγω διατάξεις προσπαθούσαν να επιλύσουν κατά βάση προβλήματα που είχαν ανακύψει μέσα από την εφαρμογή της αντιστασιακής νομοθεσίας κατά τα προηγούμενα χρόνια και ταυτόχρονα επιχειρούσαν να ευθυγραμμιστούν με αντίστοιχες ευρωπαϊκές νομοθεσίες, όπως παραδείγματος χάριν με τη γερμανική,[12] με την αποκατάσταση των γυναικών θυμάτων βιολογικών πειραμάτων σε ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Οι δύο τελευταίες ρυθμίσεις φαίνεται πως ικανοποιούσαν αιτήματα της Ν.Δ. και των δεξιών αντιστασιακών σωματείων.

Το 1985 η Ν.Δ. είχε ζητήσει να συμπεριληφθεί στις οργανώσεις που αναγνωρίζονταν ρητά με τον νόμο 1285 το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, και όχι μόνο η ΕΚΚΑ, το οποίο είχε άλλωστε αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949. Εντούτοις, το Εθνικό Κομιτάτο Νέων δεν είχε αναγνωριστεί με τον ΑΝ 971/1949, αλλά με τον νόμο της Δικτατορίας. Σύμφωνα με τον φάκελο της οργάνωσης, πρώτα ιδρύθηκε η Σπίθα[13] και έξι μήνες αργότερα οι άντρες, στην πλειονότητά τους μέλη της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ), αποχώρησαν και ίδρυσαν το Εθνικόν Κομιτάτον Νέων. Ύστερα από τη διαφυγή του ηγέτη της οργάνωσης Ν. Γρηγοριάδη, την ηγεσία ανέλαβε μια Διοικούσα Επιτροπή και μετονομάστηκε σε Εθνικόν Κομιτάτον με δράση στον Πειραιά και στην Αθήνα.[14] Παρότι τα μέλη του Εθνικού Κομιτάτου είχαν αναγνωριστεί με τον χουντικό νόμο, οι Επιτροπές Κρίσης, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, αποδέχονταν τις αιτήσεις των μελών του ως μεμονωμένους αγωνιστές, καθώς κάποια από τα μέλη του συμμετείχαν στην Κίνηση «Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1941-1944». Η πλειοψηφία, βέβαια, των μελών του ανήκε στην Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων (ΠΣΕΑΟ), συσσωμάτωση δεξιάς πολιτικής τοποθέτησης.

Πλείστοι βουλευτές της Ν.Δ., μαζί με συσσωματώσεις αντιστασιακών δεξιάς πολιτικής ταυτότητας, ζητούσαν επανειλημμένα την απάλειψη της διάταξης που απέκλειε τους συνεργασθέντες με το δικτατορικό καθεστώς, καθώς, όπως υποστήριζε ο βουλευτής της Ν.Δ. Κωνσταντίνος Ζαχαράκης, «με διάφορα τε-

11. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Σχέδιο νόμου για τη «Συμπλήρωση νομοθεσίας για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου», 12.2.1990.

12. Regula Ludi, *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe*, *ό.π.*, σ. 76-144.

13. Η Σπίθα ήταν μια γυναικεία οργάνωση που δημιουργήθηκε από παλιά μέλη της μεταξικής ΕΟΝ. Αρχηγός της ήταν η Λουκία Μεταξά, κόρη του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά. Η οργάνωση αναγνωρίστηκε με το ΝΔ 179/1969. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 37 Εθνική Οργάνωση Σπίθα.

14. Στο ίδιο, Φάκελος 31 ΕΟΕ Εθνικόν Κομιτάτον.

χνάσματα όπως τον διχαστικό και εκδικητικό νόμο 1859 αποκλείστηκαν του δικαιώματος συνταξιοδοτήσεως απλοί χωρικοί, αγνοί και άδολοι αγωνιστές».[15] Αντιστοίχως, ο βουλευτής Απόστολος Ανδρεουλάκος διατεινόταν πως «εδώ δώσαμε στους εκδοροσφαγείς συντάξεις, οι οποίοι σήκωσαν το όπλο και χτύπησαν την Ελλάδα στο στήθος και που αν είχαν κερδίσει θα μας είχαν σύρει σε αυτόν τον ανατολικό συνασπισμό και θα ήμασταν χειρότερα από την Αλβανία. Και μου λέτε τώρα γιατί δίνουμε σε νοικοκυραίους ανθρώπους που υπηρέτησαν το χωριό τους ως κοινοτάρχες;»[16]

Την κατάργηση της διάταξης ζητούσε και πλήθος κατοίκων διαφόρων περιοχών με το επιχείρημα πως «απλοί πολίτες διατάχτηκαν με την απειλή των όπλων να διατελέσουν κοινοτικοί σύμβουλοι», ενώ «πολλοί λίγοι Έλληνες τόλμησαν να υποφέρουν επειδή δεν υπέβαλαν "δήλωση προσκύνησης"».[17] Το ζήτημα του τι αποτελούσε αντίσταση και τι συνεργασία, αυτή τη φορά αναφορικά με το δικτατορικό καθεστώς, επανερχόταν συνεχώς, καθώς η εννοιολόγησή τους δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Όπως συνάγεται, ωστόσο, από την πρόταση περί πληθυσμιακής ρήτρας, τα κόμματα προσπαθούσαν να λύσουν αυτά τα ζητήματα θέτοντας τεχνητές και αυθαίρετες προϋποθέσεις.

Εν τέλει, η κυβέρνηση της Ν.Δ. απέρριψε την πρόταση νόμου περί συμπλήρωσης της νομοθεσίας για την Εθνική Αντίσταση λόγω της σημαντικής δαπάνης που απαιτούσε σε συνδυασμό με τις δημοσιονομικές συνθήκες της εποχής.[18] Παράλληλα, τον Μάιο του 1990, με εντολή του τότε ΥΕΘΑ Ιωάννη Βαρβιτσιώτη διακόπηκε κάθε δραστηριότητα που αφορούσε θέματα αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης. Η τελευταία κύρωση πρακτικών των Επιτροπών Κρίσης έγινε στις 17.5.1990.[19] Η αντιπολίτευση καταλόγιζε στην κυβέρνηση πως η αναγνώριση προχωρούσε με πολύ μεγάλη βραδύτητα λόγω πολιτικής σκοπιμότητας, ενώ η Ν.Δ. διακήρυττε πως είχε αυξήσει τον αριθμό συνεδριάσεων των νομαρχιακών επιτροπών αναγνώρισης και πως η καθυστέρηση οφειλόταν στο ότι πάρα πολλοί φάκελοι ήταν ελλιπείς και επιστρέφονταν εκ νέου για συμπλήρωση.

Οι βουλευτές της Ν.Δ. ήταν, ωστόσο, θετικοί απέναντι σε μια νέα παράταση «για να αναγνωριστούν και οι δικοί μας, όχι μόνο οι δικοί τους».[20] Σύμφωνα

15. «Συνεδρίαση ΡΚΣΤ΄, Παρασκευή 1 Φεβρουαρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 7, σ. 5718.

16. «Εκδοροσφαγείς οι αντιστασιακοί... Αμετανόητοι και ανιστόρητοι οι βουλευτές της Ν. Δημοκρατίας», εφ. *Τα Νέα*, 2.8.1991, σ. 5.

17. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Αίτημα κατοίκων του νομού Πρεβέζης, 10.4.1991.

18. «Συνεδρίαση ΝΒ΄, Τετάρτη 18 Ιουλίου 1990», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 2.

19. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό Σημείωμα 4.2.1994.

20. Νικόλαος Αυγερινίδης (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση Ε΄, Τετάρτη 5 Δεκεμβρίου 1990», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 4350.

με τον Κωνσταντίνο Ζαχαράκη, θα έπρεπε να δοθεί παράταση υποβολής των δικαιολογητικών, ώστε «να μπορέσουν να υποβάλουν δικαιολογητικά αυτοί που αποκλείστηκαν ή είχαν αρνηθεί να υποβάλουν δικαιολογητικά από αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας γιατί δεν ήθελαν να κριθούν απ' αυτούς που στο παρελθόν δεν είχαν καμία εθνική συμμετοχή».[21]

Η μη εαμική Αντίσταση στο προσκήνιο

ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, η αναδιοργάνωση της όλης διαδικασίας αποτέλεσε τη δέουσα ευκαιρία για να επαναφέρει στο προσκήνιο την μη εαμική Αντίσταση. Στη διάρκεια της διακυβέρνησής της, η σύνθεση των Επιτροπών Κρίσης άλλαξε, πριμοδοτώντας κατά βάση αντι-εαμικούς αντιστασιακούς παράγοντες και απορρίπτοντας τους εαμικούς. Η αντιπολίτευση και οι εαμικές συσσωματώσεις κατήγγειλαν πως οι νομάρχες δεν συμβουλεύονταν τις αντιστασιακές οργανώσεις προκειμένου να συγκροτήσουν τις Επιτροπές ή συμβουλεύονταν μόνο εκείνες με δεξιό πολιτικό προσανατολισμό.

Ενδεικτικά, οι ΠΕΑΕΑ-ΠΟΑΕΑ-ΠΣΑΕΕΑ Μεσσηνίας, σε υπόμνημά τους στη Βουλή, διαμαρτύρονταν διότι ο νομάρχης Μεσσηνίας κατά την ανασυγκρότηση της πρωτοβάθμιας Επιτροπής Κρίσης απέκλεισε τη συμμετοχή εκπροσώπων της εαμικής Εθνικής Αντίστασης, «της μεγαλύτερης αντιστασιακής οργάνωσης και πρώτης σε αγώνες και θυσίες για την απελευθέρωση της πατρίδας μας».[22] Σύμφωνα με τα παραρτήματα, τα πρόσωπα που εκπροσωπούσαν την Εθνική Αντίσταση στην Επιτροπή δεν είχαν καμιά αντιστασιακή δράση κατά των κατακτητών.

Τα παραρτήματα αναφέρονταν συγκεκριμένα στην οργάνωση Ε.Σ. Ολυμπίας-Τριφυλίας, τα μέλη της οποίας μέχρι τότε απορρίπτονταν από τις Επιτροπές Κρίσης. Σύμφωνα με τα παραρτήματα, ο χρόνος αναγνώρισης της αντιστασιακής δράσης στην οργάνωση από τον Μάρτη 1943 ήταν ψευδής, καθώς ο Ε.Σ. είχε συγκροτηθεί στις αρχές Ιουνίου 1943. Η οργάνωση είχε αναγνωριστεί, ωστόσο, για την περίοδο Δεκεμβρίου 1942-Νοεμβρίου 1943, καθώς και τον Αύγουστο 1943 ηττήθηκε από τον ΕΛΑΣ στη μάχη της Γαρδίτσας και τον Οκτώβριο του 1943 διαλύθηκε, μην μπορώντας να εξασφαλίσει την αυτοδύναμη δράση της.[23]

21. «Συνεδρίαση ΡΚΣΤ΄, Παρασκευή 1 Φεβρουαρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 7, σ. 5718.

22. «Συνεδρίαση Ζ΄, Παρασκευή 7 Δεκεμβρίου 1990», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 4482.

23. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 33 ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλλίας, Γεωργ. Καραχάλιος, ΕΣ Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας, Φάκελος 33Α ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλλίας, Γεωργ. Καραχάλιος, Φάκελος 63 ΕΑΟ + ΕΟΕ ΕΣ Τριφυλίας Ολυμπίας (Γ. Καραχάλιος).

Επιπλέον, ένα από τα τακτικά μέλη της Επιτροπής δεν ήταν ούτε καν αναγνωρισμένος αντιστασιακός. Η αίτησή του, η οποία είχε υποβληθεί τον Δεκέμβρη του 1989, απορρίφθηκε από την Επιτροπή διότι δεν ανέφερε κανένα συγκεκριμένο στοιχείο για τη συμμετοχή του στην Εθνική Αντίσταση. Αντιθέτως, ήταν γνωστός σαν μέλος της γνωστής ένοπλης παρακρατικής οργάνωσης Πετρόπουλου, όπως αναφερόταν και στο πιστοποιητικό στρατολογίας Τύπου Α΄. Τα παρατήματα κατήγγειλαν πως η ένοπλη αυτή ομάδα, με τα μπλόκα, τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις αντιστασιακών, σκόρπισε τον όλεθρο και την καταστροφή στα χωριά. Ως εκ τούτου, ζητούσαν την ανάκληση της απόφασης και τον διορισμό νέας Επιτροπής με τη συμμετοχή εκπροσώπων της εαμικής Εθνικής Αντίστασης.[24]

Πράγματι, το Εθνικό Αντικομμουνιστικό Απόσπασμα Μεσσηνίας Πετρόπουλου ήταν μια οργάνωση βασιλοφρόνων παρακρατικών που έδρασε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στη Μεσσηνία. Ο οπλαρχηγός τού αποσπάσματος Χρήστος Πετρόπουλος υπήρξε, την περίοδο 1941-1945, μέλος της μεταξικής ακροδεξιάς αστικής οργάνωσης βασιλοφρόνων Εθνικοκοινωνική Επανάστασις (ΕΕ). Κατά τα Δεκεμβριανά πολέμησε στην οδό Γ΄ Σεπτεμβρίου μαζί με άνδρες του 4ου Αστυνομικού Τμήματος Αθηνών. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας μετέβη στη Μεσσηνία μαζί με τον Κ. Ν. Αντωνακέα, αρχηγό της ΕΕ, και τον Τάκη Βασιλάκη, όπου συγκρότησαν ένοπλο απόσπασμα. Σύμφωνα με τη συνοπτική έκθεση δράσης που κατέθεσε ο Χ. Πετρόπουλος (10.6.1969), το απόσπασμά του έλεγχε την Άνω Μεσσηνία και προπαντός την περιοχή Τσάκωνας, εξασφάλιζε την οδική κίνηση Αθηνών-Καλαμάτας και αποκαθιστούσε την τάξη και ελευθερία των εθνικοφρόνων πολιτών σε συνεργασία με τη Χωροφυλακή Μελιγαλά. Παράλληλα, εκφωνούσε λόγους στην Πηγάδα του Μελιγαλά και συλλάμβανε «εγκληματίες». Η Δικτατορία είχε αναγνωρίσει το ανεξάρτητο απόσπασμα Πετρόπουλου για τις υπηρεσίες του εναντίον των κομμουνιστών.[25]

Στην περίπτωση της νομαρχίας Λάρισας, ο νομάρχης είχε τοποθετήσει ως μέλη της Επιτροπής εδεσίτες, παρότι, όπως κατήγγειλαν τα εαμικά σωματεία, ο ΕΔΕΣ δεν είχε καμία ένοπλη παρουσία στην περιοχή και συνεπώς τα μέλη του δεν είχαν άμεση γνώση των γεγονότων.[26] Άλλη μία περίπτωση αποκλεισμού εαμικών αντιστασιακών από τις Επιτροπές Κρίσης ήταν εκείνη της νο-

24. «Συνεδρίαση Ζ΄, Παρασκευή 7 Δεκεμβρίου 1990», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 4483.

25. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 65 ΕΑΟ Ανωγείων Λακωνίας, 66 ΕΑΟ Μυστρά, 67 ΕΑΟ Ομάς Αντιστάσεως Λεωνιδίου, 68 ΕΑΟ Εθνικό Αντικομμουνιστικό Απόσπασμα Μεσσηνίας, 69 ΕΑΟ Απόσπασμα Τσέκερη, 70 Σ. Αραπαντώνη.

26. Στο ίδιο, Ψήφισμα Νομαρχιακής Συντονιστικής Επιτροπής των αντιστασιακών οργανώσεων Λάρισας, 18.1.1991.

Φωτογραφία της οργάνωσης Μικτού Αποσπάσματος Ζάρα
[Προσωπικό αρχείο Μ.Α.]

μαρχίας Ηλείας. Η ΠΕΑΕΑ Ηλείας διαμαρτυρόταν διότι ο νομάρχης είχε προτείνει ως μέλη της Επιτροπής Κρίσης ένα πρώην μέλος της Χ και τον Γεώργιο Ζάρα, οι αιτήσεις αναγνώρισης των οποίων είχαν απορριφθεί: «αρνούμαστε τους διώκτες των αγωνιστών της Αντίστασης και δολοφόνους αποσπασματάρχες της Χ να κρίνουν τους αγωνιστές του ΕΑΜ».[27] Ο Γ. Ζάρας είχε στείλει μάλιστα επιστολή στην κυβέρνηση, στην οποία διαμαρτυρόταν διότι «οι κομμουνισταί δεν έκαναν αντίστασιν, παρά μόνον εθνοκτόνον διχασμόν. Εντούτοις, εκαπηλεύθησαν και εξακολουθούν εισέτι την ιερά αυτήν υπόθεσιν. Όλες οι νομαρχίες της Ελλάδας είναι γεμάτες από επιτροπές των ΚΣ που απονέμουν αρθρόες συντάξεις των ομοϊδεατών τους ακόμη και σε νήπια των πάμπερς. Εις ουδένα από τους δεξιούς αναγνωρίζουν τίποτε για Εθνική Αντίσταση».[28]

Ο Γ. Ζάρας ήταν αναγνωρισμένος αρχηγός των οργανώσεων Ζάρα και Μικτό Απόσπασμα Ζάρα, αμφότερες αναγνωρισμένες με τον νόμο της Δικτατορίας. Επρόκειτο περί παρακρατικών αντικομμουνιστικών οργανώσεων που έδρασαν κατά τη διάρκεια της μεταβαρκιζιανής περιόδου και του Εμφυλίου

27. Στο ίδιο, Υπόμνημα ΠΕΑΕΑ Ηλείας, 18.6.1991.
28. Στο ίδιο, Επιστολή Γ. Ζάρα στον υπουργό Εθνικής Άμυνας, 29.1.1990.

στην Ηλεία, αν και η οργάνωση Ζάρα αναγνωρίστηκε και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το 1943. Το Απόσπασμα θεωρείτο μικτό καθώς αποτελείτο από ένοπλους ιδιώτες και οπλίτες της Χωροφυλακής άνευ θητείας. Ο Γεώργιος Ζάρας συμμετείχε στην ομάδα του Χ. Καραχάλιου και Γ. Θεοχαρόπουλου (Ε.Σ. Αχαΐας-Ηλείας-Αρκαδίας), στη συνέχεια υπήρξε αρχηγός παρακρατικής αντικομμουνιστικής οργάνωσης και μετέπειτα αντιστράτηγος Χωροφυλακής και βουλευτής Μεσσηνίας το 1950 με την Πολιτική Ανεξάρτητη Παράταξη.

Ο ογκώδης φάκελος που κατέθεσε ο Γ. Ζάρας, εκτός από τη συνοπτική έκθεση δράσης, περιείχε αντικομμουνιστικά βιβλία που εκθείαζαν τη δράση του, εκατοντάδες αποσπάσματα εφημερίδων που τον επιβράβευαν, κατάσταση απονεμηθέντων ηθικών αμοιβών, αποφάσεις δημοτικών αρχών σχετικά με την ανακήρυξή του ως επίτιμου δημότη Ζαχάρως και μετονομασίας ενός δρόμου προς τιμή του, διακηρύξεις της επιτροπής εράνου για την προτομή του, βεβαιώσεις στρατιωτικών αρχών για τη δράση του, αριστερές προκηρύξεις, φωτοαντίγραφο του αποφυλακιστηρίου του από την ΠΕΕΑ κ.ά.[29]

Χιλιάδες υπομνήματα αντιστασιακών σωματείων δεξιάς και ακροδεξιάς πολιτικής ταυτότητας, γράμματα δεξιών αγωνιστών και επερωτήσεις βουλευτών της Ν.Δ. πλημμύριζαν τη ΔΕΠΑΘΑ ζητώντας να αναγνωριστούν επιτέλους οι «πραγματικοί αγωνιστές». Στα υπομνήματά τους ανέφεραν πως «η συντριπτική πλειοψηφία των αναγνωρισθέντων ως αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως ουδεμία σχέση είχαν με την Εθνική Αντίσταση. Είναι απλώς προϊόντα μεθοδευμένης βιοτεχνικής παραγωγής "ανταρτών". Πρέπει να αποκατασταθεί άμεσα και με αδιάβλητο τρόπο η νομιμότητα και η απονομή δικαιοσύνης με την αναγνώριση μόνο των πραγματικών αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως»,[30] «δεν παραλείπω να σας αναφέρω ότι επί 8ετίας του ΠΑΣΟΚ, όλες οι αιτήσεις και μόνον των αριστερών ικανοποιούντο, ενώ ημείς, οι αγωνιστές του ΕΔΕΣ ελοιδορούμεθα και εχλευαζόμεθα. Εμείς οι πράγματι εθνικοί αγωνισταί αισθανόμεθα πικρίαν ότι αδικηθήκαμε από την Πολιτείαν, ενώ πολλά προσέφερα με κίνδυνο της ζωής μου κατά των εχθρών της Πατρίδος (Γερμανών και Κομμουνιστών)»,[31] «οι στρατιές των αναγνωρισθέντων ως αγωνιστών μαζί με αυτούς που δεν υπάρχουν σήμερα ξεπερνούν το σύνολο του Ελληνικού Λαού και μαρτυρούν πως ο χαρακτηρισμός του αγωνιστού έγινε χωρίς να τηρηθούν οι προϋποθέσεις του Νόμου και τα προσχήματα»,[32] «αγωνιστές

29. Στο ίδιο, Φάκελος 32 ΕΑΟ ΕΟΕ Ζάρα.

30. Στο ίδιο, Υπόμνημα Πανελλήνιου Συνδέσμου Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Ναπ. Ζέρβας, 18.12.1990.

31. Στο ίδιο, Υπόμνημα Α. Ν., πρώην αγωνιστή του ΕΔΕΣ, 25.6.1990.

32. Στο ίδιο, Επερώτηση στη Βουλή των βουλευτών Ιωάννη Λαμπρόπουλου, Νικόλαου Κάκκαλου και Πέτρου Τατούλη (Ν.Δ.), 19.12.1990.

με τεράστια εθνική δράση την περίοδο 1941-1944 απεκλείσθησαν των ευεργετημάτων, είτε επειδή αυτοί που τους έκριναν υπήρξαν παλαιοί τους αντίπαλοι, είτε επειδή κρίθηκαν συνεργάτες του δικτατορικού καθεστώτος. Πρέπει να σταματήσει η αφαίμαξη του δημοσίου χρήματος και να δικαιωθούν οι αγωνιστές των πραγματικών αντιστασιακών οργανώσεων».[33]

Βασικό επιχείρημα τόσο των βουλευτών της Ν.Δ. όσο και των συσσωματώσεων αντιστασιακών δεξιάς πολιτικής ταυτότητας ήταν πως μόνο όσοι ανήκαν στο ΠΑΣΟΚ, στο ΚΚΕ και στον ΣΥΝ αναγνωρίστηκαν ως αντιστασιακοί, ενώ όσοι ανήκαν στη Ν.Δ. εξαιρέθηκαν.[34] Ωστόσο, πίσω από την καταγγελία περί κομματικοποίησης της διαδικασίας αναγνώρισης, εξακολουθούσε να βρίσκεται η ιστορική πρόσληψη της Αντίστασης ως αγώνα εναντίον των κομμουνιστών. Στη συγκυρία της δεκαετίας του 1990, η Ν.Δ. δεν χρειαζόταν καν να προστρέξει στο μετεμφυλιακό και ψυχροπολεμικό λόγο περί κόκκινου και μαύρου ολοκληρωτισμού, μιας και τότε –με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων– αναδείχθηκε ένα νέο ιστοριογραφικό και ιδεολογικό «αναθεωρητικό» ρεύμα, το οποίο επιχειρούσε να αποκαθηλώσει την έννοια του αντιφασισμού ως παράμετρο κομβικής σημασίας για τη μελέτη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, η σύγκριση και η εξίσωση κομμουνισμού και ναζισμού αλλά και η ευρέως διαδεδομένη απόφανση σύμφωνα με την οποία τα εγκλήματα τα οποία διαπράχθηκαν στα κομμουνιστικά καθεστώτα ήταν εξίσου βάναυσα και αποτρόπαια με εκείνα του ναζισμού, οδήγησε στην εκ νέου ηθική εξίσωση των δύο ιδεολογιών και καθεστώτων.[35]

Οι βουλευτές της Ν.Δ. προωθούσαν, επίσης, αιτήματα ατόμων που είχαν αναγνωριστεί με το ΝΔ 179/1969 για τη δράση τους σε παρακρατικές οργανώσεις του Εμφυλίου, διεκδικώντας ρητά την επαναφορά του χουντικού νόμου με βάση το αντι-ολοκληρωτικό επιχείρημα. Ο βουλευτής της Ν.Δ. Ηλίας Βουγιουκλάκης, με επερώτησή του στη Βουλή, έθεσε το ζήτημα της αναγνώ-

33. Στο ίδιο, Επερώτηση στη Βουλή του βουλευτή Κωνσταντίνου Ζαχαράκη (Ν.Δ.), 5.12.1990.

34. Στο ίδιο, Υπόμνημα Σ. Α., «αγωνιστής από το 1945 με θύμα τον αδελφό μου από τους κομμουνιστοσυμμορίτες», 30.7.1992.

35. Η δημόσια συζήτηση και η επιστημονική διαμάχη αναφορικά με τη σύγκριση κομμουνισμού και ναζισμού ανέκυψε στη Γαλλία στις αρχές του 1990 με αφορμή την έκδοση δύο συλλογικών τόμων που πραγματεύονταν την ιστορία και τη μνήμη του κομμουνισμού. Βλ. François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Calmann-Lévy/Robert Laffont, Παρίσι 1995, και Stéphane Courtois κ.ά., *Le livre noir du communisme: crimes, terreurs et répression*, Robert Laffont, Παρίσι 1997. Στην Ελλάδα, και σύμφωνα με τους εκπροσώπους του «νέου κύματος», η ηγεμονία της αριστερής ιστοριογραφίας για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 έχει αφενός αποκρύψει την ηθική και ιστορική ευθύνη της Αριστεράς για την κόκκινη βία και αφετέρου έχει εμποδίσει την επιστημονική έρευνα για τον δωσιλογισμό. Βλ. ενδεικτικά Giorgos Antoniou, «The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres», *History and Theory*, τ. 46 (4), 2007, σ. 100.

ρισης της αντιστασιακής ιδιότητας από το 1946 και έπειτα, τον αγώνα δηλαδή εναντίον των κομμουνιστών, με αφορμή το αίτημα του ιδιώτη Κ. Ν. ο οποίος είχε αναγνωριστεί ως μέλος της οργάνωσης Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών Λακωνίας (ΕΑΟΚ Λακωνίας). Ο Κ. Ν. στο αίτημά του ανέφερε πως «ντρεπόμαστε να πάμε στο χωριό μας να βλέπουμε αυτούς που μας έκαψαν τα σπίτια, μας κακοποίησαν, μας σκότωσαν και έχουν αναγνωριστεί και παίρνουν συντάξεις, ενώ εμείς δεν έχουμε πάρει ούτε τον τίτλο του εθνικού αγωνιστή».[36]

Οι ΕΑΟΚ, ωστόσο, αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος της Λευκής Τρομοκρατίας στην Πελοπόννησο με επιθέσεις κατά αμάχων κυρίως συγγενών ανταρτών, όπως στη Βαμβακού Λακωνίας, όπου τον Οκτώβριο του 1946 δεκάδες κάτοικοι που κατηγορήθηκαν ως συνεργάτες των ανταρτών του ΔΣΕ εκτελέστηκαν μαζικά από άνδρες των ΕΑΟΚ.[37] Ο συνιδρυτής της οργάνωσης μαζί με τον Κυριάκο Κυριακόγκωνα, Πάνος Κατσαρέας, αξιωματικός του ελληνικού στρατού ξηράς, κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε ενταχθεί στον Ελληνικό Στρατό (Ε.Σ.) και μετέπειτα αποτέλεσε βασικό στέλεχος των Ταγμάτων Ασφαλείας με έδρα το Γύθειο. Ο Π. Κατσαρέας εκτελέστηκε στις 20 Μαρτίου 1947, σε ενέδρα μαχητών του Αρχηγείου Πάρνωνα του Δημοκρατικού Στρατού, ενώ μέλη της ΕΑΟΚ εκτέλεσαν περίπου τριάντα αριστερούς κρατούμενους στις φυλακές Γυθείου ως αντίποινα. Παρά το ισχυρό πλήγμα του θανάτου του Π. Κατσαρέα, η οργάνωση εξακολούθησε να υφίσταται μέχρι το 1948. Από τα στοιχεία του φακέλου της οργάνωσης συνάγεται ότι πολλά μέλη των ΕΑΟΚ θεωρούσαν τον αγώνα τους στην οργάνωση συνέχεια της κατατάξεώς τους στα Τάγματα Ασφαλείας Γυθείου.[38] Οι ΕΑΟΚ αποτελούν μία από τις οργανώσεις στις οποίες αναγνωρίστηκε ένας μεγάλος αριθμός μαχητών.

Τα εαμικά αντιστασιακά σωματεία, με την εξαίρεση της ΠΟΑΕΑ, έβγαιναν από μια σύγκρουση με τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, τις οποίες κατήγγειλαν πως «στην προσπάθειά τους να κερδίσουν ψηφοφόρους παραπλανούσαν τους αγωνιστές, τους εφησύχαζαν ότι λύνονταν τα ζητήματά τους ενώ βάλτωναν»,[39] «ώστε να τους διατηρεί υποχείριους και εκμεταλλεύσιμους πολιτικά στις εκάστοτε βουλευτικές εκλογές»[40] και έμπαιναν σε μια νέα αντιπαράθεση

36. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Επερώτηση του βουλευτή Ηλία Βουγιουκλάκη (Ν.Δ.) σχετική με την αναφορά του ιδιώτη Κ. Ν., 3.1.1991.

37. Σόλων Ν. Γρηγοριάδης, *Ο εμφύλιος πόλεμος 1946-1949*, Το Βήμα, Αθήνα 2010 (1η έκδ. 1979), σ. 171· Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 161.

38. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Φάκελος 36 ΕΑΟΚ-Λακωνίας, Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών Λακωνίας.

39. ΓΑΚ Σύρου, Αρχείο ΠΕΑΕΑ Παρ/τος Σύρας, Έκθεση Δράσης του Διοικητικού Συμβουλίου προς το Γενικό Συμβούλιο της ΠΕΑΕΑ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1989.

40. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Υπόμνημα ΠΣΑΕΕΑ, 15.12.1989.

μεγαλύτερων διαστάσεων, όπου τα κεκτημένα δικαιώματά τους τίθονταν υπό αμφισβήτηση. Η κυβέρνηση αρνείτο συστηματικά να δεχθεί τις επιτροπές των αντιστασιακών, ενώ οι αντιστασιακοί αμφισβητούσαν τους αριθμούς και το κόστος που έδινε η κυβέρνηση.

Η κυβέρνηση εξήγγειλε τελικά την πρόθεσή της να επανεξετάσει και να περικόψει τις συντάξεις των αντιστασιακών με πρόσχημα την καταστρατήγηση της κείμενης νομοθεσίας και την άσχημη κατάσταση της οικονομίας. Ο υπουργός Εθνικής Άμυνας Ι. Βαρβιτσιώτης τόνιζε πως «η κυβέρνηση τιμά την Εθνική Αντίσταση και τους αγωνιστές της, αλλά δεν τιμά την εμπορευματοποίησή της». Υπογράμμιζε, επίσης, ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν αναγνωριστεί 430.000 αγωνιστές, από τους οποίους 70.000 δικαιούνταν σύνταξης, ενώ εκκρεμούσαν άλλες 60.000 αιτήσεις συνταξιοδότησης. Σύμφωνα με τον Ι. Βαρβιτσιώτη, το 10% των 430.000 αγωνιστών ήταν ηλικίας μέχρι 15 ετών την εποχή εκείνη.

Παράλληλα, επεσήμαινε πως υπάρχουν πολλοί αναγνωρισθέντες με πλαστά πιστοποιητικά, καθώς και άλλοι που κρίθηκαν από επιτροπές αναρμόδιες ή ανήκαν σε οργανώσεις που δεν προβλέπονταν από τη σχετική νομοθεσία. Σύμφωνα με τη Ν.Δ., η διαδικασία χορήγησης των αντιστασιακών συντάξεων είχε εξελιχθεί σε μέγα πολιτικό και ηθικό σκάνδαλο, αφού κάποιοι είχαν μετατρέψει την Εθνική Αντίσταση σε εμπόριο ψήφων. Με τη νέα απόφαση, η καταβολή σύνταξης περιοριζόταν μόνο στους ανάπηρους και παθόντες, καθώς και στους ανασφάλιστους λόγω διώξεων, οι οποίοι θα επανεξετάζονταν από την Ανώτατη Στρατιωτική Υγειονομική Επιτροπή.

Η εν λόγω εξαγγελία πυροδότησε θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση και τις ενώσεις αντιστασιακών. Το ΠΑΣΟΚ σε ανακοίνωσή του υποστήριζε ότι επρόκειτο «για πράξη εμπάθειας και πολιτικής εκδίκησης, κοινωνικής αναλγησίας και βαναυσότητας. Ο συνδυασμός της με την επαίσχυντη τροπολογία για τη συνταξιοδότηση όσων διορίστηκαν από την Χούντα ως δήμαρχοι και κοινοτάρχες παρουσιάζει στις πραγματικές του διαστάσεις το πολιτικό, ηθικό και ιστορικό ανοσιούργημα που επιχειρεί να διαπράξει η Ν.Δ., παράταξη που έχει ενσωματώσει κάθε ακροδεξιό και χουντικό στοιχείο».[41]

Η ΠΕΑΕΑ δήλωνε πως οι περικοπές αποτελούσαν «δυσφήμιση για το έπος της Αντίστασης». Ο υπουργός Επικρατείας Μίκης Θεοδωράκης απειλούσε με παραίτηση αν δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματα των αντιστασιακών οργανώσεων στο θέμα των συντάξεων. Ο υπουργός ζητούσε να μην υποστούν οι 7.200 ανάπηροι μια νέα δοκιμασία επανεξέτασης και να αναλάβουν οι ίδιες οι αντιστασιακές οργανώσεις να κάνουν εκκαθάριση των καταλόγων, να επα-

41. «Αντιπαράθεση για τις συντάξεις. ΝΔ τιμούμε την Εθνική Αντίσταση – ΠΑΣΟΚ πράξη εμπάθειας και πολιτικής εκδίκησης», εφ. *Η Καθημερινή*, 2.8.1991, σ. 2.

νεξεταστούν οι 2.170 αιτήσεις ανασφάλιστων αντιστασιακών που είχαν απορριφθεί και να επιταχυνθεί η διαδικασία εξέτασης των 2.200 ακόμη αιτήσεων που εκκρεμούσαν, να καταργηθεί και αναδρομικά ο χουντικός νόμος με τον οποίο είχε δοθεί σύνταξη στα Τάγματα Ασφαλείας και να μην κοπούν όλες οι συντάξεις των αγροτών αδιακρίτως. Εντούτοις, ο υπουργός Οικονομικών, Ιωάννης Παλαιοκρασσάς, δήλωσε ρητά πως οι συντάξεις των μελών των Ταγμάτων Ασφαλείας θα έμεναν ανέπαφες.[42] Τα Τάγματα Ασφαλείας έπαιρναν, βέβαια, συντάξεις από το 1946 σύμφωνα με την πολεμική νομοθεσία και όχι με τη νομοθεσία περί Εθνικής Αντίστασης.

Περικοπές, επανεξετάσεις και πάγωμα της διαδικασίας αναγνώρισης

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ του νομοσχεδίου του Υπουργείου Οικονομικών «Αντικατάσταση και συμπλήρωση διατάξεων της συνταξιοδοτικής νομοθεσίας, μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού καθεστώτος των Αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και άλλες διατάξεις», νόμος 1976/1991, ο βουλευτής της Ν.Δ. Ελευθέριος Παπανικολάου υποστήριξε πως η «βιομηχανία παροχής αναπηρικών συντάξεων» οδήγησε σε κατάρρευση το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα της χώρας: «Όλοι γνωρίζουμε ότι ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τελείωσε το 1944. Φαίνεται, όμως, ότι διεξαγόταν ένας ακήρυχτος πόλεμος κατά την 8ετία του ΠΑΣΟΚ, με κύριο στόχο τα ασφαλιστικά ταμεία του Κράτους και έντονες εξάρσεις σε ορισμένες περιοχές της Πατρίδας μας. [...] Κύριοι συνάδελφοι, εμείς τιμούμε την προσφορά των αγωνιστών και δεν θα επιτρέψουμε να τη νοθεύσουν και να την πλαστογραφήσουν οι παλαιοκομματικοί ανευθυνοϋπεύθυνοι, τόσο εδώ στο λίκνο της Δημοκρατίας, όσο και στο εξωτερικό!»[43]

Ο νόμος 1976/1991 προέβλεπε την επανεξέταση του φακέλου του συνόλου των αναπήρων αγωνιστών της Αντίστασης και του Εμφυλίου από αρμόδιες περιφερειακές επιτροπές, παρακάμπτοντας τις νομαρχιακές επιτροπές οι οποίες ήταν υπεύθυνες για την αναγνώριση και στις οποίες συμμετείχαν και αντιστασιακοί. Σύμφωνα με το άρθρο 7 καταργούνταν οι συντάξεις των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και των πολιτικών προσφύγων, όπως και κάθε μορφής επιδόματα. Τελικά, ωστόσο, διακόπηκαν μόνο οι συντάξεις της κατηγορίας των αγροτών αντιστασιακών του ΟΓΑ – 58.000 συντάξεις.

Από τα έγγραφα της ΔΕΠΑΘΑ συνάγεται πως αρχικά η κυβέρνηση σκόπευε να ενσωματώσει στον νόμο διάταξη σύμφωνα με την οποία θα επανακρίνονταν όλες οι αιτήσεις αναγνωρίσεως, αν και τελικά την απέσυρε. Η επανάκρι-

42. «Όλοι πλην Ταγματασφαλιτών... Επανεξετάζονται οι συντάξεις αντιστασιακών», εφ. *Τα Νέα*, 18.10.1991, σ. 13.

43. Ελευθέριος Παπανικολάου (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΙΓ΄, Τρίτη 29 Οκτωβρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 1, σ. 532, 535.

ση είχε ως στόχο να αποκλειστούν οι αναγνωρίσεις ατόμων ηλικίας κάτω των 15 ετών και εκείνων που έγιναν χωρίς την ουσιαστική συνδρομή των απαραίτητων προϋποθέσεων, και κυρίως να αντιμετωπιστούν τα «εύλογα» παράπονα εκείνων που είχαν αναγνωριστεί με το ΝΔ 179/1969. Παρά την εκτίμηση της ΔΕΠΑΘΑ πως ήταν αναγκαίο και σκόπιμο να ολοκληρωθεί η κύρωση των ήδη αναγνωρισμένων αντιστασιακών, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας αποφάσισε τελικά να παγώσει τη διαδικασία.[44]

Η αντιπολίτευση κατόρθωσε να περάσει κάποιες βελτιώσεις στο νομοσχέδιο για τις συντάξεις: όσοι ανάπηροι αντιστασιακοί είχαν ήδη εξεταστεί από δευτεροβάθμια υγειονομική επιτροπή δεν επανεξετάζονταν, οι επανεξετάσεις των υπολοίπων θα γινόταν με βάση τα στοιχεία που υπήρχαν στους φακέλους τους και μόνο σε περίπτωση αμφιβολίας θα καλείτο ο συνταξιούχος να παραστεί αυτοπροσώπως, απαλείφθηκαν τα άρθρα που έκαναν περικοπές στις συντάξεις των αναπήρων θυμάτων του άμαχου πληθυσμού και επίσης αποσύρθηκαν τα άρθρα που προέβλεπαν μείωση των συντάξεων των ανασφάλιστων και των προσφύγων από τη Ρουμανία. Ταυτόχρονα, ο υπουργός Οικονομικών Ι. Παλαιοκρασσάς ενσωμάτωσε στο άρθρο 6 του ασφαλιστικού νομοσχέδιου τροπολογία, σύμφωνα με την οποία επαναχορηγούνταν συντάξεις υπό τη μορφή βοηθημάτων σε άτομα που υπέστησαν βλάβη κατά τη διάρκεια του «συμμοριτοπολέμου», οι οποίες είχαν διακοπεί το 1950.[45]

«Δεν πείθετε κανέναν για το όψιμο ενδιαφέρον να προστατευθεί και να διαφυλαχθεί η έννοια της Αντίστασης από τη βέβαιη καταρράκωσή της, όπως λέτε».[46] Η αντιπολίτευση δεν πείστηκε πως λόγοι οικονομικοί και ηθικής τάξεως υπαγόρευσαν το νόμο 1976/1991. Αντιθέτως, καταλόγιζε στην κυβέρνηση μια πρωτοφανή σκληρότητα και έναν απροκάλυπτο κυνισμό, στην προσπάθειά της να εκδικηθεί τους εαμίτες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης θεωρώντας τους εν δυνάμει αντιπάλους της. Η εκδικητικότητα της κυβέρνησης απέναντι στους αριστερούς αγωνιστές τεκμηριωνόταν από το γεγονός πως οι 3.700 ανάπηροι, συνταξιοδοτούμενοι στη βάση παλαιών νόμων, δεν επανακρίνονταν ούτε περικόπτονταν: «η βιομηχανία των στρατιωτικών επιτροπών κρίσης του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας συνεχίζει να παρέχει συντάξεις σε αναπήρους, όπως σε εκείνον που για τέσσερις μήνες υπήρξε μέλος των οργα-

44. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό Σημείωμα, 1.10.1991, μαζί με το Σχέδιο Νόμου «Επανεξέταση αποφάσεων των Επιτροπών Κρίσης Ιδιότητας Αγωνιστού Εθνικής Αντίστασης του ΠΔ 379/1983», ΦΕΚ Α΄ 136.

45. «Βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας απορρίπτουν εκ των υστέρων πονηρή τροπολογία. Δεν ξέραμε τι ψηφίζαμε! Επαναχορηγούνται συντάξεις σε θύματα "συμμοριτοπολέμου" που καταργήθηκαν το 1950», εφ. *Το Βήμα*, 15.12.1991, σ. Α41.

46. Ιωάννης Σμπώκος (ΠΑΣΟΚ), «Συνεδρίαση ΙΔ΄, Τετάρτη 30 Οκτωβρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 1, σ. 582.

νώσεων Τσαούς Αντών στη Βόρεια Ελλάδα και πήρε σύνταξη».[47]

Ο ΣΥΝ κατήγγειλε, επιπλέον, πως για άλλη μια φορά τα μέτρα για τους ανάπηρους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης αλλά και για τις αναπηρικές συντάξεις του ΙΚΑ, πρακτικά, θα λειτουργούσαν σαν ένας νέος μηχανισμός προσέλκυσης εκλογικής πελατείας: «Ξανά πολιτικά γραφεία, ξανά κομματάρχες και ξανά βουλευτές για να μεσολαβήσουν. Σήμερα, η Νέα Δημοκρατία, για να περάσουμε την επανάκριση, χθες κάποιος άλλος για να μας χορηγήσει τη σύνταξη, αύριο ποιος ξέρει σε ποιον θα απευθυνθούμε για να διατηρήσουμε αυτήν την περιβόητη σύνταξη. Εκσυγχρονισμό, δηλαδή, των πελατειακών σχέσεων έχουμε, άντληση ψήφων επιχειρείται και σε καμία περίπτωση εκσυγχρονισμός του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης της χώρας μας που έχει τα κακά του χάλια».[48]

Αντιστοίχως, η Συντονιστική Επιτροπή των οργανώσεων αγωνιστών εαμικής Εθνικής Αντίστασης ΠΕΑΕΑ, ΠΟΑΕΑ και ΠΣΑΕΑ, σε ψήφισμά της καλούσε «την κυβέρνηση και τον κύριο πρωθυπουργό προσωπικά να μη προχωρήσουν στην πραγματοποίηση των προθέσεών τους για την περικοπή και κατάργηση των συντάξεων των αγωνιστών της εαμικής Εθνικής Αντίστασης, διότι αυτές οι έστω πενιχρές συντάξεις είναι για όλους παροχές ηθικού χαρακτήρα για λόγους εθνικής και κοινωνικής δικαιοσύνης, σαν ελάχιστο χρέος της πολιτείας σε αυτούς που σαν εθελοντές πολέμησαν το φασισμό και θυσίασαν τη ζωή τους, τα νιάτα τους, τη σωματική τους ακεραιότητα, τις οικογένειές τους, την περιουσία τους, το μέλλον τους για τη λευτεριά, την εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη, που επί 35 χρόνια υπέστησαν αφάνταστους διωγμούς, στερήσεις και κακουχίες. Καλούμε τον κύριο πρωθυπουργό και τους κυρίους υπουργούς και βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας να τιμήσουν την ψήφο, που έδωσαν στη Βουλή το ’89, όταν ψήφισαν το νόμο 1863/1989, περί άρσεως των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου ομόφωνα με τους βουλευτές των κομμάτων ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμού και να μην αφαιρέσουν δικαιώματα νόμιμα, ιερά και δίκαια από τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, τώρα, στο τέλος της ζωής τους που αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης».[49]

Τον διωγμό της Αντίστασης κατήγγειλαν και μη εαμικά σωματεία, όπως η Ένωση Δημοκρατικών Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης «ΕΔΕΣ» 1941-1944: «εκείνο όμως που μας προκαλεί θλίψη και απογοήτευση είναι ότι η Εθνική Αντίσταση ετέθη υπό διωγμό από μια κυβέρνηση της οποίας ο πρόεδρος Κων.

47. Νικόλαος Γαλανός (ΣΥΝ), «Συνεδρίαση ΙΗ΄, Τρίτη 5 Νοεμβρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 1, σ. 788.

48. Στο ίδιο, Γεράσιμος Αραβανής (ΣΥΝ), σ. 788.

49. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ψήφισμα της Συντονιστικής Επιτροπής των οργανώσεων αγωνιστών εαμικής Εθνικής Αντίστασης, ΠΕΑΕΑ, ΠΟΑΕΑ και ΠΣΑΕΑ, 12.10.1991.

Μητσοτάκης υπήρξε ο ίδιος αντιστασιακός και με πολύ αξιόλογη δράση».[50]

Στην εισηγητική έκθεση του νόμου 1976/1991 αναφερόταν ρητά πως «η απλή συμμετοχή στους αγώνες αποτελεί βέβαια ιδιαίτερη τιμή, αλλά δεν συνιστά λόγο απονομής σύνταξης εν είδη αντιπαροχής». Ένα, λοιπόν, από τα βασικά επιχειρήματα της Ν.Δ., πέρα από τις καταστρατηγήσεις και το δημοσιονομικό έλλειμμα, ήταν πως «όσοι πολέμησαν τον εχθρό, όσοι αντιστάθηκαν κατά του κατακτητή, το έκαναν αυθόρμητα, γιατί το υπαγόρευε η συνείδησή τους. Δεν το έκαναν για να εξασφαλίσουν κανενός είδους οικονομική αντιπαροχή, κανενός είδους οικονομικά προνόμια. [...] Το αντάλλαγμα, η αντιπαροχή, εξευτελίζει την προσφορά τους».[51]

Η αντιπολίτευση σύσσωμη αντέδρασε σε αυτή την υποτιθέμενη αρχή της ανταποδοτικότητας: «Και το αίμα, πόσο το τιμάτε, κύριοι συνάδελφοι; Το νεκρό, πόσο τον αποτιμάτε; Το καμένο σπίτι, πόσο το αποτιμάτε; Των γέρων ανθρώπων που κυνηγήθηκαν χρόνια και χρόνια, γιατί ύψωσαν τη σημαία και της ελευθερίας και του αγώνα, πόσο την αποτιμάτε αυτή τη θυσία;». Η αποκατάσταση των αντιστασιακών βασιζόταν τόσο σε αξιακές αρχές όσο και στον μετέπειτα διωγμό τους. Το κράτος όφειλε να αναλάβει την ευθύνη της μετεμφυλιακής κρατικής καταστολής και να αποκαταστήσει τους διωχθέντες: «από το 1949 και ύστερα χρωστάτε στους χιλιάδες αυτούς αντιστασιακούς αγωνιστές αυτά που τους στερήσατε και προσθέστε σε αυτά που τους στερήσατε και όλα εκείνα που τους φορτώσατε».[52]

Όπως συνέβαινε με όλες τις συνεδριάσεις που είχαν ως θεματική την Εθνική Αντίσταση, η συζήτηση για τον νόμο 1976/1991 εκτραχύνθηκε, καταλήγοντας για άλλη μια φορά στον εμφύλιο πόλεμο. Σύμφωνα με τον βουλευτή της Ν.Δ. Κωνσταντίνο Ζαχαράκη, «η νεότερη ιστορία της χώρας μας λαμπρύνεται με σελίδες δόξας που αναφέρονται στους ήρωες της εποποιίας του 1940-1941, στην Εθνική Αντίσταση εναντίον του τριπλού κατακτητή 1941-1944 και στη συνέχεια το 1946-1949, τότε, που το έθνος μας, διά των τμημάτων της ενδόξου χωροφυλακής και του εθνικού στρατού μας, έδωσε τη μάχη για τη δημοκρατία, την ελευθερία και την ακεραιότητα της πατρίδας μας. Και αν, κύριοι συνάδελφοι, σήμερα είμαστε εδώ και συζητάμε ελεύθερα και δημοκρατικά, αυτό το οφείλουμε στους αγνούς πατριώτες που έχυσαν το αίμα τους και νίκησαν στο Βίτσι και στο Γράμμο».[53] Η «εθνική συμφιλίωση» του 1989 είχε διαρκέσει πολύ λίγο.

50. Στο ίδιο, Ψήφισμα της Ένωσης Δημοκρατικών Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης «ΕΔΕΣ» 1941-1944, 20.12.1991.

51. Λευτέρης Παπαγεωργόπουλος (Ν.Δ.), «Συνεδρίαση ΙΓ΄, Τρίτη 29 Οκτωβρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 1, σ. 552.

52. Λεωνίδας Κύρκος (ΣΥΝ), «Συνεδρίαση ΙΓ΄, Τρίτη 29 Οκτωβρίου 1991», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 1, σ. 554

53. Στο ίδιο, σ. 552.

Η Ν.Δ. είχε καταφύγει στη δημόσια χλεύη της Αντίστασης για να δικαιολογήσει την αναγκαιότητα του νομοσχεδίου, προκαλώντας νέες εντάσεις στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας. Η περικοπή και επανεξέταση μόνο των αγωνιστών που είχαν αναγνωριστεί με τον νόμο του 1982 και η ταυτόχρονη διατήρηση των ευεργετημάτων με τους προηγούμενους νόμους καταστρατηγούσε τη συνταγματική επιταγή της ίσης μεταχείρισης των πολιτών. Επιπρόσθετα, η «παράνομη» αναγνώριση παιδιών δεν ελεγχόταν με βάση τον νόμο, ούτε δικαιολογούσε την περικοπή συντάξεων, δεδομένου πως οι συνταξιοδοτούμενοι αγωνιστές του 1991 ήταν τουλάχιστον 15 ετών το 1941.

Εκτός από περικοπές και επανεξετάσεις, η κυβέρνηση της Ν.Δ. πάγωσε τη διαδικασία της νέας αναγνώρισης αντιστασιακών και της επικύρωσης των ήδη αναγνωρισθέντων αντιστασιακών από τις Επιτροπές Κρίσης. Σύμφωνα με τη ΔΕΠΑΘΑ, τον Νοέμβριο 1991 εκκρεμούσαν προς κύρωση 120.000 πρακτικά αναγνώρισης λόγω βραδύτητας της όλης διαδικασίας, αλλά και διότι η τελευταία προθεσμία που είχε δοθεί με απόφαση του τότε υπουργού Εσωτερικών δεν είχε κυρωθεί με νόμο και άρα οι αιτήσεις που είχαν υποβληθεί μεταξύ 1.7.1988 και 31.12.1989 ήταν μετέωρες. Μάλιστα, σε αυτό το διάστημα είχε κατατεθεί ένας πολύ μεγάλος αριθμός αιτήσεων.[54]

Αυτό οφειλόταν σε δύο λόγους. Πρώτον, πολλοί αντιστασιακοί, ανάμεσά τους πολλές γυναίκες, φοβούνταν πως η εκ νέου παραδοχή της συμμετοχής τους στην εαμική Αντίσταση μπορούσε να έχει αρνητικές συνέπειες. Μισός αιώνας πολιτικού εξοστρακισμού είχε γραφτεί βαθιά στη συνείδησή τους. Όσο προχωρούσε, ωστόσο, η εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας άρχιζαν διστακτικά κι αυτές να καταθέτουν αιτήσεις αναγνώρισης: «τα χαρτιά μου τα φτιάχνω τώρα γιατί φοβόμουν μήπως μας ξαναμαζέψουν και μας πάνε εξορία. Σήμερα όμως που όλα τα κόμματα αναγνώρισαν την Εθνική Αντίσταση πήρα το θάρρος να υποβάλλω τα δικαιολογητικά», «τα χαρτιά μου τα φτιάχνω τώρα γιατί φοβόμουν να μην με ξανακυνηγήσουν».[55] Δεύτερον, με τη σύμπραξη Δεξιάς και Αριστεράς το 1989, πολλές συσσωματώσεις αντιστασιακών δεξιού προσανατολισμού άδραξαν την ευκαιρία και κινητοποίησαν τα μέλη τους να υποβάλουν εκ νέου αίτηση αναγνώρισης για να επωφεληθούν από τα νέα ευεργετήματα του τρίτου κύκλου αναγνώρισης.[56]

Το ΚΚΕ και τα εαμικά αντιστασιακά σωματεία με συνεχείς επερωτήσεις τους στη Βουλή ζητούσαν να κατατεθεί άμεσα και να ψηφιστεί το σχέδιο νόμου που είχαν υποβάλει οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης το 1990, να αντιμετωπισθούν τα εκκρεμή προβλήματα των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων, να κυρωθούν άμεσα οι πίνακες αναγνώρισης της ιδιότητας των

54. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ενημερωτικό Σημείωμα, 4.2.1994.

55. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

56. Βλ. τις μαζικές αιτήσεις των μελών της Χ το 1989 και του Ε.Σ. το 1990.

αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, να εξαιρεθούν από την επανεξέταση όσων επιδεινώθηκε η κατάσταση της αναπηρίας τους, οι ανάπηροι του αντιδικτατορικού αγώνα, οι γυναίκες με αναπηρία της Αντίστασης και του Εμφυλίου, οι υπερήλικες ανάπηροι άνω των 65 ετών, να σταματήσει από το Γενικό Λογιστήριο η ομαδική απόρριψη αιτήσεων με συνοπτικές διαδικασίες και η μείωση των ποσοστών αναπηρίας, καθώς και να μην απορρίπτονται αιτήσεις με εμφυλιοπολεμικά κριτήρια – καταδίκες με βάση τον ΑΝ 509.

Ο Κ. Μητσοτάκης παραδεχόταν πως υπήρχε υπέρμετρη καθυστέρηση,[57] ωστόσο, οι υπουργοί της κυβέρνησης επικαλούνταν ελλιπή στοιχεία και παρατυπίες που δικαιολογούσαν την αναστολή της υπογραφής των κυρωτικών αποφάσεων.[58] Οι εαμικές συσσωματώσεις κατήγγειλαν, τουναντίον, πως οι καταφατικές αποφάσεις, οι οποίες αφορούσαν αγωνιστές που ανήκαν στον ΕΔΕΣ και σε άλλες δεξιές αντιστασιακές οργανώσεις, υπογράφονταν αμέσως σε αντίθεση με τις δικές τους που εκκρεμούσαν για χρόνια.[59]

Ταυτόχρονα, τα δεξιά αντιστασιακά σωματεία, πολλά εκ των οποίων διατηρούσαν έναν αναλλοίωτο αντικομμουνιστικό λόγο, επέκριναν την κυβέρνηση διότι δεν προχώρησε στην επανεξέταση των αποφάσεων αναγνωρίσεως «ατόμων με εγκληματικό εθνικό τυχοδιωκτισμό», δεν παράτεινε την προθεσμία υποβολής των αιτήσεων αναγνώρισης για να υποβάλουν αιτήσεις οι «πραγματικοί αγωνιστές», δεν αναγνώριζε την ιδιότητα του αγωνιστή Εθνικής Αντίστασης μέχρι το 1949 και δεν απαντούσε στην «ενορχηστρωμένη προσπάθεια δημοτικών συμβουλίων, με ευκαιριακή πλειοψηφία των αντιπροσώπων αριστερών κομμάτων να ανεγείρουν μνημεία, διά των οποίων προβάλλεται κατ' αποκλειστικότητα το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ούτω να καπηλευθούν και να μονοπωλήσουν την Εθνική Αντίσταση».[60] Οι δεξιές συσσωματώσεις αναφέρονταν συγκεκριμένα στην ανέγερση ανδριάντα του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία και στην αναγραφή της λέξης ΕΛΑΣ στο κάλυμμα της κεφαλής αντάρτη σε άγαλμα της Εθνικής Αντίστασης που είχε ανεγερθεί στη θέση Ελιά της Βέροιας, το οποίο «ερεθίζει καθημερινά εκατοντάδες αγωνιστών που έπραξαν το καθήκον τους σε άλλες αντιστασιακές οργανώσεις», καθώς «στο πρόσωπο του Άρη Βελουχιώτη ενσαρκώνεται ο σφαγιασμός χιλιάδων αθώων Ελλήνων οι οποίοι αντετάχθηκαν παντοιοτρόπως στον ερυθρό ολοκληρωτισμό».[61]

57. «Συνεδρίαση ΡΔ΄, Δευτέρα 30 Μαρτίου 1992», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 6, σ. 5096.

58. «Συνεδρίαση ΡΗ΄, Παρασκευή 2 Απριλίου 1993», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 7, σ. 5545-5548.

59. «Σημεία... και τέρατα: Η βούλα του... βεζύρη», εφ. *Τα Νέα*, 29.2.1992, σ. 10.

60. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Υπόμνημα Συλλόγου ΕΣ Ολυμπίας-Τριφυλίας-Μεσσηνίας, 5.12.1990.

61. Στο ίδιο.

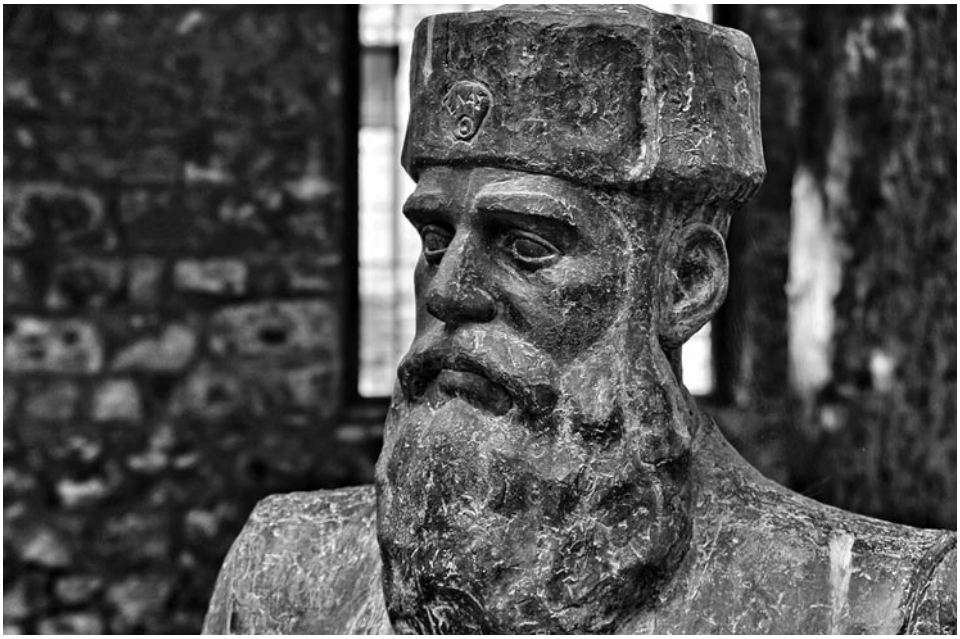

Φωτογραφία του αγάλματος του Άρη Βελουχιώτη στην μάντρα της Κοκκινιάς
[Παναγιώτης Κοτσίρης]

Άποψη της ΔΕΠΑΘΑ ήταν πως όταν αποφασίζεται η ανέγερση μνημείου Εθνικής Αντίστασης σε δημόσιους χώρους, θα έπρεπε να ακολουθείται η αρχή του άρθρου 10, παρ. 2 του νόμου 1285/1982 που αναφέρεται σε μνημείο της καθολικής Αντίστασης ανάλογο και αντάξιο των αγώνων των θυσιών του Λαού μας, σύμβολο της ομοψυχίας του Έθνους στον αγώνα κατά του φασισμού και της Κατοχής.[62] Με λίγα λόγια, τα μνημεία όφειλαν να έχουν ένα «συμφιλιωτικό» και «απολιτικό» χαρακτήρα αναφερόμενα στο Λαό εν γένει και όχι σε συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα, τα οποία ήταν ταυτισμένα με συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες ή/και παρατάξεις. Εντούτοις, η τοποθέτηση προτομής του στρατηγού Ν. Ζέρβα στον πεζόδρομο της οδού Κοραή και η μετονομασία μιας πλατείας στην Κυψέλη σε Πλατεία Συντ/ρχου Δημ. Ψαρρού από τον δεξιό δήμαρχο Αθηναίων Νίκο Γιατράκο δεν προκάλεσε αντίστοιχες αντιδράσεις.[63]

62. Στο ίδιο, Ψήφισμα Πανελλήνιου Συνδέσμου Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ Ναπ. Ζέρβας, Παράρτημα Ν. Πέλλης, 8.5.1991· Ψήφισμα Ένωσης Αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως Πανελλήνιου Απελευθερωτικής Οργανώσεως ΕΑΟ ΠΑΟ, 21.11.1991.

63. «Μια νέα πλατεία» και «Πλατεία Συντ/ρχου Δημ. Ψαρρού», εφ. *Εθνική Αντίστασις*, αρ. φ. 368, Ιούνιος 1990, σ. 1.

Η αποκατάσταση σε δεύτερο πλάνο

ΤΟ 1993 ΤΟ ΠΑΣΟΚ επιστρέφει στην εξουσία. Τα προτάγματα της εποχής, ωστόσο, είναι πολύ διαφορετικά από εκείνα της δεκαετίας του 1980. Η αποκατάσταση των αντιστασιακών έχει περάσει πλέον σε δεύτερο πλάνο. Οι εκκρεμότητες, όμως, που παραμένουν είναι πολλές. Οι ενώσεις βετεράνων, το ΚΚΕ, πλήθος τοπικών βουλευτών αλλά και βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, με εξέχουσα περίπτωση τον Ευ. Γιαννόπουλο –πρώην αντιπρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της ΠΟΑΕΑ και επίτιμο πρόεδρό της–, συνεχίζουν να πιέζουν την κυβέρνηση. Το ΚΚΕ, στις 29.11.1993, κατέθεσε στη Βουλή πρόταση νόμου για να ξαναδοθούν στους αντιστασιακούς οι συντάξεις που έκοψε η Ν.Δ. με τον νόμο 1976/1991 και να υπάρξουν βελτιώσεις σε μια σειρά από εκκρεμή ζητήματα. Η πρόταση νόμου απορρίφθηκε κατά τη συζήτησή της, το 1994, από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, η οποία χρησιμοποίησε τυπικά κωλύματα προκειμένου να αποφύγει τη συζήτηση επί της ουσίας.[64]

Παρά την κατηγορηματική δέσμευση του Α. Παπανδρέου, το 1991, πως θα καταργούσε τα μέτρα με τα οποία η κυβέρνηση της Ν.Δ. έπληξε τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης,[65] η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διστάζει να επαναχορηγήσει τις συντάξεις λόγω των δημοσιονομικών δεδομένων αλλά και διότι «επιδιώκεται να επιδειχθεί η ίδια στοργή αλλά σε διαφορετικές βάσεις και με περισσότερη διαφάνεια και δικαιοσύνη».[66] Αρχικά, με τον νόμο 2190/1994, το ΠΑΣΟΚ διευκόλυνε την πρόσληψη στον δημόσιο τομέα παιδιών των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, επιδοτώντας τους με επιπλέον μόρια κατά 10%.[67] Στη συνέχεια, ο νόμος 2227/1994 επέκτεινε το δικαίωμα σύνταξης στα ανήλικα άγαμα τέκνα των θυμάτων του Εμφυλίου και στους ανασφάλιστους πολιτικούς πρόσφυγες από τη Ρουμανία, ενώ αναγνωρίστηκε επίσης ο χρόνος φυλάκισης και εκτόπισης κατά τη Δικτατορία ως χρόνος υπηρεσίας.

Η παύση της διαδικασίας αναγνώρισης και συνταξιοδότησης συνεχίστηκε, ωστόσο, μέχρι τον Ιούνιο του 1995 οπότε και δημοσιεύτηκε ο νόμος 2320/1995, «Αύξηση των συντάξεων του Δημοσίου κατά το έτος 1995, ρύθμιση συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών θεμάτων και επαναχορήγηση των συντάξεων αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης», βάσει του οποίου επανακρίνονταν από νέες Πρωτοβάθμιες Επιτροπές οι 130.000 εκκρεμείς αιτήσεις αγωνιστών. Προς αποφυγή επανάληψης των παρατυπιών του παρελθόντος, οι υπεύθυνες δηλώ-

64. «Συνεδρίαση ΝΒ΄, Τρίτη 1 Φεβρουαρίου 1994», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 3, σ. 2131-2152.

65. Μήνυμα του προέδρου του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου στη συγκέντρωση των αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης στις 22.10.1991 στην πλατεία Κάνιγγος, «Συνεδρίαση Κ΄, Πέμπτη 10 Νοεμβρίου 1994», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Β΄, τ. 2, σ. 736.

66. Γεώργιος Δασκαλάκης, υφυπουργός Εσωτερικών, «Συνεδρίαση ΠΗ΄, 30 Μαρτίου 1994», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Α΄, τ. 5, σ. 3703.

σεις θα λαμβάνονταν υπόψη μόνο επικουρικά και κατά την κρίση των Επιτροπών, ενώ θα επανακρίνονταν οι συντάξεις των αντιστασιακών εκείνων που την περίοδο 1941-1944 ήταν κάτω των 15 ετών. Επιπρόσθετα, οι δεσμεύσεις της κυβέρνησης για την επαναχορήγηση των συντάξεων του ΟΓΑ αφορούσαν μόνο όσους είχαν προλάβει να πάρουν σύνταξη μέχρι το 1991, ενώ αγωνιστές που συμπλήρωσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για συνταξιοδότηση μετά την ψήφιση του νόμου 1976/1991 ή είχαν τις προϋποθέσεις από πριν αποκλείονταν από την όποια ρύθμιση.

Ο νόμος δεν ικανοποίησε τις συσσωματώσεις. Ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης αρνιόταν να δεχτεί τις αντιπροσωπείες των αντιστασιακών, οι οποίες επέμεναν πως η νομοθεσία σχετικά με την Εθνική Αντίσταση είχε ακόμη πολλά κενά. Τώρα ήταν η σειρά των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ να διακηρύξουν πως «όταν θυσίαζαν τη ζωή τους οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης το έκαναν για ιδανικά και όχι δανεικά».[68] Τα αντιστασιακά σωματεία ζητούσαν να ψηφιστεί στη Βουλή το σχέδιο νόμου της Οικουμενικής, να εξισωθούν οι ανάπηροι του Εμφυλίου με τους ανάπηρους πολέμου, να αντιμετωπιστούν με νομοθετήματα τα αιτήματα των πολιτικών προσφύγων, των στρατιωτικών, των Μεσανατολιτών και γενικότερα μιας σειράς κατηγοριών, να καθιερωθεί η 9η Μαΐου ως ημέρα εορτασμού της Αντίστασης, να επεκταθούν τα ευεργετήματα του ΑΝ 971/49 και ΝΔ 176/69 και στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, να δοθούν όλα τα ευεργετήματα που παρέχει ο Ν 1285/82 και το ΠΔ 379/83 σε όλους τους αγωνιστές χωρίς περιοριστικούς όρους, να ανακληθούν τα άρθρα 6 και 7 του Ν 2320/1995, με τα οποία επανακρίνονταν νόμιμα αναγνωρισθέντες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, να ανεγερθεί μουσείο της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα και να διδάσκεται η ιστορία της Εθνικής Αντίστασης στα σχολεία και στον στρατό.[69]

Σε αυτή την κατεύθυνση είχε, άλλωστε, ιδρυθεί το 1993 το Κέντρο Μελέτης Ιστορίας Εθνικής Αντίστασης (ΚΜΙΕΑ) από την ΠΕΑΕΑ. Το ΚΜΙΕΑ είχε ως στόχο τη διαφύλαξη, μελέτη και αξιοποίηση του υλικού για την εαμική Αντίσταση με σκοπό να διασωθεί η προσφορά των ανώνυμων ηρώων της. Το υλικό που συγκεντρώθηκε τροφοδοτούσε εφημερίδες, το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* και ραδιοφωνικές εκπομπές, ενώ στόχευε στην αλλαγή των σχολι-

67. Με τον μεταγενέστερο νόμο 2643/1998, φορείς του ιδιωτικού και του ευρύτερου δημόσιου τομέα υποχρεούνταν να προσλαμβάνουν παιδιά αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης ως προστατευόμενα πρόσωπα σε ποσοστό 1%.

68. Γεώργιος Δρυς, υφυπουργός Οικονομικών, «Συνεδρίαση ΡΛΗ΄, Τρίτη 4 Ιουνίου 1996», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 9, σ. 6963.

69. «Αξιώνουμε την αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Επερώτηση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Κόμματος προς τον υπουργό Οικονομικών», εφ. *Ριζοσπάστης*, 28.5.1996, σ. 3.

κών βιβλίων ώστε να συμπεριλαμβάνονται οι αγώνες των ΕΑΜ/ΕΛΑΣ/ΕΠΟΝ και στη διδασκαλία της «αληθινής ιστορίας» στον στρατό. Το 1992 ιδρύθηκε και το σωματείο Κίνηση Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών στο οποίο συμμετείχε ο αντιπρόεδρος του ΚΜΙΕΑ.[70]

Παρά την αποκατάσταση της πλειονότητας των συντάξεων που είχαν κοπεί από τη Νέα Δημοκρατία –επαναχορηγήθηκαν 44.076 από τις 58.000 που είχαν κοπεί–,[71] η διαδικασία της επανάκρισης και της επαναχορήγησης των συντάξεων συνεχιζόταν με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Με τον νόμο 2703/1999 παρατάθηκε η προθεσμία της υποβολής αιτήσεων για την αναγνώριση της ιδιότητας του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης και για τους αγωνιστές συνταξιούχους του ΟΓΑ που είχαν υποβάλλει αιτήσεις συνταξιοδότησης στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους μέχρι την έναρξη της ισχύος του Ν 1979/1991 και για τις οποίες δεν είχε εκδοθεί ακόμη πράξη, ενώ καθιερώθηκε η 9η Μαΐου, ημέρα λήξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ως ημέρα Πανελλαδικού Εορτασμού των Εθνικών Αγώνων και της Εθνικής Αντίστασης κατά του Ναζισμού και του Φασισμού και συμφωνήθηκε να ανεγερθεί στην περιοχή της πρωτεύουσας μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, καθώς και ανδριάντες των στρατιωτικών ηγετών του ένοπλου αντιστασιακού αγώνα.

Η καθιέρωση της 9ης Μαΐου ικανοποιούσε το διαρκές αίτημα του ΚΚΕ και των εαμικών αντιστασιακών συσσωματώσεων περί εορτασμού της «Ημέρας της νίκης των λαών». Το ΚΚΕ επέμενε να καθιερωθεί η 9η Μαΐου ως «Ημέρα της νίκης των λαών» και όχι ως «Ημέρα της Ευρώπης»,[72] σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επιστροφής από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στα θεωρητικά σχήματα του σοβιετικού μαρξισμού-λενινισμού,[73] στη θετική απολογία του σοσιαλιστικού συστήματος της ΕΣΣΔ και κυρίως του μεταπολεμικού σταλινισμού,[74] όπως και στην υιοθέτηση μιας πολιτικής απόλυτης αντίθεσης προς την

70. Λάμπρος Τζίμας, «Η περίπτωση του Κέντρου Μελέτης Ιστορίας Εθνικής Αντίστασης ως μία προσπάθεια διάδοσης του έργου της Αντίστασης και καταγραφής της ιστορίας της μετά την αναγνώριση», Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020.

71. Γεώργιος Δρυς, «Συνεδρίαση ΡΛΗ΄, Τρίτη 4 Ιουνίου 1996», *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Σύν. Γ΄, τ. 9, σ. 6958.

72. «Από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει οριστεί η 9η Μάη ως "Μέρας της Ευρώπης". [...] Θα ήταν αφελές να πιστέψουμε ότι η επιλογή της συγκεκριμένης ημερομηνίας ήταν συμπωματική. Η μέρα αυτή είναι χαραγμένη στη μνήμη των λαών της Ευρώπης και όλου του κόσμου ως η ημέρα της Αντιφασιστικής Νίκης στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μιας και στις 9 Μάη 1945, με την είσοδο του Κόκκινου Στρατού στο Ράιχσταγκ, σφραγίστηκε το τέλος του πολέμου», «Για ποια Ευρώπη να γιορτάσουν οι εργαζόμενοι;», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9.5.1996, σ. 11.

73. «Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ Για τα 60 χρόνια από την Αντιφασιστική Νίκη των λαών», εφ. *Ριζοσπάστης*, 24.4.2005, σ. 1.

74. «...παρά τις αδυναμίες, τα λάθη και τις παρεκκλίσεις τεκμηριώνεται ο σοσιαλιστικός χα-

καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις ΗΠΑ. Έτσι, το Κόμμα αποφάσισε να αναδείξει την ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε η ΕΣΣΔ και τα κομμουνιστικά αντιστασιακά κινήματα στην έκβασή του.

Σε μια ανάλογη πορεία με εκείνης του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, το 1945-1950, το οποίο για να διαφοροποιηθεί από τον γκωλικό αντιστασιακό «μύθο» μιας ενωμένης πατριωτικής Γαλλίας τόνισε το ταξικό στοιχείο της Αντίστασης και τον ρόλο της ΕΣΣΔ στην επίτευξη της νίκης,[75] έτσι και το ΚΚΕ αποφάσισε να αναδείξει το ταξικό στοιχείο του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου 1941-1944 για να διαφοροποιηθεί από τον ΣΥΝ και το ΠΑΣΟΚ μέσω της θεμελίωσης μιας νέας επαναστατικής ταυτότητας ανταγωνιστικής με το υπάρχον πολιτικο-κοινωνικό σύστημα.[76] Σύμφωνα με τον Δημήτρη Κουτσούμπα, μέλους τότε του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ: «Η διεξαγωγή της ταξικής πάλης ήταν αναπόφευκτη. Διεξαγόταν έτσι κι αλλιώς μέσα στην καρδιά της Κατοχής, όπως αποδεικνύεται από τις πολεμικές συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ, του ΕΛΑΣ με τον Ψαρρό, καθώς και με τις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τα Τάγματα Ασφαλείας και τη Χ».[77]

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της ευρύτερης αναθεώρησης της ιστορίας, ο εμφύλιος πόλεμος αποτιμάται διαφορετικά. Η νέα ερμηνεία του Εμφυλίου και της δράσης του ΔΣΕ έχει ως αφετηρία τη δεκαετία του 1990 και κυρίως το 1996, στην επέτειο των 50 χρόνων από την ίδρυση του Δημοκρατικού Στρατού.[78] Ο αγώνας του ΔΣΕ ενώ παλαιότερα εκλαμβανόταν ως η συνέχεια του αγώνα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ που επιβλήθηκε από την επέμβαση των ιμπεριαλιστών και την ανοιχτή τρομοκρατία του μοναρχοφασισμού, ανάγεται στην «κορυφαία στιγμή ταξικής πάλης στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα».[79]

Ο εμφύλιος πόλεμος αποτελεί την κλιμάκωση της ταξικής πάλης, την κορυφαία ταξική σύγκρουση, σε μια ανάλυση που περνάει από την έμφαση στο πατριωτικό-εθνικοαπελευθερωτικό στοιχείο στο κοινωνικοταξικό ως το εξέχον

ρακτήρας της ΕΣΣΔ». Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ στο 18ο Συνέδριο (18-22.2.2009). Εκτιμήσεις και συμπεράσματα από τη Σοσιαλιστική οικοδόμηση στον 20ό αιώνα με επίκεντρο την ΕΣΣΔ, η αντίληψη του ΚΚΕ για τον Σοσιαλισμό.

75. Stefan Berger, «A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present», *The Journal of Modern History*, τ. 77/3 (2005), σ. 641.

76. Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 80.

77. «Φόρος τιμής στον ηρωικό Δεκέμβρη του 1944», εφ. *Ριζοσπάστης*, 29.11.2009, σ. 15.

78. Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα», *ό.π.*, σ. 180-184.

79. Συλλογικό, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1949*, τ. Α΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 638.

Δίπλωμα αγωνίστριας
της Εθνικής Αντίστασης, 1998
[Αρχείο Εθνικής Αντίστασης,
Γενικό Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Ασπρόπυργος]

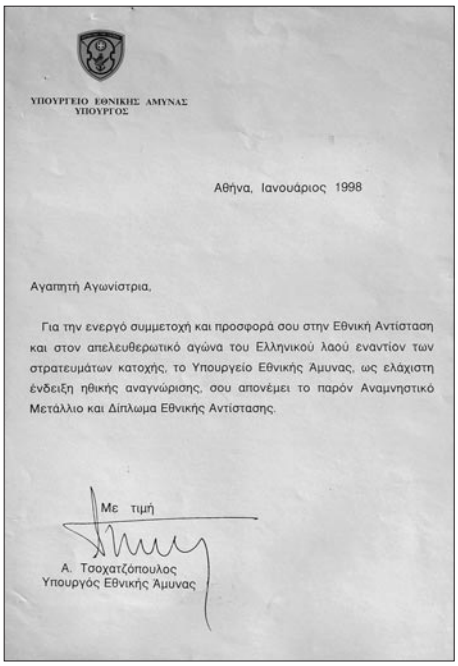

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΟΣ

Αθήνα, Ιανουάριος 1998

Αγαπητή Αγωνίστρια,

Για την ενεργό συμμετοχή και προσφορά σου στην Εθνική Αντίσταση και στον απελευθερωτικό αγώνα του Ελληνικού λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, ως ελάχιστη ένδειξη ηθικής αναγνώρισης, σου απονέμει το παρόν Αναμνηστικό Μετάλλιο και Δίπλωμα Εθνικής Αντίστασης.

Με τιμή

Α. Τσοχατζόπουλος
Υπουργός Εθνικής Άμυνας

διακύβευμα. Ωστόσο, η Αντίσταση δεν εγκαταλείπεται, αλλά εντάσσεται μαζί με τον άλλοτε αποσιωπημένο Εμφύλιο και τα Δεκεμβριανά σε ένα ενιαίο σχήμα: «Ο αγώνας του ΔΣΕ αποτέλεσε την ηρωική συνέχεια του έπους της Εθνικής Αντίστασης και του μεγάλου Δεκέμβρη».[80] Η περίοδος της Κατοχής και της εαμικής Αντίστασης, των Δεκεμβριανών και του Εμφυλίου συνιστούν πλέον μια ενιαία επαναστατική εποχή, καθώς τότε τέθηκε για πρώτη φορά με όρους μαζών η ανάγκη να λυθεί άμεσα το πρόβλημα εξουσίας με τρόπο κοινωνικά, ταξικά και εθνικά, ριζικά διαφορετικό.

Παρά τις πιέσεις που συνέχιζε να ασκεί το ΚΚΕ και τα αντιστασιακά σωματεία, η διαδικασία αναγνώρισης δεν ολοκληρωνόταν. Το 1998 η ΔΕΠΑΘΑ είχε επικυρώσει την αναγνώριση 37.000 αγωνιστών από τους 130.000 που εκκρεμούσαν από το 1991.[81] Οι νέες Επιτροπές Κρίσης απέρριπταν μαζικά τις αιτήσεις ατόμων που δεν είχαν συμπληρώσει το 15ο έτος της ηλικίας τους, ακόμη κι αν εμπεριείχαν πλήθος αποδεικτικών στοιχείων, όπως και όλες τις αιτήσεις που βασίζονταν μόνο σε υπεύθυνες δηλώσεις.[82] Οι υπερήλικες, πλέον, αντιστασιακοί, ανάμεσά τους πολλές γυναίκες, έπρεπε να περιμένουν ακόμα και δέκα ή περισσότερα χρόνια για να λάβουν μια απάντηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα έτη 2002-2006 αξιολογούνταν ακόμη αιτήσεις που είχαν υποβληθεί το 1989.

Χιλιάδες επιστολές υπερήλικων αντιστασιακών συνέχιζαν να κατακλύζουν τη ΔΕΠΑΘΑ, ζητώντας την επίσπευση της διαδικασίας και την επίλυση των

80. «Ένδοξο παρελθόν, αγωνιστικό παρόν, λαμπρό μέλλον. Εκδήλωση τιμής και μνήμης για τον ΔΣΕ στη Θεσσαλονίκη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.12.1996, σ. 8.

81. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Αχρονολόγητο ενημερωτικό σημείωμα ΔΕΠΑΘΑ. Ωστόσο από τα συμφραζόμενα συνάγεται πως είναι του 1998.

82. Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Ατομικοί Φάκελοι.

εκκρεμών ζητημάτων. Πολλοί αγωνιστές και αγωνίστριες, παρά τις επίμονες εκκλήσεις τους, δεν πρόλαβαν ποτέ να λάβουν εκείνο το πολυπόθητο δίπλωμα και το παράσημο – ένα κομμάτι χαρτί κι ένα φτηνό μέταλλο που για εκείνους είχε τεράστια αξία: «η χωρίς καθυστέρηση αποστολή του μεταλλίου για εμάς τους υπερήλικες δεδομένου ότι βρισκόμαστε στο τέλος της ένατης δεκαετίας της ζωής μας θα αποτελέσει μια ηθική αμοιβή και μέγιστη ικανοποίηση. Παράλληλα δε και ένα φωτεινό παράδειγμα και οδηγό στα παιδιά μας και τα εγγόνια μας που το περιμένουν με μεγάλη αγωνία».[83] Σε πολλές περιπτώσεις, τη διαδικασία αναγνώρισης την συνέχισαν τα παιδιά τους. Οι Επιτροπές Κρίσης ολοκλήρωσαν τις εργασίες τους στις 29 Δεκεμβρίου 2006, 62 χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας. Το τέλος του τρίτου κύκλου της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης συνέπεσε με το τέλος του κύκλου ζωής μεγάλου τμήματος των αγωνιστών και αγωνιστριών της.

«Εθνική συμφιλίωση» ή «ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς»;

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΚΚΕ και τους εαμίτες αντιστασιακούς, η πλήρης αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου δεν κατέστη ποτέ εφικτή, καθώς παρέμεινε πλήθος εκκρεμών ζητημάτων παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. Σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, οι κυβερνήσεις του προτίμησαν τη σταδιακή και αποσπασματική ρύθμιση του ζητήματος της Εθνικής Αντίστασης αντί της συνολικής, ενιαίας και μεθοδικής, διότι θεώρησαν πως με αυτό τον τρόπο θα ήταν καλύτερα κατορθωτή η άμβλυνση των αντιδράσεων από τη Ν.Δ., αλλά και των οικονομικών επιπτώσεων.[84] Για τη Ν.Δ., οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης απολάμβαναν μια ιδιαίτερα ευμενή μεταχείριση, σε αντίθεση παραδείγματος χάριν με τους αγωνιστές του 1940-1941, στη βάση υλικών αντιπαροχών, ενώ η ελαστική διαδικασία αναγνώρισης από τις νομαρχιακές επιτροπές είχε οδηγήσει σε μία «βιομηχανία παραγωγής τίτλων για αντιστασιακή δράση».

Η Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα είχε μια μεγάλη ιδιομορφία, αναγνωρίστηκε στο σύνολό της μετά από σχεδόν μισό αιώνα. Στο μεσοδιάστημα οι εαμίτες αγωνιστές της υπέστησαν πολλαπλές διώξεις που επηρέασαν την οικονομική και κοινωνική τους θέση. Έτσι, η ηθική και υλική αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης δεν μπορούσε να περιοριστεί στα χρόνια της Κατοχής, αλλά αναγκαστικά συμπεριλάμβανε και την αποκατά-

83. ΔΕΠΑΘΑ, Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Επιστολή Ε. Χ. στη ΔΕΠΑΘΑ, 27.11.1996.

84. Στο ίδιο, Εισηγητική έκθεση της πρότασης νόμου «Ηθική αποκατάσταση των Αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης 1941-44, τροποποίηση και συμπλήρωση της συναφούς νομοθεσίας και άλλες διατάξεις» που κατέθεσε ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Δημήτριος Βουνάτσος στις 16.2.1990.

στασή τους για τον εξοστρακισμό τον οποίο βίωσαν κατά τη διάρκεια της μεταβαρκιζιανής περιόδου, του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου λόγω ακριβώς της δράσης τους στην εαμική Αντίσταση. Εντούτοις, η αναγνώριση και η ανάληψη ευθύνης από το κράτος δεν έβρισκε όλες τις πολιτικές δυνάμεις σύμφωνες.

Για τη Δεξιά, οι διακρίσεις και τα κατασταλτικά μέτρα είχαν μία στέρεα βάση, καθώς αφορούσαν ανθρώπους που είχαν στρέψει τα όπλα κατά του νόμιμου κράτους και της δημοκρατίας. Οι διαχωριστικές γραμμές του Εμφυλίου δεν σταμάτησαν ποτέ να διαπερνούν το πολιτικό σύστημα. Η Ν.Δ. αποδέχτηκε σταδιακά το αφήγημα περί ενιαίας και καθολικής Εθνικής Αντίστασης, καθώς μπορούσε να εντάξει και τη δεξιά παράταξη μέσα σε αυτό. Ωστόσο, συνέχισε να επιδεικνύει σοβαρές αντιστάσεις απέναντι στην αποδοχή της ένταξης, και κυρίως της πρωτοκαθεδρίας του ΕΑΜ, στο σχήμα της Εθνικής Αντίστασης. Η Αντίσταση για τη δεξιά παράταξη ήταν εθνική, δηλαδή «απολιτική», ενώ αντιθέτως η εαμική Αντίσταση είχε πολιτικούς σκοπούς, αποσκοπούσε στην κατάληψη της εξουσίας, δικαιολογώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον διμέτωπο αγώνα – εναντίον των κατακτητών και των κομμουνιστών.

Ταυτόχρονα, η αναγνώριση μετά από τόσα χρόνια δημιούργησε πλήθος πρακτικών προβλημάτων, με κυριότερο την απόδειξη της αντιστασιακής δράσης. Ακόμη και στον πρώτο κύκλο αναγνωρίσεων, όταν η αναγνώριση βρισκόταν χρονικά κοντά στα ίδια τα γεγονότα, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης υπήρξε μια διαμορφωτική διαδικασία για τους αντιστασιακούς, ιδιαίτερα τους αρχηγούς και τα υψηλόβαθμα στελέχη – με πραγματική ή μη αντικατοχική δράση. Κινητοποίησε ποικίλες προσπάθειες αυτοδικαιωτικών εξιστορήσεων εκ μέρους τους και, στη συνέχεια, επικύρωσε επίσημα ή απέρριψε τα αφηγήματά τους, μέσω της αποδοχής ή της απόρριψης των αιτήσεών τους. Ταυτόχρονα, σε όλους τους κύκλους αναγνώρισης, η διαδικασία υπήρξε αδιαφανής –είτε μέσω του στρατού είτε μέσω των νομαρχιακών επιτροπών–, και σίγουρα ιδεολογικοποιημένη, καθώς διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις ευνοούσαν κατά περίπτωση διαφορετικές ομάδες αντιστασιακών.

Επιπρόσθετα, όπως παλαιότερα είχαν αναπτυχθεί πελατειακά δίκτυα πρώην καπετάνιων και βουλευτών-πατρώνων, στη Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία τα κόμματα δημιούργησαν δίκτυα διαμεσολάβησης που περιλάμβαναν τις συσσωματώσεις αντιστασιακών, καταφέρνοντας να ελέγξουν τις ανεξάρτητες πρωτοβουλίες από τα κάτω και να εργαλειοποιήσουν πολιτικά τα αιτήματά τους.[85] Η απονομή ευεργετημάτων στους αγωνιστές της Αντίστασης τόσο στο παρελθόν όσο και κατά τη διάρκεια της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας μπορεί

85. Christos Lyrintzis, «Greek Civil Society in the 21st Century», στο Panayotis C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, Αθήνα 2002, σ. 90.

κάλλιστα να ειδωθεί ως ένα προϊόν πελατειακών σχέσεων που ευνοούσε συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες. Την ίδια στιγμή, όμως, μπορεί να ερμηνευτεί και ως ένας τρόπος άσκησης προνοιακής πολιτικής που ταυτόχρονα επιβράβευε και ενσωμάτωνε ή τιμωρούσε και απέκλειε μεγάλες μερίδες του πληθυσμού.

Στην πραγματικότητα, οι πολιτικές διαμάχες για τη δεκαετία του 1940 οφείλονται στις πολιτικές και ιδεολογικές συνεπαγωγές της περιόδου, καθώς αφορούν το βασικό πολιτικό παράδειγμα με το οποίο οργανώθηκαν οι πολιτικές μεταφορές και οι πολιτικές ταυτότητες κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η αντιστροφή του κλίματος και της έμπρακτης κρατικής πολιτικής μετά από μισό αιώνα, μέσα από την ηθική και υλική αποκατάσταση των νικητών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ηττημένων του Εμφυλίου, ερμηνεύτηκε από τις δεξιές πολιτικές δυνάμεις ως «ένα μοναδικό φαινόμενο παγκοσμίως, την ιστορία να την γράφουν οι ηττημένοι αντί οι νικητές του Εμφυλίου».[86] Επρόκειτο άραγε για μια «ρεβάνς των ηττημένων»[87] ή για το δικαίωμα της Αριστεράς να εισακούεται στη δημόσια σφαίρα ως νόμιμος και ισάξιος συνομιλητής μετά από μισό αιώνα πολιτικού εξοστρακισμού; Η αναμέτρηση διαφορετικών αφηγημάτων για το παρελθόν και οραμάτων για το μέλλον οδήγησε περισσότερο σε μία ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ πάνω στην κομμουνιστική Αριστερά παρά σε μία ηγεμονία των ηττημένων του Εμφυλίου. Το ΠΑΣΟΚ έδωσε ίσα δικαιώματα στην κομμουνιστική Αριστερά στο παρελθόν και στο παρόν μέσω μιας νέας συμπεριληπτικής εθνικής μνήμης, η οποία περιλάμβανε νέες φωνές αλλά και νέες σιωπές, και η οποία ονομάστηκε κατά το δοκούν «εθνική συμφιλίωση» ή «ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς».

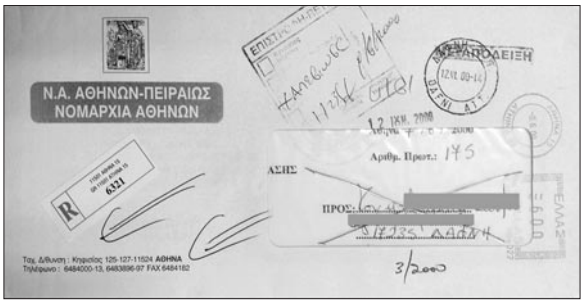

Επιστολή Νομαρχίας Αθηνών σε αίτημα αγωνιστή, 2000

[Αρχείο Εθνικής Αντίστασης, Γενικό Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, Ασπρόπυργος]

86. Ανδρέας Μαρίνος, ευρωβουλευτής της Ν.Δ., «Ήρωες άγνωστοι επειδή δεν ήταν Αριστεροί», εφ. *Το Βήμα*, 24.8.2003, σ. 75.

87. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Η "ρεβάνς" των ηττημένων», εφ. *Το Βήμα*, 17.10.1999, σ. Β6-7.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μάγδα Φυτιλή - Μάνος Αυγερίδης - Ελένη Κούκη

ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ, η οικοδόμηση ενός εθνικού έπους, μιας εθνικής μνήμης επικεντρωμένης στην Αντίσταση προσέκρουε στην απροθυμία του αστικού κόσμου να ικανοποιήσει τις αξιώσεις της Αριστεράς για μεγαλύτερη συμμετοχή στην ανοικοδόμηση του κράτους και τις πολιτικές εξελίξεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πολιτικό και κοινωνικό κεφάλαιο που δημιούργησε ο αγώνας κατά του Άξονα αποτέλεσε δίκοπο μαχαίρι για το μεταπολεμικό κράτος, του οποίου η σύγκρουση με την Αριστερά κλιμακώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Έτσι, η αναγνώριση της Αντίστασης έγινε μέρος ενός προβληματικού παρελθόντος στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, ένας διχαστικός «μνημονικός τόπος», ενώ κατέληξε να αποτελεί ένα από τα πιο ακανθώδη προβλήματα της ελληνικής πολιτικής ζωής κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ο ορισμός και ο επαναπροσδιορισμός του έθνους, και σύμφωνα με αυτόν και της Αντίστασης, εξυπηρετούσαν το αντικομμουνιστικό *raison d'État* και αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της κρατικής πολιτικής για το παρελθόν.

Πώς, όμως, προέκυψε εξαρχής η ανάγκη για αναγνώριση της Αντίστασης και τι σήμαινε σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο; Αντίστοιχα, ποια ήταν η εικόνα που κατασκεύαζαν για την Αντίσταση οι τρείς κύκλοι αναγνώρισής της; Αμέσως μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όλες οι κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες αντιμετώπισαν το πρόβλημα της αποκατάστασης της κρατικής κυριαρχίας και της κοινωνικής συνοχής. Αφενός, το ηθικοπολιτικό κεφάλαιο της Αντίστασης ήταν απαραίτητο για τη νομιμοποίηση των μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Αφετέρου, οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις όφειλαν να βρουν ένα modus vivendi ανάμεσα στην απόδοση τιμών σε εκείνους που αντιστάθηκαν και στην επιβολή διώξεων σε εκείνους που συνεργάστηκαν, ώστε να αποκαταστήσουν τον κοινωνικό ιστό.

Στην Ελλάδα, η δεκεμβριανή σύγκρουση άλλαξε άρδην όλες τις ισορροπίες και τις προτεραιότητες. Ο κολασμός των δωσιλόγων πέρασε σε δεύτερο πλάνο, καθώς η ένοπλη δύναμη της μεγαλύτερης και μαχητικότερης αντιστασιακής οργάνωσης της χώρας, του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, θεωρήθηκε άμεση απειλή για το ανά σύσταση μεταπολεμικό κράτος. Αντιθέτως, για το εαμικό κίνημα, η τιμω-

ρία των συνεργατών ήταν sine que non προϋπόθεση για την εξασφάλιση μιας δίκαιης επανασύστασης του τακτικού στρατού και, εντέλει, του ίδιου του κράτους.

Ωστόσο, μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, την ποινικοποίηση χιλιάδων εαμιτών και την έναρξη της Λευκής Τρομοκρατίας, το ΚΚΕ εξέφρασε ρητά το αίτημα για αναγνώριση του κινήματος της Αντίστασης. Αναγνώριση της Αντίστασης για το ΚΚΕ το 1945 σήμαινε ότι η κυβέρνηση θα αναλάμβανε έμπρακτα δράση, ώστε οι παλιοί αγωνιστές να επιστρέψουν στην ομαλή κοινωνική ζωή χωρίς την απειλή δικαστικών διώξεων, που όχι μόνο τους έθεταν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής αλλά τους στερούσαν ακόμη και τη δυνατότητα της αξιοπρεπούς επιβίωσης, και συμμετοχής στην πολιτική. Ταυτόχρονα, τόσο οι μη εαμικές οργανώσεις που είχαν πάρει μέρος στα Δεκεμβριανά και είχαν ενταχθεί στην Εθνοφυλακή ή/και είχαν μετεξελιχθεί σε πολιτικά κόμματα, όπως ο ΕΔΕΣ και η Χ, όσο και οι εθνικόφρονες οπλαρχηγοί που διέθεταν ισχυρά τοπικά δίκτυα εξουσίας θεωρούσαν πως έπρεπε δικαιωματικά να έχουν θέση στις πολιτικές διεργασίες. Το αίτημα για αναγνώριση της αντιστασιακής τους δράσης και απόδοσης τιμών ήταν κρίσιμο, ώστε να διατηρήσουν υπό την επιρροή τους χιλιάδες πρώην μαχητές.

Την ίδια στιγμή, το κράτος όφειλε να δώσει λύση σε άμεσα προβλήματα, όπως η κάλυψη των αναγκών επιβίωσης των παλαιών μαχητών, η υλική ενίσχυση των οικογενειών των θυμάτων και η τιμωρία των δωσιλόγων, θέματα που συνδέονταν άμεσα με τη συνολική αποτίμηση της Εθνικής Αντίστασης. Παρά τις διαφωνίες μεταξύ βενιζελογενών και βασιλοφρόνων, αλλά και μεταξύ των μη εαμικών οργανώσεων σχετικά με τις νοηματοδοτήσεις της Αντίστασης και της συνεργασίας, ο αποκλεισμός της εαμικής Αντίστασης και η κατασκευή μιας ισχυρής ή τουλάχιστον υπαρκτής μη κομμουνιστικής Αντίστασης λειτούργησαν ως κίνητρο συσπείρωσης και οδηγό για τη νομοθετική διευθέτηση του ζητήματος της αναγνώρισης.

Πράγματι, το κύριο πολιτικό πρόταγμα που η κρατική αναγνώριση έφερε εις πέρας ήταν ο αποκλεισμός του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Η αναγνώριση, φυσικά, δεν υπήρξε ο μοναδικός μηχανισμός αποκλεισμού. Ο εξοβελισμός της Αριστεράς επιτεύχθηκε πρώτα από όλα μέσα από την επιβολή της έκτακτης κατασταλτικής νομοθεσίας του εμφυλίου πολέμου, στην οποία το Γ΄ Ψήφισμα και ο ΑΝ 509/1947 αποτελούν αναμφισβήτητα ορόσημα. Επιπλέον, οι ποινικές διώξεις των συνεργατών των αρχών κατοχής, τα Ειδικά Δικαστήρια Δωσιλόγων, αποτέλεσαν έναν ακόμη πυλώνα εξοστρακισμού της Αριστεράς,[1] όχι μόνο επειδή σε κάποιες περιπτώσεις στοχοποίησαν αριστερούς ως συνεργάτες, αλλά, κυρίως, επειδή δρομολόγησαν την αθώωση όσων είχαν πράγματι συνεργαστεί

1.Δημήτρης Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων 1944-1949*, *ό.π.*, σ. 29.

με τους κατακτητές, και για αυτόν τον λόγο είχαν συγκρουστεί με το ΕΑΜ. Οι εκκαθαρίσεις, ωστόσο, των συνεργατών υπήρξαν περιορισμένες και κατά συνέπεια δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν μια νέα μεταπολεμική ηθική. Έτσι, η κρατική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης στην Ελλάδα ανέλαβε έναν ειδικό ρόλο στην αξιοδότηση και επίσημη αφηγηματοποίηση του πρόσφατου κατοχικού παρελθόντος.

Η αναγνώριση ως μηχανισμός αποκλεισμού της Αριστεράς δεν υπήρξε απλά ένα σύμπτωμα, ένα υποπροϊόν των συνθηκών μέσα στις οποίες σχεδιάστηκε η διαδικασία, αλλά συστατικό της στοιχείο. Την κρίσιμη περίοδο 1946-1949, η επίτευξη συναίνεσης στο αστικό πολιτικό στρατόπεδο σχετικά με την απόδοση τιμών στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης πραγματοποιήθηκε πάνω στη βάση μιας ευρύτερης μνημονικής καταδίκης για το τι είχε υπάρξει η αριστερή Αντίσταση – μια υποχθόνια πολιτική κίνηση που είχε παραπλανήσει το λαό και την ανάγκη του να αντισταθεί στον κατακτητή. Επιπλέον, μέσω του αποκλεισμού της εαμικής Αντίστασης δημιουργήθηκε ένα πρότυπο για το πώς όφειλαν να επικαλούνται την αντιστασιακή τους δράση οι υπό αναγνώριση εθνικόφρονες αγωνιστές. «Εθνικός» αγωνιστής ήταν μόνο εκείνος που είχε υπακούσει στις εντολές της εξόριστης κυβέρνησης, και άρα είχε πάντα ως πρώτιστο μέλημα την αποκατάσταση του κράτους, και όχι τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας. Έτσι, η Εθνική Αντίσταση κατασκευάστηκε μεταπολεμικά ως μία δράση που a priori δεν μπορούσε να είναι πολιτική.

Ο επίσημος αυτός ορισμός της Αντίστασης έθετε σαφείς στόχους στον μηχανισμό που ανέλαβε να τον υλοποιήσει. Ο μηχανισμός της αναγνώρισης –εκτός από τον αποκλεισμό του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ– είχε διττή στόχευση, αποσκοπώντας τόσο στον κρατικό έλεγχο της επιρροής των ηγετών της μη εαμικής Αντίστασης, ιδιαίτερα των ανταρτικών ομάδων, μέσω της αναγνώρισής τους, όσο και στην κάλυψη του κενού που είχε αφήσει πίσω της η «απόξεση» του ΕΑΜ από το κρατικό αφήγημα για την Αντίσταση.

Πρόθεση του μετεμφυλιακού κράτους ήταν να πραγματοποιήσει μία σύντομη σε διάρκεια και εξαιρετικά περιορισμένη σε έκταση αναγνώριση, επικεντρωμένη κυρίως στα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων και σε αντιστασιακούς παράγοντες –με πραγματική ή μη αντιστασιακή δράση– με πολιτική ισχύ, οι οποίοι είχαν διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχετικής νομοθεσίας και διέθεταν τοπικά δίκτυα εξουσίας και επιρροής. Παρόλα αυτά, η διαδικασία αναγνώρισης διήρκησε μέχρι το 1965, άφησε πολλές εκκρεμότητες, και γέννησε εσωτερικές αντιδράσεις και εντατικές διεκδικήσεις στον κόσμο της μη εαμικής Αντίστασης –είτε αυτός βρισκόταν στα έδρανα της Βουλής, είτε στις τάξεις του στρατού–, συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός αφηγήματος περί «αδικαίωτης Αντίστασης». Η «αδικαίωτη Αντίσταση» χρησιμοποιήθηκε τόσο από τους εθνικόφρονες όσο και από την Αριστερά με πολύ

διαφορετικά συμφραζόμενα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις εξελίχθηκε και σε μια γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ τους.

Το κενό που είχε αφήσει το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ επιχειρήθηκε να καλυφθεί μέσω της τεχνητής κατασκευής μιας ποικιλόμορφης εθνικόφρονας Εθνικής Αντίστασης, η δράση της οποίας κάλυπτε όλη την ελληνική επικράτεια με κεντρική και επιτελική την παρουσία στελεχών του στρατού σε αυτήν. Σύμφωνα με το εν λόγω αφήγημα, η ελληνική Εθνική Αντίσταση, συντονισμένη με τα κέντρα του συμμαχικού αγώνα στη Μέση Ανατολή, διεξήγαγε έναν διμέτωπο αγώνα τόσο απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις όσο και απέναντι στον κομμουνισμό, αποτελώντας συνέχεια του πολέμου του 1940-1941 και προάγγελο του αγώνα ενάντια στην «κομμουνιστική επιβουλή» του 1946-1949. Μέσα σε αυτό το σχήμα, οι ΕΔΕΣ/ΕΟΕΑ απέκτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς, θεωρητικά, μπορούσαν να αντισταθμίσουν την απουσία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, με την αναγνώριση 25 οργανώσεών τους πανελλαδικά, σε σύνολο 108 αναγνωρισμένων οργανώσεων.

Το κρατικό αυτό αφήγημα για την Αντίσταση περιλάμβανε μυθοποιήσεις, στρεβλώσεις και αποσιωπήσεις που δεν αφορούσαν μόνο το ΕΑΜ και είχαν μακροχρόνιες συνέπειες. Για παράδειγμα, αποσιωπούσε τη σύγκρουση βασιλοφρόνων-αντιμοναρχικών μέσα στην Κατοχή, παρουσιάζοντας το αστικό στρατόπεδο ως ενιαίο. Ταυτόχρονα, έθετε ένα πλαίσιο σιωπής για το τι είχαν υπάρξει πραγματικά στην Κατοχή όλες αυτές οι ομάδες – και αυτό δεν αφορούσε μόνο τις ομάδες που μέσω της ανακήρυξής τους σε αντιστασιακές αποσιώπησαν τη δωσιλογική ή ημιδωσιλογική δράση τους. Για παράδειγμα, η Άγνωστος Μεραρχία ή οι ομάδες στρατιωτικών στην Πελοπόννησο που τελικά αναγνωρίστηκαν ως Ελληνικός Στρατός (Ε.Σ.), είχαν υπάρξει μυστικές στρατιωτικές ομάδες και η ακριβής τους φύση αποτελεί ακόμη ένα ζήτημα που δεν έχει διερευνηθεί. Κάποιες άλλες ομάδες συνδύαζαν τους πολιτικούς στόχους με την Αντίσταση, όπως η ΕΚΚΑ και ο ΕΔΕΣ. Κάποιες άλλες δημιουργήθηκαν για να παίξουν τον ρόλο ενός διευθυντηρίου ανάμεσα στις αστικές πολιτικές δυνάμεις, όπως η Εθνική Δράση. Τέλος, κάποιες άλλες, όπως η ΡΑΝ, δημιουργήθηκαν όχι τόσο για να αναπτύξουν αντιστασιακή δράση όσο για να παρέμβουν στις πολιτικές συζητήσεις για το πώς έπρεπε να τεθούν οι μεταπολεμικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα.

Μολονότι η κυρίαρχη μεταπολεμική ερμηνεία για την περίοδο της Κατοχής απέδιδε στην πολιτική δράση του ΕΑΜ την εσωτερική σύγκρουση, στην πραγματικότητα όλες οι οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είτε ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση είτε όχι, έλαβαν μέρος σε έναν πολιτικό ανταγωνισμό που είχε οξυνθεί ακριβώς από τις συνθήκες της κατάρρευσης του κράτους. Αυτή η ιστορία, που εξηγεί τόσα πολλά και για την Κατοχή αλλά και για τη μεταπολεμική εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής, απο-

σιωπήθηκε μέσω της εξιδανίκευσης τους σε Εθνική Αντίσταση και της απαλοιφής των πολιτικών τους χαρακτηριστικών.

Για την εαμική Αριστερά, όμως, η αναγνώριση εξακολουθούσε να είναι πρώτα από όλα ένα πολιτικό αίτημα, προκειμένου το ΕΑΜ να σταματήσει να θεωρείται εγκληματική οργάνωση, ένα αίτημα δημοκρατίας κι ένα αναγκαίο βήμα προς την ειρήνευση μέσω μιας γενικής αμνηστίας για όσους βρίσκονταν στις φυλακές και στις εξορίες. Γύρω από αυτή την προσπάθεια, που αφορούσε μεγάλα τμήματα πληθυσμού, και άρα είχε και εκλογική σημασία, διαδραματίστηκε η προσέγγιση της κομμουνιστικής Αριστεράς και δυνάμεων του κεντρώου χώρου. Η στρατηγική συνεργασιών της ΕΔΑ βασίστηκε ακριβώς σε μια κοινή δυσαρέσκεια για τη μεταπολεμική αντιμετώπιση του κόσμου της Αντίστασης και σε ένα κοινό αίτημα για μια «πραγματική» αποκατάσταση.

Η έννοια της αποκατάστασης συμπύκνωνε το αίτημα μιας συνολικής αναθεώρησης της νομοθεσίας για την αναγνώριση, η οποία θα αποκαθιστούσε τόσο την «ιστορική αλήθεια» όσο και τους αγωνιστές της Αντίστασης, οι οποίοι βρίσκονταν υπό διωγμό. Το αίτημα αναγνώρισης του ΕΑΜ ήταν αίτημα ισότιμης ενσωμάτωσης στο πολιτικό σύστημα και στην κοινωνία. Παρά τα εκκρεμή και πολλαπλά αιτήματα των εθνικοφρόνων αντιστασιακών, ήταν, λοιπόν, ο αποκλεισμός της Αριστεράς, εκείνος που διαρκώς επικαιροποιούσε τη διαδικασία αναγνώρισης, τη φόρτιζε με πολιτικές σημασίες και, τελικά, δεν της επέτρεψε να λειτουργήσει ως μια διαδικασία περαίωσης του πολεμικού παρελθόντος.

Η έλευση της Δικτατορίας έθεσε ένα βίαιο τέλος στις προσπάθειες συμβιβασμού μεταξύ του επίσημου αντικομμουνιστικού αφηγήματος και της ανάγκης για κοινωνική ενσωμάτωση των εαμογενών δυνάμεων. Ταυτόχρονα, η Χούντα εκμεταλλεύτηκε ένα παλιό αίτημα που αφορούσε χιλιάδες οικογένειες και είχε υπάρξει πάγια διεκδίκηση των εθνικοφρόνων αντιστασιακών ήδη από τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, την απονομή συντάξεων, ώστε να επανεκκινήσει την αναγνώριση και να την εργαλειοποιήσει πολιτικά. Ο νέος αντιστασιακός χάρτης περιλάμβανε 246 οργανώσεις, ανάμεσά τους 57 οργανώσεις του ΕΔΕΣ και 25 παρακρατικές οργανώσεις με δράση κατά τη μεταβαρκιζιανή περίοδο και την περίοδο του Εμφυλίου, ενώ η αυθόρμητη αντίσταση πολιτών και ομάδων παρουσιαζόταν τόσο άρτια συγκροτημένη ώστε να προσομοιάζει με τη δράση ενός τακτικού στρατού.

Στο νέο αφήγημα περί Εθνικής Αντίστασης, ο κομμουνισμός καταδικαζόταν ρητά ως ο ένας από τους δύο εχθρούς ενάντια στον οποίο πολέμησε το έθνος και από τα ευεργετήματα της αναγνώρισης αποκλείονταν ακόμη και όσοι είχαν συνοδοιπορήσει μαζί του μεταπολεμικά. Μέσα σε αυτή τη λογική, ο αντιστασιακός αγώνας δεν περιοριζόταν στη διάρκεια της Κατοχής, αλλά περιλάμβανε και τον εμφύλιο πόλεμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εγχείρημα της

Δικτατορίας φαινόταν να ικανοποιεί ανεκπλήρωτα αιτήματα του πιο μαχητικού τμήματος της εθνικοφροσύνης που είχαν ήδη διατυπωθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Επιπλέον, απαντούσε και στην πρόσφατη εμπειρία, στις μνημονικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1960, διαβεβαιώνοντας τους υποστηρικτές της ότι η Αριστερά στην Ελλάδα δεν θα είχε ποτέ ξανά τη δυνατότητα να θέσει θέμα «αληθινής» αναγνώρισης και «πραγματικής» αποκατάστασης.

Η αναγνώριση της Δικτατορίας, εν τέλει, ενέτεινε τους ανταγωνισμούς και τις συγκρούσεις μεταξύ των εθνικοφρόνων αντιστασιακών, και πυροδότησε έναν νέο κύκλο διαμαρτυριών λόγω της διάψευσης των υποσχέσεών της σχετικά με τα έμπρακτα ωφελήματα της νέας αναγνώρισης. Όταν αντεπιτέθηκαν οι αντιδικτατορικοί κύκλοι, ακόμη και οι εθνικόφρονες παλιοί αντιστασιακοί δεν βρήκαν τον λόγο να υπερασπιστούν τις επιλογές του καθεστώτος. Αντίθετα, σε ορισμένες περιπτώσεις συντάχθηκαν μαζί τους δημιουργώντας ένα καινούργιο σχήμα ερμηνείας για το τι είχε υπάρξει η Αντίσταση που τους επέτρεπε να συνυπάρξουν με τους αριστερούς, έστω κι αν τους χώριζαν βαθιές ιδεολογικές διαφορές. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για τις εξελίξεις της Μεταπολίτευσης και την τελική αποκαθήλωση της αντικομμουνιστικής λογικής ολόκληρης της αρχιτεκτονικής της αναγνώρισης.

Η απαξίωση της εθνικοφροσύνης, οι ζυμώσεις και οι προσεγγίσεις μέσα στο ευρύ και πολύμορφο στρατόπεδο όσων στάθηκαν ενάντια στη Δικτατορία, υπήρξαν το έδαφος για την ευρεία κινητοποίηση που εκδηλώθηκε μετά την πτώση της Δικτατορίας για την κατάργηση του ΝΔ 179/1969. Η κινητοποίηση αυτή στον πυρήνα της έθετε ένα πολύ ευρύτερο ζήτημα, αυτό της συμπερίληψης του ΕΑΜ στον κρατικό, επίσημο ορισμό της Εθνικής Αντίστασης. Η διεκδίκηση ερχόταν από πολύ παλιά, ωστόσο, πλέον εκδηλωνόταν σε μια πολιτική συγκυρία που της έδινε τελείως διαφορετική δυναμική. Το αίτημα για αναγνώριση ήταν αίτημα ενός συνολικότερου εκδημοκρατισμού της Ελλάδας.

Κατά τις δύο πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις Καραμανλή, η κοινή διεκδίκηση της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης από την αντιπολίτευση (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτ., ΕΔΑ, ΕΚ/ΝΔ), την τοπική αυτοδιοίκηση και τις αντιστασιακές συσσωματώσεις αποτέλεσε τη βάση ενός ευρύτατου αντιδεξιού στρατοπέδου, που μέσα από το συμβολικό αίτημα της αναγνώρισης, διεκδικούσε ουσιαστικό εκδημοκρατισμό. Διεκδικούσε, δηλαδή, την αναμόρφωση του κράτους με τρόπο που θα εξασφάλιζε ότι η μεταβίβαση της εξουσίας θα γινόταν ακώλυτα, χωρίς γκρίζες ηθικές κατηγορίες να χωρίζουν τις πολιτικές δυνάμεις σε αυτές που είχαν αυτονόητα το δικαίωμα να κυβερνούν, και εκείνες που μονίμως θα έπρεπε να αποδεικνύουν τη νομιμοφροσύνη τους, όπως είχε συμβεί στα χρόνια της καχεκτικής δημοκρατίας. Στις νέες συνθήκες της Μεταπολίτευσης, το αίτημα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και άρσης

των μετεμφυλιακών καταλοίπων είχε κερδίσει σε μεγάλο βαθμό την αποδοχή της κοινής γνώμης.

Απέναντι στο πλατύ αυτό μέτωπο που διεκδικούσε την αναγνώριση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, οι πρώτες μεταπολιτευτικές δεξιές κυβερνήσεις έδειξαν σταθερή αδιαλλαξία, προσπαθώντας να διαφυλάξουν κάποια από τα στοιχεία του επίσημου αντικομμουνισμού, ο οποίος εξακολουθούσε να αποτελεί κομβικό στοιχείο της δεξιάς ταυτότητας, παρά τα πλήγματα που είχε δεχτεί με την πτώση της Χούντας. Ένας άλλος λόγος ήταν ότι δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν τα αλληλένδετα ζητήματα που η αναγνώριση του ΕΑΜ θα έφερνε, όπως για παράδειγμα τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου. Εκτός από τον συμβολικό πόλεμο απέναντι στην κομμουνιστική Αριστερά (απόλυτη άρνηση αναγνώρισης της εαμικής Αντίστασης, επανεργοποίηση του ΑΝ 942/1946 και υπεράσπιση των εμφυλιοπολεμικών επετείων), οι αρμόδιοι μηχανισμοί του στρατού συνέχιζαν εντατικά τις εργασίες αναγνώρισης με βάση τον νόμο της Δικτατορίας.

Όταν το ΠΑΣΟΚ αποφάσισε να εισάγει έναν νέο κύκλο αναγνώρισης, που θα συμπεριλάμβανε το ΕΑΜ, αυτός πρώτα από όλα πήρε τη σημασία μιας χειρονομίας που ήρε τους διαχωρισμούς και εγγυόταν τη συμπερίληψη ολόκληρου του λαού στο έθνος. Η αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης από το 1982 και μετά δεν υπήρξε απλά μια διαδικασία ορθής αποτίμησης των περιστατικών που συνέβησαν επί Κατοχής, αλλά μια συνολική ερμηνεία για το εθνικό παρελθόν και το μέλλον. Το 1982, όντως, υπήρξε η κορύφωση της κρατικής αναγνώρισης ως μηχανισμός παραγωγής ενός επίσημου εθνικού αφηγήματος, διότι δεν διερμήνευε απλά το τι είχε συμβεί στην κρίσιμη αλλά μακρινή πλέον εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά σε ολόκληρο το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος, θέτοντας ταυτόχρονα τις εγγυήσεις για το τι θα ήταν στο εξής η Ελλάδα.

Το ΠΑΣΟΚ πραγματοποίησε, πράγματι, μια ρηξικέλευθη «αλλαγή» στο πεδίο της θεσμικής συλλογικής μνήμης, μέσα από την κατάργηση των επονομαζόμενων «εορτών μίσους», τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων –με την εξαίρεση των Σλαβόφωνων–, και την αναγνώριση του ΕΑΜ και των εαμικών οργανώσεων, βάζοντας τέρμα στην αμφισβήτηση του πατριωτικού και αντιστασιακού ρόλου των αντάρτικων και λοιπών ομάδων αριστερού πολιτικού προσανατολισμού. Για πρώτη φορά το ελληνικό κράτος υιοθετούσε μια ανάγνωση της μεταπολεμικής ιστορίας που αυτόματα καθιστούσε άκυρες μια σειρά από άτυπες και τυπικές, συμβολικές ή/και εμπράγματες, διακρίσεις που μέχρι τότε η διοίκηση εφάρμοζε στους πολίτες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το έθνος και η Αντίσταση εννοιολογούνταν, για πρώτη φορά, με έναν συμπεριληπτικό τρόπο. Σε αυτή την κατεύθυνση και με βάση τις κυβερνητικές του προτεραιότητες, το ΠΑΣΟΚ «εθνικοποίησε» την

εαμική Αντίσταση, εντάσσοντάς την σε ένα πατριωτικό ερμηνευτικό σχήμα με μοναδικό υποκείμενο το Έθνος. Τα διακριτά πολιτικά χαρακτηριστικά του αντικατοχικού αγώνα, η κομμουνιστική του συνιστώσα, οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές του προσδοκίες και στοχεύσεις, και πολύ περισσότερο, οι δύσκολες πλευρές του, οι εσωτερικές συγκρούσεις και ο δωσιλογισμός πέρασαν σε δεύτερο πλάνο. Η «εθνικοποίησή» της οδήγησε στον αποχρωματισμό της Αντίστασης και των ανθρώπων που αγωνίστηκαν σε αυτήν.

Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ, προκειμένου να αποφύγει συγκρούσεις που θα δυναμίτιζαν τη «συμφιλιωτική» διάσταση της αναγνώρισης, προχώρησε σε έναν ιδιότυπο συγκερασμό της προηγούμενης νομοθεσίας. Έτσι, ενώ διακηρυκτικά και με επισημότητα ο ΝΔ 179/1969 καταργήθηκε ως το στρεβλό χουντικό νομοθετικό κείμενο που είχε παραποιήσει την ιστορία, ο εμφυλιοπολεμικός ΑΝ 971/1949 επαναφερόταν σε ισχύ. Το αποτέλεσμα ήταν ένας ιδιότυπος χάρτης της Εθνικής Αντίστασης, όπου η εαμική και η μη εαμική Αντίσταση παρουσιαζόταν αδιαίρετη στο όνομα ολόκληρου του έθνους.

Η ιστορία της αναγνώρισης μετά το 1982 δείχνει, όμως, ανάγλυφα, και για άλλη μια φορά, τις προκλήσεις και τους σκοπέλους που αυτό το κρατικό εργαλείο δημιουργούσε κατά την εφαρμογή του. Ο νόμος 1285/1982 άνοιξε ένα νέο μεγάλο και πολυδαίδαλο κύκλο αναγνώρισης, ατόμων αυτή τη φορά, ο οποίος δημιούργησε νέες περιπλοκές, έγινε αντικείμενο πολιτικής διαμάχης, και αιτία νέων δυσαρεσκειών και απογοητεύσεων. Η υλική αποκατάσταση των εαμιτών αγωνιστών, ένα θέμα κεντρικής πολιτικής σημασίας, ένα ζήτημα απόδοσης δικαιοσύνης, μετατράπηκε σε εργαλείο εκλογικής συσπείρωσης, προκαλώντας σφοδρούς ανταγωνισμούς και αντιδράσεις τόσο στο εσωτερικό του αντι-δεξιού μετώπου όσο και μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. Οι παλινωδίες των διαδοχικών κυβερνήσεων σε αυτό ακριβώς το ζήτημα εξηγούν, σε μεγάλο βαθμό, τη μεγάλη διάρκεια αυτού του τρίτου κύκλου αναγνώρισης έως το 2006.

Ωστόσο, ακόμη και το νέο συμπεριληπτικό αφήγημα του 1982 δεν παρέμεινε στο απυρόβλητο. Στη δεκαετία του 1990 η Ν.Δ. επιχείρησε να επαναφέρει στο προσκήνιο τη σημασία του «διμέτωπου αγώνα» – τόσο εναντίον των στρατευμάτων κατοχής όσο και των κομμουνιστών. Η μετάβαση από την εθνικοφροσύνη σε μια προοδευτική δημοκρατική κουλτούρα, από τον αντικομμουνισμό στον αντιφασισμό, και από τη διχαστική κληρονομιά του εμφυλίου πολέμου στην ενωτική κληρονομιά της Εθνικής Αντίστασης, ήταν μια μακρά, επίπονη διαδικασία που, από την πλευρά του κράτους, ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1980, αλλά εξακολουθεί μέχρι σήμερα να παραμένει αμφισβητούμενη στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αρχειακές πηγές

Αρχείο Νομαρχίας Αττικής
Γενικό Αρχείο Εθνικής Αντίστασης

ΑΣΚΙ
Αρχείο ΕΔΑ
Αρχείο Λευτέρη Αποστόλου

Βιβλιοθήκη της Βουλής
Αρχείο Εφημερίδων και Περιοδικών

ΓΑΚ Σύρου
Αρχείο ΠΕΑΕΑ Παρ/τος Σύρας

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Αρχείο Γ. Ν. Παπαϊωάννου

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
Ψηφιοποιημένο Αρχείο

ΔΕΠΑΘΑ
Αρχείο Εθνικής Αντίστασης

Εθνική Βιβλιοθήκη
Ψηφιακό Αρχείο Εφημερίδων

ΕΛΙΑ
Εφημερίδες & Περιοδικά
Εφ. *Εθνική Αντίστασις (Ιωάννινα)*

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων 1946-2006

Β. Τύπος

Εφημερίδες

The New York Times (Νέα Υόρκη)
The Times (Λονδίνο)
Αντικομμουνιστική - Χριστιανική Ελλάς

Απογευματινή
Εθνική Αντίστασις (Γιάννενα)
Εθνική Αντίστασις (Θεσσαλονίκη)
Έθνος
Ελευθερία
Ελευθεροτυπία
Εμπρός
Η Ακρόπολη
Η Αυγή
Η Καθημερινή
Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)
Νέα Πολιτεία
Προοδευτική Αλλαγή
Ριζοσπάστης
Τα Νέα
Το Βήμα

Περιοδικά

21η Απριλίου (στη συνέχεια: *Νέα Ελλάς*)
Αντί
Εθνική Αντίσταση
Επιθεώρηση Τέχνης
Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως
Ο Πολίτης

Γ. Βιβλιογραφία

Alivizatos, Nikos - Diamandouros, Nikiforos, «Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy», στο James McAdams (επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press, Νότρ Ντάμ 1997, σ. 27-60.

Antoniou, Giorgos, «The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres», *History and Theory*, τ. 46(4), 2007, σ. 92-112.

Antoniou, Giorgos - Paschaloudi, Eleni, «Remembering the Greek Resistance: Politics of Memory, Reconciliation and Oblivion», *Ricerche Storiche*, τχ. 1, 2014, σ. 49-66.

Avgeridis, Manos, «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past Since the End of the Second World War», *Historein*, τ. 16(1-2), 2017, σ. 8-46.

Barahona de Brito, Alexandra - González-Enríquez, Carmen - Aguilar Fernández, Paloma (επιμ.), *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001.

Barahona de Brito, Alexandra, «Transitional Justice and Memory: Exploring Perspectives», *South European Society and Politics*, τ. 15(3), 2010, σ. 359-376.

Berger, Stefan, «A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present», *The Journal of Modern History*, τ. 77(3), 2005, σ. 629-678.

Borneman, John, *Settling Accounts: Violence, Justice and Accountability in Post-Socialist Europe*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1997.

Bosworth, Richard J.B., «Nations Examine Their Past: A Comparative Analysis of the Historiography of the "Long" Second World War», *The History Teacher*, 1996, σ. 499-523.

Clogg, Richard, *Anglo-Greek Attitudes. Studies in History*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2000.

Close, David, *The Origins of the Greek Civil War*, Longman, Λονδίνο 1995.

Close, David, «The Road to Reconciliation? The Greek Civil War and the Politics of Memory in the 1980s», στο Philip Carabott - Thansasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Routledge, Λονδίνο 2004, σ. 257-278.

Cointet, Jean Paul, *Expier Vichy l'Épuration en France, 1943-1958*, Perrin, Παρίσι 2008.

Confino, Alon, «Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide», *Cultural Analysis*, τχ. 4, σ. 46-75.

Crocker, David, «Transitional Justice and International Civil Society: Towards a Normative Framework», *Constellations*, τ. 5(4), 1998, σ. 492-517.

Couloumbis, Theodore A., «The Greek Junta Phenomenon», *Polity*, τ. 6(3), 1974, σ. 345-374.

Couroucli, Maria - Karamanolakis, Vaggelis, «Renegotiations of Twentieth-Century History Access to "Sensitive" Government Records and Archives in Greece», *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, τχ. 10, 2013, σ. 131-139.

Courtois, Stéphane κ.ά., *Le livre noir du communisme: crimes, terreurs et répression*, Robert Laffont, Παρίσι 1997.

Conway, Martin, «Greek Exceptionalism or a Mirror of a European Civil War?», στο Philip Carabott - Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays of a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Λονδίνο 2004, σ. 17-39.

Deák, István - Gross, Jan - Judt, Tony (επιμ.), *The Politics of Retribution*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 2000.

Delzell, Charles F., «The Italian Anti-Fascist Resistance in Retrospect: Three Decades of Historiography», *The Journal of Modern History*, τχ. 47, 1975, σ. 66-96.

Dragostinova, Theodora, «On "Strategic Frontiers": Debating the Borders of the Post-Second World War Balkans», *Contemporary European History*, τ. 27(3), 2018, σ. 387-411.

Eley, Geoff, «Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe», *New German Critique*, τχ. 67, 1996, σ. 73-100.

Elster, Jon, *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2004.

Ethier, Diane (επιμ.), *Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, Latin America and Southeast Asia*, Macmillan, Μπεϊσινγκστόουκ 1994.

Xan Fielding, *The Stronghold: Four Seasons in the White Mountains of Crete*, Paul Dry Books, ΗΠΑ 2013.

Fleischer, Hagen, «The National Liberation Front (EAM), 1941-1947. A Reassessment», στο John O. Iatrides - Linda Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy*, Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 1995, σ. 46-89.

Frei, Norbert, *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2002.

Furet, François, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Calmann-Lévy/Robert Laffont, Παρίσι 1995.

Jones, Howard *«A New Kind of War». America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989.

Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe since 1945*, Penguin Press, Νέα Υόρκη 2005.

Juliá, Santos, «De guerra contra el invasor a guerra fratricida», στο Santos Juliá (επιμ.), *Víctimas de la guerra civil*, Temas de Hoy, Μαδρίτη 2004, σ. 1-24.

Juliá, Santos, «Memoria, historia y política de un pasado de guerra y de dictadura», στο Santos Juliá (επιμ.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Taurus Historia, Fundación Pablo Iglesias, Μαδρίτη 2006. σ. 27-77.

Hart, Janet, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1996.

Hoffmann, Stefan-Ludwig - Kott, Sandrine - Romijn, Peter - Wieviorka, Olivier, «Introduction», στο Stefan-Ludwig Hoffmann κ.ά. (επιμ.), *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2015.

Hondros, John Louis, *Occupation and Resistance: The Greek Agony 1941-1944*, Pella Publishing Company, Νέα Υόρκη 1983.

Horn, Gerd-Rainer, «The Politics of Demobilization», στο *The Moment of Liberation in Western Europe: Power Struggles and Rebellions, 1943-1948*, Oxford University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2020.

Hugo, García - Yusta, Mercedes - Tabet, Xavier - Clímaco, Cristina (επιμ.), *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2016.

Karakasidou, Anastasia, «Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 11(1), 1993, σ. 1-28.

Karamouzi, Eirini, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2014.

Kiss, Csilla, «Historical Memory in Post-Cold War Europe», *The European Legacy*, τ. 19(4), 2014, σ. 419-432.

Kondis, Basil, «Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946», *Balkan Studies*, τ. 32(2), 1991, σ. 309-324.

Kornetis, Kostis, «Public Memory of the Transitions in Spain and Greece: Toward a Change of Script?», στο Maria Elena Cavallaro - Kostis Kornetis (επιμ.), *Rethinking Democratisation in Spain, Greece and Portugal*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 71-87.

Kousouris, Dimitris, «Liberation 1944: not a moment, a time in history», διαθέσιμο

στο https://www.press.jhu.edu/journals/journal-modern-greek-studies/occasional-papers.

Králová, Kateřina, «The "Holocausts" in Greece: victim competition in the context of postwar compensation for Nazi persecution», *Holocaust Studies*, τ. 23(1-2), 2017, σ. 149-175.

Kritz, Neil J. (επιμ.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, Volume I, General Considerations*, United States Institute of Peace Press, Ουάσινγκτον 1995.

Lagrou, Pieter, «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past and Present*, τ. 154(1), 1997, σ. 181-222.

Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000.

Lebow, Richard Ned - Kansteiner, Wulf - Fogu, Claudio, *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2006.

Linz, Juan - Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1996.

Ludi, Regula, *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012.

Lyrintzis, Christos, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», στο Geoffrey Pridham (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies: Regime Change in Spain, Greece and Portugal*, Frank Cass & Co., Λονδίνο 1984, σ. 99-118.

Lyrintzis, Christos, «Greek Civil Society in the 21st Century», στο Panayotis C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, Αθήνα 2002, σ. 90-99.

Marantzidis, Nikos - Antoniou, Giorgos, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», *Journal of Peace Research*, τ. 41(2), 2004, σ. 223-231.

Mazower, Mark, «The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece After Liberation», στο István Deák - Jan Gross - Tony Judt (επιμ.) *The Politics of Retribution*, Princeton University Press, Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ 2000, σ. 293-323.

Mercer, Ben, «Specters of Fascism: The Rhetoric of Historical Analogy in 1968», *The Journal of Modern History*, τχ. 88, 2016, σ. 96-129.

Moradiellos, Enrique, «Ni gesta heroica, ni locura trágica: nuevas perspectivas históricas sobre la guerra civil», *Ayer*, τχ. 50, 2003, σ. 11-39.

Nachnami, Amikam, «Civil War and Foreign Intervention in Greece: 1946-49», *Journal of Contemporary History*, τ. 25(4), 1990, σ. 489-522.

Pakier, Małgorzataand - Stråth, Bo, *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2010.

Papastratis, Prokopis, *British Policy Towards Greece During the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1984.

Pavone, Claudio, *A Civil War: A History of the Italian Resistance*,Verso, Λονδίνο 2013.

Prezioso, Stéphanie, «Antifascism and Anti-Totalitarianism: The Italian Debate», *Journal of Contemporary History*, τ. 43(4), 2008, σ. 555-572.

Rabinbach, Anson, «Introduction: Legacies of Antifascism», *New German Critique*, τχ. 67, 1996, σ. 3-17.

Rousso, Henry, *Le Syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*, Le Seuil, Παρίσι 1987.

Schaap, Andrew, *Political Reconciliation*, Routledge, Λονδίνο 2005.

Sevillano, Francisco, *Rojos. La representación del enemigo en la guerra civil*, Alianza Editorial, Μαδρίτη 2007.

Sfikas, Thanasis D., «A Prime Minister for all Time: Themistoklis Sofoulis from Premiership to Opposition to Premiership, 1945-49», στο Philip Carabott - Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Aldershot 2004.

Sfikas, Thanasis D. - Mahera, Anna, «Does the Iliad need an Agamemnon Version? History, Politics and the Greek 1940s", *Historein*, τχ. 11, 2011, σ. 80-98.

Siani-Davies, Peter - Katsikas, Stefanos, «National Reconciliation After Civil War: The Case of Greece», *Journal of Peace Research*, τχ. 46, 2009, σ. 559-575.

Sikkink, Kathryn, *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics*, WW Norton, Νέα Υόρκη 2011.

Stavrianos, L., «I. The Immediate Origins of the Battle of Athens», *American Slavic and East European Review*, τ. 8(4), 1949, σ. 239-251.

Stefanidis, Ioannis D., *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Ashgate, Aldershot 2007.

Stone, Dan, *Goodbye to all that?: The Story of Europe since 1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

Traverso, Enzo, «Intellectuals and Anti-Fascism: For a Critical Historization», *New Politics*, τ. IX(4), 2004, online.

Voglis, Polymeris, «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945-50: Greece in Comparative Perspective», *Journal of Contemporary History*, τ. 37(4), 2002, σ. 523-540.

Voglis, Polymeris - Nioutsikos, Ioannis, «The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment», *Sudosteuropa*, τ. 65(2), 2017, σ. 316-333.

Wittner, Laurence S., *American Intervention in Greece 1943-1949*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982.

Wouters, Nico (επιμ.), *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, Intersentia Cambridge, Κέιμπριτζ 2014.

Αγώνες και θυσίαι της Βασιλικής Χωροφυλακής, Έκδοσις Πανελλήνιου Συλλόγου Αναπήρων Φυμ. Οπλιτών Χωροφυλακής, 1950.

Αλβανός, Ραϋμόνδος, «Γοργοπόταμος. Σύμβολο της Εθνικής Αντίστασης, σημάδι της ιδεολογικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 90-91.

Αλεξανδρής, Κ.Α., *Το ναυτικόν μας κατά την πολεμικήν περίοδον 1941-45*, Αθήνα 1952.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ.: Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Αναστασιάδης, Σ., *Πίνδος*, Αθήνα 1955.

Αντωνίου, Γιώργος, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 215-249.

Αντωνίου, Γιώργος - Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 1940 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008.

Αντωνίου, Γιώργος - Πασχαλούδη, Ελένη, «"Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει": η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων: Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 257-331.

Αντωνίου, Κωνσταντίνος, *Ιστορία Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, 1833-1965*, 4 τόμοι, Αθήνα 1964-1967.

Αντωνόπουλος, Κοσμάς, *Εθνική Αντίστασις, 1941-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα 1964.

Αρχηγείον Βασιλικής Χωροφυλακής, *Δράσις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962.

Αυγερίδης, Μάνος, «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας στην τροχιά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (1941-1961)», στο Ευαγγελία Γεώργα - Ελένη Τάκου (επιμ.), *Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία. Επετηρίδα 2008-2009*, Πάντειο-Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σ. 141-160.

Αυγερίδης, Μάνος, «Ιστορικοποιώντας το βίωμα. Από την ελληνική Αντίσταση στην ιστορία της (1945-1967)», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2019.

Αυγερίδης, Μάνος, «Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Οι τρεις εκδοχές ενός συλλογικού έργου για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1963,1964,1967): πρώτες προσεγγίσεις», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 12, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 161-168.

Αυγερίδης, Μάνος - Κούκη, Ελένη - Φυτιλή, Μάγδα, «Αναμοχλεύοντας τα πάθη: τα όρια του πολιτικού λόγου για την Εθνική Αντίσταση», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 22, Θεμέλιο, Αθήνα 2020, σ. 67-92.

Αυγερίδης, Μάνος - Φυτιλή, Μάγδα, «Το χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου: το 1989 και το τέλος του "αντιφασιστικού παραδείγματος"», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 21, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σ. 69-82.

Βαμβούρη, Χριστίνα, «Ζητήματα επαναπόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας και περιουσιών στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου», *Peri Istorias*, τχ. 5, 2020, σ. 116-120.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου πολέμου», στο M. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ.: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 139-160.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.

Βαφέας, Νίκος - Τζούκας, Βαγγέλης, «Από την Αντίσταση στη Βουλή. Πρώην Εδεσίτες στα κοινοβουλευτικά έδρανα», *Δοκιμές*, τχ. 15-16, 2010, σ. 263-284.

Βαφέας, Νίκος - Τζούκας, Βαγγέλης, «Η πολιτική κληρονομιά του ΕΔΕΣ: Το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος (1945-1950)», στο Πολυμέρης Βόγλης - Φλώρα Τσίλαγα - Ιάσονας Χανδρινός - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016.

Βαφειάδης, Θωμάς, *Σκοποί και δράσις κατά την κατοχήν της Πανελληνίου Απελευθερωτικής Οργανώσεως (Π.Α.Ο.)*, Θεσσαλονίκη 1969.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο: Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ.* 107, 2002, σ. 157-181.

Βερβενιώτη, Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Κουκκίδα, Αθήνα 2013 (επανέκδοση του 1994).

Βλάχου, Ελένη, «Οι συνταγματάρχες και ο Τύπος», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 113-135.

Βοβολίνης, Κωνσταντίνος, *Η Εκκλησία στον αγώνα της ελευθερίας 1453-1953*, Αθήνα 1952.

Βοβολίνης, Κωνσταντίνος, *Μυστικές εκδόσεις*, Αθήνα 1945.

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Ανάμεσα στην άρνηση και στην αυτοάρνηση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα 1945-1950», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ.: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 87-104.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 61-80.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του εμφυλίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 327-361.

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 351-369.

Βόγλης, Πολυμέρης - Παπαθανασίου, Ιωάννα - Σακελλαρόπουλος, Τάσος - Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, «Εισαγωγή», στο Πολυμέρης Βόγλης - Ιωάννα Παπαθανασίου - Τάσος Σακελλαρόπουλος - Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 9-24.

Βόγλης, Πολυμέρης - Χανδρινός, Ιάσονας - Τσίλαγα, Φλώρα - Χαραλαμπίδης, Μενέ-

λαος, «Εισαγωγή», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.) *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, 2012, σ. 7-25.

Βουδούρης, Πάνος, *Υπό το φως της αλήθειας, Αι οργανώσεις αντιστάσεως Βορείου Ελλάδος*, Εκδόσεις Λεγεώνος Εφεδρικών Πολεμιστικών Οργανώσεων Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1948.

Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Βούλγαρης, Γιάννης, «Η δημοκρατική Ελλάδα», στο Γιάννης Βούλγαρης κ.ά., *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 111-154.

Βουδικλάρης, Θεόδωρος, *Επιτάφιος Αετών. Αλβανία-Κορέα 1940-1954*, Αθήνα χ.χ.

Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Αι μάχαι του Βίτσι και του Γράμμου 1949 υπό το συνθηματικόν Επιχείρησις «Πυρσός»*, Αθήνα 1951.

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ηθικής Αγωγής, *Η Μάχη του Έθνους. Ο Αγών του Ελληνικού Έθνους κατά του Κομμουνισμού μέχρι της 29η Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.

Γεροζήσης, Τριαντάφυλλος, *Το σώμα των ελλήνων αξιωματικών και η θέση τους στη σύγχρονη ελληνική ιστορία*, τ. 2, Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1996.

Γιαννακόπουλος, Αθανάσιος, *Η συμβολή του αυτοκινήτου εις τον ιταλοελληνικόν πόλεμον (1940-1941)*, Αθήνα 1957.

Γιαννακουλόπουλος, Κωνσταντίνος, «Αλλού και εδώ... Ηθικαί και υλικαί αμοιβαί εις την Γαλλίαν. Παραγνώρισις και διώξεις εις την Ελλάδα», περ. *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 29-30 (1961), σ. 42-45.

Γιαννόπουλος, Ευάγγελος, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών-Ιταλών και Βουλγάρων καταχτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το κράτος (Νόμος 1285/1982 του ΠΑΣΟΚ)*, Αθήνα 1999.

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Ιστορία της δικτατορίας*, τ. 2, Καπόπουλος, Αθήνα 1975.

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Ιστορία της δικτατορίας*, τ. 3, Καπόπουλος, Αθήνα 1975.

Γρηγοριάδης, Σόλων Ν., *Ο εμφύλιος πόλεμος 1946-1949*, Το Βήμα, Αθήνα 2010 (επανέκδοση, 1979).

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Ο Εμφύλιος Πόλεμος*, τ. Α, Το Βήμα Βιβλιοθήκη, Αθήνα χ.χ.

Γρηγοριάδης, Φοίβος, *Το Αντάρτικο*, 5 τόμοι, Καμαρινόπουλος, Αθήνα 1964.

Clogg, Richard, «Η ιδεολογία της "Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967"», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 81-112.

Close, David, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, μτφρ.: Γιώργος Μερίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006.

Δαλκαβούκης, Βασίλης, «Η Μεταπολίτευση στους δρόμους. Μνήμη, ιδεολογία και πολιτική με αφορμή τη μετεξέλιξη των οδωνυμίων (1974-2012)», στο Μάνος Αυγερίδης - Έφη Γαζή - Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 40-53.

Δαμιανάκος, Στάθης, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο. Τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο ν. Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», Ανάτυπο από το Στ.

Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987.

Δέδε, Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ: Η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ΕΙΕ/ΙΙΕ, Αθήνα 2016.

Δεδούσης, Ιωάννης, *Θύμιος Δεδούσης, λοχαγός-βουλευτής, ο εθνομάρτυς αγωνιστής*, Αθήνα 1949.

Δέπος, Ελευθέριος, «Η Διάσπασις αρχίζει εις τον ΕΔΕΣ Αθηνών», περ. *Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως*, τχ. 7-8, 22-24, 27-28 έως 41-43 (1958-1962).

Ο Δήμος Νικαίας στους Ήρωες της Εθνικής Αντίστασης. 20 Χρόνια από τη 17 Αυγούστου 1944, Δήμος Νίκαιας, Νίκαια 1964.

Δημοτάκης, Νικόλαος, *Μυστικός Πόλεμος, 1941-1944, Μίδας - Πλούτων*, Τυπογραφείο Εμμ. Μαθιουδάκη, Αθήνα [1948].

Διονύσιος (μητροπολίτης Λήμνου), *Πιστοί άχρι θανάτου*, Αθήνα 1959.

Δορδανάς, Στράτος, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία*, Εστία, Αθήνα 2012.

Δορδανάς, Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

Δροσόπουλος, Δρόσος, *Η Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή: Σύστασις, αξία και δράσις του σώματος. Ιστορία και θρύλοι. Απομνημονεύματα*, 1961.

Δρούλια, Λουκία - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, 4 τόμ., ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2008.

Ειρηναίος (μητροπολίτης), *Η δύναμις του Ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αθήνα 1948.

Έκθεσις της πολεμικής ιστορίας των Ελλήνων, τ. β΄, Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων, Αθήνα 1970.

Εκτελεσθέντες επί Κατοχής. Στοιχεία ληφθέντα από αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αετός, Αθήνα 1947.

Ελεφάντης, Άγγελος, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

Ελεφάντης, Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Το Ελληνικόν Πρόβλημα, Αθήνα 1943.

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 1964.

Ευάγγελος (μητροπολίτης Ερμουπόλεως), *Θρησκευτικά και πατριωτικά σαλπίσματα*, Αλεξάνδρεια 1947.

Fielding, Xan, *Το κρυφτό. Η Αντίσταση στην Κρήτη*, μτφρ.: Αλεξάνδρα Φιαδά, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993.

Ζαλοκώστας, Χρήστος, *Το χρονικόν της σκλαβιάς*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1946.

Ζάννας, Αλέξανδρος, *Η Κατοχή*, Εστία, Αθήνα 1964.

Ζαφειρόπουλος, Δημήτριος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956.

Ηλιού, Φίλιππος, *Οι φάκελοι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1989.

Ηλιού, Φίλιππος, «Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο *Πρα-*

κτικά επιστημονικής συνάντησης, Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 159-168.

Ήρωες και Μάρτυρες, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1954.

Θεοτοκάς, Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1988.

Ιωακείμ Αλεξόπουλος (μητροπολίτης Δημητριάδος), *Η ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα 1950.

Ιωαννίδης, Γιάννης, *Φλογισμένα ράσα*, Δασκαλάκης, Αθήνα 1960.

Καββαδίας, Επαμεινώνδας Π., *Ο ναυτικός πόλεμος 1940-43 όπως τον έζησα*, Αθήνα 1950.

Καλαμπαλίκης, Ε. Γ., *Η Εθνική Αντίστασις 1940-44 ζητά δικαίωσιν*, Αθήνα 1964.

Καλαντζή, Αναστασία, «Εννοιολογήσεις της Εθνικής Αντίστασης στις κοινοβουλευτικές διεργασίες και στα νομικά κείμενα 1946-1949», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή σεμιναριακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, Μάρτιος 2020.

Καλαντζής, Κώστας, *Χρόνοι δουλείας. Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα 1945.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Γεώργιος Παπαδόπουλος, Τάγματα Ασφαλείας και "Χ": Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 109-147.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Τι συνέβη τον Ιανουάριο του 1968; Φατριαστικές συγκρούσεις και διπλωματικές δολιχοδρομίες στην πορεία σταθεροποίησης του δικτατορικού καθεστώτος.» *Αρχειοτάξιο*, τχ. 16, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 172-189.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Μια ιστορία του 1958, προάγγελος του 1963 (και του 1967)», στο Παύλος Σούρλας - Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας Δολοφονία Λαμπράκη: Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 201-218.

Καλογρηάς, Βάιος - Δορδανάς, Στράτος, «Η αναγνώριση των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (1945-1974)», στο Βασίλης Γούναρης (επιμ.), *Ήρωες των Ελλήνων: Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 181-256.

Καλύβας, Στάθης, «Εμφύλιος πόλεμος, 1943-1949: Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 11, 2015, σ. 37-70.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική Αναδρομή και Κείμενα*, Αθήνα 1964.

Καραγάτσης, Μ., *Κριτική Θεάτρου, 1946-1960*, επιμ.: Ι. Βιβιλάκης, Εστία, Αθήνα 1999.

Καρακατσάνης, Γιάννης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αλφειός, Αθήνα 2009.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019.

Καρράς, Γιώργος, «Λήθη αλαλάζουσα», περ. *Ο Πολίτης*, τ. 53, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982, σ. 17-27.

Καράσσος, Χρ., *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού διά τον πόλεμον του 1940-41*, Αθήνα 1950.

Καρταλαμάκης, Ηλίας, *Εφόρμησις αετών*, Αθήνα 1951.

Καρυδάκης, Ν., *Η αντίστασις των ελλήνων έσωσε τους συμμάχους, Ομιλία Ν. Καρυδάκη Συντ/ρχου ε.α*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1953.

Κατσούδας, Κώστας, «Η δυναμικωτέρα όλων των εθνικών οργανώσεων»: Η οργάνωση Χ στην Κατοχή και τα Δεκεμβριανά», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944, το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Κατσούδας, Κώστας, «Εθνικιστές και εθνικόφρονες. Μερικές παρατηρήσεις για την Άκρα Δεξιά στη δεκαετία του '40», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 23-30.

Κίνηση «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, Αθήνα 1982.

Κιούση, Δάφνη, «Ένας χρήσιμος ήρωας: Οι δύο μετά θάνατον ζωές του Γιάννη Τσιγάντε», αδημοσίευτη σεμιναριακή μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, Μάρτιος 2020.

Κοκολάκης, Αθανάσιος, *Επιχειρήσεις Γράμμου-Βίτσι 1949*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1955.

Κοκκώνης, Μάριος, *Η καθημερινότητα της Κατοχής, 1941-44 Μέσα από τεκμήρια της Εποχής*, τ. 5, Συλλογές, Αθήνα 2018.

Κομπιλάκου, Βασιλική, «Η σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΣ/ΕΟΒ στη Νότια Πελοπόννησο μέσα από τις αναμνήσεις του Ναπολέοντα Παπαγιαννόπουλου», στο Γ. Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αλφειός, Αθήνα 2009, σ. 205-228.

Κορόζης, Αθανάσιος, *Οι πόλεμοι 1940-41, επιτυχίαι και ευθύναι*, Αθήνα 1957.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίππη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη*, ΙΜΧΑ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των δοσιλόγων 1944-1949: Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, μτφρ.: Αγγελική Τσέλιου, Πόλις, Αθήνα 2014.

Κουσουρής, Δημήτρης, «Δωσιλογισμός και ιστοριογραφία. Από την πολιτική στην κοινωνική ιστορία του δωσιλογισμού», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 229-243.

Κουστένης, Παναγιώτης, «Δημοτικές εκλογές, Οι "λοιπές δημοκρατικές δυνάμεις" του 1982 και η ρήξη της Αριστεράς με το ΠΑΣΟΚ το 1986», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το Πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 114-117.

Η Κρήτη στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950: Μάχη της Κρήτης, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος, ΙΛΑΕΚ, Χανιά 2012.

Κώνστας, Παναγιώτης Ε., *Αι πολεμικαί, πολιτικαί και διπλωματικαί αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950*, Ιδιωτική έκδοση, χ.τ.1955.

Κωστόπουλος, Γεώργιος Δ., *Χρονικό 1942-1945. Το Τμήμα Κωστόπουλου-Σαράφη και η Αντίσταση στη Δυτική Θεσσαλία*, εισαγωγή: Ιάσονας Χανδρινός, Αλφειός, Αθήνα2017.

Κωστόπουλος, Σωτήρης, *ΠΑΣΟΚ, 2 χρόνια*, τ. Β, Αθήνα 1983.

Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η με-*

ταπολεμική εθνικοφροσύνη, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.

Κωστόπουλος, Τάσος, «Η Λευκή Τρομοκρατία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 13, Δομή, Αθήνα2006, σ. 557-585.

Κωτσάκης, Σπύρος, *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα1986.

Λαγδάς, Πάνος, *Άρης Βελουχιώτης, ο πρώτος τού αγώνα*, 2 τόμοι, Κυψέλη, Αθήνα 1964-1965.

Λαζόπουλος, Νικόλαος, *Η μάχη των συνόρων: λεπτομερέστατη - επιτελική μελέτη των επιχειρήσεων Αυγούστου 1949*, Αθήνα 1952.

Λάζου, Βασιλική, *Η επιβολή του κράτους. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Λαμία*, Ταξιδευτής, Αθήνα2016.

Λαμπρινού, Κατερίνα, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα2017.

Λάππας, Τάκης, *Η σφαγή του Διστόμου*, Αθήνα 1945.

Λιάκος, Αντώνης, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», εισαγωγή στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 25-36.

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019.

Λυκουρέζος, Παναγιώτης, *Κόδρος. Χρονικό από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1980.

Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Μακρής, Αλέξανδρος, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους: παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου στην Ελλάδα: (1912-1940)», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2021.

Μαραντζίδης, Νίκος, «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 161-186.

Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Η Θεσσαλία στον πόλεμο και στην Αντίσταση», στο Νίκος Χριστοφής (επιμ.), *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Τόπος, Αθήνα 2017, σ. 25-46.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση», *Μνήμων*, τ. 9, 1984, σ. 174-193.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-44: Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 505-515.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η ιστορία του: το "επετειακό" 1999», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 2, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 137-143.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, 2 τόμοι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

Μαρκεζίνης, Σπυρίδων, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, 2 τόμοι, Πάπυρος, Αθήνα 1994.

Μαρκεζίνης, Σπυρίδων, *Από του πολέμου εις την ειρήνην*, Αθήνα 1950.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος, «Κοινωνικές προϋποθέσεις των συμμαχικών κυβερνήσεων», στο Χρήστος Λυριτζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 121-125.

Μεθόδιος Κοντοστάνος (μητροπολίτης Κερκύρας), *Αρχείον και καθημερινά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Κέρκυρα 1949.

Μελετόπουλος, Μελέτης, *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Κοινωνία-Ιδεολογία-Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος - Θανάσης Σφήκας - Λουκιανός Χασιώτης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 327-341.

Μοσχονάς, Γεράσιμος, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στην Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 159-216.

Μουρέλλος, Ιωάννης Δ., *Το Ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού: από την εποποιΐα της Αλβανίας*, Αθήνα 1948.

Μπελαντής, Δημήτρης, *Αναζητώντας τον «εσωτερικό εχθρό». Διαστάσεις της αντιτρομοκρατικής πολιτικής*, Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 2004.

Μπομποτίνος, Ιωάννης, *Η ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως ΟΑΓ 1941-1945*, Αθήνα 1954.

Μπουρνάζος, Στρατής, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-49.

Mazower, Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ.: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Mazower, Mark, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ.: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Mazower, Mark, «Εισαγωγή», στο Mark Mazower, (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και τους κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ.: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Meynaud, Jean (σε συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, τ. Α΄, μτφρ.: Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Νάτσινας, Αλέξ., *Συμπεράσματα και παρατηρήσεις επί του διεξαχθέντος εν Ελλάδι αγώνος κατά των κ/συμμοριτών: τακτική αντιμετωπίσεως ανταρτικών δυνάμεων: μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1951.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής -, Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 203-237.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ): Μία

προσπάθεια για την κομματική συγκρότηση της Κεντροαριστεράς», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998, σ. 35-54.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* Πατάκης, Αθήνα 2001.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Δημοκρατικές συγκλίσεις και συμμαχίες. Ο Γεώργιος Καρτάλης και οι έλληνες κομμουνιστές μετά τον εμφύλιο πόλεμο», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 7, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 23-51.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Το μετέωρο βήμα προς την ομαλότητα: Φεβρουάριος 1945-Μάρτιος 1946», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2010.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Των εκλογών τα πάθη. Ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ού αιώνα*, Το Βήμα, Αθήνα 2012.

Νικολοπούλου, Ηλιοδώρα, «Εθνικές Οργανώσεις Πληροφοριών και Δολιοφθοράς: η συγκρότηση, η δράση και η αναγνώριση της οργάνωσης Πληροφοριών ΑΛΙΚΗ», αδημοσίευτη σεμιναριακή μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, Μάρτιος 2020.

Νομαρχία Άρτας, *Ήπειρος. Τέσσερα χρόνια Αντίστασης (Θυσίες και Ολοκαυτώματα)*, Αθήνα 1945.

Ντούσιας, Μιχάλης, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου Σουλίου*, Αθήνα 1987.

Παΐζης, Ιωάννης, *Η Μάχη της Κρήτης. Τα μετά την μάχιν, η Αντίστασις*, Αθήνα 1971.

Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών, *Ηρώον πεσόντων εφέδρων αξιωματικών, 1940-1950*, Αθήνα 1950.

Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εθνικών Αντιστασιακών Οργανώσεων (ΠΣΕΑΟ), *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945*, Αθήνα 2001.

Πανουργιά, Νένη, *Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, μτφρ.: Νεκτάριος Καλαϊτζής, Καστανιώτης, Αθήνα 2013.

Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *«Για το λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001.

Παντελεήμων (μητροπολίτης) [Φωστίνης], *Αγώνες κάτω από τα δεσμά*, Αθήνα 1946.

Παπαγεωργίου, Κώστας, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944. Χρονικό από τα πρακτικά της Βουλής*, Αθήνα 1984.

Παπαγεωργίου, Σπύρος, *Ο Γρίβας και η Χ. Το χαμένο αρχείο*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2004.

Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον παρασκευή του*, Ιστορικό Αρχείον Εθνικού Κήρυκος, Αθήνα 1955.

Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο πόλεμος της Ελλάδος: 1940-1941*, Οι Φίλοι του βιβλίου, [Αθήνα] [1945].

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «"Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μην απωλεσθή η νίκη του Γράμμου": η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στο λόγο της "Επανάστασης"», στο Γιάννα Αθανασάτου - Άλκης Ρήγος - Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές - Ιδεολογικός λόγος - Αντίσταση*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1999, σ. 153-165.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Θανάσης Δ. Σφήκας - Λουκιανός Ι. Χασιώτης - Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 327-341.

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25, 1996, σ. 21-82.

Παπαθανασίου, Ιωάννα (με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου και Αγγελικής Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ-ΕΙΕ, Θεσσαλονίκη 2008.

Παπαθανασίου, Ιωάννα - Σφήκας, Θανάσης, «Ένας δρόμος χωρίς σύγκρουση; Το παιχνίδι για την εξουσία, 1943-1944», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή - Αντίσταση, 1941-1944*, εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2010.

Παπαθανασίου, Παρμενίων Ι., *Για τον ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Εθν. αντίσταση και τραγωδία: Το ανέκδοτο αρχείο-ημερολόγιο του τότε ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου ιδρυτικού μέλους της οργανώσεως ΥΒΕ/ΠΑΟ*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.

Παπανδρέου, Γεώργιος, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Το Βήμα Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (Α΄ έκδοση 1964).

Παπανδρέου, Ζέτα, *Τραυματική Μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο, 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018.

Παπαπαναγιώτου, Αλέκος, «Προβλήματα της ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης (Μια θεώρηση "πολιτική" της ιστορίας και "ιστορική" της πολιτικής)», *Διάλογος*, τχ. 9-10, 1974, σ. 144-193.

Παπαστράτης, Προκόπης, «Ιστοριογραφία της δεκαετίας, 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα, τχ.* 35-37, 1988, σ. 183-187.

Παπαστράτης, Προκόπης - Λυμπεράτος, Μιχάλης Π. - Σαράφη, Λη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά. Μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 2016.

Παππάς, Τάκης «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 71-102.

ΠΑΣΟΚ, *Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ. Συμβόλαιο με το λαό*, Αθήνα 1981.

Πασχαλίδης, Δημήτρης - Τάσος Χατζηαναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1941, εξέγερση ή προβοκάτσια*, Δράμα 2003/2016.

Πασχαλούδη, Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

Πασχαλούδη, Ελένη «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων», στο Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη -

Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 113-160.

Πασχαλούδη, Ελένη, «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Ηλίας Νικολακόπουλος - Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2016, σ. 117-133.

Πασχαλούδη, Ελένη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», στο Στράτος Δορδανάς κ.ά. (επιμ.), *Κατοχική Βία 1939-1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 415-435.

Πετρουτσόπουλος, Π., *Μερικαί άγνωστοι σελίδες του έπους της Αλβανίας*, Αθήνα 1958.

Ποταμιάνος, Νίκος, «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (διευθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Ρηγόπουλος, Ρήγας, *Μυστικός πόλεμος. Ελλάδα-Μέση Ανατολή 1940-1945*, Εστία, Αθήνα 1972.

Ριζάς, Σωτήρης, *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011.

Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Ριζάς, Σωτήρης, *Οι ΗΠΑ, η Δικτατορία και η Κύπρος 1967-1974*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Ρόρη, Λαμπρινή, «Από το δωσίλογο Μητσοτάκη στη νέα Βάρκιζα του '89: η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 293-309.

Richter, Heinz, «Η Συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του Εμφυλίου Πολέμου», στο John I. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 285-306.

Σακελλαρόπουλος, Τάσος «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική πίεση-δυναμικές ενέργειες», στο Γιάννης Βούλγαρης κ.ά., *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 77-90.

Σακελλαρόπουλος, Τάσος, «Οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή και η δημιουργία του μεταπολεμικού ελληνικού στρατού», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 109-116.

Σαμουήλ, Γεώργιος, *Η εποποιία του Μακρυγιάννη: Η θρυλική αντίστασις του ηρωϊκού Συντάγματος Χωροφυλακής Αθηνών*, Αθήνα 1950.

Σαράφη, Λη, «Η "λευκή τρομοκρατία" μοχλός σύνθλιψης του αντιστασιακού φρονήματος. Ο Νομός Τρικάλων το 1945», στο Ηλίας Νικολακόπουλος - Άλκης Ρήγος - Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα*, Πατάκης, Αθήνα 2002.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα*

& Κείμενα, τ. 8, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα & Κείμενα*, τ. 12, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Παράμετροι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

Σκαλιδάκης, Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίνη, Αθήνα 2014.

Σκαλιδάκης, Γιάννης, «Never-Never Land. Η βρετανική πολιτική απέναντι στην Αντίσταση στην Κρήτη, 1941-1944», στο Μιχάλης Λυμπεράτος - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 526-534.

Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η Αποκατάσταση των Ελλήνων Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων*, Έλλα, Λάρισα 2002.

Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, «Κίνηση Ενωμένη Εθνική Αντίσταση 1940-1944: Κίνηση Συμφιλίωσης», *Δελτίο Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, τ. Β΄, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 271-286.

Στεφανάτος, Κώστας *Ναυτεργάτες*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

Στριφτόμπολα, Ελένη, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο: Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 "Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944"», στο Αντρέας Ανδρέου - Σπύρος Κακουριώτης - Γιώργος Κόκκινος - Έλλη Λεμονίδου - Ζέτα Παπανδρέου - Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 239-252.

Συλλογικό, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1949*, τ. Α, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001.

Συνοπτική στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1970, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1970.

Σφέτας, Σπυρίδων, *Η ατυχής εξέγερση της Δράμας 1941 κατά τα Βουλγαρικά στρατιωτικά αρχεία*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2017.

Σφήκας, Θανάσης, «Ναπολέων Ζέρβας: Η εκδίκηση του ηττημένου, 1945-1947», *Δωδώνη*, τ. 34 (2005), σ. 191-208.

Smith, Ole L., «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 1945-1947», στο Lars Baerentzen - Γιάννης Ο. Ιατρίδης - Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 2002.

Τερζάκης, Άγγελος, *Ελληνική εποποιΐα 1940-1941*, Αθήνα 1964.

Τζερμιάς, Παύλος *Ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» του Κ. Καραμανλή (1907-1998). Μια διαλεκτική διερεύνηση με πυξίδα την κοινωνική δικαιοσύνη*, Σιδέρης, Αθήνα 2007.

Τζίμας, Λάμπρος, «Η περίπτωση του Κέντρου Μελέτης Ιστορίας Εθνικής Αντίστασης ως μία προσπάθεια διάδοσης του έργου της Αντίστασης και καταγραφής της ιστορίας της μετά την αναγνώριση», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΠΜΣ Νεότερης

Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2020.

Τζούκας, Βαγγέλης, «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Βασίλης Βαμβακάς - Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980*, Πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 133-136.

Τζούκας, Βαγγέλης, «"Ο Εμφύλιος μέσα τους". Σύγχρονες ερμηνείες για τη δεκαετία 1940-1950 και πολιτικές διαμάχες στην ελληνική μετανεωτερικότητας», στο Βασίλης Δαλκαβούκης κ.ά. (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 399-416.

Τζούκας, Βαγγέλης, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Εστία, Αθήνα 2013.

Τρίκκας, Τάσος, *ΕΔΑ, 1951-67, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμος Α΄, Θεμέλιο, Αθήνα 2009.

Τσακαλώτος, Θρασύβουλος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, Αθήνα Αθήνα 1960.

Τσάκωνας, Δημήτριος, *Δοκίμια Επαναστάσεως*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1961.

Τσίρτης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Ηρώον πεσόντων σκλαβωμένης Ελλάδος 1940-1945*, 3 τόμοι, Αθήνα [1946-1947].

Τσουκαλάς, Ηλίας, *Υποβρύχιον Υ1: Β. Π. Κατσώνης*, Ίκαρος, Αθήνα 1951.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο John O. Iatrides κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 561-594.

Τσουμάνης, Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία και το Ναυτεργατικό Κίνημα (1939-1945)*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001.

Traverso, Enzo, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μτφρ.: Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013.

Φαράκος, Γρηγόρης (επιμ.), *Δεκέμβρης του 1944. Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις: Πρακτικά επιστημονικής συζήτησης*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

Φλάισερ, Χάγκεν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός Οδηγός. Ιστοριογραφία και μνήμη από τις μέρες του Πολέμου έως το 2019*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019.

Φλάισερ, Χάγκεν «Ντόπια και ξένη κατοχή: ορισμένες επισημάνσεις», στο Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα, 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. xiii-xix.

Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Β΄, Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

Φροντιστής, Αθανάσιος, *ΠΑΟ Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις, Ιστορία και προσφορά της εις την Εθνικήν Αντίστασιν 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1977.

Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι και Ηρώστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης - Έφη Γαζή -, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 29-39.

Φυτιλή, Μάγδα, «Η μνήμη των Δεκεμβριανών ως πολιτικό διακύβευμα στη δεκαετία

του 1980: "Ημέρα εθνικής περισυλλογής ή ηρωικής αντίστασης;"», στο Πολυμέρης Βόγλης κ.ά., *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 281-304.

Φυτιλή, Μάγδα, «Ο χαμένος ρομαντισμός του ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Κόκκινος - Παναγιώτης Κιμουρτζής - Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 281-301.

Φωκάς, Δημήτριος, *Έκθεσις επί της δράσεως του Β. Ναυτικού κατά τον πόλεμον 1940-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα 1953-1954.

Χανδρινός Ιάσονας, «Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κατερίνα Γαρδίκα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 191-213.

Χανδρινός, Ιάσονας, «Μια ελληνική Κου-Κλουξ-Κλαν. Η Οργάνωση Χ στην Κατοχή και τον Εμφύλιο», περ. *Ουτοπία*, τ. 102, Μάιος 2013, σ. 112-131.

Χανδρινός, Ιάσονας, «Οι οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης: καταγραφή και ανάλυση», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 77-108.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

Χατζηαναστασίου, Τάσος, *Ομάδες ένοπλης αντίστασης στη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, 1941-1944: συμβολή στην ιστορία της ελληνικής εθνικής αντίστασης*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1998.

Χατζηαναστασίου, Τάσος, «Οι εθνικιστές οπλαρχηγοί στη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», στο Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007, σ. 297-350.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *ΠΕΑΝ 1941-1945. Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζόμενων Νέων*,, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2005.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Εισαγωγή-ιστορικός σχολιασμός», στο *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου*, σειρά 1, επιμ.: Κωνσταντίνα Μπότσιου, τ. 10, Ανδρέας Παπανδρέου: Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σ. 9-35.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «"Ο Κρατών Της Πρωτευούσης...": PAN, 1943-1944», *Κλειώ*, τ. 3 (2006), σ. 97-120.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 363-391.

Χριστίδης, Περικλής, *Διπλωματία του ανέφικτου: η Ελλάδα στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.

Χριστίδης, Περικλής, «Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι, 1946», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.

Χριστόπουλος, Δημήτρης, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Δύο αιώνες ιθαγένειας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2019.

Το Χρονικό του Αγώνα. Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, 4 τόμοι, Γιαννίκος, Αθήνα 1964.

Χρυσοχόου, Αθανάσιος Ι., *Η Κατοχή εν Μακεδονία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1949.

Woodhouse, Christopher Montague, «Η "επανάσταση" στο ιστορικό της πλαίσιο», στο Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 33-55.

Woodhouse, Christopher Montague, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, μτφρ.: Μ.Κ., Εξάντας, Αθήνα 1976.